

Srednjovjekovni dugotočki "Priručnik za svećenike"

Petešić Šušak, Ivana

Doctoral thesis / Disertacija

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:664338>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-21**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Ivana Petešić Šušak

**SREDNJOVJEKOVNI DUGOOTOČKI
PRIRUČNIK ZA SVEĆENIKE**

Doktorski rad

Zadar, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Ivana Petešić Šušak

**SREDNJOVJEKOVNI DUGOOTOČKI PRIRUČNIK ZA
SVEĆENIKE**

Doktorski rad

Mentor

prof. dr. sc. Slavomir Sambunjak

Zadar, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Ivana Petešić Šušak

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski studij Humanističke znanosti

Mentor: prof. dr. sc. Slavomir Sambunjak

Datum obrane: 14. 7. 2017.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: Humanističke znanosti,
Filologija

II. Doktorski rad

Naslov: Srednjovjekovni dugotočki *Priručnik za svećenike*

UDK oznaka: 003.349.1(497.5Dugi otok)"14"

Broj stranica: 350

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 5

Broj bilježaka: 472

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 85

Broj priloga: 2

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. doc. dr. sc. Katarina Lozić Knezović, predsjednica
2. prof. dr. sc. Slavomir Sambunjak, član
3. izv. prof. dr. sc. Ivica Vigato, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. doc. dr. sc. Katarina Lozić Knezović, predsjednik/predsjednica
2. prof. dr. sc. Slavomir Sambunjak, član
3. izv. prof. dr. sc. Ivica Vigato, član

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Ivana Petešić Šušak

Name of the study programme: Postgraduate doctoral programme Humanities

Mentor: Professor Slavomir Sambunjak, PhD

Date of the defence: 14. 7. 2017.

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, Philology

II. Doctoral dissertation

Title: Srednjovjekovni dugootočki *Priručnik za svećenike*

UDC mark: 003.349.1(497.5Dugi otok)"14"

Number of pages: 350

Number of pictures/graphical representations/tables: 5

Number of notes: 472

Number of used bibliographic units and sources: 85

Number of appendices: 2

Language of the doctoral dissertation: croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Assistant Professor Katarina Lozić Knezović, chair
2. Professor Slavomir Sambunjak, PhD, member
3. Associate Professor Ivica Vigato, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Assistant Professor Katarina Lozić Knezović, chair
2. Professor Slavomir Sambunjak, PhD, member
3. Associate Professor Ivica Vigato, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Ivana Petešić Šušak**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom *Srednjovjekovni dugootočki Priručnik za svećenike* rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 18. rujna 2017.

SADRŽAJ

1. Uvod	8
2. Priručnik u kontekstu hrvatske glagoljske književnosti	14
2.1. Opći kodikološki podaci o tekstu.....	14
2.2. Sadržaj <i>Priručnika</i>	16
2.3. Vremensko određenje, geografska odrednica i pitanje autorstva <i>Priručnika</i>	18
2.4. Izvornici/predlošci i djela srodne tematike.....	27
2.5. Usporedba <i>Priručnika</i> , <i>Rituala Rimskog Bartola Kašića</i> , <i>Garofalova libra</i> i <i>Boggoslovja dillorednog</i> Antuna Kadčića.....	42
3. Pismo i jezik <i>Priručnika</i>	61
3.1. Grafetička obilježja.....	63
3.1.1. Linijski ustroj.....	63
3.1.2. Boja i inicijali.....	63
3.1.3. Interpunkcija/ razdvajanje obavijesti.....	65
3.1.4. Ekonomija pisanja.....	68
3.2. Grafematička obilježja.....	97
3.2.1. Pisanje poluglasa.....	97
3.2.2. Bilježenje fonema /j/.....	100
3.2.3. Grafem <i>ju</i>	101
3.2.4. Grafem <i>f</i>	102
3.3. Fonologija.....	103
3.3.1. Samoglasnici.....	104
3.3.2. Suglasnici i suglasničke skupine.....	111
3.3.3. Zaključno o glasovima.....	114

3.4. Morfologija.....	116
3.4.1. Imenice muškog roda.....	116
3.4.2. Imenice ženskog roda.....	121
3.4.3. Imenice srednjeg roda.....	124
3.4.4. Zamjenice.....	125
3.4.5. Pridjevi.....	134
3.4.6. Brojevi.....	138
3.4.7. Glagoli.....	139
3.4.8. Nepromjenjive riječi – prilozi i prijedlozi.....	145
3.5. Pogreške i nejasnoće (?).....	150
3.6. Leksik.....	172
4. Simbolički sustav <i>Priručnika</i>.....	189
4.1. Uvodna razmatranja.....	189
4.2. Simbolika vizualnog ustrojstva teksta.....	195
4.3. Tematsko-sadržajna i religijska simbolika <i>Priručnika</i>	205
4.3.1. Simbolika tekućina.....	207
4.3.2. Predmetna simbolika, materijali i odjeća.....	217
4.3.3. Simbolika dijelova tijela, gesti i položaja.....	230
5. Zaključak.....	240
Literatura.....	258
Sažetak.....	264
Dodatak 1 – Transliteracija <i>Priručnika</i>.....	267
Dodatak 2 – Preslik faksimila.....	312
Životopis.....	350

1. Uvod

Najveća zbirka glagoljskih rukopisa izvan Hrvatske, Berčićeva zbirka, hrvatskoj je filologiji od trenutka njezina dospijea u Petrograd u tadašnju Carsku Javnu biblioteku krajem 19. stoljeća pa do početka 21. stoljeća predstavljala poseban izazov. I dok su se filološka istraživanja većinom usmjeravala na cjelovite kodekse iz te zbirke, posebna skupina koju čini 154 fragmenta uglavnom je zanemarivana. Možda je tomu uzrok i stanje samih fragmenata: neki su u lošem fizičkom stanju, gotovo nečitljivi, većina ih se sastoji tek od pokojeg „preživjelog“ lista, a u obzir valja uzeti i veliku prostornu udaljenost između dvije zemlje. Pothvat Ivana Milčetića s početka 20. stoljeća koji je od tadašnje JAZU dobio zadatak da zbirku prouči i opiše nije zadovoljio, što će se istaknuti i u predgovoru Milčetićeve opisa koji će svjetlo dana ugledati tek 1955. godine.

Mogućnost detaljnog proučavanja fragmenata iz Berčićeve zbirke hrvatski, ali i ostali filolozi dobili su tek 2000. godine kada je u suradnji hrvatskog Staroslavenskog instituta te predanim radom Svetlane O. Vialove, više znanstvene suradnice Odjela rukopisa Ruske nacionalne biblioteke, izdani faksimili fragmenata i njihov opis. Najveći dio fragmenata su odlomci misala i brevijara, dok je tek sedam fragmenata nekad pripadalo zborničkoj literaturi. U „Predgovoru“ opisa fragmenata iz 2000. ističe se da su „među njima jedinstveni tekstovi“ te da ih većina potječe iz 14. i 15. stoljeća, ali ima i ih i starijih, iz 13. stoljeća.

Istraživanja koja su se od vremena izdavanja faksimila pa do danas posvetila upravo fragmentima ipak su malobrojna – poznat nam je tek rad Amira Kapetanovića o glagoljskom fragmentu iz 15. stoljeća. Najduži sačuvani fragment, fragment zbornika iz 15. stoljeća koji je prema svemu sudeći nastao u Salima, a koji je predmetom ovog rada, do sad nije izazvao pozornost hrvatskih i inih istraživača.

S druge strane, hrvatska je filologija neprestano radila na proučavanju jezika hrvatskoga glagoljičnog korpusa pa je gotovo nemoguće pobrojati sva djela i radove koji se time bave. Ovdje ćemo tek kratko spomenuti nedavno izdanje Staroslavenskog instituta po nazivom *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, gramatiku nastalu višegodišnjim radom i u koautorstvu više znanstvenika, a u kojoj se na temelju liturgijskih tekstova daje norma hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika. Ovim se djelom dao neizmjeran doprinos proučavanju hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika i uvelike olakšalo proučavanje grafije i jezika glagoljskih tekstova koji još uvijek nisu detaljnije proučeni.

Iako u korpus navedene gramatike nisu ušli zbornici neliturgijskog sadržaja jer su „u osnovi pisani narodnim hrvatskim (čakavskim) jezikom koji je u većoj ili manjoj mjeri prožet

crkvenoslavenskim elementima“, sastavljači su se i na njih referirali kada je u takvim tekstovima „crkvenoslavenski utjecaj jače izražen“. ¹ Upravo tako možemo i sintetizirati dosadašnje spoznaje o jeziku hrvatskih glagoljaša u 15. stoljeću – često se ono zove „prijelomnim“ razdobljem jer se u tom vremenu paralelno pišu djela različitih „jezičnih struktura“ s različitim stupnjem interferiranja narodnog govora i norme – hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika. ² Kako je to i u ranijim istraživanjima otkriveno, ovakvi, neliturgijski zbornici pisani su mješavinom, ili amalgamom kako ga Damjanović naziva, hrvatskog crkvenoslavenskog jezika i narodne čakavice.

Petnaestostoljetni *Priručnik* za svećenike iz Berčićeve zbirke, koji je predmet ovog rada, donosi opis sedam svetih sakramenata i jedan je od rijetkih sačuvanih tekstova iz tog vremena koji se ovom građom bavi sveobuhvatno. Uz to, zbog zastupljenosti savjetničkih dijelova za ponašanje svećenika prema svojim župljanima, čini jedinstven spoj onodobne moralno-teološke i savjetodavne literature. Kriterij za odabir upravo ovog teksta kao predmeta istraživanja bila je ponajprije znanstvena znatiželja jer se od drugih Berčićevih fragmenata ističe svojom dužinom, a i namjenom – kao što smo već rekli, vrlo je mali dio fragmenata iz zbirke zborničkog tipa, većinom su to odlomci misala i brevijara. Uz to, htjeli smo na neki način i ponovno potaknuti zanimanje za dugootočke glagoljaše – iako je broj sačuvanih glagoljskih tekstova koji potječu s ovog otoka impresivan, posljednjih godina ne pridaje im se dovoljna znanstvena pažnja.

Također su rijetka proučavanja glagoljskih tekstova i njihove simboličke sastavnice – kažemo sastavnice jer je simbolizacija neodvojiv dio religije, a kao što smo već naglasili, glagoljska je književnost do 15. stoljeća većinom religijske tematike i namjene. Njihovo proučavanje, ali i tumačenje predmet je proučavanja primarno semiotike koja se udružuje s (najčešće) lingvistikom i psihologijom kako bi se simbolički sustavi koje koristi čovjek protumačili kao komunikacijski obrasci. Na taj se način prema simboličnosti glagoljski tekstova odnosi u svojim radovima Slavomir Sambunjak, posebice pri obradi tzv. *Garofalova libra*, osamnaestostoljetnog priručnika za svećenike sa Silbe. Najsnažniji simboli unutar

¹ Sofija Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, 2014.), 23.

² Anica Nazor, „Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima (prilog diskusiji o problemima crkvenoslavenskog thesaurusa)“, *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, No.13 (Rujan 1963.): 68.

kršćanske religije upravo su oni okupljeni oko božanstva, ponajprije Božjeg sina Isusa. Budući da vjernici dolaze u doticaj s božanstvom upravo preko različitih obreda poput sakramenata, simbolički obrasci koji u njima postoje (a vidjet ćemo i njihovu postojanost i nepromjenjivost tijekom vremena) izuzetni su komunikacijski kanali kojima putuje značenje skriveno od na prvi pogled vidljivoga. Njihov posrednik u tome je sam svećenik pa je također od izuzetne važnosti da se on ponaša i djeluje u skladu s zacrtanim normama, a na korist svoju i svojih župljana.

Potrebno je ovdje naglasiti da je sama svrha simbola povezati dvije ili više stvarnosti, dati novo značenje određenom predmetu ili pojavi, a koje se značenje formira i egzistira unutar određene zajednice. Svojstvo simbola da u tolikoj mjeri uđu u ljudsku svijest da postaju gotovo dio kolektivnog nesvjesnog razmišljanja predmet je psihologije, osobito jednog od njezinih najznačajnijih znanstvenika – Carla Gustava Junga. Tako bismo mogli reći da je kršćanstvo, ali i puno drugih religija, tijekom vremena simbole oblikovalo prema vlastitim željama i potrebama, a da su danas oni u svijesti vjernika, kojima njihova dodatna pojašnjenja ne trebaju, tj. već su uklopljena u njihovu svijesti. Je li to tako bilo i u 15. stoljeću i u jednom simbolima „začinjenom“ tekstu kao što je *Priručnik*, vidjet ćemo u narednim poglavljima.

Istraživanje je provedeno u dva pravca: istraživanje pisma i jezika i istraživanje simbola u tekstu, pa su shodno tome rezultati raspoređeni u tri veća poglavlja: *Priručnik u kontekstu hrvatske glagoljske produkcije*, *Pismo i jezik Priručnika* i *Simbolika Priručnika*. Budući da se radi o do sad neistraženom tekstu, najprije smo pristupili transliteraciji prema objavljenom faksimilu, koja je zbog vrlo dobre očuvanosti teksta bila jednostavan zadatak. Devetnaest obostrano ispisanih listova uglatom glagoljicom prenijeli smo latiničnim pismom uz poštivanje označavanja grafijskih (natpisivanja, inicijali) i ortografskih (pisanje *in continuo*, točke) rješenja, a rekonstrukcije smo izveli na mjestima gdje su one značenjski bile moguće. Takav je postupak bio potreban tek na jednom listu – 31, kojem je oštećenje lijeve margine obuhvatilo i nekoliko prvih slova u 5., 6., 7. i 8. retku *recto* i *verso* stranice. Od Vialove preuzimamo i paginaciju, učinjenu prema poretku kojim slijede u tomu u koji su skupljeni, *Priručnik* ima oznaku II. 13, što znači da je trinaesti tekst u drugom tomu.

Kao što smo već naznačili, tekst je fragmentaran, a nedostaje mu početak i listovi između 28. i 29. lista te 30. i 31 lista. Sačuvani dio donosi pak savjete svećenicima pri podjeli sedam svetih sakramenata, uz dodatak o služenju svete mise koji se nalazi na početku sačuvanog dijela teksta. Istraživanje će pokazati da je najvjerojatnije izgubljen tek manji početni dio.

Ostatak teksta izuzetno je čitljiv, što se vidi iz priloženog faksimila, i većinom neoštećen: uz navedene listove koji nedostaju, tek je prvi, 28 list ponešto potamnio uslijed mehaničkih oštećenja, dok je zadnji, 46. list također potamnio, a vide se i paranja same pergamene, no ona ne dotiču ispisan dio.

Sljedeći je korak bio dati detaljan kodikološki opis teksta, a važnim nam se činilo i provjeriti i zapise na marginama *Priručnika* ispisane kurzivnom glagoljicom; time smo nadopunili i protumačili ranije navedene zapise koje donosi Vialova i u manjoj mjeri Milčetić. Ovi su nam zapisi pružili dodatne informacije o „prebivalištu“ rukopisa kroz vrijeme jer sadrže potpise, to jest imena mogućih prijašnjih vlasnika *Priručnika*. U tom smo poglavlju obavili i primarna grafijska istraživanja da bismo potvrdili Vialovinu pretpostavku o njegovu nastanku u 15. stoljeću. Da bismo povezali *Priručnik* s ostatkom glagoljske produkcije, dali smo pregled drugih djela koji obrađuju ovu tematiku – broj je iznenađujuće velik, čime se potvrdilo da je *Priručnik* dio hrvatske pisane baštine koja obrađuje teme široko i često obrađene, to jest na neki način nezaobilazne u neliturgijskoj glagoljskoj literaturi. Koliko su propisi za svećeničku djelatnost bili podložni promjenama, vidjet ćemo u poglavlju u kojem smo detaljno usporedili *Priručnik* i još neke moralno-teološke tekstove u kojima je obrađena tematika sakramenata iz različitih razdoblja hrvatske pismenosti.

Nezaobilazno je bilo i poglavlje o pogreškama pronađenim u *Priručniku*, koje smo uočili, popisali i pokušali ili razriješiti ili protumačiti – uzroci njihova pojavljivanja mogu biti mnogi i svi podjednako zanimljivi, no s druge strane otežavaju i čitanje i razumijevanje samog teksta. Ovime smo željeli pripomoći upravo u razumijevanju samog sadržaja *Priručnika*.

Sva su se grafijska istraživanja, dakako, provela na faksimilu, dok je pri istraživanju jezičnih osobina korišten transliteriran tekst, kao i pri kasnijim tumačenjima simbola i njihove funkcije u tekstu. Spajanjem grafijskih, jezičnih i tekstualnih istraživanja dobili smo zaokruženu sliku teksta, u mnogočemu sličnu dosadašnjim spoznajama o jeziku i pismu glagoljskih spomenika, ali i jedinstvenu u vidu posebnih grafičkih i jezičnih ostvarenja te načina tekstualnog oblikovanja. Grafijski je tekst gotovo savršeno izveden – linije slova su čvrste i jasne, redci precizno odijeljeni i smješteni na stranici. Pri promatranju zastupljenih grafijskih rješenja proučili smo i grafičku i grafematičku razinu, služeći se pri tome ponajviše radovima Matea Žagara. Dobivene spoznaje oslanjaju se prvenstveno na tradicionalne grafijske postupke pisanja glagoljskih tekstova, ali i individualna autorska rješenja.

Istraživanje jezika fokusiralo se, tradicionalno, na glasove i oblike te na leksik. Pri tome nam je kao primjer norme izuzetno pomogla već spomenuta gramatika hrvatskog crkvenoslavenskog jezika, ali i drugi radovi koji su obrađivali jezik pojedinih glagoljskih tekstova poput onih S. Damjanovića, M. Mihaljevića, A. Nazor, S. Sambunjaka i ostalih. Budući da je *Priručnik* nastao u 15. stoljeću, i njemu će se odražavati promjene na jezičnom planu tipične za jedan neliturgijski tekst: miješanje hrvatske crkvenoslavenske osnovice s obilježjima čakavskog govora, a koje smo, uz ostala odstupanja od norme detaljno opisali. Pri opisu služili smo se i dijalektološkim radovima koji obrađuju čakavsko narječje Josipa Lisca, ali i radom Božidara Finke o dugootočkim govorima. Odmaknutost od izravno liturgijske namjene teksta jest primarnim uzrokom jezičnoj šarolikosti zastupljenih fonoloških i morfoloških značajki.

Istraživanja simbola dala su nam spoznaje o tekstu na jednoj drugoj razini – konotacije koje oni u sebi nose stvaraju dubinski značenjski sloj teksta, koji je na prvi pogled nevidljiv, ali je itekako prisutan. Njihova tumačenja, promatranje konteksta unutar religijske, u ovom slučaju kršćanske simbolike dala su nam vrijedne spoznaje o njihovoj funkcionalnosti u prijenosu poruke, to jest načina na koji se uklapaju u tekst i kako korespondiraju s grafijom i jezikom. Mnogi od njih u kršćanski simbolički sustav ulaze iz ranijih kultura i tradicija, ali unutar te egzistencijalne pratnje, odnosno kršćanske zajednice dobivaju i nova značenja.

U različitim fazama i dijelovima istraživanja služili smo se i različitim znanstvenim metodama. Pri istraživanju grafije ponajprije smo se služili metodom deskripcije kasnije udruženom s metodom sinteze i metodom apstrakcije, čime smo ujedinili i opće činjenice i posebne ostvaraje. Najveći dio jezičnih istraživanja posljedica je primjene induktivne metode jer smo na temelju pojedinačnih činjenica došli do općih zaključaka o jeziku *Priručnika*. Pri istraživanju samih simbola pripomogla nam je metoda apstrakcije posebice stoga što značenja simbola mogu biti višestruka, pa je valjalo utvrditi ona značenja koja simboli ostvaruju upravo u *Priručniku*. Obrnuto, metodom konkretizacije poslužili smo se kako bismo individualna značenjska tumačenja uklopili u već postojeći simbolički sustav građen u kolektivnoj svijesti vjernika.

Istraživanjem smo, s jedne strane, namjeravali dati zaokružen opis pisma i jezika *Priručnika* – ono je ponajprije vođeno činjenicom da se radi o petnaestostoljetnom neliturgijskom tekstu pa pretpostavka na kojoj smo zasnovali istraživanje jezika jest ona da je pisan već spomenutim crkvenoslavenskim-čakavskim amalgamom, pripada miješanom tipu jezika koji karakterizira tekstove odmaknute od izravno oltarne namjene. S druge strane smo

kod proučavanja simbola krenuli od istraživačkog pitanja na koji se način simboli uklapaju u konstrukciju teksta i kako se ostvaruju kao komunikacijski elementi. Budući da je simbolika izuzetno prisutan element u religijama općenito, ovdje se dalo pretpostaviti da su dakle simboli u jednom moralno-teološkom tekstu jedan od načina na koji se čitatelju prenose skrivene poruke i tako postaju tvorbeni element u njegovoj značenjskoj funkcionalnosti. Načine njihova uključivanja u tekst i same poruke koje prenose otkrili smo i detaljno opisali. Koliko smo ovu postavljenu hipotezu, da su simboli dakle konstrukcijski element teksta uklopljen u njega na svim grafijskim i jezičnim razina, uspjeli dokazati predstaviti ćemo u narednim poglavljima.

2. Priručnik u kontekstu hrvatske glagoljske književnosti

2.1. Opći kodikološki podatci o tekstu

Prve podatke hrvatskih filologa o *Priručniku* za svećenike dobivamo iz Milčetičeva opisa cijele Berčićeve zbirke, načinjenog oko 1911./12., a objavljenog 1955. godine.³ On navodi da je tekst veličine 19,3 x 13, 5 cm, da su listovi dobro sačuvani, da nema natpisa i inicijala te da je pismo lijepo i pravilno.⁴ Vialova će 2000. godine dati pak ponešto detaljniji opis: navodi veličinu 195 x 133 mm (127 x 85 mm) i da je tekst raspoređen u jedan stupac na 28 stranica. Također navodi ispunjavanje inicijala crvenom bojom i veća i manja oštećenja po rubovima listova i na njima, kao i natpise na marginama te Berčićevu oznaku R (Različito – Berčićeva oznaka tekstova različita sadržaja) i V (lat. *varia*).⁵

Ovim dvama opisima pridružujemo i naša opažanja o kodikološkim elementima teksta. *Priručnik* sadrži 19 listova, 28r – 46v,⁶ ispisanih dvostrano, početak je zagubljen, i dva lista unutar teksta (između listova 28 i 29 te 30 i 31). Tekst je raspoređen u jedan stupac na svim listovima, dok broj redaka varira: na 28r do 33v broj redaka je 28, a od 34r do 46r stranice imaju po 26 redaka. Zadnja stranica (46v) ima 20 redaka.

Na nekoliko mjesta nailazimo na riječi ispisane uglatom glagoljicom izvan osnovnog teksta, na marginama: na 28v jedna riječ nalazi se na donjoj margini, ali je u posljednjem 28. retku naznačeno da je ta riječ ispuštena i ovdje naknadno dodana znakom \wedge . Taj se znak ponavlja pokraj dopisane riječi i tako označava njezin položaj u prethodnoj rečenici: *stvoreno* \wedge *sveć(e)n'e* u 28. retku te *estb* na margini, što zajedno čini dio rečenice koji s umetnutim dijelom glasi: *stvoreno estb sveć(e)n'e*. Na 33v na margini je dopisano *-niê*, što je zapravo završetak riječi iz posljednjeg retka na tom listu *prelûdêê-*, dakle cijela riječ je *prelûdêêniê*. Ovdje se ponešto na margini dopunjava ova posljednja riječ iz zadnjeg retka jer je ostatak riječi, tj. *-niê* napisan i u prvom retku sljedeće, 34v stranice. Isto se uz male razlike može

³ Za ostale filologe koji su se u svojim radovima dotaknuli ove zbirke prije Milčetića vidi napomenu urednika Vjekoslava Štefanića u: Ivan Milčetić, „Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu“, *Radovi Staroslavenskog instituta*, Vol.2 No.2 (Studen 1955.) 93 – 97.

⁴ I. Milčetić, „Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu“, 120.

⁵ Svetlana O. Vialova (prir.), *Glagoljski fragmenti Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj biblioteci, 2 – Opisane fragmentov* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Staroslavenski institut, Petrograd: Ruska nacionalna biblioteka, 2000.), opis 13.

⁶ Ovako su stranice označene kod Vialove i Berčića, pa i mi preuzimamo takvu paginaciju.

opaziti i na 41v gdje se na margini donosi slog *la*, završetak riječi iz posljednjeg retka koja glasi *bl(agosli)v-*, tako da spojeno tvori riječ *bl(agosli)vla*, dok se slog *la* ponavlja na početku sljedeće, 42r stranice. Navedena razlika jest u tome što se u prvom slučaju slog obilježava dvama posebnim znakovima prije i poslije, dok u drugom slučaju tih znakova nema. Ovo su dakako kustode, ali budući da su zabilježene samo u ta dva slučaja, nejasna je njihova funkcija.

Od ostalih uočenih kodikoloških elemenata možemo istaknuti i vrlo urednu ustavnu glagoljicu koja se lako čita, osim na prvom listu koji je potamnio uslijed oštećenja, iako je i njega bilo moguće u potpunosti rekonstruirati. Zamjetna su i dva veća oštećenja teksta na 31r i 31v gdje uslijed mehaničkog oštećenja pergamene (možda paranjem?) nedostaju početci redaka 5, 6, 7 i 8, koje smo u transliteraciji pokušali rekonstruirati. Tekst je smješten uz rub lijeve (*recto*) ili desne (*verso*) vertikalne margine, a čija je širina 4 cm (*recto*) i 4,5 cm (*verso*). Gornja margina širine je 2,5 cm, a donja 5 cm. Nema tragova linija vodilica, iako je tekst vrlo precizno vodoravno postavljen, što nam govori ili o korištenju nekoga mehaničkog sredstva kao pomoći pri pisanju ili o iznimnoj vještini i mirnoj ruci pisara.

Vialova donosi četiri rekonstruirana zapisa sa margina: na 28r ostatak stare paginacije, broj 77; na 28r *č·h·p·b· (=1692) na prvi novembra kada učini večeru Jêdre[...] ušal b*; na 36r *mištar Anton Divič i meštar Brev[...]*; na 40r „[·i· (=10) ?] ve[...]ori prvi na svetoga [Ĵ]adria [...]”; na 45r *To je libar dom Antona Juričina i(s) Sali Bog mu pomoga i divica Mariê. Amen.*⁷ Tome ćemo pridodati još neke zapise koje smo uočili, a koje Vialova ne navodi, iako je njihova rekonstrukcija ponešto otežana zbog teže čitljivosti.

Na 35v na lijevoj margini je, u razini devetog retka kurzivnom glagoljicom napisana riječ [...]êda. Na 38v i 45v su pojedinačna glagoljska slova ispisana kurzivnom glagoljicom, no doimlju se kao crtarije, a ne kao zasebne riječi. Na 44r na donjoj su margini, uz sam rub lista, kurzivnom glagoljicom ispisane dvije riječi koje je zbog izbljedjelosti slova nemoguće pročitati. Na 46v (posljednja stranica) su ispod osnovnog teksta dva zapisa također ispisana kurzivnom glagoljicom. Prvi je, zbog većeg zamrljanja papira, nemoguće u potpunosti rekonstruirati, pa donosimo samo čitljive riječi: *sadê [...] pisati / [...] [...]*. Drugi smo natpis bili u mogućnosti rekonstruirati gotovo u cijelosti: *to pisah ê gašpa vida s / t[...]nković sin*. Zapisi su pisani različitim rukopisima pa su to vjerojatno potpisi prijašnjih vlasnika *Priručnika*.

⁷ S. O. Vialova, *Glagoljski fragmenti Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj biblioteci*, 2 – *Opisanie fragmentov* opis 13.

Priručnik za svećenike najveći je fragment u Berčićevoj zbirci, a vrlo je dobro očuvan, pri čemu je znatno olakšana transliteracija teksta, kao i ostala filološka istraživanja. U zbirci se većinom nalaze fragmenti liturgijskih tekstova, misala i brevijara, pa se *Priručnik* izdvaja i po svojem sadržaju, to jest tematsko-motivskom kompleksu sedam sakramenata koji opisuje.

2.2. Sadržaj *Priručnika*

U ovome potpoglavlju namjeravamo donijeti sadržaj *Priručnika*, iz razloga što će nam upravo tematski opis pomoći pri identifikaciji mogućih predložaka ili sličnih tekstova.

Početak je izgubljen, na 28r govori se o misi i načinima na koji se ona služi, o misnom kruhu, obveznom miješanju vode i vina i o služenju mise za vrijeme posta. Na 28v govori se o oltaru, njegovu izgledu te o misnom posuđu. Daju se i odredbe pravilnom izgovaranju riječi posvećenja na misi. Do kraja 29r lista govori se o simoniji, a zatim se na 29v daju upute o mrtvima koji su umrli bez ispovijedi i tako postali prokleti te o njihovu pokapanju izvan posvećenoga groblja. Slijedi navod iz evanđelja o novozavjetnim likovima Zakeju (Lk 19, 1-10) i satniku (Lk 7, 1-10). Na 30r donosi se odredba o ulasku žene u crkvu za vrijeme mjesečnog ciklusa te počinje govor o sakramentima (7 – 11) gdje se oni nabrajaju, a nakon toga pristupa se opisu krštenja, prvo o krsnoj vodi te se navode više puta i riječi koje se pri obredu krštenja moraju izgovoriti. O toj se temi raspravlja sve do kraja lista 30v, a nakon kojeg nedostaje jedan list (dakle između listova koji su paginirani brojevima 30 i 31).

Na 31 govor se o ženidbi, to jest zabrani ženidbe krsnih kumova te do kraja 31v o načinima krštenja u posebnim prilikama (ako je dijete na samrti, ako se ne zna je li kršteno ili ne, o krštenju odraslih, o svjedočenju vjere, o štoli i krsnoj svijeći te ponovno o krsnoj vodi). Ovi „sitni“ savjeti nastavljaju se sve do 32v kada počinje kratak govor o sakramentu potvrde – kako nju podjeljuje biskup te o potrebi potvrde kao sakramenta. Slijedi govor o pokori, najprije o ispovijedi grešnika koji dolaze iz druge župe te o primjerenoj pokori nemoćnima (tj. bolesnima). Krajem lista 33r izražava se kritika liječnika koji liječe čovjekovo tijelo, ali ne i dušu. Na 33v donose se odredbe o tajnosti ispovijedi te o njezinoj učestalosti (obveza ispovijedanja jednom godišnje, na Uskrs) te o ispovijedi vladara i prikladnosti pokore počinjenom grijehu te ostalim odredbama o ispovijedi (tajnovitost, ispovijed žena, obveza davanja ispovijedi svakome tko je traži, pojedinačni grijesi i načini njihova otpuštanja) sve do 36r. Zatim se prelazi na prokletstva i načinje njihova odrješenja te o obvezi svećenika da nauči župljane molitve koje se izgovaraju na ispovijedi te o škropljenjem blagoslovljenom vodom pri ulazu u crkvu kojom se otpuštaju manji grijesi.

Na 37r počinje govor o sakramentu euharistije, kako je utemeljena od samog Krista te tko je u hijerarhiji svećeničkih redova može dijeliti. Nastavlja se odredbama o pričešćivanju bolesnika, o zabrani pričešćivanja djece i dojenčadi te o zabrani uzimanja vina od bolesnika koji ovaj sakrament primaju kod kuće. Na 38v govori se o tome kako svećenik mora biti primjer svojim župljanima te da ne smije obavljati službu ako je pod prokletstvom.

Krajem 38v lista počinje govor o posljednjem pomazanju, najprije o odredbi da se daje samo dugo bolesnima i onima na samrti. Na 39 r daju se odredbe o ulju koje se koristi za pomazanje bolesnika te o mogućnosti da više svećenika prisustvuje pri podjeli ovog sakramenta (do 40r). Zatim se govori o dobrobitima posljednjeg pomazanja te o blagoslovu mrtvaca koji je umro prije no što mu je svećenik uspio dati ovaj sakrament. Krajem lista 40r počinje govor o svećeničkom redovima, njihovu broju, kada se (u godini) mogu primiti i tko ih dijeli (biskup). Daju se i „sitni“ savjet i o slučajevima kada se koji red preskoči te o ponašanju zaređenih. Također, na 41r govori se o tonzuri i odjeći zaređenih.

Nakon toga najavljuje se govor o sakramentu ženidbe, prvo o ženidbi svećeničkih pripravnika, zatim o potrebi javne ženidbe te o misi na koji se daje blagoslov mladenaca (42r), o dobrovoljnosti sklapanja braka i samom obredu blagoslova. Daju se i zapreke za ovaj sakrament poput krvnog srodstva ili kumstva te primjeri kada se čovjek može drugi put oženiti. Na stranicama 43r i 43v daje se opis obreda *efata*⁸ i pomazivanja na krštenju.

Stranica 44v donosi savjete svećenicima o čistom životu, tj. da ono što propovijeda mora i na sebi primijeniti te o potrebi jasnih propovjedi. Dalje se naglašava kako svećenik mora biti bez poroka te svojim primjerom podučiti župljane, tj. da mora biti najvišim uzorom. Na 45v ponovno se nabrajaju svećenički redovi te se za svaki daje primjer iz evanđelja, prema čemu se daju i savjeti o zaduženjima svakog pojedinog reda. Ovime završava *Priručnik* (46v).

Iz ovakve raspodjele tematskih jedinica možemo zaključiti sljedeće: da se u tekstu, iako je fragmentaran, daje potpuni pregled sedam svetih sakramenata. Najopširnije se govori o svetoj ispovijedi i kazusima, na gotovo pet listova, dok ostali sakramenti zauzimaju jedan ili dva lista. Takva opširnost opravdana je složenošću samog sakramenta ispovijedi jer obuhvaća ispit savjesti, propitkivanje svećenika o grijesima pokornika te određivanje ispravne pokore za okajanje grijeha. Pisar je također, moguće ili radi takvog predloška ili vlastite nepažnje, ispustio opis obreda *efata* pri opisu krštenja, koji kasnije ubacuje u govor o

⁸ Unutar obreda krštenja izvodi se obred *efata* pri čemu svećenik dodiruje djetetu oči, uši i usta u znak toga da što prije počne čitati Evanđelje svojim očima, slušati svojim ušima i širiti svojim ustima.

sakramentu ženidbe. Opširno se govori i o svećeničkim redovima, najprije nabranjem, a kasnije i usporedbom djelatnosti svakoga reda prema Isusovu životu. Zaključno možemo reći da, bez obzira na izgubljeni početni dio, ovaj *Priručnik* predstavlja dodatan materijal svećenicima pri obavljanju svećeničke djelatnosti, ponajprije podjele svetih sakramenata.

2.3. Vremensko određenje, geografska odrednica i pitanje autorstva *Priručnika*

Za proučavanje bilo kojega glagoljskog teksta najprije je potrebno dati informacije o njegovu nastanku, to jest odgovoriti na pitanja *tko, kada, gdje, kako i zašto*. Logički izvedeni odgovori na ova pitanja nisu zasebni po informaciji koju nam donose, već se nadovezuju jedan na drugi i tako daju cjelinu podataka neophodnu za identificiranje teksta. Tako će se informacije o pisaru (tko?) izravno nadovezati na informaciju o sredini u kojoj je tekst nastao (gdje?), vremenska odrednica (kada?) nadovezuje se na način pisanja (grafija, jezik), dok se u samom sadržaju teksta nalazi odgovor na pitanje zašto, na pitanje o njegovoj namjeni koja opet može biti vezana za određeno vremensko razdoblje ili određeno područje. Pozitivistički pristup proučavanju glagoljskih djela u ranim proučavanjima potreban je dakle da bismo dobili zaokruženu sliku o uvjetima nastanka teksta, koja se kasnije nadopunjuje lingvističkim i drugim istraživanjima.

Da bismo *Priručnik* smjestili u odgovarajuću nišu unutar klasifikacije hrvatske glagoljske književnosti polazimo od traženja odgovora na gore navedena pitanja. Da bismo u tom zadatku uspjeli, potrebno je najprije iznijeti do sada poznate podatke o *Priručniku*, budući da se unutar samog teksta ne nalaze podatci o autoru, vremenu i mjestu nastanka.⁹ Već smo naveli da su dva istraživača do sad pristupila opisu Berčićeve zbirke, Ivan Milčetić i Svetlana Olegovna Vialova.¹⁰ Premda se Milčetićev opis uzima kao nepotpun ili, riječima urednika Vjekoslava Štefanića, „ovaj Milčetićev opis ne će također posve zadovoljiti naučnu javnost (...) jer zasada nema mogućnosti da se dobije bolji opis“,¹¹ u njemu imamo prve zabilježene informacije o *Priručniku*. Ranije smo donijeli kodikološke podatke, a za sam sadržaj i tematsko-motivski kompleks *Priručnika* Milčetić kaže da se koriste oblici *samъ sobovъ* i *sami sobi* te da je sadržajno to traktat o krštenju, ispovijedi i ženidbi za popove, a kasnije u opisu kaže da je tekst uputa popovima, a da na jednom od natpisa iz 18. stoljeća

⁹ Moguće je, no ipak kao posljedica nagađanja, zaključiti da su se ti podatci nalazili na početku teksta.

¹⁰ Vialova donosi samo opis fragmenata.

¹¹ I. Milčetić, „Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu“, 93.

stoji: *To e libar dom-antona (!) juričina (?) i-sali*.¹² Vialova će donijeti nešto duži opis stanja teksta te tematsku odrednicu (priručnik za svećenike kod služenja mise, krštenja, ispovjedi, ženidbe i dr.), a dat će i transliteraciju zapisa na marginama. Uz to, Vialova daje i vremenski okvir nastanak teksta – smješta ga u 15. stoljeće, dok se pri identifikaciji mjesta nastanka teksta povodi za zapisom na margini i zaključuje da je to Sali na Dugom otoku.¹³ Dakle, pri određivanju mjesta i vremena nastanka prema dosadašnjim istraživanjima za sad imamo tri važna podatka: da je tekst nastao u 15. stoljeću, na području mjesta Sali na Dugom otoku te da sadrži upute svećenicima pri obredu mise i davanju sakramenata. Da bi se ipak sa sigurnošću mogli potvrditi ovi navodi, potrebno je kritički promisliti o njima i po mogućnosti dati nove dokaze za njih.

Kao prvi provjerljivi podatak uzet ćemo onaj o geografskoj odrednici, to jest da je mjesto nastanka teksta Sali. Riječ „provjerljiv“ ipak koristimo u ovoj fazi s određenom rezervom jer ni u samom tekstu ni kod istraživača ne postoje izravno opravdani razlozi prema kojima bi se nastanak ovog teksta smjestio upravo na područje Sali, osim činjenice da ga je Berčić tamo pronašao. Milčetić iz zapisa koji donosi ne izvlači zaključke o mjestu postanka, već samo navodi zapis (*To e libar dom-antona (!) juričina (?) i-sali*) i da je nastao u 18. stoljeću, premda ni za to ne navodi razloge.¹⁴ Vialova pak donosi sve zapise i zaključuje: „Na temelju zapisa možemo predložiti da je fragment došao iz Sali.“¹⁵ Dakle, prema onome što su zapazili dosadašnji istraživači za sad možemo sa sigurnošću ustvrditi da se na zapisima spominje mjesto Sali te da je Berčić fragment pronašao u Salima. To nam ipak još uvijek ne daje konkretan podatak o njegovu mjestu nastanka.

Ostali natpisi na marginama koje donosi Vialova, rekli smo, jesu:

na 28r ostatak stare paginacije, broj 77

na 28r *č·h·p·b·* (=1692) *na prvi novembra kada učini vičeru Jêdre[...]* ušal b

na 36r *mištar Anton Divič i meštar Brev[...]*

na 40r [*·i·* (=10) ?] *ve[...]*ori prvi na svetoga [Ĵ]adria [...]

na 45r *To je libar dom Antona Juričina i(s) Sali Bog mu pomoga i divica Mariê. Amen*

Iz prvoga navedenog zapisa o geografskoj odrednici nastanka rukopisa ne dobivamo izravne podatke, no možda nam pri identifikaciji može pomoći prezime Ušal ili Ušalj, njegov

¹² Isto, 120.

¹³ S. O. Vialova, *Glagoljski fragmenti Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj biblioteci, 2 – Opisane fragmentov*, opis 13.

¹⁴ Jedan od mogućih razloga Milčetićeve smještanja ovog zapisa u 18. stoljeće jest kurzivna glagoljica kojom je pisan.

¹⁵ S. O. Vialova, *Glagoljski fragmenti Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj biblioteci, 2 – Opisane fragmentov* opis 13.

današnji oblik. Prezime Ušalj, tj. nositelji tog prezimena prvi se put u Salima spominju 1620. godine kao doseljenici koji su pred turskim osvajanjima došli na ovo područje iz Bosne i tu se naselili sve do današnjih dana.¹⁶ To bi značilo da je pripadnik tog roda u 17. stoljeću bio prisutan ili je upriličio večeru koja se spominje u zapisu. Ako pretpostavimo da je *Jédre* osobno ime tog Ušalja, iz rodoslovlja te obitelji možemo identificirati dvije osobe koje su u tom razdoblju prelaska sa 17. na 18. stoljeće nosile to ime. Prvi je Jadrij Ušalj, umro 1706., a drugi također Jadrij Ušalj nepoznate godine rođenja i smrti, no poznat je podatak da se ženi 1705. godine.¹⁷ Za usporedbu s godinom na navedenom natpisu, vjerojatnije je da je *Jédre Ušal* ovaj prvi jer je drugi 1692. vjerojatno premlad. Ipak, sve navedeno govori o tome da je *Priručnik* bio na prijelazu sa 17. na 18. stoljeće posjedu saljskih obitelji, kao što je to obitelj Ušalj.

Sljedeći zapis koji nam donosi jedno puno i jedno krnje ime ne može nam poslužiti u pobližem određivanju potječe li tekst iz Sali, iz jednostavnog razloga što istraživanjem nismo uspjeli pronaći ova dva imena među popisima stanovnika Sali. Prvo ime, Anton Divič, nije zabilježeno ni u jednom od dosadašnjih radova o stanovništvu Sali,¹⁸ premda se u nekima spominju zanimanja i meštiri u Salima kroz povijest, dakako samo oni koji su zabilježeni u kojem od dokumenata. Uopće, prezime Divič nije zabilježeno, čak ni u popisima povremenih žitelja Sali. Možemo dakle samo pretpostavljati uzroke njegova pojavljivanja u zapisu, kao i drugog meštra.

Treći nam zapis također ne govori mnogo, osim da se nešto zbilo na dan svetog Andrije, koji se slavi 30. studenoga, dok nam podatci iz četvrtog natpisa mogu poslužiti u našoj namjeri da potvrdimo da je ovaj *Priručnik* bio u Salima. U njemu stoji ime svećenika Antona Juričina „i(s) Sali“, što je prvi i jedini spomen geografske lokacije u *Priručniku*. Ovaj je svećenik punog imena don Anton-Šimun Juričin prema Matici krštenih 11. veljače 1698. krstio, no zapis iz Matice umrlih govori da je 2. prosinca sljedeće, 1699. godine umro. Možemo zaključiti da je *Priručnik* bio u njegovu posjedu (*To je libar dom Antona Juričina*) i, budući da je taj svećenik bio u službi krajem 17. stoljeća u Salima i prema njegovoj izjavi („i(s) Sali“), da se *Priručnik* u tom razdoblju nalazi u Salima.

¹⁶ Prema Ante Beverin, Jerolim Armanini i Mauricij Frka Petešić, *Glagoljica u Salima i saljsko pučanstvo kroz stoljeća* (Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru, 2015.): 29., podatak preuzet iz rukopisnih zapisa saljskog kroničara Šime Grandova. U knjizi *Saljski korijeni i baština* stoji pak da je ta obitelj i ranije došla u Sali, no ne zna se točno kada. Prvi službeni zapis o toj obitelji stoji u glagoljskoj matici krštenih – 1620. krsti se Jerolim Ušalj. – Jerolim Armanini, *Saljski korijeni i baština: spomen knjiga* (Zadar: Matica hrvatska, 2012.): 612 i 617.

¹⁷ J. Armanini, *Saljski korijeni i baština: spomen knjiga*, 612 – 614.

¹⁸ Konzultirana su djela navedena u fusnoti 11 i Leonard-Riko Finka: „Svećenici Saljani i saljski župnici i kapelani“, *Župa Sali: o 400. obljetnici dogradnje župne crkve sv. Marije 1581 – 1981*, (ur. Nedo Grbin i Srećko Frka-Petešić) (Sali: Župni ured Sali, 1981.) 101 – 118.

Na drugom zapisu koji smo rekonstruirali, od podataka koji bi mogli poslužiti pri određivanju vremensko-geografskog porijekla teksta, koristan je antroponim pronađen u natpisu *to pisah ê gašpa vida s / t[...]nković sin*. Moguće su dvije rekonstrukcije ovog imena: prva bi bila *Gašpa(r) Vidas T(o)nković sin*, a druga *Gašpar(r), Vida St(a)nković sin*. Na žalost, ni jedno ni drugo ime ne navode se u rodoslovljima saljskih obitelji, a ni u popisima svećenika ili povremenih žitelja (zanatlija) Sali, a ni u popisu svećenika iz Zaglava, tako da nam ovaj podatak, tj. ime ne pridonosi pobližem vremenskom određenju *Priručnika*.¹⁹

Sve nam ovo ne potvrđuje izravno da je *Priručnik nastao* u Salima. Kada se osvrnemo na povijesne prilike Dugog otoka i Sali te broja glagoljskih tekstova, vidimo da je glagoljska produkcija na ovom području bila vrlo bogata – tekstovi nastali na saljskom području broje impresivnih 39 sačuvanih kodeksa uz šest ulomaka kodeksa iz Berčićeve zbirke. Najstariji potječe iz 14. stoljeća, ulomak brevijara. Uz to, župa Sali jedna je od najstarijih župa u Zadarskoj nadbiskupiji (1290. prvi spomen slavljenja Velike Gospe kojoj je posvećena saljska župna crkva),²⁰ što implicira ponekad i veći broj svećenika potrebnih da se pobrinu za njezine potrebe. Runje tvrdi da je „u Salima tijekom 15. stoljeća bilo i svećeničkih pripravnika, pa i redovita škola koju su pohađali i svećenički pripravnici i pojedini mladići iz sela“,²¹ pa je i potreba za ovakvim *Priručnikom* bila opravdana, s obzirom na praktičnu primjenu njegova sadržaja.

Još je jedno dugootočko mjesto moglo biti ono odakle je *Priručnik* potekao, a to je Zaglav, smješten par kilometara sjeverozapadno od Sali. U Zaglavu je naime u svibnju 1445. godine započela gradnja crkve i samostana sv. Mihovila po narudžbi Grge Matanića. On taj posjed 1451. predaje u ruke franjevcima trećoredcima. Kako su redovnici preuzeli na sebe brigu o vjerskom životu Zaglavaca, tako su imali i svoj sustav obrazovanja mladih redovnika, čemu bi zacijelo mnogo pripomogao i tekst o ispravnoj podjeli svetih sakramenata. Među redovnicima je od sredine 15. do početka 16. stoljeća boravio i Šimun Klimantović (?1464. –

¹⁹ Konzultirana su djela navedena u fusnoti 11 i Šime Antonina i Miroslava Ramov, „Svećenici, redovnici i redovnice iz Zaglava“, *Zaglav: 600 godina prvog spomena: 540 godina posvete crkve svetog Mihovila Arhanđela* (Općina Sali, Mjesni odbor Zaglav, 1998.). 103 – 104.

²⁰ Nedo Grbin i Srećko Frka-Petešić: „Predgovor“, *Župa Sali: o 400. obljetnici dogradnje župne crkve sv. Marije 1581 – 1981*, (ur. Nedo Grbin i Srećko Frka-Petešić) (Sali: Župni ured Sali, 1981.): 3 – 4.

²¹ Petar Runje, *Školovanje glagoljaša* (Ogulin: Matica hrvatska, 2003.): 125. Navodi i pripravnike za svećenički poziv tijekom 15. stoljeća, zabilježene u raznim oporukama.

1544.?), autor četiri glagoljska teksta (tri zbornika/obrednika i zbirka franjevačkih indulgencija *Mare magnum*). Prvi Klimantovićev zbornik nastao je u razdoblju 1501./2. do 1512., a poznato je da je Klimantović 1511. bio izabran za starješinu samostana u Zaglavu, pa je većina ovog zbornika tamo i nastala.²² Ističemo ovaj zbornik jer je u nekim dijelovima tematski povezan s *Priručnikom*:

117 Čin dati nemoćniku T(i)lo b(o)žie

118v Čin' mazati nemoćnika uliem s(ve)tim

146v (...) učiniti krst, krstiti dite

170 Počenet' spovid općena po ki zakon se ima krštênin' spovidati²³

Budući da ne možemo točno utvrditi mjesto nastanka *Priručnika*, ipak možemo zaključiti da su potrebe u Salima i Zaglavu za edukacijom svećenstva i redovnika već u 15. stoljeću zahtijevale i odgovarajuću literaturu, među koju spada navedeni Klimantovićev zbornik djelomično napisan u zaglavskom samostanu, a čiji se dijelovi tematski poklapaju s temama koje obrađuje *Priručnik*. Analogno bismo mogli zaključiti da je i *Priručnik* nastao uslijed takvih okolnosti, no bez čvrstog uporišta u vantekstualnim dokazima možemo samo nagađati da je nastao u Salima ili u Zaglavu. Sljedeća odrednica teksta koja nas zanima jest ona vremenska, a već smo prije naznačili da se smještava u 15. stoljeće.

Dakle, prema analizi zapisa na marginama i antroponima zaključujemo da se *Priručnik* krajem 17. i početkom 18. stoljeća nalazi u Salima, vjerojatno u posjedu svećenika Antona Juričina, što nam potvrđuje i spomen pripadnika stare saljske obitelji Ušalj, Jadrija Ušalja koji je bio prisutan na nekoj večeri i zapisan u *Priručnik*. Ipak, vremenske odrednice nisu u skladu s navedenim vremenom nastanka teksta koji je utvrdila Vialova smještajući ga u 15. stoljeće. Budući da nam natpisi na marginama govore o kasnijim vremenima i nemamo pouzdanog podatka o vremenu nastanka *Priručnika*, pokušat ćemo preko analize grafije utvrditi je li ga Vialova ispravno smjestila u 15. stoljeće.

Mnogi se radovi bave problemom datacije glagoljskih tekstova po paleografskim kriterijima, iz jednostavnog razloga što mnogi tekstovi nisu datirani ni potpisani, što naravno otežava smještanje njihova nastanka u određeno vremensko razdoblje. Tako će se pod

²² Iz zbornika čitamo: „Te fraške napisah' na Zaglavi pri s(ve)tom' Mihovili miseca prevara 8 tekućih' let' b(o)žih' 1505.“ – Nedo Grbin, „Glagoljica crkve i samostana sv. Mihovila na Zaglavu“, *Zaglav: 600 godina prvog spomena: 540 godina posvete crkve svetog Mihovila Arhandela* (Općina Sali, Mjesni odbor Zaglav, 1998.): 75.

²³ Isto, 74 – 75.

datiranjem u „prvom redu misliti na proces, koji vodi k utvrđivanju vremena, kada je neki spomenik napisan, ako u njemu nema takvih oznaka (neposredni podatci koji izriču vrijeme op. a.)“.²⁴ *Priručnik* ipak ima nekih zapisa koji izriču vrijeme, no upravo se na grafijskom planu vidi veći vremenski razmak između pisanja osnovnog teksta i zapisa na marginama: u prvom je redu to vrsta pisma, ustavna glagoljica osnovnog teksta naspram kurzivne glagoljice zapisa na marginama što nam govori o tome da je osnovni tekst stariji od natpisa. Da bismo utvrdili koliko stariji, opisat ćemo neke od grafijskih pojava.

Obično se 13. stoljeće smatra vremenom kada je došlo do ubrzanog širenja glagoljskog pisma hrvatskom obalom, ponajviše radi odobrenja pape Inocenta IV. senjskoj biskupiji za korištenje glagoljice (1248.) i sličnom dopuštenju danom omišljanskim benediktincima (1252.). U istom se stoljeću potpuno gubi dotadašnja oblost glagoljskih grafema, a zamjenjuju ih uglati oblici, to jest pismo koje danas nosi ime uglata glagoljica. Kurzivni oblik glagoljskog pisma pojavit će se tek u 16. stoljeću, pa tako za sada nastanak ovog teksta, prema ustavnoj glagoljici kojom je pisan, možemo okvirno smjestiti u razdoblje između 13. i 16. stoljeća.

Prva karakteristika grafije preko koje možemo pobliže identificirati vrijeme nastanka pojedinog teksta jest obilježavanje poluglasa. U 13. stoljeću zapažena je šarolikost njegova obilježavanja: Hamm tvrdi da se pisao na čak osam različitih načina (šest varijanti grafema, apostrof i crtica) te da tada počinje proces pročišćavanja načina pisanja poluglasa – stari znak za poluglas potpuno nestaje, a zamjenjuje ga crtica, dok se apostrof u 15. i 16. stoljeću piše samo kao nadslovni znak između dva suglasnika.²⁵ U *Priručniku* se poluglas označava i apostrofom i crticom. Apostrof se piše iznad riječi, no bez pravila ograničenja samo na mjesto između dva suglasnika jer ga nalazimo i na krajevima riječi, dok se crtica kao oznaka poluglasa piše većinom na kraju riječi, ali i između dva suglasnika unutar riječi. Također, štapić je potpuno spušten na donju liniju (a Štefanić kaže da u 14. stoljeću katkad ima još kraći oblik, tj. još se nije posve spustio na donju liniju),²⁶ što nam govori da bi donja granica nastanka teksta bilo 14. stoljeće. To možemo potvrditi i još jednom grafijskom pojavom

²⁴ Josip Hamm, „Datiranje glagoljskih tekstova“, *Radovi Staroslavenskog instituta* Vol.1 No.1 (Studeni 1952.): 8.

²⁵ J. Hamm: „Datiranje glagoljskih tekstova“, 40 – 41.

²⁶ Vjekoslav Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1969.): 15.

relevantnom za određivanje starine teksta: upotrebom grafema „iže“, koji vrlo rano u razdoblju prelaska s oble i poluoble glagoljice biva zamijenjen grafemom \mathfrak{X} , a do 14. stoljeća posve ga zamjenjuje, dok se staro iže zadržava u dekorativne svrhe (npr. kod pisanja inicijala) ili kao brojka 10. U *Priručniku* nema upotrebe grafema „iže“, čak ni kod ispisivanja inicijala, što potvrđuje 14. stoljeće kao donju granicu vremena njegova nastanka.

Još nekoliko grafijskih karakteristika pomoći će nam pri datiranju *Priručnika*:²⁷

1. Granato *m* – proces nestajanja ovoga grafema i njegove zamjene slovom \mathfrak{m} započinje u prvoj polovici 12. stoljeća i traje do kraja 12. stoljeća. Međutim, u inicijalima se nalazi još i u 15. stoljeću, pa čak i izvan ligatura. U ligaturama sa slovima *l*, *ž* i *č* dobiva specifičan uglati oblik (koji Štefanić naziva uglatim starim *m*, a još se naziva i „tvrđava“), što nam je poznato i iz *Priručnika*: u 16 primjera u ligaturi sa slovom *l* koristi se taj oblik, dok ga ne nalazimo u ligaturama s ostalim slovima koje Štefanić navodi. Dakle, ostatci staroga uglatog *m* isključivo u ligaturi sa slovom *l* pokazatelj su da je tekst mlađeg postanja, nakon 13. stoljeća.
2. Grafemi *d* i *v* – prema Štefaniću oba grafema u 12. – 13. stoljeću počinju dobivati uglate stupiće, tj. spojnica između dva kvadratića postaje vodoravna – taj proces završava u 14. stoljeću. U *Priručniku* je ta spojnica posve vodoravna, dok je kod slova *d* desni četverokut vidljivo niži od lijevoga, što nam također ukazuje na kasniji postanak *Priručnika*.
3. Grafem *k* – čuva u 11. i 12. stoljeću subskript koji nestaje u 13. stoljeću i slovo počinje dobivati oblik sličan onome latinskog *h*. Upravo je oštar oblik slova *k* kakvog nalazimo u *Priručnik* indikator mlađeg postanja rukopisa, moguće i nakon 14. stoljeća jer je proces zadobivanja oštine ovoga grafema sasvim završen prema primjerima iz *Priručnika*.
4. Grafem *s* – kapica u starijim tekstovima je šira nego kasnije, dok se raniji trokut baze slova zamjenjuje četverokutom počevši od 13. stoljeća. U *Priručniku* kapica slova *s* je dosta široka, ali je baza četverokutna što je stanje koje zatječemo nakon 13. stoljeća.
5. Grafem *c* – šiljatost ovoga grafema povezuje se s razdobljem od 13. do 14. stoljeća, kada u osnovici nestaje položena crtica, a javlja se nagib i oštar kut, kakav je i grafem *c* u *Priručniku*.

Dakle, promatrajući navedene grafijske karakteristike prema kojima se može okvirno odrediti vrijeme nastanka pojedinoga glagoljskog teksta, zaključujemo da je *Priručnik* nastao ili u

²⁷ Istraživanje grafijskih osobina u svrhu datacije *Priručnika* provedeno je prema radu J. Hamma „Datiranje glagoljskih tekstova“ i prema uvodnoj riječi Štefanićeva popisa glagoljskih rukopisa u tadašnjoj JAZU, V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*, 12 – 21 (potpoglavlje „Paleografski kriteriji datiranja i terminologija“).

kasnom 14. stoljeću ili u 15. stoljeću, što je, po nama, točnija vremenska odrednica jer su pojedini procesi usustavljivanja ustavne glagoljice prema primjerima iz *Priručnika* u potpunosti završeni (npr. potpuno spuštanje štapića na donju liniju, oblikovanje vodoravne spojnice kod grafema *d* i *v* itd.). Ovime potvrđujemo Vialovinu dataciju *Priručnika* u 15. stoljeće.

U potpunosti je nemoguće otkriti tko je *Priručnik* napisao jer nema zabilježenih podataka, iako se može s velikom sigurnošću pretpostaviti da je autor bio svećenik. Poznat nam je određen broj svećenika iz Sali iz promatranoga vremenskog razdoblja, međutim ne toliko koliko iz vremena sustavnijeg vođenja crkvenih knjiga poput matica i madrikula, što pada u početak 17. stoljeća. Tako se za župnike Sali u 15. stoljeću navodi njih sedmorica:²⁸ Jakov Jarislavić (postao župnikom 1407. – ???), Krševan (postao župnikom 1416., umro 1438., prezime nepoznato), Ivan Spančić (postao župnikom 4. 11. 1437., bio župnikom do 1444.), Grgo Komarić (postao župnikom 1450., umro 1472.), Juraj Tarkanić/Tokić (postao župnikom 1463. – ???), Šimun Zoranić/Zoranja (postao župnikom 1475., bio župnikom do 1481.) i Martin Murgašić (postao župnikom 1496., bio župnikom do 1506.). Od nabrojanih župnika trojica su iz Sali, i to Jakov Jarislavić, Ivan Spančić i Martin Murgašić. Ovoj trojici pridružuju se još dva svećenika koji su rodom iz Sali, ali nisu upisani kao saljski župnici (vjerojatno su bili u drugim župama) – Jakov Butko (umro 13. 8. 1431.) i Georgije Vicković (spominje se 1475.). Svi su oni mogući kandidati za autora *Priručnika*, kao i redovnici franjevci iz Zaglava, od kojih za promatrano razdoblje imamo podatke za dvojicu svećenika: Jurja Milanića (rođen 1461., umro 1501.) i Ćimuna Mrgašića (rođen 1492.).²⁹ To je dakle 11 potencijalnih autora *Priručnika*, ali kako je nemoguće ustvrditi je li koji od njih uistinu i autor, ovdje se ne možemo upustiti čak ni u nagađanja. Uz to, Runje spominje i izvjestan broj svećeničkih pripravnika koji su u 15. stoljeću živjeli u Salima – đakon Petar, klerik Juraj, klerik Šimun Šimunić i klerik Martin Lovrenčić.³⁰

Sljedeće pitanje na koje valja odati odgovor jest zašto, to jest zašto je *Priručnik* napisan. Ako pogledamo broj prisutnih svećenika na saljskom i zaglavskom području kroz 15. stoljeće, vidimo da je broj dosta velik, uz dodatak svećeničkih pripravnika. Budući da nemamo pouzdanih podataka o broju stanovnika u Salima i Zaglavu kroz 15. stoljeće, ne

²⁸ A. Beverin, J. Armanini i M. Frka Petešić, *Glagoljica u Salima*, 157 – 162.

²⁹ Š. Antonina i M. Ramov: „Svećenici, redovnici i redovnice iz Zaglava“, 103 – 104.

³⁰ P. Runje: *Školovanje glagoljaša*, 125 – 126.

možemo ni ustvrditi da je potreba za većim brojem svećenika bila opravdana. Iz 16. stoljeća postoji podatak da je u Zaglavu i Salima živjelo 640 stanovnika, uz to da su ta dva sela vjerojatno činila jednu župu,³¹ što je vjerojatno bio slučaj i u 15. stoljeću. Dakle, komunikacija među svećenicima koji su posluživali ova dva sela zasigurno je bila učestala, kao i razmjena iskustava te i potreba za svojevrsnim uputama i mlađim i starijim svećenicima. Kako imamo i određen broj svećenika-pripravnika, onda je potreba za literaturom udžbeničkog tipa zasigurno bila velika, a onovremeni službeni liturgijski tekstovi tu potrebu nisu u potpunosti ispunjavali.

Naime, tek će Tridentski sabor (od 13. prosinca 1545. do 4. prosinca 1563.) donijeti konačne dekrete o sakramentima, a smatra se da su ti dekreti dali poticaja nastajanju nove discipline unutar teologije – moralne teologije. Uz to, određeno je da svaki biskup mora ustanoviti sjemenište za poduku svećeničkih pripravnika pastoralnom radu, što je dovelo do potrebe za jedinstvenim priručnikom iz kojeg će mladi svećenici učiti.³² Takav će priručnik, to jest katekizam pod imenom *Rimski katekizam*, pripravnici dobiti već 1566. godine. U glagoljaškoj će se književnoj produkciji navodi ili upute o obavljanju svećeničke djelatnosti „uvlačiti“ u zbornike različita sadržaja (zrcala, *summe* – više o ovome u poglavlju o predlošcima i/ili izvorima) i ostale tekstove, dok će hrvatski kler prvi cjelovit priručnik moralne teologije dobiti tek iz pera Antuna Kadčića, trogirskog biskupa, koji je 1729. godine izdao u Bolonji djelo pod naslovom *Theologia moralis, seu manuductor Illyricus ad cognitionem sacri ordinis directus (...) alias Boggoslovje dilloredno olliti Rukovod slovinski na poznagne svetoga reda* (pisan je latinicom). Dakle, u 15. stoljeću zasigurno je postojala potreba za jednim moralno-teološkim priručnikom, a pogotovo u maloj i izoliranoj sredini župa Sali i Zaglav. Vjerujemo da je zato *Priručnik*, što zbog broja svećenika u navedenim župama, što zbog broja župljana, bio potrebno i često korišteno štivo, u vremenu kada je komunikacija s kopnom i nadređenima bila otežana, što znači da su i svećenici bili, barem s vremena na vrijeme, prepušteni sami sebi. U takvoj je situaciji jedan moralno-teološki priručnik zasigurno bio dobrodošao putokaz pri obavljanju njihovih dužnosti.

³¹ A. Beverin, J. Armanini i M. Frka Petešić, *Glagoljica u Salima*, 19.

³² Marijan Valković, „Antun Kačić i njegovo 'Bogoslovlje diloredno'“, *Bogoslovska smotra*, Vol.49 No.4 (Svibanj 1980.): 499.

2.4. Izvornici/predlošci i djela srodne tematike

Već smo donekle načeli temu izvornika *Priručnika* za svećenike, to jest utvrđivanja njegovih mogućih predložaka. Potraga za takvim tekstom pokazala se bezuspješnom: u popisima glagoljskih rukopisnih i tiskanih tekstova nije pronađen ni jedan identičan tekst (koji bi bio izvornik) u promatranom razdoblju, dok su naredna vremena, posebice ona nakon izdavanja Kadčičeva *Boggoslovja dilorednog*, plodnija u distribuciji tekstova ove tematike. Razlozi takvom stanju leže u već navedenoj rupi u moralno-teološkoj literaturi 15. stoljeća, to jest, nedostatku službenog priručnika Katoličke crkve. To pak ne znači da se djela moralno-teološke tematike nisu pisala: upravo je 15. stoljeće vrijeme kada na našu obalu pristiže velik broj latinskih djela koji obrađuju te teme, a u kojima također treba tražiti i moguće izvornike za *Priručnik*.

Moralno-teološka literatura stvara se u svim razdobljima kršćanstva.³³ Tako je jedan od prvih autora koji će svoja djela posvetiti raspravama o ćudoređu Tertulijan (oko 160. – 240.), vrlo plodan i inovativan autor – njegova djela poput *De spectaculis*, *De idololatria*, *De corona militis*, *De patientia*, *De oratione*, *De poenitentia* i *Ad uxorem* smatraju se najznačajnijom teološkom predaugustinskom literaturom. Njegovu se djelu pridružuju još i sveti Ciprijan od Kartage (umro 258.) s djelima *De mortalitate*, *De martyrio*, *De habitu virginum*, *De oratione*, *De opere et eleemosynis*, *De bono patientiae*, i *De zelo et livore* te Klement iz Aleksandrije (umro oko 217.) s djelom *Paedagogus* u kojem donosi smjernice za čist i pobožan kršćanski život. U narednim je godinama o moralu i teologiji pisao jedan od najznačajnijih kršćanskih autora – sveti Augustin (345. – 430.), koji je kroz razna djela (npr. *Confessiones*, *Soliloquia*, *De catechizandis rudibus*, *De patientia*, *De continentia*, *De bono coniugali*, *De adulterinis coniugiis*, *De sancta virginitate*, *De bono viduitatis*, *De mendacio*, *De cura pro mortuis gerenda*) spojio Platonovu filozofiju i kršćanski moral.

Tijekom patrističkog razdoblja kršćanstvu je dan okvir za daljnji razvoj moralno-teološke misli, dok se u stoljećima koja su slijedila posebno razvio oblik priručne literature povezane s okajavanjem grijeha, takozvani penitencijari. Penitencijari su propisivali i opisivali načine na koji grešnik ima okajati svoj grijeh, a ovisno o težini prijestupa, neka su okajanja grijeha morala biti obavljena javno. U njih su ulazile kanonske odredbe s raznih koncila, papinski proglasi i statutarne izjave raznih visokih crkvenih dostojanstvenika poput

³³ Cijeli povijesni prikaz razvoja moralne teologije kao znanstvene discipline prema: *Catholic Encyclopedia*, s.v. Moral Theology, <http://www.newadvent.org/cathen/14601a.htm> (10. 10. 2015.)

svetog Gregora iz Nisse ili svetog Bazilija. Takva se literatura masovno proizvodila sve do kraja 12. i početka 13. stoljeća kada se pokora prestaje promatrati kao jedan od načina kažnjavanja grešnika i počinje predstavljati pomirenje grešnika s Bogom. U 13. i 14. stoljeću stvaraju se mnoga djela moralno-teološke tematike npr. sveti Raymond iz Peñaforta piše djelo *Summa de poenitentia et matrimonio* 1235., zatim djelo anonimnog franjevca pod nazivom *Summa de casibus conscientiae* ili *Summa Aestiana* iz 1317. u kojem se u IV. – VI. dijelu autor osvrće na sakramente.

Nakon toga uslijedila su mnoga djela namijenjena ispovjednicima, ali i djela koja su moralnu teologiju podigla na znanstvenu razinu, što je u prvom redu u svojem djelu *Summa Theologica* postigao Toma Akvinski (1225. – 1274.). Tomina *Summa* (pisana od 1265. do 1274.) često se naziva jednim od najutjecajnijih djela zapadne literature koje je svoj trag ostavilo u modernoj filozofiji, etici, metafizici i politici. Petnaesto stoljeće nastavlja s autorima koji pišu slična djela, od kojih se posebno izdvaja sveti Antonino Pierozzi, dominikanac i nadbiskup Firence. Njegova djela većinom su posvećena pastoralnom radu svećenika, o čemu govori i njegovo najpoznatije djelo *Summa Theologica Moralis, partibus IV distincta*. Ovo se djelo naširoko prevodilo i prepisivalo tijekom 15. i 16. stoljeća i postalo temeljnim kleričkim štivom, dok se u širokoj upotrebi našao i njegov priručnik za ispovjednike *Summa confessionalis, Curam illius habes* (tiskan 1472.) i također doživio mnoštvo prijevoda i prijevodova.

Prije samog koncila u Trentu izdana su diljem Europe mnoga djela priručničkog karaktera poput Kazinijeva katekizma³⁴ (1529.), katekizama Erazma Rotterdamskog (1512.) i mnogih drugih. Tridentški koncil donio je nove dekrete posebice o sakramentološkim pitanjima, koji su kasnije, 1566., objedinjeni u tzv. *Rimskom katekizmu*, ali i drugim djelima nastalim u to doba. Posebice su u postridentskom razdoblju bili popularni tzv. *Commentarii in Summam Sti. Thomae*, rasprave na djelo poznatog dominikanca, od kojih se kao najprominentnija izdvajaju djela Francisa Francisca Suáreza, španjolskog jezuita, koji piše i o sakramentima (*De sacramentis*, 1593. – 1603.). Još će jedan Španjolac dati neizmjeran doprinos moralno-teološkoj misli i sakramentologiji uopće – kardinal John de Lugo, u djelima *De fide*, *De Incarnatione*, *De justitia et jure*, *De sacramentis*, *De sacramentis in*

³⁴ Katekizmom se do 16. stoljeća smatrala pouka iz vjere, dok se nakon 16. st. odnosi na priručnik za vjersku pouku najčešće u obliku pitanja i odgovora. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30869> (10. 10. 2015.)

genere, De baptismo et eucharistia i *De poenitentia*, od kojih se posljednje smatra klasičnim djelom kauzističke moralne teologije.³⁵

Sedamnaesto i osamnaesto stoljeće također su plodna razdoblja u produkciji moralno-teoloških djela, pogotovo su popularni priručnici za ispovjednike, ali i djela osnovne teologije poput *Medulla theologiae moralis* Hermana Busenbauma³⁶ (umro 1688.) i djela svetog Alfonsa Liguorija. Njegova *Theologia Moralis* (1753. – 1755.) doživjela je devet izdanja za svetčeva života, dok je nakon njegove beatifikacije i kanonizacije stekla još veću popularnost. U 18. i 19. stoljeću zaživjele su i kritike njemačkog klera na kauzistiku i njezinu povezljivost s moralnom teologijom koje izriču Johann Baptist von Hirscher (1788. – 1865.), Johann Joseph Ignaz von Döllinger (1799. – 1890.) i drugi. Dvadeseto stoljeće i suvremeno doba moralnu teologiju usavršavaju putem papinskih enciklika i dokumenata ekumenskih koncila (npr. Drugi vatikanski sabor, 1962.), ali i pojedinačnih djela priznatih teologa.

Na hrvatske prostore, posebice na jadransku obalu i tamo osnovane samostane, temeljna djela kršćanske literature, a među njima i ona moralno-teološke tematike, stižu u najranije doba pismenosti. Tako se u samostanu redovnika dominikanaca u Dubrovniku čuva *Moralium Libri (Liber Job)* Grgura Velikog koji potječe iz 11. stoljeća, dok je zadarski samostan svetog Krševana, osnovan krajem 10. stoljeća, bio izvorom mnogih tekstova, uključujući i tekstove napisane po narudžbi.³⁷ Grgurovi dijalozi i još jedan primjerak *Moralium Libri* iz 13. stoljeća čuvaju se također u zadarskom samostanu sv. Marije, dok je u Korčuli sačuvan primjerak *Speculum pectoris* iz 13./14. stoljeća.³⁸

Da moralno-teološka literatura s naših prostora nije bila samo produkt prepisivanja starijih ili suvremenih djela dokazuje i dalmatinsko podrijetlo dominikanca Pavla Hungarusa ili de Hungaria, kojem se pripisuju mnoge zasluge, prvenstveno one oko utemeljenja

³⁵ „U filozofiji, nauk o moralnom odlučivanju u različitim životnim situacijama, razmatranje teškoća i uputa za pravilno odlučivanje. Kazuistika je tematski prisutna u stoičkoj etici te kao problem kršćanske moralke obrađivana u skolastičkoj filozofiji. U suvremenoj filozofiji kazuistika se smatra i metodom normativnih znanosti kojom se osvjetljavaju složene situacije oprječnih interesa i dužnosti te način rješavanja time nastalih konflikata.“ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=31052> (10. 10. 2015.)

³⁶ Ovo je djelo doživjelo četrdeset izdanja za autorova života.

³⁷ E. Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, 40 – 42.

³⁸ Isto, 150.

dominikanskog reda na hrvatskoj obali.³⁹ Pavao je bio i profesor kanonskog prava na bolonjskom sveučilištu, a napisao je, pored ostalih djela, i djelo *Summa de poenitentia* (1200.) koje je sačuvano u mnogo primjeraka diljem europskih knjižnica.⁴⁰ Od ostalih hrvatskih autora koji su se bavili teologijom i moralnom teologijom valja spomenuti franjevcu Monalda iz Kopra (13. st.), dominikanca i profesora Martina iz Zadra (13./14. st.) te Trogirana, zagrebačkog biskupa Augustina Kažotića (14. st.).⁴¹

Nakon 14. stoljeća moralno-teološka literatura piše se i prevodi u velikom broju, pa je gotovo nemoguće pobrojiti i navesti sve autore i sva djela, ali možemo identificirati neka od njih koja po broju sačuvanih prijevoda spadaju u red omiljene i često korištene priručne svećeničke literature. Hercigonja navodi djela koja spadaju u taj krug najpopularnijih, od kojih mi ovdje navodimo ona koja obrađuju teološko-moralnu tematiku: *Confessionale generale* Michaelea Carcana, Dijalozi pape Grgura, *Summula Antonina*, *Fiore de virtù*, *Manipulus curatorum* (Guido de Monte Rocherii), *Disticha moralia Catonis* i druge.⁴²

Svi ovi tekstovi stizali su u ruke hrvatskog klera vrlo brzo nakon njihova objavljivanja: primjerice, tzv. Antonini u šest sačuvanih glagoljskih knjiga, potječu svi redom iz 15. stoljeća, a original je tiskan 1472., dok je glagoljska *Spovid općena*, tiskana 25. travnja 1496., prijevod djela *Confessionale generale* Michaelea Carcana iz 15. stoljeća. *Spovid općena* možda je najbolji primjer potrebe hrvatskog klera za priručnicima jer je ušla u ekskluzivnu grupu tekstova koje danas poznajemo kao hrvatske inkunabule, dakle tekstova koji su tiskani prije 1500 godine. Toj se grupi pridružuje i *Naručnik plebanušev* (1507.), prijevod priručnika *Manipulus curatorum* Guida de Monte Rocheriija koji je smatran predtridentskim katekizmom.

³⁹ „Drugi opći zbor Reda braće propovjednika, održan 1221. u Bologni pod Dominikovim vodstvom, povjerio je bolonjskom prof. Pavlu Dalmatincu misiju organiziranja dominikanaca u Hrv.-ugar. kraljevstvu. Od XIII. st. brojni samostani, žarišta duhovnog i intelektualnog života, ravnomjerno pokrivaju čitav hrv. teritorij: Dubrovnik (1225.). Nin (1229.), Ban Brdo u Vrhbosanskoj župi (1233.), Zagreb (prije 1241.), Zadar (1244.), Split (1245.), Kotor i Trogir (1265.), Šibenik (1346.), Senj (prije 1380.), Bol na Braču (1462.), Korčula (1480.) itd.“
<http://www.dominikanci.hr/povijest-dominikanskog-reda-u-hrvatskoj.html> (13. 10. 2015.)

⁴⁰ E. Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, 144 – 145.

⁴¹ Isto, 149 – 150.

⁴² Isto, 201 – 202.

Kao što smo ranije ustvrdili, *Priručnik* za svećenik potječe iz 15. stoljeća, vrlo plodnog po prevoditeljskoj djelatnosti, međutim zadatak pronalaženja jedinstvenog predloška pokazao se vrlo teškim, najviše radi toga što na zadarskom području nije pronađen ni jedan glagoljski tekst koji bi bio identičan koncepciji *Priručnika*. Potragu smo proširili na sva djela glagoljske književnosti i dobili impozantan broj tekstova koji obrađuju, makar i u manjem dijelu, teme moralne teologije.⁴³ Dakako, izvornike ili predloške tražili smo u vremenu koje prethodi *Priručniku* ili u vremenu nastanka *Priručnika* (15. stoljeće), no identificirali smo i glagoljska djela iz kasnijih razdoblja, kako bismo dobili zaokruženu sliku produkcije moralno-teoloških djela pisanih na glagoljici. Uz to, korpus smo ograničili isključivo na tematsko-motivski kompleks zastupljen u *Priručniku*.

Prvi tekst – suvremenik *Priručniku* – jest *Vinodolski zbornik* (sign. III a 15). Pisan početkom 15. stoljeća, ovaj zbornik obrađuje, između ostalog i teme katekizamske naravi: na f. 41b *Ovo esu s(ve)tbe crkv(e)ne*, tj. sakramenti, i to: 1. *kršćenije*, 2. *krizmanije*, 3. *pokora*, 4. *tělo Isuhristovo, to je sveta misa*, 5. *sveti red*, 6. *ženitva*, 7. *olěj, ki se da je na konci života nemoćnikom*.⁴⁴ Na f. 42a piše se opširnije o ispovijedi (*kim zakonom ima se človik ispovidati*), a na 43a daju se daljnje upute popovima (*Ovo su zavěti crkveni, ke držan je pop svršiti sve to*). Ovaj zbornik opisuje i Strohal.⁴⁵

Sljedeća grupa tekstova prijevodi su ili prerade već spomenutih moralno-teoloških djela Antonina Pierozzija (1389. – 1459.), firentinskog biskupa, popularno nazvana Antonini. Poznajemo šest glagoljskih Antonina, svi su napisani prema Pierozzijevu djelu *Summa moralis*, koje sadrži četiri toma. Štefanić tvrdi da su se prema tome djelu dalje radile skraćene kompilacije za potrebe svećenstva, posebice nižeg klera, pri ispovijedanju. Dalje navodi da „takvi priručnici (Konfesionali) mnogo su se štampali poslije autorove smrti u različitim

⁴³ Istraživanje je provedeno u sljedećim popisima glagoljskih tekstova: Ivan Milčetić, „Hrvatska glagoljska bibliografija“. *Starine JAZU*, knjiga 33. (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1911./33.); Rudolf Strohal, *Hrvatska glagoljska knjiga* (Zagreb: vlastita naklada, 1915.); Vjekoslav Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. i II. dio*. (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1969. – 1970.); Vjekoslav Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1960.), Pavao Kero, *Popis glagoljskih rukopisa Zadarske nadbiskupije* (Zadar: Stalna izložba crkvene umjetnosti i Sveučilište u Zadru, 2015.). Donosimo tematsko-sadržajne sličnosti *Priručnika* s navedenim izvorima samo prema njihovim opisima u gore navedenim popisima glagoljski tekstova.

⁴⁴ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, II. dio*, 5 – 10.

⁴⁵ R. Strohal, *Hrvatska glagoljska knjiga*, 141.

verzijama i redakcijama, od kojih su glavna tri tipa: 1. tip poznat u izdanjima od g. 1472. pa nadalje pod različitim naslovima; „Summa confessionis“, „Summula confessionum“, „Confessionale“ i sl., a označuje se kao tip *Defecerunt*, jer tom riječju počinje. Sadržaj mu odgovara III dijelu Summe moralis, posebno tit. XVII. Talijanska redakcija štampana je od 1496. dalje pod naslovom „Defecerunt“ ili „Interrogatorio sopra la confessione“. 3. tip se po početnim riječima naziva „Curam illius habe“, a odgovara II dijelu Summe moralis, tit. IX. 3. tip je „Omnium motalium cura“ koji se javlja od g. 1472. pa nadalje. Odgovara IV dijelu Summe moralis, tit. VII.“⁴⁶

Strohal je šest glagoljskih Antonina predao prema vremenu postanka,⁴⁷ kako ih i ovdje donosimo:

- najstariji Antonin jest onaj koji se čuva pod signaturom IV a 48 u HAZU pod naslovom Zbornik duhovnog štiva (Antoninov konfesional i dr.) iz kraja 15. stoljeća. Od početka teksta pa do f. 59 raspravlja se o ispovijedi, tj. te stranice čine kompilaciju antoninskih tekstova.⁴⁸

- pod signaturom IV a 92 u HAZU se čuva tekst naslovljen Zbornik duhovnog štiva: Antoninov konfesional, Plač Gospin i dr. iz druge polovice 15. stoljeća. Štefanić navodi da je to „priručnik o ispovijedanju za svećenike, Antonina Pierozzija, skraćena redakcija njegove „Summe moralis“ (III. tom)“.⁴⁹ Strohal također tvrdi da je ovo jedini potpuno sačuvan Antonin.⁵⁰ Prvi dio teksta (od f. 1 do f. 117v) sadrži upute pri ispovijedi, a od f. 118 počinje govor o ostalim sakramentima te o crkvenim redovima do f. 121.

Premda Strohal tvrdi da je ovaj Antonin drugi po vremenu postanka, Štefanić se očito ne slaže jer prvi navedeni Antonin stavlja na kraj 15. stoljeća (navodi i zapis na margini – godinu 1496.), a ovaj u drugu polovicu 15. stoljeća.

- treći Antonin jest onaj koji se čuvao u knjižnici Ivana Mičetića u Varaždinu, a koji sam Milčetić u svojoj *Bibliografiji* ne prepoznaje kao Antonina.⁵¹

⁴⁶ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, II. dio*, 23.

⁴⁷ R. Strohal, *Hrvatska glagolska knjiga*, 145 – 148.

⁴⁸ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, II. dio*, 23 – 28.

⁴⁹ Isto, 19.

⁵⁰ R. Strohal, *Hrvatska glagolska knjiga*, 147.

⁵¹ I. Milčetić, „Hrvatska glagolska bibliografija“, 207 – 210.

- četvrti jest onaj iz Vatikanske knjižnice u Rimu pod signaturom Mus. Borg. P. F. Illirico 11. (B), koji u Bibliografiji Milčetić opisuje kao upute ispovjednicima i pokajnicima iz 1518.⁵²
- peti Antonin čuva se u NSK u Zagrebu pod signaturom SM. 32. F. 14. (A), nedostaje mu završetak i nekoliko listova u sredini, a pisan je početkom 16. stoljeća.⁵³
- najmlađi Antonin jest onaj koji se u Milčetićevo vrijeme nalazi na Krku kod kanonika Jakova Dminića,⁵⁴ a potječe iz sredine 16. stoljeća, s čime se slaže i Štefanić.⁵⁵

Ovoj se skupini priručnih tekstova pridružuju i oni okupljeni pod nazivom *Dijalozi sv. Grgura Velikog*, za koje Štefanić kaže da „nemaju ništa zajedničko s djelom koje je u lit. poznato pod nazivom Dialogorum Gregorii papae I libri quatuor koji govore o životu i djelu „patrum italicum“ dok glagoljski obrađuju rasprave iz kršćanske dogmatike i morala“,⁵⁶ a Strohal da „među knjigama, koje su služile za poduku i stručnu naobrazbu podmlatka nekadašnjih naših popova glagoljaša, zapremaše odlično mjesto knjiga, koja je bila poznata jednom među našim popovima glagoljašima pod naslovom 'Dijalozi svetoga Grgura Velikoga, pape“.⁵⁷ Ovi su tekstovi zasigurno bili korisna literatura svećenicima-pripravnicima, a od pet sačuvanih pisanih glagoljicom (Kožljački, Fanfonjin, Premudin i Martešićev/Gržetićev) u ovom posljednjem (*Dijalog Grgura pape* (Martešićev), sign. I b 139, HAZU) na f 76c – 81d nalazi se poglavlje o braku (*Od matrimoniê kapitul*) u kojem se raspravlja o bračnim zaprekama, što je tematski srodno dijelu *Priručnika* u kojem se govori o sakramentu ženidbe. Svi ovi tekstovi pisani su u dijaloškoj formi pa ne ulaze u krug mogućih predložaka *Priručniku*, no tematski su mu srodni, kao i namjenski: priručnici za izobrazbu svećenika.

Iz petnaestog stoljeća, stoljeća nastanka *Priručnika*, još je sačuvano nekoliko glagoljskih tekstova koji se djelomično mogu tematski povezati s njime. U 14. i 15. stoljeću u Glavotoku na Krku nastajao je *Ivančićev zbornik* koji se čuva u samostanu franjevac

⁵² Isto, 218 – 219.

⁵³ Isto, 215.

⁵⁴ Isto, 229.

⁵⁵ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, 233 – 240.

⁵⁶ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I. dio, 193.

⁵⁷ R. Strohal, *Hrvatska glagolska knjiga*, 148 – 149.

trećoredaca na Ksaveru u Zagrebu.⁵⁸ Zbornik sadrži raznoliku građu namijenjenu izobrazbi glagoljaša, a između ostalog sadrži i „Tumač sv. mise“, podijeljen u 34 poglavlja od kojih su sačuvana njih 11. Uz *Ivančićev* zbornik bilo je i uvezen glagoljski tekst pod nazivom *Spovid općena*,⁵⁹ prijevod petnaestostoljetnog priručnika za svećenike talijanskog autora Michaela Carcana pod naslovom *Confessionale generale*. Ovaj nam tekst svjedoči o popularnosti i potrebama klera za svećeničkim priručnicima jer ulazi u opus tekstova koji su tiskani u Senjskoj tiskari, tj. u krug tekstova koje poznajemo kao hrvatske inkunabule. Da su ovakvi, moralno-teološki tekstovi bili iznimno cijenjeno štivo, govori nam i podatak da je u Senjskoj tiskari u devet godina njezina postojanja (1494. – 1508.) tiskano sedam tekstova, od kojih su samo dva obrednici (*Misal* i *Ritual s meštrijom od dobra umrtija*), dok su ostali moralno-teološkog sadržaja: *Spovid općena*, tiskana 1496., dakle druga po redu nakon misala, te *Naručnik plebanušev*, *Mirakuli blažene deve Marie*, *Korizmenjak* i *Tranzit sv. Jeronima*. Iz samog imena i predložka razumljivo je da *Spovid* donosi upute pri podjeljivanju sakramenta ispovijedi.

U 15. stoljeće po vremenu nastanka spadaju i još neki tekstovi koji u sebi obrađuju moralno-teološke teme poput fragmentarnog teksta koji je Milčetić zapazio u Dvorskoj knjižnici u Beču pod signaturom Cod. slav. 55., napisanog od ruke popa Šimuna Grebla iz Roča u Istri. U njemu se na f. 107a i dalje govori u tome *kako se ima ispovedati*, a Milčetić ga smješta u kraj 15. stoljeća. U prvu polovicu 15. stoljeća spada i tekst *Od jerêiskago oficija skaz* koji se čuva u gradskog knjižnici u Sienni u Italiji. Sadrži upute svećenicima kako služiti misu te kako podijeliti sakrament krštenja.⁶⁰ Iz 1486. godine potječe *Kolunićev zbornik* (sign. III a 51 HAZU) koji na f. 117a – c sadrži kraj članka od uputama svećenicima pri podjeli ispovijedi, dok na f. 134c govori se o simoniji.⁶¹ Na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće nastala je *Kvadruga duhovnim zakonom* koja je srodna tekstu Šimuna Grebla, a sadrži traktate o grijesima, zapovijedima i ispovijedi, i koji Štefanić pripisuje skupu tekstova nazvanih

⁵⁸ I. Milčetić, „Hrvatska glagolska bibliografija“, 256 – 258; R. Strohal: *Hrvatska glagolska knjiga*, 162.

⁵⁹ R. Strohal, *Hrvatska glagolska knjiga*, 161 – 162; I. Milčetić. „Hrvatska glagolska bibliografija“, 256 – 258.

⁶⁰ R. Strohal, *Hrvatska glagolska knjiga*, 193; I. Milčetić, „Hrvatska glagolska bibliografija“, 16 – 17.

⁶¹ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, II. dio*, 15 – 16; I. Milčetić, „Hrvatska glagolska bibliografija“, 325 – 327.

Antonini.⁶² U *Petrisovu zborniku* iz 1468. godine među mnoštvom tekstova nalazi se i poglavlje pouka svećenicima – na f. 44v – 46 jest poglavlje „Ot nauka erêju čti“ u kojem se tumači simbolika oltara, križa i dr., dok se na f. 46 – 47 pod naslovom „*ovo es(t) nauk ljudi plka krst'ênskoga i naiprvo erêiov*“ govori da ako župnik želi biti dobar primjer svojim župljanima „*moram v sebê imeti Pravi nauk' i čisto žit'e*“, što je srodno *Priručniku* na 44v 9 – 11: *K naučeniju d'voe e(st) potrib'no popu prvo pravi nauka i čista žit'ê*. *Petrisov zbornik* obrađuje i ove teološko-moralne teme: ispovijed i grijesi (f. 49v – 51, f. 51 – 53, f. 126 – 132, f. 151v – 152, f. 152 – 153, f. 154 – 155, f. 155v – 158, f. 166v – 169v, f. 349v – 351, f. 351 – 351v, 351v – 353), kazusi na misi, kod pričesti, krštenja i mazanja krizme (f. 119v – 122, f. 160v), ženidbeni zakoni (f. 122 – 125, f. 139 – 141, f. 153 – 154), simonija (f. 141v – 147, f. 158v – 159) itd.⁶³

Svi ovi tekstovi vremenski i tematski su, barem u nekim dijelovima, srodni *Priručniku*. Premda ni za jedan od navedenih tekstova ne možemo ustvrditi da mu je bio izvornikom ili predloškom, možemo zaključiti kako su moralno-teološke teme, posebice one vezane za sakramente i njihovu podjelu, bile gotovo neizbježno štivo za petnaestostoljetnog svećenika. Kada su se pisali kao zasebni tekstovi, većinom su to bili ispovjednički priručnici, kakvi su i brojni sačuvani primjerci Antonina ili *Spovid općena*, dok i zbornički tekstovi, makar i u maloj količini, unose u sebe razne upute, pojašnjenja i odredbe pri podjeli sakramenata i ostalih svećeničkih dužnosti. Tim se tekstovima pridružuje i *Priručnik*, koji, iako fragmentaran, donosi cjelovit opis pojedinih sakramenata i upute pri njihovu podjeljivanju.

U 16. i 17. stoljeću tekstovi takve tematike također će se pojavljivati u zborničkoj građi. U *Tkonskom zborniku* iz 16. stoljeća (IV a 120 HAZU,⁶⁴ a Strohal ga naziva zbornikom fra Matija Zadrana Bošnjaka⁶⁵) na nekoliko se mjesta daju upute svećenicima. Najprije se u poglavlju „Sta anjel“ (f. 54 1) govori čistoći, mudrosti i krotkosti, kao vrlinama koje mora posjedovati svaki redovnik (*Tako e(st) tribi vsakomu redovniku to troe v sebi imiti* – f. 54v 6

⁶² I. Milčetić, „Hrvatska glagolska bibliografija“, 229 – 230; V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, 233 – 240.

⁶³ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, 355 – 397.

⁶⁴ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, II. dio*, 29 – 35; I. Milčetić, „Hrvatska glagolska bibliografija“, 290 – 300.

⁶⁵ R. Strohal, *Hrvatska glagolska knjiga*, 156 – 160.

– 7), a dalje se u tekstu daju raznovrsna teološko-moralna razmatranja i pojašnjenja crkvenih zakona prema biblijskim navodima koje izriču evanđelisti, proroci i ostali biblijski likovi (npr. kralj David). Opširno se govori i o sv. misi, također uz referiranje na crkvene oce kao što su to sv. Bernard, sv. Jeronim, sv. Ambrozij, sv. Augustin i sv. Pavao (na 64v), dok se na 162r navodi 10 moći svete mise. Očekivano u šesnaeststoljetnom *Tkonskom zborniku* nalazimo i govor o sakramentu ispovijedi, tako na 56v 15 počinje riječima „Kada grišnika ispovidaš“, a na 95v 24 daje se popis pitanja koje ispovjednik mora postaviti grješniku.⁶⁶

U *Klimantovićevu zborniku* (Arhiv Provincijalata franjevac trećoredaca u Zagrebu) nalaze se obredi krštenja, pouke o ispovijedi za svećenike i župljane koje smo već ranije opisali.⁶⁷

U kontekstu proučavanja *Priručnika* i njegovih predložaka, možda nam je najzanimljiviji tekst koji se pod signaturom R-675a čuva u HAZU. To je *Naručnik plebanušev*, jedan od sedam knjiga tiskanih u Senjskoj tiskari. Već smo na primjeru *Spovidi općene* uvidjeli da je priručna literatura za svećenike bila u širokoj upotrebi i da je postojala potreba za tiskom takvih knjiga, što je dodatno potvrđeno *Naručnikom plebanuševim*, tiskanim 1507. To je djelo prijevod vrlo popularnog i raširenog priručnika za obavljanje svećeničke službe pod imenom *Manipulus curatorum* iz pera španjolskog svećenika Guida de Monte Rocherija,⁶⁸ napisanog u prvoj polovici 14. stoljeća.⁶⁹ Prema Strohalu, *Naručnik plebanušev* jest „nužna priručna knjiga za plebanuša ili polvana ili župnika“, a „dijeli se na dva dijela. U prvom se govori o sakramentima, osobito se opširno govori o sv. ispovijedi i ženidbi, u drugom dijelu i raznim molitvama, kao o člancima vjere (vjerovanju), molitvi gospodnjoj (očenašu), o 10 zapovijedi božjih i od dot slave rajske“.⁷⁰

⁶⁶ *Tkonski zbornik – hrvatskoglagoljski tekstovi iz 16. stoljeća*, transliterirao i popratne tekstove napisao Slavomir Sambunjak (Tkon: Općina, 2001.).

⁶⁷ Više je istraživača na različite načine pokušalo kompozicijski razdijeliti ovaj zbornik. Mi se priklanjamo onome Strohalovu (R. Strohal, *Hrvatska glagolska knjiga*, 47 – 51). Vidjeti više u: Ines Srdoč-Konestra i Saša Lajšić, „Fra Šimun Klimantović (...) Ni pisac ni pod piscem pisac“, *Fluminensia*, god. 20 (2008) br. 1: 75 – 95.

⁶⁸ Negdje se naziva i Rochen ili Monterochen.

⁶⁹ Ovo je djelo prepisano najmanje 180 puta (koliko je sačuvanih primjeraka diljem Europe), izdano oko 120 puta, te tripot premašilo prodaju Tomine *Summe*. Postalo je suvišno objavljivanjem *Rimskog katekizma* 1566.

⁷⁰ R. Strohal, *Hrvatska glagolska knjiga*, 162 – 163.

Nizu djela pisanih za potrebe naobrazbe svećenstva pridružuju se hrvatska glagoljska djela oca fra Rafaela Levakovića, pisana od 1590. do 1653. Jedno od njih je iz *Ispravnik za jerei, ispovidnici i za pokornih*, prepisano iz latinskog prijevoda svećenika Šimuna Budinea (Budinića) iz Zadra.⁷¹ U zborniku Ivana Vrančića Bakaranina iz 1600. godine na f. 90 stoji naslovi „Istumačenje od sedam sakramenti svete matere rimske crkve u kratko uz koje stoji i tumač sve. mise“ te „Nauk od svete ispovidi stumačen na hrvatski jezik“.⁷²

Kroz 17. stoljeće sakramenti i teološko-moralne teme također svoje mjesto nalaze u brojnim zbornicima. Tako će se kao obrazovni materijal sakramenti tumačiti u tzv. bilježnici žakna Antuna Nenadića (HAZU IIIa 18), koji je bilježnici vlasnik, ali ne i autor teksta. O sakramentima se govori u dijaloškoj formi, ali su pouke namijenjene svećenicima franjevcima trećeg reda koji se spremaju položiti ispovjednički ispit pred ordinarijem.⁷³ Autor uvelike prenosi znanja nastala u rasponu od 13. do 16. stoljeća citiranjem mnogih vjerskih autoriteta.

Potrebno je spomenuti i djela bosanskog franjevca Matije Divkovića, *Nauk krstjanski za narod slovinski* (1611.) i *Nauk krstjanski s mnozijemi stvari duhovnijemi i vele bogoljubnijemi* (1616.). Prvi je pisan za potrebe franjevačkog klera i prema tome prozvan „Veliki“, dok je drugi kao svojevrsna kompilacija duhovnog štiva za puk, pisana u formi dijaloga između učitelja i učenika, doživio veliku popularnost u Bosni – izdan je u preko osam izdanja. Popularnost djela protekla se i na susjednu Dalmaciju, tako da u glagoljskim djelima fra Antuna de Pope s Krka nalazimo reference na njega (npr. „*Red ali način službe kršćenê prisvetoga sakramenta*“).⁷⁴ S Krka također potječe i odlomak zbornika Jurja Čeperića iz 1623.⁷⁵ u kojem se nalaze ispovjedni kazusi (2v – 5v), uz Lucidar i vjersko-moralističke pjesme.

Osamnaesto stoljeće donosi hrvatskim svećenicima jedinstven priručnik moralno-teološke literature u djelu Antuna Kadčića *Theologia moralis, seu manuductor Illyricus ad*

⁷¹ R. Strohal, *Hrvatska glagoljska knjiga*, 179.

⁷² V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, II. dio*, 52 – 55, HAZU IIIa 33.

⁷³ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*, 195 – 197., HAZU IIIa 18.

⁷⁴ R. Strohal, *Hrvatska glagoljska knjiga*, 179 – 182; V. Štefanić: *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, II. dio*, 62 – 65, HAZU Ia 445.

⁷⁵ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, II. dio*, 60 – 61, HAZU VII 116.

cognitionem sacri ordinis directus alias Boggoslovje dilloredno olliti Rukovod slovinski na poznagne svetoga reda (Bolonja, 1729.). Kadčić je bio franjevac koji je za života stekao zavidnu razinu znanja školujući se u Fermu i Rimu, gdje je 1711. postigao doktorat iz klasične filozofije i dogmatike. U Zadru je tijekom sedam godina (od 1715. do 1722.) predavao filozofiju svećeničkim pripravnicima i moralnu teologiju svećenicima te bio ispovjednik i misionar, kanonik, sinodalni ispitivač i arhiđakon. Papa Inocent XIII. imenovao ga je 1721. trogirskim biskupom. Osobitu brigu poklanjao je poučavanju svećenika glagoljaša, pa je još kao trogirski biskup za potrebe dopunske izobrazbe svećenika napisao 1729. priručnik iz moralne teologije, *Boggoslovje dilloredno*, prvo djelo te vrste na hrvatskom jeziku.⁷⁶

Povijesne okolnosti nastanka tog djela dakako su one nastale završetkom Tridentskog crkvenog sabora, kada se moralna teologija postaje zasebna teološka disciplina. Ona se u tom vremenu „udaljujući se od onoga što danas nazivamo dogmatikom i od Svetog pisma, ona će se više osloniti na crkveno (i civilno) pravo i na zahtjeve pastoralnog djelovanja“.⁷⁷ Odredba Tridentskog sabora o tome da svaki biskup mora osnovati sjemenište za izobrazbu svećenika pripravnika stvorila je uvjete za uredbe o nastavnom programu, čemu su naravno bili pridruženi i priručnici, tj. udžbenici namijenjeni učenicima. Tako neposredno nakon Sabora izlazi „službeni“ veliki *Rimski katekizam (Catechismus ex decreto Concilii Tridentini ad parochos, 1566.)*, ali i mnoštvo katekizama pisanih od pojedinih autora (npr. Kazinijev, Bellarmin).

Antun Kadčić, dobro upoznat s potrebama svećenstva i pristupnicima u svećenički red, na hrvatskom jeziku i latinici piše *Boggoslovje dilloredno*. Djelo je podijeljeno na dva manja dijela. Prvi dio raspravlja o svećeničkom redu te o pojedinim sakramentima (krštenje, potvrda, euharistija i posljednje pomazanje), dok se drugom dijelu govori o ispovijedi i ženidbi. Upravo će kroz cijelo osamnaesto stoljeće nastajati brojni glagoljski tekstovi koji će u sebe unositi dijelove *Boggoslovja dillorednog*, dokazujući tako njegovu popularnost, ali i potrebu za jedinstvenim svećeničkim priručnikom.

Tako se prepisivanjem Kadčićev priručnik našao i na zadarskim otocima: s Dugog otoka potječe glagoljski *Kršćanski nauk iz moralke* iz 18. stoljeća, kratka kompilacija

⁷⁶ Biografija prema: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9376> (*Hrvatski biografski leksikon*, Antun Kadčić, 22. 11. 2015.)

⁷⁷ M. Valković, „Antun Kačić i njegovo 'Bogoslovje dilloredno'“, 499.

načinjena po *Boggoslovlju dillorednom*, koju je pisao Ante Rančić iz Brbinja,⁷⁸ a iz istog je izvora nastao *Priručnik moralne teologije* također iz 18. stoljeća pisan u Salima.⁷⁹ Po Kadčiću je pisan i jedan tekst s Krka: kauzistički zbornik fra Bara Fargašića iz 1753. i 1762. u kojem se govori o sedam sakramenata i ostalim teološkim temama, dok za jedan tekst, *Priručnik o crkvenim redovima*, Štefanić navodi da je pisan po Kadčiću, a sadrži pouke o redovima u obliku pitanja i odgovora.⁸⁰

Na Silbi don Anton Garofalo piše 1726. svoj *Libar*, koji se danas nalazi u Arhivu Zagrebačke nadbiskupije. Izdan tri godine prije *Boggoslovlja dillorednog*, ovaj se tekst tematski može povezati s Kadčićevim priručnikom, premda su teme obrađene na sažet i koncentriran način, prema ustaljenom obrascu koji se ponavlja kroz cijelo djelo.⁸¹ S *Librom* Sambunjak povezuje i priručnike nastale na Krku: skriptu Barića Mandića iz 1715. (o misi se govori na f. 58v, o redovima na f. 70, o krštenju na f. 74, o pokori na f. 76 te o ženidbi na f. 137).⁸² Mandić je vjerojatno i autor skripte kojoj se sačuvao samo dio, a govori o sakramentima,⁸³ te također krnjeg komada teološkog priručnika koji govori o sakramentu ženidbe i crkvenim cezurama.⁸⁴

⁷⁸ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*, 213, HAZU IVa 93; I. Milčetić, „Hrvatska glagolska bibliografija“, 245; R. Strohal, *Hrvatska glagolska knjiga*, 203; P. Kero, *Popis glagoljskih rukopisa Zadarske nadbiskupije*, 21.

⁷⁹ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*, 211 – 212, HAZU VI a 81; I. Milčetić, „Hrvatska glagolska bibliografija“, 245; P. Kero, *Popis glagoljskih rukopisa Zadarske nadbiskupije*, 81.

⁸⁰ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*, 208, HAZU VII 112.

⁸¹ S. Sambunjak, *Libar glagoljaša Don Antona od Silbe* (Zagreb: Demetra, 2004.): 14. Raspored građe u *Libru* jest: f. 1r – f. 7v o svećeničkom redu, f. 8r – f. 9v o krštenju, f. 11r – crkveni zavezi, f. 11v – o obustavama, f. 12r – f. 12v o upovidima i na 13r do 23r o redu svete mise.

⁸² I. Milčetić, „Hrvatska glagolska bibliografija“, 246 – 249; V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*, 198 – 201, HAZU I a 34; R. Strohal, *Hrvatska glagolska knjiga*, 202.

⁸³ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*, 201 – 202, HAZU III a 7; I. Milčetić, „Hrvatska glagolska bibliografija“, 250; R. Strohal, *Hrvatska glagolska knjiga*, 202; V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, 67.

⁸⁴ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*, 208 – 209, HAZU I a 99; I. Milčetić, „Hrvatska glagolska bibliografija“, 250 – 252.

Sa zadarskih otoka potječu još dva priručnika: s Pašmana, točnije iz samostana sv. Duje u Kraju, potječe *Libar od nauka mladog misnika* iz 1780. godine,⁸⁵ dok u Velom Ižu nastao *Priručnik za ispovjednika*.⁸⁶

U ovom će se stoljeću moralno-teološke teme također nalaziti u zbornicima različite građe kap što je to *Grdovićev zbornik* iz Sutomišćice na otoku Ugljanu (o sakramentima se piše na f. 717 – 764, a unutar toga, na f. 738, o crkvenim redovima) te *Kuzmićev zbornik crkvenih govora i kršćanske nauka*, pisan 1724. – 1725. – u drugom dijelu ovoga obimnog kodeksa za dio teksta koji obuhvaća f. 478v – 599v stoji naslov: „EDAN DIL NAUKA /KARŠĆANSKOGA/ I KORISTNO UVIŽBANIE ZA ŽAKNI KOI SE ŽELE DOBRO ZEMINATI ZA PRIETI REDI SVETI I ZA REDOVNICI MLADII KOII JIŠĆU ZEMINATI SE ZA PAROKIE ALI KAPELANIE I ZA ISPOVIDNICI KOII IŠĆU IMITI OBLAST OD SVETE ISPOVIDI“. Napisan je u obliku pitanja i odgovora, dok se pojedinačni sakramenti obrađuju na f. 479v – 498.⁸⁷ Kuzmićevo djelo zasigurno je bilo od velike koristi svećenicima, pa se zato i širilo područjem, pa tako i dospjelo i u Sali: sačuvana zbirka propovijedi pod nazivom *Govorenje od posluha* načinjena je izborom iz Kuzmićevih, uz preinake na jezičnoj razini.⁸⁸ Sitni zapisi o sličnim temama razasuti su u mnogim glagoljskim tekstovima tog vremena, npr. u gospodarskoj bilježnici Mate Šimoncina Puhova iz Sali nalazi se jedno pitanje i odgovor o sakramentima („[U] što znamenuje sakramenat i koju kripost u sebi sadrži?“).⁸⁹

Da je upliv strane literature i njezino prevođenje konstanta od najranijih vremena hrvatske pismenosti pa sve do promatranog 18. stoljeća, svjedoče i tekstovi kršćanske nauka

⁸⁵ P. Kero, *Popis glagoljskih rukopisa Zadarske nadbiskupije*, 62.

⁸⁶ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*, 210 – 211, HAZU IV a 130; I. Milčetić, „Hrvatska glagolska bibliografija“, 244; P. Kero: *Popis glagoljskih rukopisa Zadarske nadbiskupije*, 118; R. Strohal, *Hrvatska glagolska knjiga*, 195 – 196.

⁸⁷ P. Kero: *Popis glagoljskih rukopisa Zadarske nadbiskupije*, 126; V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*, 262 – 267, HAZU IV a 80/45; R. Strohal, *Hrvatska glagolska knjiga*, 182 – 190; I. Milčetić, „Hrvatska glagolska bibliografija“, 288.

⁸⁸ Slavomir Sambunjak i Ivana Petešić, „Glagoljski egzempli u tekstu *Govorenje od posluha* iz Sali na Dugom otoku“, *Zadarski filološki dani IV*, 285 – 306.

⁸⁹ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*, 233 – 235, HAZU, IV a 80/17; I. Milčetić, „Hrvatska glagolska bibliografija“, 280; R. Strohal: *Hrvatska glagolska knjiga*, 197.

objedinjeni imenom Prioslovi, kojih je mnogo sačuvano s otoka Krka. Tzv. Prioslovi su prijepisi ili prerade katekizma *La dottrina del generale*, nazvani tako prema kardinalu Lorenzu Prioliju iz Venecije koji ga je tiskao 1592., dok su autori same *Dottrine* četiri sorbonska doktora. Ovaj je katekizam postao obveznom literaturom koju je 1735. krčki biskupski vikar Jakov Bolis propisao nižim crkvenim redovima za ispit pri napredovanju.⁹⁰ Tako godine 1723. Prioslov u obliku pitanja i odgovora prevodi žakan Mikula Lukarić iz Dobrinja (na f. 18 govori se o sakramentima),⁹¹ iz 1729./30. potječe Prioslov koji na f. 32 raspravlja o sakramentima,⁹² kao i u Prioslovu pisanom od više ruku iz druge četvrti 18. stoljeća (f. 49V).⁹³

Nakon pregleda moralno-teoloških priručnika koji obrađuju sakramentalnu tematiku, možemo izvesti nekoliko zaključaka. Prvi jest da je takva tematika široko zastupljena u svim razdobljima produkcije hrvatskih glagoljskih tekstova te da nije strogo odijeljena od ostalih tematsko-motivskih kompleksa koji ulaze u glagoljsku literaturu – zasebnih je priručnika relativno malo, no odjeljke koji su moralno-teološke naravi tematike nalazimo u mnogim zbornicima različitog sadržaja. Tome je uzrok možda nedostatak cjelovitoga „domaćeg“ proizvoda koji bi se mogao dalje reproducirati, pa se svećenici, koji pišu tekstove, oslanjaju na stranu (pretežito latinsku, ali i talijansku) literaturu iz koje izvlače, i u vlastite tekstove unose, one najvažnije sastavnice.

Priručnik za svećenike pridružuje se dakle brojnoj skupini tekstova koji tematski obrađuju sakramente, i to, možemo pretpostaviti, u svojem većem dijelu, dajući tako njihov zaokružen opis i smjernice pri podjeli, kao i povremena teološka tumačenja. Njegova je posebitost što obrađuje sve sakramente, što, vidjeli smo iz prethodno napisanog, nije stalna odlika tekstova koji se bave ovom tematikom jer će u većini njih sakramenti biti obrađeni selektivno, pojedinačno pa će prednjačiti oni koji donose spoznaje o sakramentu ispovijedi. Njegov je značaj, a i zasigurno njegova funkcionalnost, potvrđen i time što se i u razdobljima kasnijima od vremena njegova nastanak nalazi u posjedu svećenika (prema natpisu na margini iz 17. stoljeća), a budući da će hrvatski kler zaokružen tematsko srodan priručnik

⁹⁰ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*, 202.

⁹¹ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*, 202 – 203, HAZU VII 163; V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, 432.

⁹² V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*, 203 – 204, HAZU VII 114.

⁹³ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*, 115, 204 – 205, HAZU VII 115.

dobiti tek u 18. stoljeću (onaj Kadčičev, koji će se dalje naveliko prepisivati), *Priručnik* predstavlja vrijedan primjer dodatne literature koja je podučavala svećenički podmladak, ali i propisivala podjelu sakramenata koji su, prema kršćanskom shvaćanju, znakovi božje milosti, božjeg dara vjernicima koji učvršćuju njihovu vjeru.

2.5. Usporedba *Priručnika*, *Rituala Rimskog* Bartola Kašića, *Garofalova libra* i *Boggoslovja Dillorednog* Antuna Kadčića

Prethodno je prikazano u koliko se glagoljskih rukopisa javlja ili detaljnije obrađuje tematika sakramenata te u koliko su kodeksa zastupljeni manji ili veći dijelovi savjetodavne namjene za ponašanje svećenika-župnika. Hrvatski će kler, kao što je već ranije navedeno, prvi cjelovit priručnik koji obrađuje ove teme i napisan hrvatskim jezikom dobiti tek 1729. godine kada će Antun Kadčić u Bolonji objaviti opsežno *Boggoslovje dilloredno*, usklađeno s zaključcima s Tridentskog sabora. Svi ranije nastali tekstovi koje se bave sakramentima i moralnom teologijom uopće najvjerojatnije nastaju prema latinskim izvorima. Budući da je takvih djela bilo mnogo, teško je pristupiti identifikaciji izvora pojedinih sakramentoloških ili savjetodavnih pasusa u tekstovima, problem koji je uostalom prisutan i kod utvrđivanja izvora samom *Priručniku*.

U ovo ćemo poglavlju stoga dati usporedbu *Priručnika* i još tri djela koja su mu srodna na sadržajno-tematskoj razini: *Rituala Rimskog* Bartola Kašića, *Garofalova libra* i, dakako, *Boggoslovja dillorednog* Antuna Kadčića. Djela smo odabrali ponajprije prema sadržajnom kriteriju, dakle materiji koju obrađuju (sakramenti), te prema kriteriju dostupnosti – *Ritual* je izdan 1640., *Boggoslovje dilloredno* 1729., dok je glagoljsko-latinični *Garofalov libar* transliteriran i objavljen u novije vrijeme – 2004. godine.⁹⁴

I prije Tridentskog sabora većina službene priručne literature svoje korijene imala je u crkvenim saborima i na njima donesenim zaključcima, a na nekima od njih donosile su se i odredbe o sakramentima, ali i svećeničkoj djelatnosti uopće, njihovu ponašanju i

⁹⁴ Bartol Kašić. *Ritual rimski: istomaccen slovinski po Bartolomeu Kassichu popu bogoslovcu od Druxbe Yesusovae Penitenciru Apostolskomu*. [priredio i pogovor sastavio Vladimir Horvat] (Zagreb : Kršćanska sadašnjost: Zavod za hrvatski jezik Hrvatskog filološkog instituta, 1993.); Antun Kadčić. *Theologia moralis, sev Manuductor Illyricus Ad cognitionem Sacri Ordinis, directvs ab Antonio Kadcich, Olim Canonico Makarensi in Patria ; dein Archidiacono Jadrensi, nunc Episcopo Traguriensi ... = Alias Boggoslovje dilloredno olliti Rukovod Slovinski na poznangne Svetoga Reda, upravglien od Antona Kadcichia, Biskupa Troghirskoga* (Bononiae: 1729.); Slavomir Sambunjak. *Libar glagoljaša Don Antona od Silbe* (Zagreb: Demetra, 2004.).

komunikaciji s vjernicima. Tako su već na Prvom lateranskom saboru (1123.) doneseni zaključci o obveznom celibatu za tri viša svećenička reda i za redovnike,⁹⁵ na Drugom (1139.) će se, među ostalim, donijeti odredbe o prikladnom odijevanju pripadnika klera te ponoviti osuda brakova svećenika i redovnika,⁹⁶ na Trećem (1179.) zabraniti primanje novca za podjelu sakramenata,⁹⁷ a na Četvrtom (1215.) odredit će se da se jednom godišnje moraju održavati provincijski sabori s temom morala, posebice morala klera, te da se vjernici moraju ispovijedati najmanje jednom godišnje.⁹⁸ O sličnim će se temama raspravljati i na kasnijim saborima (Prvi i Drugi lionski (1245. i 1274.), Sabor u Vienni (1311. – 1312.), Sabor u Konstanzu (1414. – 1418.), Sabor u Baselu-Ferari-Firenzi (1431. – 1444.) i Peti lateranski sabor (1512. – 1517.)), međutim ni na jednom u tolikoj mjeri i toliko detaljno kao na Tridentskom saboru. Da je potreba obnove Crkve (što je bio jedan od glavnih ciljeva sazivanja ovog sabora) bila velika, svjedoči i njegova duljina (trajao je s prekidima punih osamnaest godina, 1545. – 1563.), broj donesenih odredbi i sudionika – sve je ovo dobrim dijelom bilo uzrokovano tadašnjim društveno-povijesnim okolnostima – Tridentski je sabor bio odgovorom na protestantski pokret koji se u to vrijeme počeo širiti Europom.

Nakon Tridentskog sabora izdat će se i (nove) službene crkvene knjige poput *Rimskog katekizma* Pija V. te revidiranih verzija Brevijara i Misala. U taj niz uključuju se i djela nastala na hrvatskom jeziku, tj. prijevodi latinskih izvornika, ponajprije iz pera hrvatskog pisca, jezikoslovca i prevoditelja Bartola Kašića, koji će 1640. objaviti *Ritual Rimski*, prijevod djela *Rituale Romanum* pape Pavla V. Taj obrednik, između ostalog, sadrži obrede podjele sakramenata te njihova tumačenja. Kao što smo već naveli, cjelovit priručnik za svećenstvo izdan je 1729. godine – opsežno *Theologia moralis, seu manuductor Illyricus ad cognitionem sacri ordinis directus (...) alias Boggoslovje dilloredno olliti Rukovod slovinski na poznagne svetoga reda trogirskog biskupa Antuna Kadčića*. To je djelo kasnije bilo

⁹⁵ *Catholic Encyclopedia*, s. v. First Lateran Council <http://www.newadvent.org/cathen/09016b.htm> (12. 4. 2016).

⁹⁶ *Catholic Encyclopedia*, s. v. Second Lateran Council <http://www.newadvent.org/cathen/09017a.htm> (12. 4. 2016.)

⁹⁷ *Catholic Encyclopedia*, s. v. Third Lateran Council <http://www.newadvent.org/cathen/09017b.htm> (12. 4. 2016).

⁹⁸ *Catholic Encyclopedia*, s. v. Fourth Lateran Council <http://www.newadvent.org/cathen/09018a.htm> (12. 4. 2016.)

uvelike i korišteno i prepisivano, a dio prijepisa nastao je i na tada još uvijek proširenoj glagoljici. Nekoliko godina ranije no što je izašlo *Boggoslovje dilloredno*, 1726., na Silbi svećenik pod imenom don Anton Garofalo također piše teološki priručnik kurzivnom glagoljicom (prvi dio, dok drugi dio rukopisa sadrži propovijed napisanu latinicom), prepisan ili preveden s kojeg latinskog ili čak talijanskog izvornika.⁹⁹ *Garofalov libar* odlikuje se koncentriranim i sažetim stilom ostvarenim u dijaloškoj formi, a donosi odredbe o redu svetog evanđelja, o sakramentu krštenja, o crkvenim zavezama, obustavljenjima i kaznama te o redu svete mise.

Kao što smo već naveli, *Ritual Rimski* je obrednik u kojem se donose opisi podjele sakramenata i drugi obredi (služba za mrtve, blagoslovi, procesije, zaklinjanja, sadrži i kalendar iz Rimskog misala, notne zapise pjesama i razne molitve). Međutim, neće sadržavati obrede podjele sakramenta potvrde i svetog reda, što će sam autor objasniti – oni spadaju pod nadležnost biskupa i nalaze se u pontifikalu (str. 3). Za svaki će od preostalih pet sakramenata najprije biti dan kratak opis sa savjetima i smjernicama za svećenike, zatim će se dati sam obred. Početni opisi sakramenata i sami obredi bit će i tipografski različiti – tako će se opisi pisati gotovo dvostruko manjom veličinom slova, dok će kod samih obreda različitim bojama biti označene rubrike (crveno) i riječi obreda (crno).

Garofalov libar napisan je 1724. godine iz pera silbenskog svećenika „don' Antona Garofala aliti Bakalara“,¹⁰⁰ a sastoji se od glagoljskog i latiničnog dijela: glagoljski dio sadrži dijaloški pisan „žemin', examinatio, ispitivanje, 'ispitovanje', razgovor između učenika i učitelja“ podijeljen na poglavlja *Žemin od reda s(vetoga) vanjela, Od sakramenta karsta, Od zavez crkvenih, Od obustavljena, Od uopvidi i Žemin od reda s(vete) mise*.¹⁰¹ Latinički dio donosi prijepis propovijedi *Dobro iest nam oudi pribivati*.¹⁰² Iz prikazanog sadržaja vidljivo je da Garofal donosi izbor iz tadašnjih moralno-teološki tekstova, sadržajno je povezan je s *Priručnikom* preko opisa krštenja, reda svetog evanđelja i reda mise.

Kompozicijski do savršenstva dotjerano remek-djelo hrvatske morale teologije Kadčičeво *Boggoslovje dilloredno* odmah se na prvi pogled izdvaja svojom organiziranošću i

⁹⁹ S. Sambunjak, *Libar glagoljaša Don Antona od Silbe*, 8.

¹⁰⁰ S. Sambunjak, *Libar glagoljaša Don Antona od Silbe*, transliteracija *Garofalova libra* na stranicama 75 – 128, zapis na koricama, 75.

¹⁰¹ Isto, 13 – 14.

¹⁰² Isto, 14.

opsežnošću. Na preko 550 stranica opisani su svi sakramenti do najsitnijih detalja, počevši od krštenja pa do ženidbe – Kadčić će svoje djelo podijeliti u dva dijela (*Dyo parvi* i *Drugghi dyo*) objašnjavajući da će u prvom obraditi sveti red, krštenje, potvrdu i bolesničko pomazanje, dok će drugi dio biti posvećen ispovijedi i ženidbi. Autor se na ovakvu sadržajnu podjelu odlučio radi opsežnosti odredbi o ispovijedi i ženidbi pa je sakramentu ispovijedi dodan *Pridmetak* – u kojem se opisuju prokletstva, obustavljenja i „upovidi“, dok je uz ženidbu dodan popis putenih grijeha, tako da opisi ta dva sakramenta zauzimaju više stranica nego opisi svih ostalih pet sakramenata zajedno (*Dyo parvi* do 180. str. i *Drugghi dyo* od 181. do 556 str.). Djelo je pisano u dijaloškoj formi kao razgovor između učenika koji postavlja pitanje i učitelja koji na njih odgovara, kojim će se postupkom poslužiti i Garofalo.

Početak sačuvanog dijela *Priručnika*, rekli smo, odnosi se na služenje svete mise, govori o misnom vinu i kruhu, vremenu i mjestu služenja mise, o kaležu i misnoj odjeći, simoniji, posvećenom i neposvećenom groblju, da bi na 30r 9 započeo govor o sakramentima. Ovakav način kompozicije donekle je sličan *Boggoslovju*,¹⁰³ u kojem se najprije daje opis svećeničkih redova nakon kojeg slijedi poglavlje o misništvu (*Od Mifnisčtva*) u kojem se govori o služenju mise, a shodno tome i o vrsti žita (pšenica) od kojeg treba biti napravljena hostija (Dyo I., Iziskov. V., Poghl. II., Uppit. 6) o nekvasnom kruhu (Dyo I., Iziskov. V., Poghl. II, Uppit. 10) i o potrebi i načinu miješanja vode s vinom (Dyo I., Iziskov. V., Poghl. II, Uppit. 17 – 23). Garofal će također navesti da hostija *Valia da bude od šenice neukisan* (13v 16), s pojašnjenjem da se kvasan kruh koristi *po zakonu garske crikve, a ne naše rimske* (13v 20 – 12), te da brašno mora biti napravljeno od *šenice* (14 r 8) dok će se na 19 r 22 – 27 govoriti o obveznom miješanju vode i vina pri euharistiji.

O simoniji se također govori Kadčića u poglavlju Dyo I., Iziskov. V., Poghl. VII. – Uppit. 1. i 2. govore o plaći za misu, *lemozini* i simoniji, s tim da se daje mnoštvo primjera pa se o tome govori sve do kraja poglavlja. U *Ritualu* je simonija kratko spomenuta u uvodu (*Od onezzih, koyase v slvxenyv sfetih sakramenata imayv obslvxevati opchienco*) na 2. stranici gdje se govori da svećenik ne smije primiti plaću za podjelu sakramenata i mora se odvratiti

¹⁰³ Sadržaj *Boggoslovja* podijeljen je na manje jedinice ovako: najveći su Dijelovi (*Dyo parvi* i *Drugghi dyo*), koji su onda podijeljeni na manje jedinice: *Prigovaranja*, *Iziskovanja*, *Poghlavja* (koja se mogu, ali i ne moraju dijeliti dalje na *Razdigliegnia*) te *Uppitovagna* i *Odgovore*. Radi preglednosti upućivat ćemo u fusnotama na ta mjesta upravo tim odrednicama jer se u *Boggoslovju* lakše snaći tako nego da dajemo stranice – autor naime na gornjoj margini svake stranice daje upravo ovakve smjernice za snalaženje u tekstu.

od svake simonije, a u Garofala se na nekoliko redaka raspravlja o plaći za misu i lemozini (20v 15 – 21r 19).

U Kadčiću se u Poglavlju II., odgovor na Uppit. 1, govori o mjestu gdje se ima služiti misa – u *Zrriki pofvechienioj od Biskupa*, dok će u *Priručniku* samo biti rečeno da *služi popъ misu v cr(b)kvê a ne v družêhъ mêtêh'* (28r 27 – 28). Poglavlje IV. u Kadčića donosi odredbe o predmetima i odjeći potrebnoj za služiti misu pa će se govoriti i o boji odjeće (Dyo I., Iziskov. najp. Pogl. IV., odgovor na Uppit. 13.), materijalu kod kojeg moraju biti napravljeni kalež i plitica (patena) – kako navodi Kadčić, prije su kaleži bili od srebra ili od plemenitog kamenja, a sada je određeno da kalež mora biti od zlata ili barem iznutra pozlaćen, a što se primjenjuje i na patenu. Uppit. 22. govori o tjelesniku, ali samo da mora biti od „prediva“, ali se ne daje informacija o njegovoj boji, kao što stoji u *Priručniku: tel(e)snik iže ima belъ bez' niedinogo čr'vleniê* (28v 5 – 6). U *Priručniku* također saznajemo da svećenik koji je na putu misu mora služiti *takim' zak(o)nomъ da vinu b(u)de imêti ol'taricъ o' b(i)sk(u)pa svećen' i ima oče b(i)ti ploča o' kamika a ne o' dr(b)va* (28v 2 – 5), što se potvrđuje u Kadčiću (Dyo I., Iziskov. V., Poglavlje IV., odgovor na Uppit. 26. i 27.) – oltarić je dakle dio samog oltara, posvećena kamena ploča na koju se postavlja kalež i patena za vrijeme mise, a koja se može umetnuti u manji drveni oltar i tako činiti tzv. „altare portatile“, prijenosni oltar. U Garofala također nalazimo da oltar treba biti *od kamika ma ne od darva pri od gvozija* (19 r 12).

Nakon dužeg govora o simoniji (cijeli 29r list), autor *Priručnika* osvrnut će se na one koji su umrli bez ispovjedi, a pokopani su na posvećenom groblju. Time groblje postaje oskvrnuto, a „prokleti“ *imaû se o' kopati i izvrêci van' is' cimitera i oni cimiteri v kihъ prokletihъ tel(e)sa sut pogrebena prekr'stiti se ima sa okrop'leniemъ bl(agoslovle)ne vode* (29v 1 – 15). Gotovo identičan navod nalazi se i u *Ritualu* u potpoglavlju *Nacin za odrisciti prokleta* iz poglavlja o sakramentu pokore (str. 57). Na isto će se osvrnuti i Kadčić: na pitanje *Da Poluviraz, olli Prokletaž, budde ukkopan u fimatoriju, billi zarkva bila ozkvargnena* daje se odgovor da ne bi, ali da bi groblje zato bilo (Dyo I., Iziskov. V., Pogl. II., odgovor na Uppit 23.).

Prije no što krenemo na usporedbu opisa samih sakramenata u tekstovima, potrebno je reći nešto i o njihovu broju – u *Priručniku* se navodi da ih ima sedam (iako će autor navesti tek šest pri njihovu nabranju)¹⁰⁴ – Kašić neće u *Ritualu* komentirati njihov broj, a Garofalo

¹⁰⁴ *Rek'si oficiê cr(b)kv(e)noga reči e(stb) o' s(ve)tihъ narejenih' cr(b)kvenih' ke su sedamъ. Pr'vi e(stb) kr'čenie drugo kriz'man'e pokoren'e b(o)žie têlo poslêdn'e mazanie ženitav'* (30r 7 – 11).

će tome posvetiti nekoliko redaka na 6v 8 – 17. Na pitanje *Zač jih ni ni već ni mane nego sedam*, Garofal će dati opširan odgovor: *Zašto su narejeni protiva trim grihom a četirim pokoram karst narejen protiva grihu istočnomu krizma protiva slabosti mluhavosti tilo Isusovo protiva hudobščini pokora protiva grihu smartnomu ule s(veto) protiva grihu prostnomu red s(veti) protiva neuminu ženidba protiva bludu*. Opširan odgovor na pitanje o broju sakramenata (Prigovaraje II., Iziskov. I., Poghl. II., Uppit. 1., 2. i 3.) dat će i Kadčić opisujući njihovo utemeljenje prema određenim događajima iz Novog zavjeta, a kada se „učenik“ pita zašto ih je ni manje ni više nego sedam, odgovor će biti: *Tommufe nemoxe pravi razlog datti; neggo sama voglia Boxja, koaihje tolliko zaftavila*.

U *Priručniku* slijedi opis sakramenta krštenja (30r 9 – 32v 2), a o njegovoj važnosti slažu se svi autori: u *Priručniku* to će biti *red' pr'vi o'redov' i veći vs(ê)hъ i potreb'nêi* (30 r 12 – 13), Kašić će ustvrditi da krštenje *parvo mijsto uzdarxi meyu ostale Novvoga Zahonna Sakramente od Gospodina Ifukarfta naredyene sfimma* (str. 4.), a *Boggoslovje* da krštenje predstavlja vrata od *fvih ostalih sakramenatah* (Dyo I., Prigov. II., Iziskov. II., Poghl. I. – uvod), dok Garofal neće davati slične sudove na početku poglavlja *Od sakramenta karsta* (8r). Voda za krštenje prema *Priručniku* može biti uzeta *ili o' mora ili o' istoč'nika ili o' blaka ili o' mraza* (30r 24 – 26), što će Kašić sintetizirati na jednostavno *vodda prava, i naravska* (str. 4.), a Garofal, slično *Ritualu* i *Priručniku*, *voda naravska od dazja ili studenca ili rike ma ne vode načinane ke nimaju moći* (8v 4 – 5). I u Kadčića nalazimo sličan opis krsne vode: *vodda naravska, illi ifticce iz zemglie; illi proticce iz nebba; illije slatka, illije slana* (Dyo I., Prigov. II., Iziskov. II., Poghl. I., odgovor na Uppit. 4.)

Svi će autori biti složni u tome da pri krštenju materiju, tj. vodu treba udružiti s obrednim riječima, i iako u *Priručniku* to neće biti posebno naglašeno, sva tri usporedna teksta donijet će odredbu o simultanom trostrukom prolijevanju krsne vode i izgovaranju obrednih riječi. *Priručnik* će pak na više mjesta donijeti obredne riječi (primjerice, *Az' te kr'ču im(e) r(eki) v' ime o(tъ)ca i s(i)na i d(u)ha s(ve)ta am(e)nъ* – 30r 27 – 28) i narediti *Da ničesože upustit' se o' têh' rêči ako se upusti nêka o' têh' trêhъ gl(a)sovъ nêst' svr'senъ kr'stъ* (30r 28 – 30v 4), što će biti naglašeno i u *Ritualu* (str. 5.), uz dodatak da se *immayu iftæ rijci u yedno, i u ifto vrijeme, u koyefe cini umivanye, i polivanye izgovarati, i govoriti*. Istu će odredbu donijeti i Garofal: najprije navođenjem krsnih riječi (8v 7), zatim navodom da *je od potrebe na jedno riči govoriti u vodu ulivati* (9r 23 – 24), a Kadčić će o tome govoriti dosta opširno: toj su temi posvećeni odgovori na pitanja od Uppit. 12. do Uppit 21. (Dyo I., Prigov. II., Iziskov. II., Poghl. I.), gdje se raspravlja o tome je li krštenje valjano ako se ispusti koja

od tih riječi ili ako se koja od njih zamijeni drugom. Također, istodobnost polijevanja i izgovaranja riječi donosi se u odgovoru na Uppit. 23.

O pitanju kada se dijete treba krstiti *Priručnik* ukratko kazuje *Možet' se dati kr'čenie kada godê v' vrêmê ono kada se porodi dite pretr̃pêv'shi malo vrêmê* (32r 5 – 7), dok će u *Boggoslovju* precizno stajati *daffe neodmicce vecchie od tri, olli cetiri dnih. Dalli po obicaju moxefe i do offam, olli i do deffet danah* (Dyo I., Prigov. II., Iziskov. II., Pogl. III., odgovor na Uppit. 15.) .

Priručnik donosi krštenje uranjanjem (*ima kr'steči pogruziti v' vodu* 30 v 11 – 12), dok će prema *Ritualu* krštenje biti moguće polijevanjem, uranjanjem i škropljenjem (str. 5), isto kao i u *Garofalovu libru – pokroplenen i umakanen i polivanen* (9r 20), a u Kadčića, začudno, nema posebno naglašenog načina krštenja, no iz nekih se navoda može zaključiti da se do tada ustalilo krštenje polijevanjem, npr. svećenik lijeva vodu na čelo djeteta, ona stoji u krstionici ili krsnom studencu itd. U *Priručniku* će krštenje uranjanjem biti spomenuto još jednom na istoj stranici: *Budiže pop̃ gotoṽ sam̃ soboṽ pogruzit̃ dite i s(a)m̃ soboṽ iz'met̃ dite o' s(veta)go istoč'nika kr'čen'ê zač' se naide pogibel̃ o' ditete* (30v 20 – 24), gdje se izravno daje naredba o brzom uranjanju da se ne bi ugrozio život djeteta.

Kratko se u *Priručniku* kazuje o svećenikovu ruhu i ostalim predmetima koji su dio obreda: *Pop' vazda imêi š'tolu na šii kada kr'sti i imêi sveču važbženu da po narejeniû s(vê)tlosti prikažet' s(vê)tl(o)stb* (31v 15 – 18). U *Ritualu* se prije svakog opisa obreda govori o tome koje dijelove misnog ruha svećenik mora imati na sebi, u slučaju krštenja odraslih treba biti *obucen u kotti, i s stolom illi yoscer s'pluvialom* (str. 21), a u Garofala se neće dati slične odredbe, kao ni u Kadčića.¹⁰⁵ U *Ritualu* će se također spomenuti upaljena svijeća koju svećenik na krštenju daje djetetovu kumu (str. 17).

Kumove, kao svjedoke na krštenju i ljude s posebnom ulogom u životu djeteta, taj obred vezuje u *rodstvo duhovno*,¹⁰⁶ zato će se u *Priručniku* naglasiti da *ne mozi žen'stva priêti i o' onêh' ki su takovi* (30v 28 – 31r 1), a u *Ritualu* potvrditi da kumstvo *dillo od xenidbe zapricuye* (str. 6) i *zabragnuye xenidbu, i razcigna meyu imi* (str. 18), dok se Garofal na to, kao ni na ostala pitanja o kumovima, neće osvrnuti. Kumstvom će se autor *Priručnika* baviti

¹⁰⁵ Ovdje mislimo na to da se neće davati odredbe o odjeći pri krštenju. Misna će odjeća biti opisana i protumačena unutar poglavlja o svetom redu (Dyo I., Prigov. I., Iziskov. najpo., Pogl. IV.)

¹⁰⁶ Tako tu vezu naziva Kadčić (Dyo II., Prigov. II, Iziskov. II., Pogl. III., Uppit. 1), a odnosi se na duhovnu srodnost ostvarenu upravo među kumovima na krštenju, dok u *Ritualu* stoji *duhovna sfoyta* (str. 18).

u sljedećem navodu: *Blŭsti ima popŭ da mužŭ ne dr'ži s(i)na ženi svoee ni žena sina mužŭ svoego na h'čer ini* (32r 18 – 20), što je odredba o tome da krsni kumovi ne mogu biti djetetovi roditelji – što će potvrditi Kašić u *Ritualu* također i na str. 7 gdje se određuje da dijete može imati jednog kuma ili kumu ili kuma i kumu, ali ne i više njih istog spola, te da kum ne može biti *ni iftoga ditteta Otac, illi matti*. Ovo potvrđuje i Kadčić: *Sveti Sabor Tridentiski odreghiuje, daffe nejma ulagati u to vecchie od jednoga, olli jod jedne; illi najvechie od jednoga kuma, i od jedne kume zajedno* (Dyo I., Prigov. II., Iziskov. II., Poghlav. III., odgovor na Uppit. 5) te da kumovi ne mogu biti *Otaz, i Matti bez velike potrebe* (Dyo I., Prigov. II., Iziskov. II., Poghlav. III., odgovor na Uppit. 6). Da su pravila o kumovima na krštenju, ali i pri podjeli drugih sakramenata bila vrlo striktna, iskazuje se *Priručniku* navodom *Onŭ ki nŕ kr'čenŭ ili kriz'man' ne moŭetŭ dr'žati ni na kr'sti ni na kriz'mŕ družŕh'more dr'žati na kriz'mŕ ki e dr'žal' na kr'čen'i* (32r 26 – 32v 2), a to će naglasiti i Kašić u odredbi da kumovi moraju biti krizmani (str. 7), a Kadčić da oni koji nisu kršteni ne mogu biti kumovi (Dyo I., Prigov. II., Iziskov. II., Pogl. III., Uppit. 6.).

Prema *Priručniku*, ako dijete bude kršteno od majke ili oca, a ne od svećenika, ovaj treba naknadno izvršiti obred riječima *ako si ti kr'čenŭ az' te neo'kr'čauŭ ače li nŕsi kr'čenŭ az' te k'rču V' ime o(tŭ)ca i s(i)na i d(u)ha s(ve)ta am(e)nŭ* (31r 17 – 20), dok će u *Ritualu* stajati da se krštenje ne smije ponoviti, osim kod krštenja pod uvjetom,¹⁰⁷ i to izgovaranjem obrednih riječi kako su navedene i u *Priručniku*, s jednom razlikom: u *Ritualu* su zapisane latinskim jezikom (str. 5). U Garofala ne nalazimo sličnu odredbu, tek dopuštenje da krstiti može *svaki u potrebi i čovik i žena i poganina* (8v 20 – 21), dok u Kadčića stoji pitanje o tome što ako iz majčine utrobe pri porodu viri samo noga, ruka ili prst, a dijete je u smrtnoj opasnost – smije li ga svećenik krstiti? Odgovor je potvrđan, ali ako se to dijete ipak rodi *vaglialobiga iftanovize karstiti pod uvit – Ako nifi karften, ja te karftim* (Prigov. II., Iziskov. II., Poghlav. II., odgovor na Uppit. 23.).

Pri krštenju odraslih osoba važno je da kandidat sam odgovara na pitanja Ispovijesti vjere (*onŭ oče takovŭ ŭnakŭ im[a]tŭ samŭ soboŭ o' govoriti o' vŕeŕe ne p[o]družŕh' Kada popŕ pita o' narejeniŕ ove rŕči rekuči Vŕrueŕi li v 'b(og)a o(tŭ)ca vsem(o)gučago*, *Priručnik*, 31v 7 – 11), ali se u slučaju da je kandidat nijem ili gluhi dozvoljava se posrednik, tj. osoba koja će umjesto njega odgovarati (31v 13 – 14) – isto će biti naglašeno u *Ritualu* u potpoglavlju *Nacin karstenya od odraslih* poglavlja o sakramentu krštenja (str. 21). U *Boggoslovju* će se o

¹⁰⁷ Misli se na krštenje u velikoj nuždi kada se izgovaraju samo obredne riječi, a cjelovit se obred obavlja kasnije, ili kad svećenik nije siguran je li dijete kršteno ili nije.

raznim mogućim scenarijima na krštenju opsežno raspravljati (primjerice, o krštenju nevjernika, manihejaca, nakaza i slično), ali se neće posebno govoriti o krštenju odraslih kako je to zastupljeno u *Priručniku* i u Kašića.

Na listu 32v u *Priručniku* završava opis krštenja i počinje opis potvrde i odmah se daje i njezin podjeljitelj – *o' s(ve)t(a)go narejeniê o' kriz'man'ê krat'kimъ preidemo k(a)ko čeka dati se ono o' bis(b)kupa* (32v 2 – 4) – o potvrdi se, kao što smo već naveli, neće govoriti u *Ritualu* ni u *Garofalovu libru*. Neće se ni u *Priručniku* autor dulje zadržavati na ovom sakramentu – njegov će opis zauzeti tek 15 redaka na listu 32v, nakon čega će se prijeći na sakrament pokore. Kadčić će očekivano reći nešto više ovom sakramentu, ali će i on na početku opisa reći: *podilenje ovvoga fvetoga Sakramenta tijce famo Biskupa; za to nije od potrebe, daffe ovidi velle uzdarximo, ucechi Mifnika* (Dyo I., Prigov. II., Iziskov. III., Pogh. jed. – uvod) i posvetiti mu samo jedno poglavlje. Iako se u *Priručniku* jasno govori da *Imat'že pop' zap(o)v(ê)dati svojim' svoičamъ da oni svoû dêt'cu ponesu na kriz'man'e k b(i)sk(u)pu da kriz'man'emъ napl'net' s(ve)to kr'stên'stvo* (32v 7 – 10), Kadčić smatra da krizma nije pod *zapovid* (isto, odgovor na Uppit. 7.). O materiji će u *Priručniku* stajati da *Pop'že maže s(ve)tu kriz'mu otroče ũže kr'čeno na temeni da b(i)sk(u)pъ maže kriz'mu na čeli* (32v 4 – 6), a isto će reći i Kadčić u odgovoru na pitanje o materiji za potvrdu (Uppit. 2).

Sakrament pokore u *Priručniku* zauzima 10 stranica (32v 16 – 37r 9), a da je i literatura koja o pokori govori opsežna, autor će i sam naglasiti: *O' pokore mnoga su v knjigah' s(ve)tih' o' s(ve)tihъ o(ta)cbъ v pis'mêhъ i o' učitelъ nahodi se* (32r 16 – 18). Rekli smo prije da će i Kadčić pokoru zajedno sa sakramentom ženidbe staviti u *Druggi dyo*, upravo zbog toga što je o njoj potrebno više govoriti – a i u *Priručniku* govoru o tom sakramentu posvećeno je najviše redaka. O prikladnosti težine pokore u *Priručniku* će se govoriti metaforički, usporedbom s mladenačkom neodgovornošću: *i vijъ ače pokor'nikъ e(stъ) poraženъ ili nemočanъ do semr'ti i ne bi moislit' da ne položi pokore t(a)ko teš'ke i tako silne da pokor'nikъ vsega ne pusti k(a)ko ũnoša čini o' vr'že o' pleću čo vzvrъhu ramъ ponesti ne možet' stvori ubo ras'tvoren'e* (32v 27 – 33r 5), slično će se naglasiti u *Ritualu* (str. 53). I Kadčić će ovo iznijeti u malo drugačijem obliku, tj. da pokora mora biti prikladna i pristojna, a o vrstama pokore bavit će se cijelo Poglavlje II. (Dyo II., Prigov. I., Iziskov. najp.).

Odjeljak u *Priručniku* u kojem se iznosi oštra kritika liječnika koji liječe tijela, ali ne i duše (33r 19 – 28) motivirana je time da se svećenik smatra duhovnim liječnikom – *Ritual* će na početku opisa sakramenta pokore naglasiti da svećenik *darxij pofobstvo od fudca inokupno, i od licnika* (str. 50) te na sljedećoj stranici da je svećenik *viscti licnik, i likar od*

dufa (str. 51). Također, u poglavlju *Od pohodyenya, i pobrinvtya od nemocchnika* (str. 98) Kašić će navesti *da lijcnici, likari, illi inni likaricchi neimayu izvan trikrat nemocchnike pohoditi* (str. 99). Slično će se izreći i u *Boggoslovju: Likari Tilefni tratte dneve, i nocchi, potechiffe, i trudechi varhu kgnigah, za najti koji lyk Tilu smardechiemu: a Licnizi duhovni, za pomochi dusce, Iffukrarstovom karvgliu dokupgliene, i odreghiene od Millifardja Boxjega na xivot vikovicgni, spavaju, i u fvomuffe proziangnu zabavgliaju!* (Dyo II. – uvod), i kasnije na pitanje o tome koji je posao misnika ispovjednika, odgovor je, između ostalog, *Kako Licnik, duxanje poznati, kojefu likarie prikaldne, za izliciti ranne duhovne* (Dyo II., Prigov. I., Iziskov. II., Poghlay. V. odgovor na Uppit. 3.).

Priručnik će također donijeti odredbu o ispovjedi svih grijeha kod pokornika – *Naučiže pop' sp(o)v(ê)dati da vse spovê grêhi čisto ne potaûe eda k(a)ko grêsi sut' v razumê o' pokor'nika za spomenut'e t(a)ko budite v' ustêh ego po sp(o)vêd'* (33v 1 – 5), što će *Ritual* donijeti u odlomku o tome kako svećenik mora potaknuti pokornika na iskrenost tako da ovaj *sfe grijhe sfoye pravvo, i cilovitto ifspovij* (str. 52.). Kadčić će se osvrnuti na to odmah na početku govora o pokori: ispovijed je valjana samo ako pokornik ispovjedi svećeniku sve svoje grijeha (Dyo II., Prigov. I., Iziskov. I., Poghlay. I., odgovor na Uppit. 4).

Ispovijed na daljinu strogo je zabranjena, to jest pokornik se mora osobno ispovjediti pa se u *Priručniku* naglašava *I da isp(o)vêst' se sam sobu a ne po družêh ili po pismu* (33v 7 – 8), a u Kadčića će na upit *Daffe jedan ifpovidi po kgnigghi, nahodechife na daleko; olli po Poruzi; billi po kgnigghi, olli Poruzi moggao bitti odriscen* (Dyo II., Prigov. I., Iziskov. II., Poghlay. I., Uppit. 9.) bit će dan opširan i primjerima ispunjen odgovor, no smisao odgovora jednak je onome izrečenome u *Priručniku*: takva ispovijed nevažeća je, tj. odrješenje grijeha pokornik može dobiti samo ako njoj osobno prisustvuje.

Obveza je vjernika ispovjediti se najmanje jednom na godinu (*i aće potrêb'no bude prisilitie da v sp(a)s(e)nbe dai ed'nu krat'na lêto isp(o)v(ê)det'se i b(o)žie t(ê)lo primut' na v'skr(b)š(e)nie g(ospodb)ne* (*Priručnik*, 33v 14 – 17), što potvrđuje i Kadčić kada u odgovoru na pitanje o učestalosti ispovjedi kaže: *Jednokrat najmagne na godifcte* (Dyo II., Prigov. I., Iziskov. II., Poghlay. IV. odgovor na Uppit. 3), dok se upravo uskršno doba kao najbolje vrijeme za ispovijed navodi u odgovoru na Uppit. 9 (isto poglavlje kao i gore). Zanimljivo je da Kadčić navodi i kaznu za onoga tko se ne ispovijeda tijekom godine: *Xivfe imma izagnati iz Zarkve; a martav nejmafe u gnoj ukkopati, kakoje odreghieno u zakonu Zarkvenomu, i u reccenomu Saboru Lateranskomu* (Dyo II., Prigov. I., Iziskov. II., Poghlay. IV., odgovor na Uppit. 12).

Sličnost između *Priručnika* i *Rituala* javlja se u odredbama o ispovjedi onih koji grijehe ponavljaju – autor *Priručnika* dat će savjet svećeniku *da dl'žan e ego slišati i dati emu svêt' da postitb ili al'muž'na tvorit' i nêke godê dobrotê narediti ni to godê ego o' rêšiti raz'vê aće o' vsêh se isp(o)vê i dovol'no stvorit* (34r 3 – 8), a slično će izreći i Kašić (str. 52), s tim da će on dodati i preporuku da se takvim grješnicima odredi ispovijed barem jednom na mjesec. U Kadčića se ovakva pokora naziva *odrifcegne po uvit, olliti ugovor* i za to se daje vrlo opširan i detaljan odgovor jer se radi o tri vrste uvjeta čijim se ispunjenjem dobiva odrješenje ovisno o vremenu izvršenja – ako je grješnik već učinio pokoru (npr. vratio ukradeno), ako je upravo izvršava ili ako je ima namjeru izvršiti u budućnosti (Dyo II., Prigov. I. Iziskov. II., Pogl. I., odgovor na Uppit. 14). U *Priručniku* će ova odredba biti oprimjerena slučajem pokornika-kradljivca: *aće nêki isp(o)v(ê)st' se o' grêha za ki ne vzmôže dovole stvor(i)ti da b(u)de tuždega prihitovalb za mnogu niçetu i nikoliže vzvratiti ne vzmôžet' Pop' dai emu pokoru i o'rêšii i zap(o)vêi emu aće pride na bol'su srêcu da vrati vse tužde ne praçaû'tbo se grêsi kromê aće vzmôžet'se vzvratiti zlo vzet'e* (35r 25 – 35v 9). Na ovo će se još jednom i Kadčić osvrnuti, i to vrlo opširno, odgovor na pitanje *Kakoffe ima podniti Duhovnik s onnim, koifu duxni tughie povratiti* proteže se na dvije pune stranice (Dyo II., Prigov. I. Iziskov. II., Pogl. VI. Uppit. 8).

Jedna od glavnih odredbi o ispovjedi je njezina tajnost, ovoga se pravila svećenici moraju strogo pridržavati – u *Priručniku* će se donijeti na 34v 9 – 18, a *Ritualu* na samom početku opisa tog sakramenta navest će se da je *Isповišt skrovita* (str. 50). Što se tiče mjesta na kojem se ispovijed čini, autor *Priručnika* reći će da *Pametuiže popb nastoeč' v takom' g'dê sl(i)ši spovêdb a naiveće o' žen' da se nevê o' družêh' da nepučaû smirom' redov'niki i sut' gotovi napomiš'lene zalo* (34r 16 – 20), a Kašić da za to u crkvi treba biti određeno posebno mjesto, tj. *fiddiscte Konfesuriu (...) koye fidiscte na mijftvu ocitnu, otvorenu, i pristojnu (...) kakono s poværchienim gratakexom, illi mrexicom meyu pokornikom govorrechim, i uhhom od Misnika* (str. 51.). U Kadčića pak nalazimo pitanje *Kakoffe imma podniti, i uzdarxati Isповidnik s xenskom ghlavom u fvetoj Isповidi?* (Dyo II., Iziskov. II., Pogl. Vi., Uppit. 1). Iz odgovora saznajemo da se svećenik za ispovijed žena mora posebno pripremiti i pomoliti, dok pokornica mora stati ispovjedniku s lijeve strane, a da on mora pokriti svoje lice *s rucincichiem, nepazechi uda xenska*. Ujedno, ispovijed mora biti obavljena na očitom mjestu, pred očima drugih jer *mnoggoje potribno, cjuvatiffse od mistah skrovitih u isповighiangnu Xenskih ghlavah*. Također, ispovijed se mora obaviti *u kratko, i spametno, za izbaviti Dufciu*. Ovi navodi vrlo su slični onima u *Priručniku* u kojima se također govori o ispovjedi žena,

posebice o izbjegavanju gledanja žena na ispovijedi: *Pametui oče pop' netoliko posl(i)šaučb spovédi žen'ske ne gledai vlice ee ni oče obrati se vid(ê)ti udi ee zač' dob'ro e i prikklad'no da žena v' isp(o)v(ê)di dr'ži niž'ne mēsto a popb viš'ne da lah'kose i vid(ê)ti ne b(u)du* (34v 20 – 24).

U sljedećim će redcima autor *Priručnika* govoriti o ispovjedi bolesnika na samrti (35r 18 – 25), ispovjedi lopova (35r 25 – 35v 9), preljubnica (35v 9 – 18) i bračnoj svezi među rođacima (35v 18 – 36r 1), nakon čega se prelazi na govor o prokletstvima. Primjer ispovijedi preljubnice koji daje autor *Priručnika* na 35v (*I oče ače žena pod'ložit' se komu za želû imēniē tuždega da bl(a)go muža svoego ne pride družēm̃ i ače porodit' h'čer' o' prelûbodêniē i v'spitêet' ū o' bl(a)ga muža svoego i o' sega grêha dovole stvor(i)ti ne možetb za strah̃ muža svoego o' see tvari popb sl(i)ši sp(o)v(ê)db̃ ee i o' podob'nih' tacêh̃ o' rēši ū*, 9 – 18) na sličan će način biti naveden i u Kadčiča, s tim da će se nalaziti pod opisom sakramenta ženidbe, tj. govoru o preljubu (Dyo II., Prigov. II., Iziskov. nap., Poghl. IV. odgovor na Uppit. 7). Riječ je dakle o ispovjedi za grijeh preljuba, a pitanje se postavlja je li dovoljno ispovjedniku samo opisati okolnosti u kojima se preljub dogodio. Odgovor je niječan jer ispovjednik treba još priupitati *jelliffe fcto od togga oppakoga zdruhengna rodilo*, a ako jest, preljubnica čini dvostruk grijeh – prema mužu i prema vanbračnom djetetu, pa pokora treba biti prilagođena tome.

Prokletstvima će i Kašić posvetiti dva potpoglavlja unutar poglavlja o pokori – a da je razrješivanje od prokletstva bilo složeno pitanje, vidi se upravo iz toga koliku mu pažnju posvećuju svi navedeni autori. U *Priručniku* će tako biti donesene odredbe o obveznom zapisivanju razloga prokletstva (*I kada godê popb proklina nikogo piši proklat'stvo i vij' zač' proklinašb i v' pis'mê pravi ače iniko stvorit' s(a)m̃ v proklat'stvo vpadet'*, 36r 11 – 15), da se oni vezani prokletstvom ne primaju na ispovijed te o pitanjima nadležnosti njihova odrješenja – svećenik ne može odriješiti od prokletstva onoga tko nije iz njegove župe (36v 1 – 4), ali može ako je taj grešnik na samrti (36v 4 – 6). Ako su pak grijesi toliko veliki, *o' kih'se ičet' veči razum'* (36v 11 – 12), oni su u nadležnosti biskupa koji će za njih dati *očito pokoren'e* (36v 13), a i u *Ritualu* će se slično naglasiti – da je to *oblast od Stariffcinnæ* (str. 51), tj. da *nitti yoscter imma odrijsciti onnezih, koyihfu grijfi stariffcinnam refservani* (str. 53), a da svećenici za *grijhe potayne, kolikomugod tefcke, ocitnu pokorru neimayu, narediti* (isto). *Ifpovidnik nejem nighda narediti pokoru occitu za ghrihe skrovite, kako tyknufmo vife* Kadčičev je identičan komentar (Dyo II., Prigov. I., Iziskov. najp., Poglavl. II., odgovor na

Uppit. 11.). Uz to, pokornik treba *pokleknuti na kol(ê)nu za počten'e otrêšeniê* (*Priručnik*, 36v 25 – 26), preporuka koja je ista u navodu iz *Rituala* (*kleknuvſci na kolinna*, str. 51).

Jedan dio opisa sakramenta euharistije u *Priručniku* posvećen je teološkim razmatranjima – autor će pojasniti da ovaj sakrament predstavlja ujedinjenje Boga i vjernika – Isus se stoga naziva i Emanuel – *to e(stb) s n(a)mi b(og)b* (37r 24), *a onom̃ eže mi priemlemo t(ê)lo i kr'v' ego stvoreni es'mo v' edino š'nim'* (37r 25 – 26). *Ritual* će pak donijeti samo opće odredbe – da se vjernici trebaju zadržati u crkvi po primanju pričesti i pomoliti se, da pripaze da im koji komadić hostije ne ispadne, o mjestu u kojem se drže posvećene hostije itd. (str. 61). Ipak, dijelovi *Priručnika* u kojima se opisuje pričešćivanje bolesnika (37v 13 – 38r 5) slični su onima iz potpoglavlja *Od pricesteny od nemocchnijka* u *Ritualu* (str. 67), posebice odredba da kada svećenik ide u kuću bolesnika da se posvećena hostija nosi *ocitno, i caſno, prid parfij sa sfakkim posctovanyem, i strahom* (str. 68) – gotovo identično navodu iz *Priručnika*: *da opoſas'ti i vraćen'i pl'k se pokloni i molit̃ s(ve)tomu t(ê)lu h(r̃sto)vu eže nosit' se na rukah' popovih̃ poneset že pop̃ vidimo i čast'no protiv' pr̃sem̃ smut' s' eteru čest'û i sa strahom̃* (37v 22 – 38r 1). *Ritual* će u sintetiziranom obliku donijeti odredbu o nošenju misnog vina kod bolesnika (*Sfijchiæchiefe fpravviti, i dva judcichia s vinom, yedan, a drugghi s vodom* (str. 69.)), dok će u *Priručniku* autor naložiti da vino koje će svećenik ponijeti bolesniku mora biti *o' bač've svoe* (38r 23) te da nikako ne smije vino uzeti *o' hrama nemoč'noga* (38r 21 – 22). U *Boggoslovju* jedno će se poglavlje unutar opisa sakramenta euharistije posvetiti istoj temi, no neće biti naglašeno, kao u *Priručniku* i *Ritualu*, da se hostije bolesniku nose vidljivo i u visini prsa, ali će biti dan opis misne odjeće koju svećenik mora nositi, uz dvije svijeće, pratnju zvonjave zvonca i pjevanje psalama (Dyo I., Prigov. II., Iziskov. IV., Pogh. VI., odgovor na Uppit. 5).

Idući redci u *Priručniku* bit će posvećeni navodima o svećenicima koju su pod crkvenim ustavama, zaprekama ili prokletstvima i koji stoga ne smiju dijeliti sakramente, ako čine drugačije padaju u grijeh (*Ače pop̃ b(u)de ustavljen' ili zarečeny ili proklat' o' d'net' e(stb) o' daniê i o' priiman'ê i o' sego s(ve)t(a)go narejen'ê* 38v 9 – 21), čemu *Ritual* neće posvetiti pažnju, ali će se osvrnuti na one kojima je pričest zabranjena (*prokleti, ozloglaſſeni, konkubinarij, hotimi, kamatnici, carovnici, maxhionici, negromanti, vileuici, gonetaoci, bogopſovnici, blasfemi, frecchonocinci*, str. 61). U Kadčića očekivano nalazimo opširan odgovor na slično pitanje, ali u kontekstu sakramenta pokore: (...) *Sad xelim znatti, ſaghriscuijeli ſmartno, akoffe nahodeci u grihu, sluſcia ſvete Iſpovidi* (Dyo II., Prigov. I., Iziskov. II., Pogh. V., Uppit 5.)?

U *Priručniku* na 38v počinje, premda bez posebne najave, govor o sakramentu posljednjeg pomazanja – navod o tome komu se daje ovaj sakrament (*Poslédne mazanie dlžno e dati onêmь ki su o' tolika vr(ê)m(e)ne v nemoći i semr'ti Aće proset' zdravim' i ml(a)dên'cemь i neprosečim' neimat' se dati*, 38v 21 – 26) sličan je onome iz *Rituala* da se daje onima *koyi cicch starofsti pomagnkany; i koyi danse scijni, dachie umrijti* (str. 75), a ne daje se, između ostalog, *dicci nimayuchioy sfijsti razloxitæ* (isto). U Kadčiča će se nalaziti gotovo identična odredba – sakrament ne bi bio dobar ako se da zdravom čovjeku jer *je vlaftito Nemochngnifckki* (Dyo I. Prigov. II., Iziskov. V., Pogh. II., odgovor na Uppit. 7.). Ulje koje je materija ovog sakramenta posvećuje biskup – u ovom se slažu i *Priručnik* (39r 4) i *Ritual* (str. 74), a obred posvećenja održava se jednom godišnje, *v d(a)nь s(ve)te večere g(ospodь)ne* (*Priručnik*, 39v 3 – 4), to jest u *Sfeti Veliki Četværtak na Vecceri Gospodinovy* (*Ritual*, str. 74). Ako pak tijekom godine uzmanjka ulja, svećenik može *prilivati ul'ê koliko e dovole i vse bude sveč(e)no* (*Priručnik*, 39v 10 – 12), što će gotovo na identičan način izreći Kašić: *ako bi priko godiscta pomakgnallo koyimgod nacinnom (...) moxese priloxitti, prilijvfci u magnoy vecchijni neblagofflovgliena uglia malahno magne* (str. 74). Kadčić, koji pak neće u posebnom pitanju naglasiti da ulje treba biti posvećeno od biskupa na Veliki četvrtak, spomenut će to usputno, upravo u odgovoru na pitanje može li svećenik priliti novo ulje u ono staro, već posvećeno (Dyo I. Prigov. II., Iziskov. V., Pogh. I., odgovor na Uppit. 7.). *Priručnik* će nadalje govoriti o broju svećenika koji mogu prisustvovati ili sudjelovati u podjeli ovog sakramenta (39r 15 – 39v 2), srodno Kadčičevoj raspravi je li valjan ovaj sakrament ako ima više prisutnih svećenika (Dyo I. Prigov. II., Iziskov. V., Pogh. II., odgovor na Uppit. 6). Još će se u *Priručniku* naglasiti da i *aće nemoč'nikь iže prosi mazi tare pogubi znan'e i rêč' prije neže pridetь popь k nemu vs(a)kimь putem' maži ga popь* (40r 12 – 15), što će i Kadčić naglasiti u potvrdnom odgovoru na pitanje *A da Mifnik prighie fvetim Ugliem k Nemochgniku, kadje vech ovvi zanimio, billiga i tadda immao pomazati* (Dyo I. Prigov. II., Iziskov. V., Pogh. II., Uppit. 11.).

Pri kraju stranice 40r u *Priručniku* započinje govor o svetim redovima koji se najprije nabrajaju – *O narežden'i redov'nihь rêči e(stь) Z (9) e(stь) redi cr(ь)kvenih' kimi se d'êci rede Prьvo e(stь) ostriženiem' B (2) psalmista V (3) ostriêli G (4) čat'ci D (5) ekšor'ciš'ta E (6) akolit' Ž (7) ap(osto)l(ь)ski З (8) e(van)j(e)l(ь)ski Z (9) popь I oče b(i)sk(u)pь v' obr(a)z n(e)b(e)skie sili idêže sutь Z (9) redov' a(n)j(e)l(ь)skihь v kih su dr(u)zi niž'si* (40r 23 – 40v 4). U Kadčiča će biti opisani ovi redovi: 1. *Uratar*. 2. *Sctioc*. 3. *zaklignavaz*. 4. *Svichiar*. 5. *Podsluxitegl*. 6. *Sluxitegl*. 7. *Mifnik*. (Dyo I., Prigov. I., Iziskov. I., Pogh. II., odgovor na

Uppit. 12.). Uz to, Kadčić će prije no što pristupi pojašnjenjima svakoga pojedinačnog reda dati kratak *razgovor od Xakna* (Dyo I., Prigov. I., Iziskov. I. – uvod).

Zatim se u *Priručniku* navodi da se sveti redovi mogu primiti u šest puta godišnje (*To e(stb) v sobotah' kvatri tem'pori i s(ve)tu sob(o)tu*, 40v 11 – 12), što Kadčić ne komentira, ali odredbu iz *Priručnika* da ima *vs(a)ki d'êk̃ o' svoego b(i)sk(u)pa rediti se* (40v 16 – 17) donosi u odgovoru na pitanje kod koga se žakan može zaređiti: *U fvoga Biskupa vlastitoga, i reghijuchiffse u drugoga bez dopusctenja fvoga Biskuppa, uppada u obuštavglienje* (Dyo I., Prigov. I., Iziskov. I., Pogl. II., odgovor na Uppit. 20). Uz to, u *Priručniku* se navodi *Aće kto porazit' kogoždo o' sučih' sih' v s(ve)tom' redu vpadet' v proklat'stvo o' koga proklat'stva ne možet' se rêšiti t(a)kmo na s(e)mr'ti ili došad' do dvora g(ospo)d(i)na p(a)pe ili nega peten'ciêli* (41r 3 – 8), što će pak kod Kadčića biti sadržano u poglavlju o prokletstvima *protiva fvake varfte Cegliadi* (Dyo II., Prigov. I., Iziskov. III., Pogl. I., Razdigliengne X., 1. stavak) – *Protiva onym, koji postavgliaju filne ruke na Xakna, olli Redovnika, s djavaoskim ganutjem, t.j. zlochgno, na ta nacin, da dopre do smartnoga griha*. Još se navodi u prethodnom potpoglavlju (Razdigliengne IX.) da je oprost od ovih prokletstava *Uzdarxano Papi*. Kao što smo prije naveli, ovime se *Ritual* neće baviti jer spada u nadležnost biskupa, ali će u *Garofalovu libru* biti navedeno: *U(pitovane): Ma kako se upada u veliko proklest(vo)? O(d)g(ovorene): Ki bi udril popa ili žakna ali crikvenoga čovika* (11r 15 – 17).

Zaređeni moraju imati tonzuru (*Priručnik*, 41r 8 – 9), čemu će Kadčić posvetiti šest prvih pitanja i dogovora u Dyo I., Prigovar. I., Iziskov. I., Poglavl. I – *Od kavke, olliti ostrixenja Vlafih*. Tamo će navesti da je nošenje tonzure ustanovio sveti Petar, da ona označava trnovu krunu, krunu uopće (jer služiti službu Božju znači *kraglievati*) i *xivot izvarfni redovnika, olliti xakna koji zlamenuje onni krugh, ucignen na varh ghlave*. Također, zaređeni moraju nositi i dostojnu odjeću (*Priručnik*, 41r 14 – 15), što će Kadčić spomenuti u kontekstu onoga što je zaređenima zabranjeno, a to je *Noffiti odicchiu fvitovnu* (Dyo I., Prigovar. I., Iziskov. I., Poglavl. I., odgovor na Uppit. 12.). Navod u *Priručniku* da moraju *bl(agoslo)viti stol' kada godê êdut' i po êstvinê vzdati h(va)li tvorit(e)lû b(og)u svoemu* (41r 17 – 18) u Kadčića ne nalazimo.

Govor o svetim redovima u *Priručniku* će na ovom mjestu biti prekinut i početak će govor o sakramentu ženidbe (*O narejen'i žen'itve malo nêč'to r'cimo* (41r 19 – 20), ali će se autor još nekoliko odredbi posvetiti isključivo svećenicima i redovnicima – tako *HRam' ihb ima b(i)ti op'čen' za priêtie pelegrinov' iza stan'* (41v 7 – 9) te da *D'êci doklê nimaû s(ve)tih' redi mogut' se ženiti aće ne hotet' se vzdr'žati da s(ve)ti red' imuće eže e(stb) ap(osto)l(b)ski*

ili više toga ne može se oženiti (41v 13 – 17). I ovo posljednje nalazimo u Kadčića, u poglavlju o ženidbenim zaprekama, kojih ima raznih vrsti, a jedna je *zavit* (Dyo II., Prigovar. II., Iziskov. II., Pogl. I., odgovor na Uppit 1.) po kojem se oni koji su položili zavjet čistoće Bogu ne smiju oženiti pod prijetnjom smrtnoga grijeha. Uz to će u *Priručniku* biti određeno da *cr(b)kveno prihodiće pogubi d'êkь egda se oženi* (41v 17 – 18) te da *Oče možet' se vzvratiti k cr(b)kvê aće e imêlь ed'nu ženu tare e k nemu dvicu prišla* (41v 19 – 21). Kadčić će pojasniti da žakan koji se nalazi u svetom redu, a koji se oženi: 1. *gubi Dohodak Zarkveni (...)* 2. *uppada oncias u velliko Proklestvo , i u Bezredje*, od čega se može „spasiti“ ako učini dugu i dostojnu pokoru i otjera ženu (Dyo II., Prigovar. II., Iziskov. II., Pogl. V., odgovor na Uppit. 5).

I u *Priručniku* i u *Ritualu* stajat će ista odredba o javnom vjenčanju – u *Priručniku* najprije da *Podobaet' se popu pametiti da v nego svoiti niktože otai da ne oženit' se na imat' b(i)ti vidimo i pročimь navêčeno* (41v 21 – 24) te da *I prêje neže stvorit' se ženit'va da g'do godê bi imêlь ča reći ili suprotiviti se da govori meû tri roki irekut'* (42r 11 – 14), što će također i u *Ritualu* biti ukratko rečeno: *Parvo, negofe ženidba ucinij, trikratciefe navijftiti, i proglašiti od ofobitoga Paroka* (str. 241). U Kadčića će također biti naglašeno da vjenčanje mora biti javno, učinjeno pred župnikom i najmanje dva svjedoka, inače se zaručnici ne smiju ženiti jer je to *zaprika od Potajnosti* (Dyo II., Prigovar. II., Iziskov. II., Pogl. IX., odgovor na Uppit. 1.). U *Boggoslovju* se također nalazi odredba o trostrukoj „napovidi“, tj. naviještanju vjenčanja, u slučaju da ako netko zna koju zapreku tome vjenčanju, ima vremena izreći je (Dyo II., Prigovar. II., Iziskov. II., Pogl. II., odgovor na Uppit. 7.).

Govori se u *Priručniku* o blagoslovu nevjeste *Êk(o)že podobaet' da nevêst(i)ca bl(agoslo)vit se na m(i)sê po pomь aće d(ê)vica e(stь)* (42r 1 – 3), slično kao i u *Ritualu*, no tu će Kašić reći da *gdinoje ona obicay, dase (akofe xena nij nik kadar za inoga udavala, prem da mux budde imao druggu xenu, blagoflivglia, immafe tay običaj obfluxiti* (str. 242). Budući da je ovo opis obreda, neće biti sadržan u *Boggoslovju*. Naglašena je i dobrovoljnost za sklapanje braka; u *Priručniku* svećenik prije blagoslova *ispitai iz'vêsto oba aće lûbitь edan' drugoga n(i)ne i naprêd'* (42v 3 – 5), dok će u *Ritualu* biti naglašeno da *Nittiye dofta hotifnye yednoga od gnih; neggo imma bitti od obodvoicæ* (str. 244), što će Kadčić obraditi u poglavlju o zaručništvu, gdje i zaručnik i zaručnica moraju osobno i slobodne volje dati pristanak (Dyo II., Prigovar. II., Iziskov. I., Pogl. I., Uppit. 5. i 6.).

Dalje će se u *Priručniku* dati zapreke za ženidbu: ako su zaručnici rođaci do četvrtog koljena (42v 16 – 21), što je u Kadčića opširno obrađeno, a pridodan je i slikovni prikaz

krvnog srodstva (Dyo II., Prigovar. II., Iziskov. II., Pogl. III., stavak 204.). Zapreka za vjenčanje jest i krsno kumstvo (42v 25 – 26), o čemu smo već naveli što Kadčić kaže, kao i o istom pravilu koje se primjenjuje ako udovac želi oženiti krsnu kumu svojeg djeteta (*Priručnik*, 43r 9 – 23). Također, u *Priručniku* stoji da ako je neka žena bila ljubavnica oženjenom muškarcu, a znala da je oženjen, po smrti svoje žene taj se čovjek ne može oženiti ljubavnicom (43r 1 – 5), osim ako nije znala da je bio oženjen (43r 6 – 8), na što će se Kadčić osvrnuti preko govora u tome kako čovjek ne može ženiti drugu ženu ako mu je sadašnja žena živa (*zaprika pod Vez*, (Dyo II., Prigovar. II., Iziskov. II., Pogl. V., Uppit. 11.) – o ovome će se govoriti i dalje, kada će se navoditi razni primjeri posebnih slučajeva. Uz to, u Kadčića stoji i opširno poglavlje o tome što ako se muž ili žena želi oženiti s drugim partnerom u slučaju nasilne smrti trenutnog supružnika – spominju se ovdje ubojstva zakonskog supružnika na dva načina: uz sudjelovanje nezakonitog partnera ili bez njega (Dyo II., Prigovar. II., Iziskov. II., Pogl. VII., Uppit. 1., 2., i 3.).

Zatim se u *Priručniku* prelazi na opširan opis obreda efata na krštenju (43r 23 – 44r 2), što će u *Ritualu* biti opisano unutar obreda krštenja (str. 27 – 28), bez dodatnih tumačenja, a neće ga biti i u Kadčića. Autor *Priručnika* nakon toga usmjerit će se na svećenikovo ponašanje, komunikaciju s župljanima i potrebi da svojim načinom života bude uzor svojim župljanima. Tako će biti naglašeno da svećenik *dl'žan' e(stb) čes'to is'tl'mačevati eže gl(agola)t' v s(ve)tomь e(van)j(e)l(i)û pisaniê po obr(a)zu s(ve)t(i)hь otac'* (44r 12 – 14), da pri propovjedi *ne predikui eže ne mozet'se raz(u)m(i)ti ili niko blůždenie eže bi porazilo razum' slišečih' ni liho govori eda kto stužit' se ili smutit' o' sl(i)šečih'* (44r 26 – 44v 4) te da mora naučiti svoje župljane ono što trebaju znati jer *Něsut'bo dovol'na dobra narejen'ê bez' nauka* (44v 4 – 6). Uz to, upozorava svećenike da ne budu lijeni (44v 17 – 21), ni štedljivi u prekoravanju župljana (44v 21 – 45r 1). Naglašava se ponovno potreba da svećenik svojim načinom života bude uzorom župljanima jer *PRiproči lůdi lah'ko se oskvr'ne za obrazь zla žit'ê popova* (45r 1 – 2) te da *Popь ki nima v sebi znan'e obladan'ê ni svoe grêhi ki nê očistilь ni grêh' o' svoihь s(voiča)ni ni pokaral' z'vati se ima pas' nečisti* (45r 10 – 13). Kadčić će se na više mjesta osvrutati na to da svećenik mora poznavati crkveni nauk i prenositi ga puku, posebice kada se radi o sakramentu ispovjedi pri kojem mora dobro poznavati i grijeha i njima odgovarajuće pokore (Dyo II., Prigovar. I., Iziskov. II., Pogl. V., Uppit. 9.).

Potom će se u *Priručniku* ponovno nabrojati sveti redovi (45v 3 – 6), dati ustanovljenje svakog od njih prema događajima iz Isusova života (45v 6 – 25), dok će se u nastavku, sve do kraja teksta, govoriti o konkretnim i duhovnim zaduženjima svakog reda

pojedinačno. U Kadčiča ova će se tematika, već smo rekli, obraditi na početku *Boggoslovja*, tako će se za red vratara navesti da je *zlamenovan onda, kad nafc passitegl izaghna iz Zrrikve onne*, koji prodavaju (Dyo I., Prigov. I., Iziskov. III., Poghl. II., odgovor na Uppit. 7. u potpunosti je identičan navodu iz *Priručnika* prema kojem je *Isus prvvo e(stb) bilb ostriél' eg'da iz'g'na prodaûcih' is cr(b)kve*, 45v 7 – 8). I utemeljenje ostalih nižih redova bit će identično u ova dva teksta:

Tablica 1. Nazivi i utemeljenje nižih svećeničkih redova

RED	<i>Priručnik</i>	<i>Boggoslovje</i>
LEKTOR	<i>Č(a)t(a)c bê egda poide s' m(a)teriû k cr(b)kve i sêdêše po sr(ê)dê učit(e)lb</i> (45v 9 – 11)	<i>Sctazzi – Bi zlamenovan od nafcega Gospodina, kad je u Zrrikvi otvorivsci kgnigge profcti sctenje Ifaije Proroka</i> (Dyo I., Prigov. I., Iziskov. III., Poghl. III., odgovor na Uppit. 6:.)
AKOLIT	<i>Akolit bê egda r(e)če a(zb) es(a)mъ s(vê)t(lost)b mira</i> (45v 12 – 13)	<i>fvichionofa, illiti fvichnik – Bi zlamenovan od nafcega spassitegla, kad rece: Jafam fvitloft fvita</i> (Dyo I., Prigov. I., Iziskov. III., Poghl. V., odgovor na Uppit. 7.)
EGZORCIST	<i>is(u)h(rbst)b e bilb ek'sur'čista egda p'lunu na z(eml)û i stv(o)ri br'nie i položi na oči slipomu ili egda nimomu r(e)če efifata o'vrъzise</i> (45v 15 – 18)	<i>zaklignavaz – zlamenovaga nafc Spassitegl, kad izbavi Cjovika, umechiuchi, u prrift u uhsci: a zastavi ga na vellikoj vecceri</i> (Dyo I., Prigov. I., Iziskov. III., Poghl. IV., odgovor na Uppit. 8.)

Utemeljenje prvog višeg reda u *Priručniku*: *Ap(osto)l(b)ski e bil' egda umi nogi učen(i)k(o)m' svoimъ reki obraz' daû v(a)mъ* (45v 18 – 20), a u *Boggoslovju*: *Podsluêiteglftvo, olliti fudiakonat – Bi zlamenovan od nafcega Gospodina, kad cini pripraviti kruh, i vino na velliku veceru: a bi zastavglien na istoj vecceri* (Dyo I., Prigov. I., Iziskov. IV., Poghl. I., odgovor na Uppit. 8.). Za više redove *E(van)j(e)l(b)ski* i *Pop'* u *Boggoslovju* (*Sluxiteglftvo, olliti Diakonat i Mifnisctvo*) neće biti dano utemeljenje prema Isusovu životu. U poglavlju *Žemin' od reda s(vetoga) vanjela* u *Garofalovu libru* (1r – 7v) govori se o redu koji se u *Priručniku* naziva *e(van)j(e)l(b)ski*, ali i o drugim stvarima (npr. o vrsti i broju sakramenata), no ne mogu donijeti izravne paralele između ta dva teksta – Garofal će se koncentrirati na materiju i formu sakramenta svetog reda, u ovom slučaju evanđeoskog, te

savjete đacima-pripravnicima, a dat će i sitne savjete o krštenju, tumačenja simbolike križanja i značenja pojedinih riječi i sintagmi iz reda mise.

Iz danog usporednog prikaza navedenih djela vidimo kako se u mnogim dijelovima poklapaju, pa se na nekim mjestima odredbe donose gotovo identičnim iskazima. Naravno, nisu sve odredbe dane u *Priručniku* uočene i u ostalim tekstovima, ali one najvažnije, kako se vidi iz usporedbe, ostaju kroz stoljeća iste i nepromijenjene, ali u kasnijim tekstovima, poput *Boggoslovja*, bivaju nadopunjene ili bolje i opširnije pojašnjene. Najmanju mogućnost usporedbe, tj. najmanje poklapajućih dijelova našli smo u Garofala, no taj je tekst i najmanje „služben“, tj. autor ga piše vjerojatno za vlastite potrebe pa čini selekciju potrebnih znanja prema nekom vlastitom kriteriju. Ipak, i u Garofala ćemo naći odredbe o krštenju (koji se ističe i u drugim tekstovima kao prvi i najpotrebniji sakrament koji čini put ostalima) i o služenju mise – sakramentu koji je vjerniku kršćaninu omogućava izravan doticaj s božanskim.

Također, iz usporednog prikaza rečenih moralno-teoloških djela skloni smo zaključku da *Priručniku* nedostaje samo manji početni dio jer ostatak donosi zaokružen prikaz svih sedam sakramenata, dok je dio koji im prethodi u korelaciji s Kadčičevim poglavljem *Od Mifnisčtva*, manjim poglavljem koji donosi praktične savjete pri služenju mise poput odjeće, posuđa i pripreme svećenika za taj obred. Velika je i mogućnost da je bio dio većeg zbornika ili pridodan kojem liturgijskom tekstu poput raznih obrednika.

Kompozicijski gledano, svaki se od navedenih autora pri iznošenju građe povodi ili za vlastitim kriterijima (primjerice Garofal) ili za već postojećim funkcionalnim smjernicama, primjerice Kašić neće opisati krizmu ni sveti red, Kadčić će se kratko osvrnuti na krizmu, a objašnjenje za takvu selekciju im je jednako – ove sakramente podjeljuje biskup pa nema smisla opisivati ih običnom svećeniku. Iz tih razloga samo *Priručnik* i *Boggoslovje* imaju potpun opis svih sedam sakramenata – što samo dokazuje kako je *Priručnik* zapravo stepenica u produkciji moralno-teološke literature prema kompozicijski savršenom i tematsko-motivski iscrpnom svećeničkom priručniku kakvo je *Boggoslovje*. Vremenski raspon koji dijeli ova dva djela (tristo godina!) pokazatelj je koliko je ovakva literatura otporna na promjene, ali i to da se sadržaj nadopunjuje i obogaćuje, a u nekim dijelovima (mislimo na mnogobrojne primjere u Kadčića koji su izloženi na način kao da se priča o stvarnom događaju, u maniri egzempla) i metodološki prilagođuje svojoj temeljnoj namjeri, a to je obrazovanje svećeničkog pomlatka.

3. Pismo i jezik *Priručnika*

Kako smo ranije analizom upravo grafijskih elemenata značajnih za dataciju glagoljskih rukopisa utvrdili da *Priručnik* potječe iz kraja 14. ili početka 15. stoljeća, tako nam sada valja dati potpuni prikaz grafijskih značajki teksta. Ovdje ćemo dakle dati opis grafijskih značajki *Priručnika*, a koje se u suvremenoj grafolingvistici ističu kao značajne osobine glagoljskog pisma, ovdje uglate ili ustavne glagoljice kakva je u 13. stoljeću formirana i raširena po tadašnjim hrvatskim prostorima, posebice priobalnim.¹⁰⁸ Ta je vrsta glagoljice „nasljednica“ obliha ili okruglih obliha iz početaka slavenske pismenosti – danas je, preko brojnih paleografskih istraživanja, poznato kako je sam proces usustavljanja uglatih obliha započeo već u 12. stoljeću, no uz mnoštvo prijelaznih faza, dok se smatra da je ustavni oblik glagoljice konačno formiran u 13. stoljeću. Od tog vremena uglatom će se glagoljicom pisati tekstovi različitih namjena, dok će u 16. stoljeću, zbog težnje za bržim ispisivanjem slova, uglati oblici grafema „evoluirati“ u one kurzivne, a cijeli će se grafijski sustav prozvati brzopisnom glagoljicom, upravo zbog tog njezina svojstva da se brže zapisuju grafemi.

Razlozi konstituiranja uglatih obliha glagoljice višestruki su: crkvena politika zapadnog kruga koja je odnijela prevagu na hrvatskim prostorima, dopuštenja o izvođenju postojećih obreda (s IV. lateranskog sabora iz 1215.), dopuštenje za „glagoljanje“ senjskom biskupu (1248.) i benediktincima iz Omišlja (1252.) i mnogi drugi. Zasigurno su i praktični razlozi išli u prilog ovom novom obliku pisma. Prvi od njih jest medij kojim se pisalo, a to bi bile razne vrste pera (najčešće guščjeg).¹⁰⁹ Budući da se peru sjekao vrh da bi se njime moglo pisati, i to zakošenim rezom da bi se dobila šiljatost, takva bi pisaljka nakon umakanja u boju davala bi pri vertikalnom potezu deblju, a pri horizontalnom tanju liniju, a takav je i sam ustroj grafema uglate glagoljice, temeljen uglavnom na kombinaciji vertikalnih i horizontalnih poteza.

¹⁰⁸ Nije zanemarivo ni to da se upravo 14. i 15. stoljeće nazivaju „zlatnim dobom“ hrvatske glagoljice upravo radi velikog broja tada nastalih tekstova, ali i zbog vrlo visoke umjetničke komponente koja je u njima prisutna: razna ukrašavanja i oslikavanja teksta, bogato iluminirani inicijali, proporcionalnost grafema i uređenja teksta uopće samo su neke od njihovih značajki. Premda su takvi zahvati prisutni većinom u liturgijskim tekstovima, težnja za uređenošću i proporcionalnošću ispisanog teksta vidljiva je i u onima koji nisu isključivo liturgijske namjene.

¹⁰⁹ Stjepan Damjanović, *Slovo iskona* (Zagreb: Matica hrvatska, 2004.), 84.

S vremenom u kojem se uglata glagoljica konačno usustavljuje, 13. stoljećem, poklapa se i pojava papira među Slavenima.¹¹⁰ Do tad raširena pergamena, čija je proizvodnja bila vrlo složen proces, zamjenjuje se papirom. Pergamena zasigurno nije posjedovala onu glatkoću koju je imao papir – samim time što je bila vrlo debela, a što se vidi iz velikog broja palimpsesta – pa je i taj novi medij, i ponovno povećana lakoća pisanja zacijelo pogodovala tada već formiranoj uglatoj glagoljici. Iako ne možemo reći da su ove dvije pojave utjecale na razvoj uglatih glagoljskih oblika, ipak su zasigurno imale svoju ulogu u njezinu učvršćivanju kao medija primjerenog sve većim civilizacijskim potrebama za pisanom riječju.

Tradicionalna se paleografija većinom bavila odnosima grafem – fonem, pa se nalazi i vrlo velik broj radova koji opisuju grafiju pojedinih glagoljskih tekstova upravo na ovoj razini. Takva su istraživanja za cilj imala proučiti veze između fonema i njihova grafijskog ostvarenja, te su se vrlo brzo identificirala „stalne“ pojave koje su iskakale iz sustava, poput pisanja „đerva“ i „jata“, koju glasovnu skupinu predstavlja grafem „šta“, piše li se znak za poluglas kao apostrof ili kao štapić i tako dalje. Ipak, novija istraživanja glagoljske tekstove promatraju u cjelini njihova ostvaraja, dijeleći tako grafijske značajke na dvije razine: grafetičku i grafematičku.

Tako će se Žagar (npr. 2008. i 2013.) u svojim istraživanjima glagoljske paleografije ponajprije osvrnuti na *grafetičku* razinu oblikovanja teksta, to jest, „karakteristične komunikacijske zakonitosti vizualne jezične poruke, osobito u pogledu glasnog čitanja, s obzirom na estetiku, tradiciju, međupisamske utjecaje, ekonomiju pisanja i sl.“¹¹¹ Grafetika će dakle obuhvatiti smještaj teksta na stranici, oblikovanje margina, broj zamišljenih linija oko kojih su se iscrtavala slova, kao i linije vodilice, zatim praznine među grafemima, inicijale i interpunkciju, načine ekonomije pisanja poput pisanja *in continuo*, ligatura i kratica. Sve ove grafetičke razine *Priručnika* ćemo u narednim potpoglavljima detaljno opisati.

Druga razina, ona na kojoj se promatra odnos fonema i grafema, naziva se *grafematičkom*. U ovome ćemo tekstu promatrati na koje se načine, to jest kojim se grafemima ostvaruju ostatci starih poluglasa, u kojim su prilikama prisutni grafemi „đerv“ i

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ Mateo Žagar, *Osnovni procesi konstituiranja ustavne glagoljice*
<http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1844&naslov=osnovni-procesi-konstituiranja-ustavne-glagoljice->
(11. 12. 2015.)

„jat“, kada se upotrebljava grafem *ju* i ostale posebne veze grafema i fonema. Opisujući obje navedene razine, dobit ćemo zaokruženu sliku grafijskog sustava u *Priručniku*.

3.1. Grafetička obilježja

3.1.1. Linijski ustroj

Petnaesto stoljeće vrijeme je kada je ustavna glagoljica u potpunosti formirana, a procesi koji su doveli da grafija i cjelokupni ustroj teksta budu u potpunosti sređeni doveli su do toga da „tekstovi su sve urednijega grafičkog izgleda: redačke linije se pravilno ucrtavaju, pazi se na simetričnost margina, na »arhitektonski« pravilan odnos redaka i međuredačkih praznina; poravnava se desna strana stupaca, uređuju se odnosi posebnih majuskulnih tekstnih dijelova (npr. rubrika) i osnovne, minuskulne tekture.“¹¹²

I u *Priručniku* je zastupljeno pismo ustrojeno unutar četiri linije (uz dodanu zamišljenu petu liniju koja ide po sredini slova), a iznad gornje linije izlaze grafemi *a*, *r*, *ž*, dok ispod donje linije izlaze grafemi *p*, *g*, i *h*. Također, iz predložene sheme četvorolinijskog ustroja izlaze i inicijali koji su nešto viši od osnovnih grafema, ali ne prelaze jedan redak.

Iznad riječi redovito se pišu oznake kratice (title) te apostrofi. Prisutno je i natpisivanje uglavnom prijedloga *otb*, gdje je drugi član, *t*, većinom napisan iznad, a ako je napisan spojen s drugom riječju pisanjem *in continuo*, ne odvaja se bjelinom, već *t* stoji između početnog *o* i grafema kojim počinje nova riječ. Natpisivanje je prisutno i u sintagmi *im(e) r(eki)*, gdje je *r* napisano iznad kratice *im*. Isti je slučaj i s kraticom *êk(o)* gdje se *k* piše iznad *ê*, dok se kod kratice *b(i)si* središnje *s* piše iznad *b* i *i*.

Iako smo već prije istaknuli da je tekst vrlo sređen i proporcionalnih margina te smještaja na pergameni, opet ćemo naglasiti da nema tragova linija vodilica.

3.1.2. Boja i inicijali

Vialova u opisu fragmenta *Priručnika* navodi kako su inicijali ispunjeni crvenom bojom,¹¹³ a u crno-bijelom faksimilu može se vrlo dobro opaziti sjenčanje ne samo inicijala već i drugih važnih dijelova teksta. U pitanju nisu veći umjetnički zahvati ukrašavanja, nego

¹¹² Isto.

¹¹³ S. Vialova, *Glagoljski fragmenti Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj biblioteci*, 2 – *Opisanie fragmentov*, opis 13.

ispunjavanja ili ocrtavanja, a inicijali se također ističu drugačijim oblikovanjem grafema i ponešto su veći.¹¹⁴

Najviše puta javlja se inicijal I (x 54), i to često kao dio sintagme *i proč(a)ê*. Ova se sintagma u gotovo svim slučajevima nalazi kao zasebna jedinica, omeđena točkama prije i poslije, i funkcionira kao zasebna obavijest pa se shodno tome se i početno *i* boja crvenom bojom.

Blizak po čestoći pojavljivanja jest i inicijal A (x 42) jer se u tekstu vrlo često na početak rečenice stavlja veznik *aêe*, tj. u pogodbenim rečenicama često zavisna dolazi prije glavne. Sljedeći po učestalosti jest inicijal P (x 20) te inicijali O i D (x 18). Inicijal N javlja se 12 puta, po 7 puta javljaju se inicijali E, M i V, 6 puta inicijali B i S, a 5 puta inicijal T. U četiri primjera nalazimo inicijale Ê i K, 3 puta inicijal U, dok su 2 puta prisutni inicijali Ž i Č. Po samo jedan put javljaju se inicijali R i G.

Ponegdje se u tekstu i drugi važni grafemi bojaju crvenom bojom. Takav je prijedlog *v̄b* (npr. *v' ime*) u krsnoj formuli (x 5) te u istoj formuli prvo slovo riječi *am(e)n̄b* također u pet primjera. Također, kod krsne se formule crvenom bojom podebljava kratica *imr* (*im(e)r(eki)*). Ovo je najbolji primjer u *Priručniku* u kojem se vidi prenošenje načina naglašavanja pojedinih dijelova bojom kao što je to zastupljeno u rubrikama kod obrednih knjiga koje su redovito ispisane crvenom tintom da bi se odvojile od ostatka teksta. Ovdje je također riječ o napomeni, uputi jer stoji u krsnoj formuli koja glasi: *Az' te kr'ću im(e)r(eki) v' ime o(tb)ca i s(i)na i d(u)ha s(ve)ta am(e)n̄b* (30r 27 – 28)¹¹⁵ i upućuje svećenika da u pravom trenutku i na pravom mjestu izgovori ime onoga koji se krsti. Iako je jasno da se bojom označuje iznimno važan dio formule, imenovanje, ono se pak javlja samo dva puta unutar krsne formule (koja se pak javlja pet puta u *Priručniku*), oba puta obojano. Ovakvih specifičnosti (i sadržajnih,

¹¹⁴ Mateo Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova* (Zagreb: Matica hrvatska, 2007.), 387: „Upisivanje slova većih od osnovnih jedno je od najmoćnijih sredstava pismenog izraza, a ugrubo gledan, može imati tri funkcije: dvije razgodne i jednu »predtekstnu«. Razgodne su *granična funkcija* (koja se poklapa s ulogom velikog slova na početku rečeničnih cjelina, odnosno inicijala na početku poglavlja) i *funkcije izdvajanja* (da se razlikovanjem u veličini slova kroz cijeli tekstni segment odvoje, na primjer, rubrike u odnosu na kompletne dijelove u liturgijskom tekstovima).“

¹¹⁵ Počevši od ovog poglavlja, u radu će se dalje navoditi primjeri rečenica iz *Priručnika* bez oznaka lomljenja riječi na kraju retka, a u kasnijim poglavljima, primjerice u poglavlju o simbolima, i bez točaka te s razdvojenim riječima originalno napisanima *in continuo*. Smatramo da je takav postupak potreban radi boljeg razumijevanja primjera. U svim primjerima koji su radi naglašavanja određenih riječi ili dijelova rečenice podcrtani, intervencija je naša.

kakvo je ispuštanje imenovanja, te onih bojanja važnih grafema) ima još kada se promotri svih pet primjera ispisivanja krsne formule i njezina ukrašavanja crvenom bojom:

30r (27 – 28) *Az' te kr'ću im(e) r(eki) v' ime o(tb)ca i s(i)na i d(u)ha s(ve)ta am(e)nъ*

30v (4 – 5) *Az' te kr'ću im(e) r(eki) V' ime o(tb)ca i s(i)na i d(u)ha s(ve)ta am(e)nъ*

31r (10 – 11) *Az' te kr'ću · V' ime o(tb)ca i s(i)na i d(u)ha s(ve)ta am(e)nъ*

31r (17 – 20) *ako si ti kr'ćenъ az' te neotkr'ćaju · ače li nêsi kr'ćenъ az' te k'rću · V' ime o(tb)ca i s(i)na i d(u)ha s(ve)t(oga)a am(e)nъ*

31r (26 – 27) *Az' te k'rću · V' ime o(tb)ca i s(i)na i d(u)ha am(e)nъ*

Iz ovog usporednog prikaza svih obojanih grafema unutar krsne formule vidimo većinom dosljedno obilježavanje crvenom bojom važnih dijelova formule: početak, tj. *a* u zamjenici *az'* uvijek se piše s inicijalom koji je obojan crvenom bojom. Jedini primjer kada se *a* u *az'* ne boja jest na 31r (17 – 20) kada u pitanju nije opća krsna formula kao u ostalim primjerima, već krštenje u slučaju da svećenik nije siguran je li kandidat prije toga bio kršten ili ne. Zanimljivo je da se prijedlog *v'* boja kada je napisan inicijalom, iako je u prvom primjeru pisar to propustio učiniti – *v'* nije inicijal, pa nije ni obojano. Ipak, ne možemo reći da je pravilo inicijal = boja sasvim stalno jer se u svim primjerima krsne formule riječ *am(e)nъ* boja, i to u prvom primjeru sva tri grafema (jer je pod kraticom), a u ostalima samo početno *a*. Budući da je bojanje već okarakterizirano kao indikator označavanja važnih grafema (ne isključivo inicijala), ovdje se sigurno bojom želi istaknuti kraj formule, analoški prema isticanju i njezina početka.

Od ostalih grafema koji su obojani možemo istaknuti u prvom redu brojeve koji se javljaju od 40r 24 do 40v 3 te od 45v 3 – 6, kada se u dva navrata nabrajaju svećenički redovi. Svi su brojevi napisani većim grafemima kakvi su i inicijali, omeđeni su točkama i obojani. Također, tri je puta u ligaturi *Pr* obojano *r* (tj. drugi član, a ne samo početni), a isto je i u jednom primjeru ligature *Hr*. Budući da se ligature, kao posebni načini spajanja slova kojima je jedna od funkcija ušteda prostora, tvore spajanjem dva ili više grafema, ovdje je jednostavno prenesena boja iz prvog na drugi grafem.

3.1.3. Interpunkcija / razdvajanje obavijesti

Puno se u literaturi raspravlja o točnoj funkciji interpunkcije u glagoljskim (ali i drugim tekstovima pisanim latinicom, grčkim alfabetom i ćirilicom) tekstovima.¹¹⁶ Pritom se

¹¹⁶ M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, poglavlje o interpunkciji na 346 – 377.

u obzir uzima i način distribucije napisane riječi: jesu li stanke u čitanju namijenjene organizaciji poruke pri glasnom čitanju (npr. obrednika) ili, kasnije, organizaciji semantičkog ustroja teksta pri čitanju u sebi.

Kako *Priručnik* nema obrednu funkciju, interpunkcija u njemu podređena je semantici, tj. značenjskom razdvajanju obavijesnih jedinica. Budući da smo u prethodnom poglavlju govorili o inicijalima, koji imaju funkciju razdvajanja, ovdje ćemo također dati pregled i ostalih znakova koji služe kao razgodci ili imaju funkciju razdvajanja. Shodno tome, u *Priručniku* smo identificirali tri načina na koji se obilježavaju stanke u tekstu, i to:

- znakom za *capitul* – C ¹¹⁷
- inicijalom
- točkom

Ova tri načina poredali smo hijerarhijski, od najvišeg prema najnižem, to jest od znaka *capitul* koji dijeli poglavlja do točke koja dijeli obavijesne, a možda i naglasne jedinice.

Znak C kao najviša instanca razdvajanja tematskih jedinica javlja se na pet mjesta u *Priručniku*, i to na:

37r 9 – počinje govor o euharistiji

40r 23 – počinje govor o svećeničkim redovima

41r 19 – počinje govor o ženidbi

43r 18 – usred govora u kumstvu na krštenju, navode se izvori iz literature za dano pravilo

46v 20 – kao oznaka kraja teksta

Premda smo ustvrdili da je ovaj znak prisutan kao označivač većih tematskih jedinica, mogli bismo reći poglavlja, kada se pogleda i usporedi kompozicijski prikaz *Priručnika* i ovaj prikaz mjesta na kojima se on nalazi, odmah ćemo uočiti neslaganja, tj. izostanak znaka C na nekim ključnim mjestima. Dakako, u obzir ne možemo uzeti zagubljeni početak teksta, ali možemo s većom sigurnošću pretpostaviti da se i tamo nalazio, analogno prema njegovu mjestu na samom kraju teksta. Na 37r 9 počinje govor o euharistiji, označen ne samo znakom *capitul*, već i rečenicom: *Ot' narejen'ê s(veta)go b(o)žiê t(ê)la malo r(e)ćemo na učen'ê bezumnim'* (37r 9 – 11). Slično je i na 40r 23 – 24 gdje počinje govor o svećeničkim

¹¹⁷ Taj je znak načinjen suspendiranjem riječi *capitul* na početno *c* koje je uvećano i podebljano. Ovdje ga donosimo gornjim znakom jer je njemu najbliži, a u opisu posebnih simbola koje nudi program Office Word stoji naziv tog znaka: Black-Letter Capital C.

redovima: *O narežden'i redov'niĥ rěči*, kao i na 41r 19 – 20: *O narejen'i žen'itve malo nēč'to r'cimo*. Dakle, tri su sakramenta razdvojena od ostatka teksta ne samo znakom već i najavom. Ovakav način izdvajanja posebnih većih tematskih jedinica znakom Ⓒ, kakva su poglavlja, međutim izostaje na drugim, također prisutnim mjestima koja su slično najavljena riječima kao i ova označena znakom Ⓒ. To su: na 30r 7 počinje govor o sakramentima (*Rek'si oficiē cr(ĥ)kv(e)noga reči e(stĥ) ot s(ve)tiĥ narejenih' cr(ĥ)kvenih' ke su sedamĥ*), na 32v 2 o potvrdi (*ot s(ve)t(a)go narejeniē ot kriz'man'ē krat'kimĥ preidemo*) te na 32v 16 o ispovijedi (*Ot' pokore mnoga su v knjigah' s(ve)tiĥ' ot s(ve)tiĥ o(ta)cb v pis'mēĥ i ot učitelĥ nahodi se*). Za prvi primjer logično bi bilo da se i ovdje nalazi oznaka Ⓒ jer se radi o najavi govora o glavnoj temi fragmenta, samim sakramentima, a za drugi i treći primjer također bi se logičnim zaključivanjem moglo ustvrditi da je i na tim mjestima također trebao stajati znak Ⓒ, analogno i drugim najavama pojedinih sakramenata. Kako je napravljena „selekcija“ mjesta na kojima se treba nalaziti ovaj znak, nije nam poznato radi nedostatka predložka, ali se upravo predloškom može opravdati ovakva situacija: prepisivanje, a ne logičko odvajanje velikih tematskih jedinica znakom Ⓒ posljedica je ovakvog, nepravilnog i nedosljednog rasporeda ovog znaka.

Druge dvije razine koje odvajaju posebni znakovi jesu rečenice i niže obavijesne jedinice, a odvajaju se inicijalima i točkama. Dok su inicijali uvijek popraćeni točkom, tj. točka se uvijek nalazi ispred inicijala, a kao samostalni razgodni znak funkcionalno je, mogli bismo, reći slična današnjem zarezu.¹¹⁸ Nećemo se ovdje osvrnuti na sintaktičku uporabu točke, ali možemo reći da je uvijek prisutna samo jedna točka (u starijim se glagoljskim tekstovima mogu naći dvije, tri, pa čak i četiri točke kao jedinstveni znakovi razdvajanja) te da ona služi kao pomoć pri razumijevanju teksta, a možda i pravljenju stanki pri glasnom čitanju teksta.¹¹⁹

Sva tri načina upotrebe razgodnih zakova prisutna u *Priručniku* ne izlaze iz tradicionalnih načina odvajanja tematskih, rečeničnih i manjih obavijesnih jedinica glagoljskih tekstova. Premda se ne može u potpunosti odbaciti da je tekst bio namijenjen

¹¹⁸ Da je točka imala raznolike razgodne funkcije u glagoljskim tekstovima možemo vidjeti iz više radova npr. M Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, poglavlje o interpunkciji u glagoljičkim tekstovima, 371 – 377.

¹¹⁹ O razlici u korištenju točke kao razgodnog znaka u tzv. logičkim okolnostima (stanke u glasnom čitanju) i gramatičkim načelima postavljena točki vidi u: M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, 346.

glasnom čitanju (npr. tijekom jela u redovničkim zajednicama), ipak će njegova namjena (nije obrednik) biti onaj presuđujući faktor da zaključimo da se tekst *Priručnika* čitao privatno, pa je shodno tome i potreba za jačim i vidljivijim odvajanjem obavijesnih jedinica ponešto smanjena. To ponajprije vidimo iz upotrebe znaka \mathfrak{C} , koja je nedosljedna ako mjesta njezine pojave analogijom povežemo s ostalim mjestima na kojima bi trebala stajati. Nešto je bolja situacija s inicijalima, sljubljenima s razgodnim znakom koji razdvaja najniže obavijesne jedinice, točkom.

3.1.4. Ekonomija pisanja

Pod grafetičkim načinima uštede prostora, tj. ekonomije pisanja istaknut ćemo ligature, pisanje *in continuo* (*scriptura continua*) i razna kraćenja riječi. Premda se mogu staviti pod zajednički nazivnik ekonomičnosti, izgleda da im to ipak nije bila i primarna funkcija, kao što ćemo vidjeti dalje. Također, evolucija, to jest razvoj svake od ovih pismovnih pojava ima svoj zaseban put koji se kroz specifične oblike održao i u ustavnoj glagoljici kakvom je pisan *Priručnik*. Svaku ćemo pojavu ukratko povijesno prikazati pa dati osvrt na njezine ostvaraje u samom *Priručniku*.

Pisanje *in continuo* ili *scriptura continua* posebna je grafijska značajka tekstova koja svoje porijeklo vuče iz grčkog alfabeta. Kada su Grci u 4. i 5. stoljeću prije Krista prestali odvajati riječi točkicama i uveli posebne znakove za samoglasnike, razumljivost napisanog teksta, do tad ponešto otežana zbog nedostatka vokala, povećala se i otvorila put spojenom pisanju.¹²⁰ Grčko je pismo utjecalo na ostala pisma koja su se bazirala na njihovoj tradiciji, među kojima je naravno i glagoljica. Na pitanje koja je zapravo bila funkcija ovakvog načina pisanja može se dati nekoliko odgovora, od kojih su svi povezani s društvenim potrebama za pisanom riječju i njezinim prenošenjem, pogotovo putem glasnog čitanja. Tako je jedan od osnovnih zadataka *scriptura continua* da objedini naglasne cjeline, to jest da čitaču koji je poruku trebao pročitati naglas publici olakša posao. Iako dobro zastupljeno u glagoljskim tekstovima i kasnijeg postanja od 15. stoljeća u kojem je pisan *Priručnik*, pisanje *in continuo* prošlo je nekoliko faza razvoja.

Tako se smatra da se „u zapadnoj (...) europskoj tradiciji neprekinut niz riječi (...) počinje temeljitije narušavati tek od IX. ili X. stoljeća (...), a gotovo posve normirano

¹²⁰ Više o povijesti spojenog pisanja u M. Žagar, *Grafologvistika srednjovjekovnih tekstova*, 300 – 346.

odvojeno pisanje riječi (...) postiže već potkraj XII. stoljeća¹²¹. Faza koja spaja vremenski skok između spojenog i odvojenog pisanja je prozračen tip pisanja koji karakterizira širenje razmaka među slovima. Kod slavenskih pisama usvojena je grčka tradicija spojenog pisanja, koja će u ćirilčnim tekstovima također imati fazu prozračivanja (14. i 15. stoljeće) te kasnije fazu spajanja samo pojedinih vrsta riječi ili jedinica naglasne cjeline (17. stoljeće).¹²² Promjene u načinu pisanja glagoljica će ipak provesti puno ranije nego ćirilica: uvidom u jedan od najstarijih glagoljskih tekstova, Kijevske listiće iz 11. stoljeća, zapaženo je napuštanje tradicije potpune *scripture continue*, uvođenje združivanja kraćih riječ s dužima, što svjedoči o jakom utjecaju latinične pismovne tradicije na glagoljsku.¹²³ Ipak, postojanje „združenica“,¹²⁴ to jest osnovne riječi kojima su dodane kratke, prethodne ili sljedeće riječi jedan su od perzistirajućih elemenata grafije uglate glagoljice i opstat će sve do novog vijeka. U vezi s tim je i pravilo da kod slavenskih pisama riječi razdvojene na kraju retka moraju završavati na samoglasnik ili neki od „jerova“, kao što je to bilo i u ćirilčnim tekstovima, dok će pak u glagoljskoj tradiciji konstituiranjem ustavne glagoljice to pravilo biti u potpunosti napušteno. Ovo je također potvrđeno i u *Priručniku*: riječi se na kraju retka rastavljaju bez obzira na to na koji samoglasnik ili suglasnik završavaju, dakle kad ponestane mjesta u retku, ostatak riječi prenosi se u sljedeći bez posebnih pravila.

U *Priručniku* smo identificirali postojanje nekoliko vrsti *scripture continue*, i to prema broju združenih riječi te prema položaju riječi u združenici, tj. na kojem se mjestu nalaze enkilitike. Tako u tekstu nalazimo združenice tvorene pomoću prednaglasnica i one tvorene pomoću zanaglasnica. Kombinacije su doista brojne pa ćemo ih tako i podijeliti, a zatim i po broju nenaglašanih riječi u združenici. Kasnije ćemo se osvrnuti i na združenice složene spajanjem i prednaglasnica i zanaglasnica s osnovnom riječju.

a) Prednaglasnice

Združenice tvorene s jednom prednaglasnicom i osnovnom riječi vrlo su brojne i tvore se od prijedloga, veznika ili česticom *ne/ni*. Neki od primjera su: *bes'poroka* (44v 15), *dosemr'ti* (32v 28), *dodvora* (41r 7), *is'cimitera* (29v 12), *kao(tь)cu* (37v 3), *kveri* (38v 7),

¹²¹ Isto, 300.

¹²² Isto, 340 – 341.

¹²³ Isto, 342.

¹²⁴ Kao ih naziva Mateo Žagar u *Uvodu u glagoljsku paleografiju* (Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2013.), 286.

naputi (28v 1), *naplaču* (29r 17), *nastagnac* (31r 20), *našii* (31v 15), *o'misi* (28r 10), *o'računa* (29r 2), *o'narejen'ê* (30r 14), *o'istočnika* (30r 25), *poonom* (42r 5), *pod'opovêdiû* (42r 15), *posvr̃šen'û* (42r 18), *svišneû* (28v 19), *s'eteru* (38r 2), *š'nimi* (37v 5), *vkaležb* (38r 25), *vkihb* (29v 13), *v'obraz* (29v 25), *v'vodê* (30r 20), *zapenezi* (29r 26), *zanezlobstvo* (32r 21), *zaprepad'stvo* (32r 22), *zamnogu* (35v 2), *adrugi* (39r 17), *apriemlei* (38v 18), *aon'* (34r 22), *dasvoičane* (29r 12), *daiz'van'* (29r 21), *daver'ni* (29v 18), *dani* (30v 28), *ipočt(e)n'e* (28r 2), *ivodi* (28r 21), *imisliû* (28v 19), *ikr'vi* (42r 23), *ipr(o)čaê* (31v 11), *nisvoe* (45r 11), *nigrêh'* (45r 12), *niosueno* (45r 20) itd. Kao što vidimo iz ovih nekoliko primjera, dvočlane združenice najčešće se tvore prijedlozima *bes'*, *do*, *iz*, *k/ka*, *na*, *ot*, *po*, *s/š/sa*, *v'* i *za*, veznicima *i*, *a*, *da* i *ni*.

Prednaglasnice se često i višestruko spajaju s osnovnom riječi, pa su u *Priručniku* zapažene ove kombinacije: veznik + prijedlog + osn. riječ, npr. *ivdušahb* (28r 14), *inapočtenie* (28v 15), *dadodruge* (28v 22), *ivrêci* (30r 20), *dazasprêd* (36r 15), *isastrahom* (38r 1), *dao'tolê* (43v 5), zatim veznik + čestica *ne* + osn. riječ, npr. *anekvasan* (28r 11), *aneobličae* (36r 6), kombinacije veznik + zamjenica + osn. riječ, npr. *akoganaide* (28r 28), čestica *ne* + prijedlog + osn. riječ, npr. *nev'drugom* (30r 23), veznik + pom. glagol + glagol, npr. *daebil* (39r 11), veznik + veznik + glagol, npr. *adaneb(u)det'* (46v 10).

b) Zanaganice

Najveći broj združenica tvorenih jednom zaganasnicom nalazimo u kombinaciji glagol + pomoćni glagol, npr. *neimêl'bi* (28r 22), *imajuse* (28v 9), *molet'se* (28v 19), *hotêl'bi* (37r 5), *krstitise* (31r 23), *naitise* (32r 7), *lêcese* (33r 22), *govorise* (34r 22), *obratise* (34v 21), *o'rêšet'se* (36r 19), *dêlaût'se* (37r 15), *gl(agola)tse* (37r 23), *morese* (37v 7), *skazaet'se* (40r 7), *nemoguse* (32r 25) itd. Također su brojne kombinacije zamjenica + glagol, npr. *čase* (28r 13), *kesu* (30r 9), *eree* (30v 26), *kie* (30v 27), *tobi* (39v 14), *ih̃blûditi* (39r 9) itd., a prisutne su i združenice tipa veznik + glagol, npr. *akosi* (31r 17), *ačebi* (31r 2), *ačee* (41v 20), *dase* (31r 5). Malobrojni su primjeri ostalih kombinacija poput zamjenica + zamjenica, npr. *az'te* (30v 4), glagol + zamjenica *postavihte* (33r 18), *mažiga* (40r 15), glagol + čestica *li*, npr. *vêruešili* (31v 10). Trostruko združivanje (osnovna riječ i dvije zaganasnice) prisutno je samo nekoliko primjera, i to *redilbise* (30r 16), *ačelie* (31r 4), *ačelibi* (36v1) i *ras'sudidasu* (29v 10).

c) Kombinacije

Osim gore navedenih načina združivanja riječi, prisutne su i ostale kombinacije npr. prijedlog/veznik + glagol + pomoćni glagol poput *niv'spet'se* (28v 21), *daras'sudit'se* (31r 3),

idvoise (31r 21), *idaisp(o)vêst'se* (33v 7), *dadl'žane* (34r 3), *danevaz'met'se* (41r 13), *daneoženit'se* (41v 23), *idaet'se* (42v 7), *igovorise* (43v 13), *dao'vr̂zetase* (43v 15), zatim prijedlog/veznik + imenska riječ + pomoćni glagol: *ikese* (28v 22), *daone* (30v 25), *daniedan'se* (34v 7), *zakose* (34v 8), *dalah'kose* (34v 23), *io'kese* (36r 8), *zakahse* (36v 12), *idruzisu* (43r 21) te jedan primjer kombinacije veznik + čestica + pomoćni glagol: *iočese* (42v 21). Ostali primjeri združenica vrlo su rijetki i nastali su kombinacijom ili više imenskih riječi ili više imenskih riječi i naglasnica, npr. *dapod'krov'moi* (29v 28), *daonisvoû* (32v 8), *sagrešetbteško* (32v 15), *togoradi* (33r 7).

Svi navedeni primjeri pokazuju zapravo očekivano stanje u jednom petnaestostoljetnom glagoljskom rukopisu. Spojeno pisanje riječi, naslijeđeno do grčkih izvora i ovdje se provodi, s tim da je uglavnom rezervirano za kombinacije prednaglasnica + osn. riječ te osn. riječ + zanaglasnica jer je takvih primjera daleko najviše u *Priručniku*. Ostali načini kombiniranja združenica javljaju se u puno manjoj mjeri nego dva navedena, pa se može zaključiti da je tendencija odvajanja riječi u ovom tekstu dosta prisutna, ali ne u toliko mjeri da se potpuno naruši tradicijska *scriptura continua*.

Nakon osvrta na *scripturu continuu* osvrnut ćemo se na upotrebu kratica. Kratice, jedan od načina reduciranja grafema, ali bez narušavanja značenja, u hrvatskoglagoljske tekstove ušle su prema grčkim izvorima, dakle još u vrijeme začetaka hrvatske pisane riječi. O razlozima njihove uporabe uvelike se raspravlja u literaturi, kao i o procesima njihova razvitka. U staroslavenskim je kanonskim tekstovima opaženo da se pri upotrebi kratica oslanjaju na grčku tradiciju, ali i svojevrsna samostalnost u njihovoj izvedbi, posebno izražena u glagoljskim tekstovima.¹²⁵ Ranije zapažena podjela na to da se *nomina sacra* kontrahiraju, a profane riječi suspendiraju (u grčkim izvorima),¹²⁶ može se primijeniti i na slavenske tekstove, ali u kasnijim se razdobljima, u što spadaju i tekstovi pisani ustavnim glagoljicom, primjećuje i „brisanje sakralne osnovice kontrahiranja“,¹²⁷ što znači da se na oba načina kratae riječi neovisno o njihovu značenju.

U *Priručniku* ima više od 900 kratica, što je vrlo velik broj, a zastupljenost je otprilike od 10 do 25 kratica po stranici teksta. Uočeno je i povećavanje broja kratica po stranici kako se ide prema njegovu kraju, što se zacijelo može pripisati samom sadržaju. Naime, od 45v

¹²⁵ M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, 438.

¹²⁶ Isto, 433.

¹²⁷ Isto, 439.

govori se o svećeničkim redovima s primjerima prema Isusovu životu,¹²⁸ izravnim biblijskim citatima i sintagmama *i pr(o)č(a)ê*, što je sve publici kojoj je tekst namijenjen, to jest svećenstvu, poznat materijal, poznate informacije pa se može povećati broj pokraćenih riječi, a da se ne oteža razumljivost napisanoga.

Klasifikacija kraćenja riječi u srednjovjekovnim tekstovima dijeli ih na ove kategorije: stezanje (kontrakcije), odbijanje (suspensije), čemu se još pridodaju i natpisivanje (superpozicije) te slijevanje (ligature).¹²⁹ Dva prva načina kraćenja obuhvaćaju izbacivanje pojedinih slova iz riječi, dok natpisivanje i slijevanje, tj. ligature nisu kraćenja u pravom smislu jer ipak zadržavaju sve grafeme same riječi.¹³⁰ Zato ćemo pod pojmom kraćenja riječi u *Priručniku* dati osvrt na stezanja i odbijanja, dok ćemo u zasebnom poglavlju obraditi ligature.¹³¹

a) Kontrakcije ili stezanja riječi

Kontrakcije bi bile, jednostavno rečeno, način kraćenja riječi prema kojem se ispuštaju slova unutar nje, dok se zadržavaju prvo i posljednje slovo. Najčešće se iz sredine riječi izbacuju samoglasnici, ali ni to nije sveobuhvatno pravilo. Primarni im je izvor židovska praksa pisanja Javhina imena pomoću samo četiri suglasnika (JHVH), takozvanim tetragramom, motiviran načinom pisanja svetih riječi koje „nisu smjele biti posve oku dostupne, što znači da u pozadini stoje ideološki motivi“.¹³² Takvo porijeklo kraćenja svetih imena u grčkom pismu iz židovske tradicije donio je početkom 20. stoljeća Ludwig Traube, a koje je većinom prihvaćeno i danas.¹³³ U grčki su jezik stigle prevođenjem Svetog pisma, ponajprije su stvorene kratice $\theta\varsigma$ i $\kappa\varsigma$, a taj se fond proširi kraćenjem i sljedećih riječi: Bog, Gospodin, Duh, Otac, nebo, čovjek, David, Izrael, Jeruzalem, Isus, Krist, sin, spasitelj, križ i

¹²⁸ Radi bolje razumljivosti donosimo jedan primjer: *Č(a)t(a)c bê egda poide s' m(a)teriū k cr(̄)kve i sêdêše posr(ê)dê učit(e)l̄b* (45v 9 – 11).

¹²⁹ M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, 428.

¹³⁰ To bi prije bilo kraćenje grafema, a ne kraćenje riječi.

¹³¹ Nešto smo već govorili o natpisivanjima pa to ovdje nećemo ponavljati.

¹³² M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, 440.

¹³³ Vidi detaljnije u M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, 440 – 442. Rad Ludwiga Traubea izdan je 1907. godine u Münchenu pod naslovom „Nomina Sacra – Versuch einer Geschichte des christlichen Kürzung“.

mati.¹³⁴ Takvi će se načini kraćenja pod grčkim utjecajem prenijeti na latinske (kršćanske) tekstove i posljedično tome na one slavenske.

Kratice u staroslavenskim kanonskim tekstovima iz grčkih izvora popisat će Čremošnik, vodeći se pokraćivanjima rezerviranim za *nomina sacra*, te će navesti 15 primjera grčkih kršćanskih kontrakcija. Na to će se nadovezati Ute Still dodajući Čremošnikovu popisu još 17 kontrakcija koje se javljaju u slavenskim rukopisima. Taj ćemo popis od 32 najučestalije kontrakcije u kanonskim tekstovima preuzeti i prema njemu opisati kontrakcije u *Priručniku*.¹³⁵

1) bogъ – bъ, ba, bu/bvi, be/bže, bzê, bmb

Varijante ove kratice zastupljene su u *Priručniku* velikim brojem primjera, a dovoljno je reći da ne postoji ni jedan primjer punog pisanja ove riječi. Oblici koje Žagar navodi kao mlađe (bgъ, bga, bgu)¹³⁶ nisu zastupljeni, već se koriste starije kratice od samo dva grafema, prvog i posljednjeg, ali samo kada je u pitanju imenica. U *Priručniku* su zastupljene kratice bb¹³⁷ (→ b(o)gb, 30r 27) bu (→ b(og)u, 29v 25), ba (→ b(og)a, 31v 11) dok se u izvedenicama, u ovom slučaju pridjevima, kontrakcije izvode ispuštanjem samo drugog samoglasnika o, npr. bžiê (→ b(o)žiê, 28r 5), bžiju (→ b(o)žiû, 37r 14), bži (→ b(o)ži, 37r 22), bžimb (→ b(o)žimb, 38r 21) bžê (→ b(o)žê, bžiei (→ b(o)žiei, 43v 23), bžiega (→ b(o)žiega, 37r 17), a jedan je primjer ispuštanja i drugih grafema unutar riječi – bžhb (→ b(o)ž(i)hb, 43v 16). Mogli bismo zaključiti da se pri kraćenju ovog svetog imena zadržavaju stariji načini kraćenja, tj. kraćenja prvog samoglasnika u riječi.

2) gospodъ/gospodinъ

U najviše primjera imamo kraticu gb, što razrješavamo kao g(*ospod*)b, dok se druga varijanta, *gospodinъ*, krati na način da se vidi jasna razlika između nje i ove prethodne: *gdnb* (→ g(*ospo*)d(i)nъ, 45r 26)), u genitivu *gdna* (→ g(*ospo*)d(i)na, 41r 7)) i kao posvoji pridjev u genitivu (→ g(*ospodi*)n(ov)a, 44v 16). Riječ *gospodъ* prisutna je i u vokativu, kratica je *gi*

¹³⁴ M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, 442.

¹³⁵ Popis nastao kombinacijom Čremošnikova i Stillina popisa preuzeli smo iz M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, 452 – 466.

¹³⁶ Isto, 453.

¹³⁷ Da ne opterećujemo tekst unošenjem drugih vrsta zagrada, svaku pokraćenu riječ iz faksimila *Priručnika* donosimo i u pokraćenom obliku i razriješenu, razriješene riječi donosimo u obliku zagrada i strelicom (→) koja znači „razriješeno kao“.

(→*g(ospod)i* 29v 28)) te kao posvojni pridjev *gne* (→*g(ospod)ъne*), 28v 16). Zanimljivo je da se i kada se ne odnosi na Boga, riječ *gospodinъ* također krati na načine koji su zastupljeni kada značenjski dolazi kao jedna od Božjih imena. Takav je primjer (iako jedan jedini) *ot koga proklat'stva ne mozet' se rēšiti t(a)kmo na s(e)mr'ti ili došad' do dvora g(ospo)d(i)na p(a)pe ili nega peten'ciēli* (41r 5 – 8), gdje kratica tvori slovima *gdna*, dakle istim koji su upotrijebljeni pri kraćenju riječi koja označava „Gospodina“. Budući da kraćenja obuhvaćaju i imena važnih biblijskih likove (npr. u *Priručniku* se krati i ime *David*) i titule crkvenih dostojanstvenika, ovdje je pokraćena i riječ „papa“. Njoj pridodan atribut „gospodin“ prema tome se također krati, ali nije moguće zaključiti je li motiv tomu analogija prema pokrati riječi *papa* ili prema ranijim pokratama riječi *gospodin*.

3) *duhъ* – *dhъ*, te izvedenice *dhvнъ*, *dhovнъ*, *dša*

Kratica *dhъ* (→*d(u)hъ*) prisutna je u samo jednom primjeru u *Priručniku*, i to u sintagmi *d(u)hъ nečisti* (43v 2 – 3), dok je u više primjera potvrđena izvedenica *dha* (→*d(u)ha*, 30r 28 i dr.) u krsnoj formuli te jednom pridjev *dhvni* (→*d(u)h(o)vni*, 30v 25). Od ostalih izvedenica nalazimo kratice *dše* (→*d(u)še*, 33r 25), *dšъ* (→*d(u)šъ*, 35v 26) i *dš'* (→*d(u)š'*, 33r 24), te *dšhъ* (→*d(u)š(a)hъ*, 33r 17).

4) *отъсъ*: *ocъ*, *oca*, *ocu*, *oče*, *ocтъ*

Žagar navodi kako su tročlane kratice ove riječi izvedene izravno prema grčkome modelu te da se slovo *t* čuva u izvedenicama.¹³⁸ Primjeri iz *Priručnika* identični su tim opažanjima: *ocъ* (→*o(ta)цъ*, 30v 25) za nominativ, genitiv i dativ dolaze u obliku *oca* (→*o(tъ)ca*, 30v 5) i *ocu* (→*o(tъ)cu*, 3r 26), dok se za izvedenicu *otačstva* (→*otač(a)stva*, 29v 20) u kratici čuva i veći broj samoglasnika od onog u kanonskim tekstovima.

5) *nebo*: *nbo*, *nbse*, *nebse*, *nbese*, rijetko *nse*, pridjevi *nbsky*, *nebsky*, *nbesky*

U *Priručniku* postoji samo jedan primjer izvedenice od *nebo*, i to pridjev *nbskie* (→*n(e)b(e)skie*, 40v 2). Oba su samoglasnika iz korijena riječi pokraćena, a samo kraćenje okarakterizirano je kao „primjer veće dosljednosti slavenskih tekstova“ jer se u grčkim izvorima ova riječ često ne krati.¹³⁹

6) *človêkъ* – *člkъ*, *čkъ*, *čvkъ*, *člvkъ*; *čskъ*, *ččskъ*

Prema Žagarovim opažanjima, oblik kratice *čkъ* znak je veće starine, kao i za pridjeve kratice *čskъ*, *ččskъ*, a ova se kratica uzima kao „dobar dokaz kako su slavenski tekstovi razvili sebi

¹³⁸ M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, 454, misli se na kanonske tekstove.

¹³⁹ Isto, 454.

primjeren način kraćenja, koji se oslanjana općepismovne zakonitosti“.¹⁴⁰ U *Priručniku* nailazimo na oblike *čka* (→*č(lovê)ka*, 31v 19) i *čku* (→*č(lovê)ku*, 32r 13), a od pridjeva *čku* (→*č(lovêčan)sku*, 35r 16), *čkoe* (→*č(lovêčas)koe*, 37r 21) i *čskgo* (→*č(lovêča)sk(a)go*, 37r 12). Osnovna riječ čuva arhaičnije načine kraćenja (kraće, s više ispuštenih samoglasnika i suglasnika), a isto se primjećuje u pridjevima izvedenima od nje – vrlo velik broj ispuštenih slova da bi se tvorila kratica u petnaestostoljetnom tekstu zacijelo je odraz tradicijskih načina kraćenja naslijeđenih iz kanonskih tekstova.

7) *davidъ* – *dadъ*, *dvdъ*, *ddъ*, *davdъ*

Dva su primjera kraćenja imena ovoga biblijskog kralja zastupljena u *Priručniku*, oba u nominativu: *dvdъ* (→*d(a)v(i)db*, 46v 15), što ne odskaka od kanona, a čini se da je kratica prilagođenica one grčkog oblika *dad*.¹⁴¹

8) *israilъ* – u *Priručniku* nema primjera za ovu kraticu.

9) *ierusalimъ/erusalimъ* – kao i za prethodni primjer, nema zabilježenih kratica u *Priručniku*.

10) i 11) *iisusъ* i *hrъstъ/hristosъ* – *is*, *hs*, *hsъ*, *hъ*, *hrsъ*, *hrъ*, *isvъ*, *hvъ*

U *Priručniku* je prisutan možda najveći odmak od popisanih oblika kraćenja imena božjeg sina Isusa u kanonskim tekstovima. Naime, njegovo se ime izvodi iz oba oblika koji su navedeni kao varijacije, dakle *isusъ* + *hrъstъ*, što daje *isuhrъstъ*, i prema takvoj će se složenici dalje tvoriti kratice. Ova kombinacija i prema njoj stvorene kratice zacijelo su mlađeg postanja jer nisu zastupljene u kanonskim tekstovima. Nadalje, Isusovo ime javlja se i kao *hrъstъ*, ali nikada samostalno kao *isusъ*. Prema tome, u *Priručniku* nalazimo ove kratice: *ishъ* (→*is(u)h(rъst)ъ*, 45r 26) kao osnovni oblik, izvedenicu *isha* (→*is(u)h(rъst)a*, 44r 7), posvojne pridjeve *ishvo* (→*is(u)h(rъsto)vo*, 46v 6), *ishva* (→*is(u)h(rъsto)va*, 43v 26), *ishvu* (→*is(u)h(rъsto)vu*, 46v 9), *ishvi* (→*is(u)h(rъsto)vi*, 28v 25) i *ishê* (→*is(u)h(rъst)ê*, 44r 8). Za *hrъstъ* ne nalazimo ni jedan primjer imenice, već su svi posvjedočeni primjeri pridjevi – *hvo* (→*h(rъsto)vo*, 28r 3), *hva* (→*h(rъsto)va*, 28v 15), *hvi* (→*h(rъsto)vi*, 42r 23) i *hvu* (→*h(rъsto)vu*, 37v 24). Zanimljiv u smislu tvorbe kratice jest i oblik izveden iz *hrъstъ*, a koji označava pripadnike zajednice kršćana – *hъênin'* (→*h(r)ъ(st)ênin'*, 44r 5) i *hъêne* (→*h(r)ъ(st)êne*, 44r 8) – gdje se ne krati, tj. ne izbacuje poluglas, za razliku od ostalih primjera. Je li ovo posebitost mlađih glagoljskih tekstova ili čak možda i samo ovog *Priručnika* nije moguće sa sigurnošću utvrditi, ali se očuvanjem poluglasa (a u kanonskim se

¹⁴⁰ Isto, 454.

¹⁴¹ Isto, 454.

tekstovima radije čuva *r* u kratlici) daje jasna distinkcija između Kristova imena ili pridjeva izvedenih iz njega i imenice posve novog značenja, „kršćanin“.

12) *synъ* – *snъ*

Svi primjeri iz *Priručnika* prate način kraćenja ove riječi kakav je zastupljen u kanonu: *snъ* ($\rightarrow s(i)nъ$, 37r 22), *sna* ($\rightarrow s(i)na$, 30r 28) i *snomъ* ($\rightarrow s(i)nomъ$, 31r 3), što je dosljedno „tendenciji kraćenja koje počiva na isticanju suglasnika“¹⁴² kakva je primijećena u najstarijim staroslavenskim tekstovima.

13) *сѣрасъ* – *spsъ*, *spsitelъ*, *splъ*, *spsti*, *spasti*

Proširivanjem osnove i značenja ove imenice dobiveni su oblici zastupljeni u *Priručniku*: *spsnie* ($\rightarrow sp(a)s(e)nie$, 32r 13), *spsn'e* ($\rightarrow sp(a)s(e)n'e$, 32v 12), *spsnъe* ($\rightarrow sp(a)s(e)nъe$, 33v 15), *spsniê* ($\rightarrow sp(a)s(e)niê$, 44v 13) i *spsniju* ($\rightarrow sp(a)s(e)niû$, 44v 19). Prva tri primjera jesu u akuzativu jednine, a varijacije dolaze iz različitog obilježavanja palatalnosti glasa /n/ – u prvom se primjeru ne obilježava samoglasnikom *i*, dok je za druga dva primjera korišten poluglas i apostrof. O varijacijama kod obilježavanja palatalnosti nešto ćemo kasnije govoriti, ovdje tek možemo naznačiti da postoji velika nesigurnost, što je vidljivo i kod ove kratice jer se znakovi za apostrof i poluglas ne ispuštaju iz kratice. Od ostalih primjera izvedenih iz osnove *сѣрасъ* imamo imenicu *spstlъ* ($\rightarrow sp(a)s(i)t(e)lъ$, 37v 3) i pridjev prema toj imenici *spsitelnu* ($\rightarrow sp(a)sitelnu$, 36v 21) za što možemo reći da se u drugom primjeru čuva maksimalan broj slova u kratlici, izbačen je samo samoglasnik *a*. Iako ovakav način kontrahiranja čuva velik broj slova, već je u kanonskim tekstovima zabilježen oblik *spasti* ili *spsitelъ* s minimalnim brojem pokraćenih slova.¹⁴³ Glagol *spse* ($\rightarrow sp(a)se$, 34r 9) možda je najkraća varijanta s obzirom na kanonske *sp(a)s(i)ti* i *spas(i)ti*, a prisutan je i pridjev *spsni* ($\rightarrow sp(a)s(e)ni$, 46v 4).

14) *крѣсть* – kratica nije zastupljena u *Priručniku*.

15) *mati* – N *mti*, G *mtere*, *mre*; D *mteri*, *mri*

Dva su primjera ove riječi u *Priručniku* i krata se na različite načine: *mti* ($\rightarrow m(a)ti$, 45v 11), *matri* ($\rightarrow mat(e)ri$, 32v 14) i *mteriju* ($\rightarrow m(a)teriû$, 45v 10). Čemu ovakva varijabilnost? Mogući razlozi neujednačenosti kraćenja ove riječi možda leže u tome što se ona u kanonskim tekstovima vrlo često uopće ne krati (npr. u Sinajskom molitveniku 54 puta je

¹⁴² Isto, 456.

¹⁴³ Isto, 456.

ispisana cjelovito, a samo dva puta pod kraticom),¹⁴⁴ pa je time i opstanak kratice kroz naredna stoljeća glagoljske produkcije vrlo oslabljen. Ipak, kratica prisutna u *Priručniku* možda je izravni dokaz o poštivanju kraćenja *nomina sacra* u tekstovima jer se riječi u primjerima *mti* ($\rightarrow m(a)ti$) i *mteriju* ($\rightarrow m(a)teriju$) odnose na Mariju, Majku Božju. Također, ovi su primjeri kraćeni prema onima (u manjini) zastupljenima u kanonu gdje se kratica tvori izbacivanjem prvog samoglasnika *a*. Drugi od navedenih primjera iz *Priručnika*, *matri* ($\rightarrow mat(e)ri$), odnosi se na majku općenito, pa je stoga i pokrata drugačija, a primijećeno je i pisanje te riječi bez pokraćivanja, i to u nekoliko primjera: *mati*, *materi*, *matere*, prva dva odnose se također na biološku majku, a zadnji na alegoriju Crkve kao majke.

Ovime završava kraćenje riječi prema kraticama zabilježenim u kanonu, a koje se mogu povezati s grčki izvorima. Ostatak fonda kratice izvodi se dijelom iz latinskih izvora, a dijelom kao proširivanje inventara pokrata kao tendencijom „samostalnog razvoja glagoljskog pisma“.¹⁴⁵ U to spadaju sljedeće kratice:

16) *svęťь* – *stь*, *staago*; *svtь*

Kao jedna od najčešće posvjedočenih kratica u kanonu, i u *Priručniku* se *svęťь* javlja u vrlo velikom broju. Zanimljivo je da varijacije kratice gotovo da i ne postoje, već se primarno tvore izbacivanjem drugog i trećeg slova (-ve-), npr. za nominativ jednine prisutna je kratica *sto* ($\rightarrow s(ve)to$, 30r 19). Genitiv jedine muškog roda tvori se nastavkom *-ago*, *sgo* ($\rightarrow s(veta)go$, 30v 10) za određen pridjev i *-a* za neodređen (*sta*, $\rightarrow s(ve)ta$, 30r 28). Za ostale izvedene oblike uočena je visoka razina dosljednosti pri tvorbi kratice: genitiv jednine ženskog roda glasi *ste* ($\rightarrow s(ve)te$, 28v 16), dativ/lokativ jednine muškog roda *stomu* ($\rightarrow s(ve)tomu$, 30v 8), *stomь* ($\rightarrow s(ve)tomь$, 32v 6) i *stom'* ($\rightarrow s(ve)tom'$, 41r 4), a ženskog roda *stoi* ($\rightarrow s(ve)toi$, 41r 2). Kratica akuzativa jednine ženskog roda glasi *stu* ($\rightarrow s(ve)tu$, 40v 12), instrumental jednine muškog roda *stimь* ($\rightarrow s(ve)timь$, 43v 18), a ženskog *stoju* ($\rightarrow s(ve)toju$, 43v 25) i *stuju* ($\rightarrow s(ve)tju$, 28v 20). U množini tvorba kratice prati načine koji su karakteristični i za oblike u jednini: nominativ muškog roda jest *sti* ($\rightarrow s(ve)ti$, 40v 9), srednjeg *sta* ($\rightarrow s(ve)ta$, 35r 17), dok je u jednom slučaju zabilježena kratica bez title *sti* ($\rightarrow s(ve)ti$, 40v 9). Od množinskih genitivnih oblika za muški su rod prisutni *stihь* ($\rightarrow s(ve)tihь$, 38v 21), *stih'* ($\rightarrow s(ve)tih'$, 36r 18), jednom *stih* ($\rightarrow s(ve)tih$, 41v 1) bez obilježavanja poluglasa ili apostrofa) i jednom *sthь* ($\rightarrow s(ve)t(i)hь$, 44r 14), dakle *i* je također

¹⁴⁴ Isto, 457.

¹⁴⁵ Isto, 458.

pokraćeno. Za akuzativ množine nalazi se samo jedan primjer *ste* ($\rightarrow s(ve)te$, 40v 13). Prema istim principima krata se glagoli *stiti* ($\rightarrow s(ve)titi$, 28v 9) i *postiti* ($\rightarrow pos(ve)titi$, 42r 9) i imenica *stost'* ($\rightarrow s(ve)tost'$, 45r 3). Važno je napomenuti da nema oblika stsl. pridjeva *svętb* koji nije pokraćen, dok će se ostale riječi tvorene ovom osnovom kratiti na drugačiji način.

Naime, u *Priručniku* je razmjeno često zastupljen pridjev *svećen'* i imenica *svećenie* koji se krata izbacivanjem (najčešće) drugog samoglasnika *e* npr. *svečno* ($\rightarrow sveč(e)no$, 28v 26), *svečnie* ($\rightarrow sveč(e)nie$, 28r 10), *svečn'e* ($\rightarrow sveč(e)n'e$, 28v 27), *svečniê* ($\rightarrow sveč(e)niê$, 28v 19), ali su zastupljeni i oblici bez pokrata (*svećen'*, 28v 4, *svečene*, 37v 15, *svećenih'*, 37v 22, *svećen'e*, 38v 2, *svećen'ê*, 42r 19 i glagol *svečue*, 28v 8). Čini se da je razlike u načinu kraćenja izazvao upravo fonem drugačiji od onog iz osnovne riječi, a koji bilježi glasovnu promjenu jotaciju, što znači da kratice nisu sasvim neovisne od fonemskog ustroja riječi.

17) crky – *crky*, *crkve*, *crkvi*, *crkvь/crkovь*

Kontrahiranje ove riječi, čini se, proizašlo je ne iz latinskog, već iz grčkog temelja.¹⁴⁶ *Priručnik* slijedi takav način tvorbe kratice pri kojem se ispušta, i to u svim primjerima, središnji poluglas, dok ispuštanja ostalih slova variraju. Nema ni jednog primjera za nominativ jednine, dok se u genitivu i dativu/lokativu krati uobičajeno: *crkve* ($\rightarrow cr(b)kve$, 38r 20) i *crkvi* ($\rightarrow cr(b)kvi$, 41r 2) / *crkvê* ($\rightarrow cr(b)kvê$, 41v 19). Jedini primjer u kojem je zapažena varijacija je za lokativ: *crki* ($\rightarrow cr(b)k(v)i$, 36v 18). Množina ove imenice krati se prema padežima ovako: u genitivu zastupljene su varijacije *crkvь* ($\rightarrow cr(b)k(a)vь$, 42r 4), *crkv'* ($\rightarrow cr(b)k(a)v'$, 36v 16) i *crkavь* ($\rightarrow cr(b)kavь$, 41v 5) dok je lokativ posvjedočen s *crkvah'* ($\rightarrow cr(b)kvah'$, 29v 21). Od ostalih oblika zastupljeni su pridjevi u nominativu jednine srednjeg roda *crkveno* ($\rightarrow cr(b)kveno$, 41v 17), u genitivu jednine muškog roda *crkvnoga* ($\rightarrow cr(b)kv(e)noga$, 30r 8), u dativu *crkvenomь* ($\rightarrow cr(b)kvenomь$, 29v 16) i *crkvenom'* ($\rightarrow cr(b)kvenom'$, 29v 10), a u množini genitiv muškog roda *crkvenihь* ($\rightarrow cr(b)kvenihь$, 36r 18) i *crkvenih'* ($\rightarrow cr(b)kvenih'$, 30r 9). Budući da su varijacije prema broju zastupljenih pojava izuzetno male, možemo reći da se kraćenje ove riječi provodi dosljedno.

18) glagolati – *glati*, *glti* / *glь*, *gla*, *glu*, *glom*, *glê* (za imenicu *glagolь*)

Glagol *glagolati* i imenica *glagolь* ponešto izlaze iz kruga svetih imena koja se krata, ali su motivi njezina kraćenja ponešto drugačiji, posebice u mlađim glagoljskim tekstovima. Iako se primarno mogu povezati sa sakralnim leksikom, učestalosti kraćenja ove riječi vjerojatno je pridonijela čestota njezina korištenja u tekstovima, a možda je i bila poticateljem da se i

¹⁴⁶ Isto, 459.

slične, česte i dugačke riječi koje nisu nužno vezane za sveto, također počnu kratiti.¹⁴⁷ Pokrate glagola *glagolati* u *Priručniku* većinom slijede primjere koji su prisutni u kanonu: *gl̃b* ($\rightarrow gl(agola)t̃b$, 44r 17) ili *gl̃t'* ($\rightarrow gl(agola)t'$, 45r 5) ili *glet'* ($\rightarrow gl(agola)et'$, 40r 10) te za množinu *gl̃t'* ($\rightarrow gl(agola)ût'$, 44r 8), dok se izdvaja kratica *gt̃b* ($\rightarrow g(lagola)t̃b$, 46v 11). Na dva se mjesta ova kratica donosi bez oznake poluglasa ili apostrofa (37r 23 i 44r 7). Vidimo da se na osnovno *gl̃b* i ovdje dodaju morfološki nastavci, u ovom slučaju za lica sadašnjeg vremena.

19) *cêsar̃b* – *cr̃b*, *cr̃b*, *crso*, *crstvo*, *crsie*, *crstvie*

Ovi primjeri zastupljeni su u *Priručniku*: *cr̃b* ($\rightarrow c(êsa)r̃b$, 45r 25), *cri* ($\rightarrow c(êsa)r(̃bstv)i$, 33r 19) i *crstva* ($\rightarrow c(êsa)r(̃b)stva$, 41v 3). Premda su uočene razlike pri tvorbi kratica između *cri* ($\rightarrow c(êsa)r(̃bstv)i$) i *crstva* ($\rightarrow c(êsa)r(̃b)stva$), moguće da je tome uzrok u prvom slučaju izravan citat iz Biblije: *Sedah s(love)sa moê v' usta tvoê i se postavih' te nad' êz(i)ki i c(êsa)r(̃bstv)i* (33r 17 – 19), u kojem se moguće čuva jezična, a prema tome i grafetička starina što kraćih pokrata.

20) *anĝel̃b* – *aĝl̃b*, *aĝla*, *aĝl(̃b)sk̃b*, *anĝl(̃b)sk̃b*

Budući da je utvrđeno da se u glagoljskim spomenicima ova riječ zapisuje grafemom „đerv“,¹⁴⁸ ova će se zakonitost pratiti i u *Priručniku*, pa imamo zastupljene ove kratice: za imenicu *ajl̃b* ($\rightarrow a(n)j(e)l̃b$, 34r 25), a za pridjeve *ajlskgo* ($\rightarrow a(n)j(e)l(̃b)sk(a)go$, 40v 13) i *ajlskih̃b* ($\rightarrow a(n)j(e)l(̃b)skih̃b$, 40v 3).

Riječ *evanĝelie* također je u osnovnom obliku i izvedenicama prisutna u *Priručniku*, a Žagar tvrdi da je podlijegala drugim pokratnim zakonitostima u kanonskim tekstovima, i to natpisivanju i stezanju, a pronađene su i kombinacije kontrakcije i natpisivanja.¹⁴⁹ Takvih pak miješanja u *Priručniku* nema, nego će se ova riječ kratiti po uzoru na riječ *anĝel̃b*, i to vrlo dosljedno: u nominativu imenica *ejlie* ($\rightarrow e(van)j(e)lie$, 30v 19), u lokativu *ejliju* ($\rightarrow e(van)j(e)liju$, 44r 13), dok će se pridjevi također isto kratiti: *ejlski* ($\rightarrow e(van)j(e)l(̃b)ski$, 45v 6), *ejlskoga* ($\rightarrow e(van)j(e)l(̃b)skoga$, 37v 8) i *ejlskomu* ($\rightarrow e(van)j(e)l(̃b)skomu$, 46r 23).

21) *apostol̃b*

Također dosljedno provedeno kraćenje riječi *apostol̃b* u *Priručniku* ne ostavlja mjesta dvojbi: izbacuje se središnji dio riječi, dok se kod izvedenica čuva tvorbeni nastavak pa imamo: *apl̃b*

¹⁴⁷ Isto, 459 – 460.

¹⁴⁸ Isto, 461.

¹⁴⁹ Isto, 461.

(→*ap(osto)lb*, 46v 2), *apla* (→*ap(osto)la*, 40r 8), *apli* (→*ap(osto)li*, 42r 5) te *aplski* (→*ap(osto)l(b)ski*, 45v 5). U kanonskim tekstovima situacija je ponešto drugačija, ova se kratica tvori najčešće suspenzijom i natpisivanjem.

22) *srъdъce* – nema primjera u *Priručniku*.

23) *blagosloviti* – *blgviti*, *bgviti*, *blgslviti*, *blgsviti*, *blviti*, *bliti*, *blgsiti*, *blti*, *blagsiti*, *blgti*, *blgago*, *blgyi*

Ova se riječ, kao što je vidljivo iz navoda kratica u kanonu, krati vrlo raznoliko. Slična je situacija u *Priručniku*: već za infinitiv imamo dvije varijante: *blvti* (→*bl(agoslo)v(i)ti*, 28v 9) i *blviti* (→*bl(agoslo)viti*, 41r 17). Budući da se prvi način kraćenja ponavlja tri puta, a drugi samo jednom, ne možemo ustvrditi da je prvi prevladavajući jer je broj uzoraka premalen. Glagolski oblici krata se prema sličnoj formuli izbacivanja središnjeg *-agoslo-/-agosli-*: *blvla* (→*bl(agosli)vla*, 41v 26), *blvit'* (→*bl(agoslo)vit'*, 42r 2),¹⁵⁰ *blvlaût'* (→*bl(agosli)vlaût'*, 42r 20), *blvi* (→*bl(agoslo)vi*, 42v 2) i *blvlû* (*bl(agosli)v(b)lû*, 46v 19). Imeničke izvedenice iz osnovnog „*blagosloviti*“ također će se kratiti prema sličnim principima: *blnie* (→*bl(agoslovle)nie*, 42v 5), *blne* (→*bl(agoslovle)ne*, 29v 15), *blniê* (→*bl(agoslovle)niê*, 42v 3), kao i dativ/lokativ jednine srednjeg roda: *blniû* (→*bl(agoslovle)nijû*, 42r 21). Velik broj izbačenih slova, tj. pokrata tvorena od odbacivanja najmanje šest slova kazuje nam da je ova riječ, slično kao i *glagolati*, bila vrlo često upotrebljavana, a kako je dosta dugačka, tako je i potreba da se krati bila vrlo velika. Zato nalazimo i velik broj varijacija u kraćenjima, čak i u kanonskim tekstovima. Analogijom će se kratiti i ostale riječi s osnovicom *blago-*, npr. *blgo* (→*bl(a)go*, 35v 11), *blga* (→*bl(a)ga*, 35v 14), *blgodêt'stva* (→*bl(a)godêt'stva*, 29r 2), *blgodti* (→*bl(a)god(ê)ti*, 29r 4), ali će se u daljnjim izvedenicama koristiti i drugačiji načini kraćenja: *bženi* (→*b(la)ž(e)ni*, 45r 16), *bžneiše* (→*b(la)ž(e)neiše*, 45r 23), *bžngo* (→*b(la)ž(e)n(a)go*, 40r 8). Fonološke promijene iz *blago* u *blaže* (palatalizacija) otvorile su put novom načinu tvorenja kratice u kojem se *ž* nalazi izvan kratice (kao i inicijalno *g*), a *l* se krati. Razlog tome proizlazi iz činjenice da se *l* iz riječi *bl(a)go* i njezinih bližih izvedenica nije moglo kratiti jer bismo takvim pokraćivanjem dobili kraticu *bgb*, koja je dakako u vrlo širokoj upotrebi. U izvedenicama u kojima je došlo do glasovne promjene, *l* se može pokratiti jer ne narušava razumijevanje, a ono je i olakšano zadržavanjem slova *n* te tako nema sumnje u njezino razrješavanje.

24) *vладыка* – nema potvrda u *Priručniku*.

¹⁵⁰ Pronađen je jedan primjer u kojem se ne obilježava poluglas ili apostrof na kraju rečenice (42r 2).

25) prorokъ – *prkъ, prorkъ, prrkъ*

Samo je jedan primjer pokrate ova riječi u *Priručniku*, a slaže se s primjerom iz *Assemanijeva evanđelja prorka* (→*pror(o)ka*, 33r 16).

26) мо̇ченикъ – *mčкъ, mčnikъ*

U *Priručniku* ne postoji primjer pokrate ove riječi, ali je prisutna riječ *m(u)ki* (28v 16), to jest kratica *mki*, što je u skladu s navedenim načinima kraćenja izbacivanjem prvog vokala.

27) milostъ

Za ovu riječ potvrde kontrakcija u kanonskim tekstovima vrlo su rijetke i dolaze u oblicima *mlstъ* i *milstъ* koje označavaju mlađe postanje teksta, dok su pronađene i suspenzije (*Assemanijeva evanđelje* i *Sinajski molitvenik*).¹⁵¹ U *Priručniku* su zabilježene kratice *mlst'* (→*m(i)l(o)st'*, 33r 5), *mlsti* (→*m(i)l(o)sti*, 43v 23) te jednom za pridjev *mstv'* (→*m(ilo)st(i)v'*, 37r 2), sve oblikovane izbacivanjem vokala, osim u posljednjem primjeru gdje se krati i grafem *l*.

28) molitva – *mltvъ, moltvami, mltva, mltvō, mltvami, mlvy, mvami, mltva/moltva, mltvy, mltvami*

Okarakterizirana kao mlađe kraćenje u kanonu,¹⁵² ova se kratica u *Priručniku* tvori na nekoliko načina, a svima je zajedničko kraćenje prvog vokala *o*. Nema primjera za nominativ jednine, a ostali izvedeni oblici glase: *mlitvi* (→*m(o)litvi*, 45v 9) i *mlvi* (→*m(o)l(it)vi*, 46v 7), *mlitvu* (→*m(o)litvu*, 39r 16) i *mlvu* (→*m(o)l(it)vu*, 42r 26), *mlitav'* (→*m(o)litav'*, 39r 17) i *mlitv'/mlitvъ* (→*m(o)lit(a)v' / m(o)lit(a)vъ*, 41v 1 i 36v 17) te *mlitvami* (→*m(o)litvami*, 39r 2), uz glagol *mli* (→*m(o)li*, 45v 20) i glagolsku imenicu *mleniem'* (→*m(o)leniem'*, 40v 17). Ove kratice zapravo su kombinacije kontrakcije i slijevanja jer se u svim¹⁵³ primjerima krati slovo *o*, a *m* i *l* se slijevaju u ligaturu, i to onu prema granatom, obloglagoljičkom *m*. Je li kraćenje otvorilo put tvorbi ligature ili je ligatura potaknula kraćenje, ne može se ustvrditi, ali je evidentno kako među njima postoji uzajaman odnos.

29) episkupъ – *epръ, epsръ, epskръ, epskupъ*

Premda nema izravnih primjera, u *Priručniku* nalazimo pohrvaćenicu *biskupъ* u više od 10 primjera. Kada je u pitanju razrješivanje ove kratice, povelili smo se za njezinim punim oblikom koji se nalazi u samo jednom primjeru – *biskupa* (39r 4). To spominjemo jer se ova

¹⁵¹ M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, 464 – 465

¹⁵² Isto, 465.

¹⁵³ Od 12 pojava početnog *ml*, samo u jednom primjeru *m* i *l* nisu sliveni u ligaturu (42r 26).

riječ krati na nekoliko načina: u nominativu *bskpъ* ($\rightarrow b(i)sk(u)pъ$, 32v 5) i *biskpъ* ($\rightarrow bisk(u)pъ$, 36v 13),¹⁵⁴ u genitivu *bskpa* ($\rightarrow b(i)sk(u)pa$, 28v 4) i *biskpa* ($\rightarrow bisk(u)pa$, 39v 4),¹⁵⁵ u lokativu *bskpu* ($\rightarrow b(i)sk(u)pu$, 32v 9) te u instrumentalu *bskpomъ* ($\rightarrow b(i)sk(u)pomъ$, 28v 9). Međutim, prisutan je i jedan primjer gdje je ispisana puna riječ *biskupa*, ali pod kraticom (32v 3). Naše je mišljenje da je ovdje titla dodana potpuno nepotrebno, vjerojatno analogijom prema svim drugim primjerima koji su u pokraćenom obliku. Zabilježene varijacije pokraćivanja slova *i* i *u* ili samo slova *u* nisu jednoznačno objašnjive, ali se i u kanonskim tekstovima javljaju u latinizmu *episkupъ*: u *Assemanijevu evanđelju epskпъ*, u *Eninskom apostolu epskupъ*.

30) jęzikъ

Tumačenje ove kratice daje Źagar: „Početni će vokal primiti uz sebe sljedeći suglasnik; slično je i na kraju, pa se jedino i može ispustiti središnji samoglasnik“.¹⁵⁶ Tako je i u *Priručniku*: *ęzka* ($\rightarrow \acute{e}z(i)ka$, 35r 24) i *ęzki* ($\rightarrow \acute{e}z(i)ki$, 33r 19).

31) popъ – ppъ

U kanonskim se tekstovima ova kratica nalazi samo jednom, i to u *Sinajskom molitveniku* u obliku *ppъ*.¹⁵⁷ Iako u rijetko zatupljena u kanonskim tekstovima, ponajviše radi njihova sadržaja, očekivali bismo da će u *Priručniku* biti vrlo česta jer je tematski ovo priručnik za popove, a i autor se često u tekstu izravno popovima i obraća. Međutim, od preko 140 primjera riječi *popъ* i njezinih izvedenih oblika, samo se u tri slučaja riječ krati, jednom *popva* ($\rightarrow pop(o)va$, 45r 23) i dvaput *popve* ($\rightarrow pop(o)ve$, 45v 2 i 46v 14), što vidimo da su posvojni pridjevi. Možda je kratkoća same riječi uzrokovala to da je kraćenje nepotrebno, dok se u dužim oblicima poput posvojnih pridjeva krati drugo slovo *o* poštujući tako ekonomiju pisanja.

Ovime završava popis najčešćih kratica tvorenih kontrahiranjem prema onima iz kanonskih tekstova. Tendencija širenja kontrakcija i na ostale riječi koje su vezane za sakralno zamjetna je već u kanonsko doba, a u tekstu kakav je petnaestostoljetni *Priručnik* to će širenje obuhvatiti i kraćenje riječi koje su profanog karaktera, a koriste se često ili vrlo

¹⁵⁴ Češće je ovo prvo, četiri primjera nasuprot jednom.

¹⁵⁵ Češće je ovo prvo, tri primjera nasuprot jednom.

¹⁵⁶ M. Źagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, 466.

¹⁵⁷ Uz dva primjera suspenzije natpisivanjem drugog slova p. M. Źagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, 466.

često. Kod takvih kraćenja prevagnut će uštedna funkcija kraćenja. Najprije ćemo gornjem popisu dodati još nekoliko kontrakcija riječi sakralne naravi, a zatim i kontrakcije drugih, profanih riječi koje su u velikom broju zastupljene u *Priručniku*. Nećemo dati popis svih kontrahiranih riječi već samo onih koje se ponavljaju više puta.

1) misa – krati se stezanjem prvog samoglasnika: *msa* ($\rightarrow m(i)sa$, 42v 7), *msu* ($\rightarrow m(i)su$, 28r 6), *msê* ($\rightarrow m(i)sê$, 28v 23).

2) têlo – krati se stezanjem prvog samoglasnika: *tlo* ($\rightarrow t(\hat{e})lo$, 28r 3), *tla* ($\rightarrow t(\hat{e})la$, 28r 5), *tlu* ($\rightarrow t(\hat{e})lu$, 37v 24), *tli* ($\rightarrow t(\hat{e})li$, 38r 14) i *tlom* ($\rightarrow t(\hat{e})lomъ$, 38r 21). U izvedenim riječima s ovim korijenom „jat“ se preglasha u *e*, a krati se sljedeći vokal: *telsnik* ($\rightarrow tel(e)snik$, 28v 5), *telsa* ($\rightarrow tel(e)sa$, 29v 13), *telsna* ($\rightarrow tel(e)sna$, 30v 28).

4) hvala/hvaliti – kraticu čini stezanje korijenskog *-va-* u četiri primjera: *hlu* ($\rightarrow h(va)lu$, 30r 7), *hli* ($\rightarrow h(va)li$, 41r 18), *hlê* ($\rightarrow h(va)lê$, 41v 4), dok dva primjera kraticu tvore stezanjem središnjeg vokala: *hvlû* ($\rightarrow hv(a)lû$, 42r 23, – 1. lice prezenta od *hvaliti*) i *hvlû* ($\rightarrow hv(a)lu$, 45v 22) – ovo je genitiv jednine ženskog roda koji se krati također i kao što je gore navedeno.

5) vêкъ – kratica se oblikuje kontrakcijom prvog samoglasnika, sasvim dosljedno: *vka* ($\rightarrow v(\hat{e})ka$, 45r 17), *vki* ($\rightarrow v(\hat{e})ki$, 33r 25), a u pridjevima *včni* ($\rightarrow v(\hat{e})čni$, 34r 12), *včngo* ($\rightarrow v(\hat{e})čn(a)go$, 44v 14), *včnim* ($\rightarrow v(\hat{e})čnim$, 37v 2), *včne* ($\rightarrow v(\hat{e})čne$, 14r 24).

6) ispovêdъ/spovêdъ

Najprije ćemo istaknuti tvorbene varijacije ove riječi u vidu gubljenja početnog *i*, kako smo gore naveli, s tim da se drugi oblik koristi češće u odnosu na prvi. Kod prvog se oblika (*ispovêdъ*) kratice tvore razmjerno dosljedno: stezanjem samoglasnika *o* i *ê*. Tako nalazimo primjere za lokativ jednine *ispvdi* ($\rightarrow isp(o)v(\hat{e})di$, 32v 23), za akuzativ jednine *ispvd'* ($\rightarrow isp(o)v(\hat{e})d'$, 36r 16) i za instrumental jednine *ispvd'û* ($\rightarrow isp(o)v(\hat{e})d'û$, 29v 5). Od ostalih oblika zastupljeni su glagoli: *ispvdati* ($\rightarrow isp(o)v(\hat{e})dati$, 37r 6), *ispvdam se* ($\rightarrow isp(o)v(\hat{e})dam se$, 36v 23), *ispvdet' se* ($\rightarrow isp(o)v(\hat{e})det' se$, 33v 16), *ispvdaite* ($\rightarrow isp(o)v(\hat{e})dite$, 46v 2), *ispvê* ($\rightarrow isp(o)vê$, 34r 7) te glagolske imenice *ispvdnie* ($\rightarrow isp(o)v(\hat{e})d(a)nie$, 31v 24) i *ispvdana* ($\rightarrow isp(o)v(\hat{e})dana$, 35r 25). Tvorbena posebitost jest imenica *ispvêst'* ($\rightarrow isp(o)vêst'$, 44v 13) i glagol *ispvêst se* ($\rightarrow isp(o)vêst' se$, 33v 7) koje tvore drugim tvorbenim nastavkom (*-est'* umjesto *-ed'*) – kontrakcija ne obuhvaća grafem *ê* kao što je to slučaj s tvorbenim oblicima prema *ispovêdъ*.

Varijacije u kontrahiranju prisutne su pri tvorbi kratica od osnovne riječi *spovêdъ* – kraćenje samoglasnika *o* i „jata“ (*spvd'/spvdъ* $\rightarrow sp(o)v(\hat{e})d'/sp(o)v(\hat{e})dъ$, 35v 24 i 35v 17 *spvdi* $\rightarrow sp(o)v(\hat{e})di$, 34v 18, glagol *spvdati* $\rightarrow sp(o)v(\hat{e})dati$, 33v 1, i pridjev *spvdajučago*

→*sp(o)v(ê)dajučago*, 36v 24), kraćenje samo samoglasnika *o* (*spvêd'* →*sp(o)vêd'*, 33v 5 *spvêdi* →*sp(o)vêdi*, 34v 15, glagol *spvêšb* →*sp(o)vêšb*, 33v 6), ali su prisutni oblici kada se kraćenje uopće ne provodi – *spovêd'/spovêdb* (34r 1 i 34r 17) *spovê* (33v 2) i *spovêi* (33v 20). Po broju javljanja ipak su najčešći oblici u kojima se oba samoglasnika krata – 10 primjera, zatim ovi kojima se krati samo samoglasnik *o* – 6 primjera te puni oblici – 4 primjera.

Varijacije u načinu tvorbe kratice ovih riječi zacijelo su posljedica terminološke neujednačenosti, iako su razlike samo na fonološkoj razini. Međutim, za oblike izvedene od *ispovêdb* variranja nema, dok se u druga dva oblika (*spovêdb* i *ispovêstb*) kraćenja provode ispuštanjem ponekad prvog i drugog slova, ponekad samo prvog, a ponekad se uopće ne provode. Znači li to da je riječ *ispovêdb* uporabno bila učestalija, tj. da se ovaj sakralni termin koristi češće/duže nego ostala dva pitanje je tvorbe riječi i etimologije. Možemo samo reći da oblik koji je takoreći fiksiran i ne pokazuje varijacije označava i veću uporabnost i veću starinu, a budući da se nalazi u tekstu koji nema obrednu funkciju, može ukazivati i na veću individualiziranost načina pokraćivanja koja dolazi od samog autora teksta.

7) *upvanie* – *upvnie* (→*upv(a)nie*, 31v 20), *upvn'e* (→*upv(a)n'e*, 30r 5), *upvniû* (→*upv(a)niû*, 38v 7), *upvno* (→*upv(a)no*, 33r 7) – varijacije pri tvorbi kratice ove riječi ne postoje – uvijek se krati samo drugi vokal jer se jedini i može pokratiti. Nema primjera ove riječi, a da nije pod kraticom.

8) *znamenb/znamenati* – slično kao i prethodni navodi, ova se riječ krati u svim izvedenim oblicima, i to kontrahiranjem prvog i drugog vokala – *znmn'e* (→*zn(a)m(e)n'e*, 42r 3), *znmnie* (→*zn(a)m(e)nie*, 34v 4), *znmna* (→*zn(a)m(e)na*, 42r 4), *znmniemb* (→*zn(a)m(e)niemb*, 43v 3), *znmn'ê* (→*zn(a)m(e)n'ê*, 42v 14) te glagol *znmnaet'* (→*zn(a)m(e)naet'*, 43v 3).

9) *amenb* – *amn̄b*

Pet primjera ove riječi u *Priručniku* nalazimo u krsnoj formuli i sve se isto krata (→*am(e)n̄b*, 30r 28 i dr). Ova je riječ pridodana korpusu onih riječi koje se smatraju „rubnima“ u kontekstu proučavanja *nomina sacra* u kanonskim tekstovima, premda se značenjski može okarakterizirati takvom. Zato i dosljedna kraćenja kakva su u prisutna *Priručniku*, a prenesena su zacijelo iz nekog izvora ili poštivanjem tradicije pri kraćenju obrednih formula.¹⁵⁸

¹⁵⁸ Ovdje donosimo i one riječi sakralnog značenja koje su u *Priručniku* pokraćene, ali ih nalazimo samo u jednom primjeru: *ndlû* (→*n(e)d(ê)lû*, 31v 23), *petikstb* (→*pe(n)tik(o)stb*, 32r 10)), *v'skršnie* (→*v'skr(š)š(e)nie*, 33v 17), *sobtu* (→*sob(o)tu*, 40v 12) – dolazi i u jednom primjeru bez kontrakcije – *sobotah'* (40v 11), *ppe* (→*p(a)pe*, 41r 7)), *avgstnb* (→*avgust(i)n̄b*, 45r 16), *pvl'* (→*p(a)v(a)l'* 46v 10).

Ovom pokraćenom riječju završavamo popis kratica riječi koje su sakralne/polusakralne naravi, a nastavljamo s popisom ostalih riječi koje su u pokraćenom obliku prisutne u *Priručniku*, to jest onih koje se značenjski ne vezuju uz sakralno. Motivacija za njihovu uporabu u vremenu nastanka *Priručnika* većinom je uštedne naravi, dakle riječi se krata da bi se povećala brzina pisanja i smanjio prostor potreban za njihovo ispisivanje. Međutim, većina ovih riječi postoji i u punom obliku, ponekad i u više primjera nego što ih ima za samu pokratu. Razloge za takav postupak možemo tražiti u straničnom postavu: kako je veličina margina fiksna, kao i broj redaka po stranici, tako i u jedan redak stane određeni broj znakova. Taj se prostor može uštedjeti uvođenjem kratica, no kako se radi o riječima koje ni značenjski, a ni tradicijski nisu jasno utvrđene da bi ih se trebalo pokratiti, izbor, tj. odluka o njihovu pokraćivanju ostaje na samom autoru. Zato će se na ovome popisu naći vrlo velik broj kratica koje su upotrijebljene samo jedanput, prema načelima matematičkog izračuna njihove potrebitosti, a prisutne su varijacije i kraćenja i korištenja punih riječi.

1) *danь* – riječ *danь* krati se gotovo bez iznimke: u deset je primjera pokraćen prvi vokal – *dnь* ($\rightarrow d(a)nь$, 28r 6) i *dni* ($\rightarrow d(a)ni$, 31v 23). Samo jednom se u *Priručniku* ova riječ nalazi u punom obliku (44v 16).

2) *biti* – iako se u velikoj većini slučajeva krati, postoje i puni oblici; omjeri su različiti za različite oblike. Tako se ovaj glagol krati kontrahiranjem prvog vokala – *bti* ($\rightarrow b(i)ti$, 28r 16) u infinitivu, *bde* ($\rightarrow b(u)de$, 28v 3) i *bdet'* ($\rightarrow b(u)det'$, 30r 24) za treće lice jednine prezenta kao pomoćnog glagola, *bdemo* ($\rightarrow b(u)demo$, 46v 9) za prvo lice množine prezenta, *bdu* ($\rightarrow b(u)du$, 28v 10) i *bdut'/bdutь* ($\rightarrow b(u)dut'$, 37v 4, i *b(u)dutь*, 38r 9) za treće lice množine. Više se puta javlja u prvom licu imperativa, *bdi* ($\rightarrow b(u)di$, 42v 22) i jednom u drugom licu množine, *bdite* ($\rightarrow b(u)dite$, 46r 7). Što se tiče varijacija kratica – puna riječ, *biti* se u punom obliku javlja svega nekoliko puta naspram pokraćenog oblika, tako će omjer biti u korist kratice, 17 naprama 3. Omjer za oblik trećeg lica jednine prezenta bit će u korist punih riječi: 10 punih naprama 7 kratica. U istom su broju prisutne kratice i pune riječi za prvo lice imperativa, a po jedan primjer punih riječi nalazimo za treće lice jednine prezenta (*budgetь*), treće lice množine prezenta (*budut'*) i drugo lice imperativa (*budite*).

3) *tako* – krati se u velikoj većini primjera kontrakcijom prvog vokala: *tko* ($\rightarrow t(a)ko$, 29r 28), u preko 20 primjera, dok su puni oblici zastupljeni u mnogo manjoj mjeri: tek se u dva primjera nalaze u *Priručniku*.

4) *takmo* – isti princip kraćenja proveden je i za ovaj prilog: kontrahira se prvi vokal (*tkmo* $\rightarrow t(a)kmo$, 39v 15), a nema punih oblika.

5) takovъ – i za ovu zamjenicu možemo ustvrditi da se krati prvi vokal *tkovo* ($\rightarrow t(a)kovo$, 40r 22), *tkovi* ($\rightarrow t(a)kovi$, 36r 17), *tkove* ($\rightarrow t(a)kove$, 29r 24), ali se koriste i puni oblici – *takovъ* (31v 7), *takovi* (29v 9) i *takovomu* (31r 28). Tvorbena posebitost jesu oblici *takomъ/takom'*, gdje se ispušta korijensko *v*.

6) glasъ

Krati se većinom kontrahiranjem samoglasnika *a* – *glsъ* ($\rightarrow gl(a)sъ$, 44r 20), *glsu* ($\rightarrow gl(a)su$, 28r 13), *glsov* ($\rightarrow gl(a)sovъ$, 30v 2) te za pridjev *glsno* ($\rightarrow gl(a)sno$, 44r 24). Varijacije nalazimo u dva oblika: nominativ *glъ* (*gl(as)ъ*, 43v 14) i lokativ jednine *glu* ($\rightarrow gl(as)u$, 38v 8). Ovakva pokrata, u kojoj se ispuštaju prvi samoglasnik *a* i susjedno mu *s*, tjera nas da izrazimo određenu sumnju u razrješivanje ove riječi: kratice *glъ* i *glu* istovjetne su načinima na koje se krati glagol *glagolati* (*glti* $\rightarrow gl(agola)ti$), kako bi se trebala kratiti i imenica izvedena iz njega: *glъ* (*gl(agol)ъ*). Obje imenice, *glasъ* i *glagolъ*, imaju gotovo sinonimna značenja: prvom se pridaje značenje „riječ, govor, stvar, događaj“, a drugoj slično „glas, glasanje, riječ, govor, zvuk, ton“. ¹⁵⁹ Kada ih pogledamo u okruženju, tj. kontekstualno, na oba se mjesta mogu ostvariti obje riječi u značenju riječ, govor. U prvome slučaju rečenica glasi: *Dl'z'ni s'mo naučiti muži i ženi k veri i kaupv(a)niju netakmo po gl(as)u i na podêlêh' n(a)šihъ vidimihъ* (38v 6 – 9), a u drugome: *Potom' se tak'ne v nozdri i v'uši otroče slinoju popovoju i govorise gl(as)ъ iže g(ospod)ъ n(a)šъ r(e)če efifata eže e(stъ) otvr'zise* · (43v 12 – 15). Na oba se mjesta može imenica *glasъ* zamijeniti imenicom *glagolъ*, a da značenje pritom ostane potpuno isto.

7) samъ – pridjev *samъ* također pokazuje varijabilnost pri korištenju u pokraćenim ili punom obliku: u pokraćenom obliku (*smъ* ($\rightarrow s(a)mъ$, 28r 18) javlja se šest puta, dok od punih oblika imamo također *samъ* (x 3, 30v 20) / *sam* (jednom, 33v 7), *sami* (x 2, 31v 13 i 14) te *samomu* (34r 22) i *samoe* (ženski rod, genitiv jednine, 44v 20).

8) penezi – dvije su pokrate prisutne u *Priručniku*: *penzi* ($\rightarrow pen(e)zi$, 29r 19 i 22), a jednom je riječ u punom obliku: *penez'* (29r 5).

9) pročaê – dvanaest je primjera skraćenih oblika ove riječi u *Priručniku* u dvije varijante: *prčaê* ($\rightarrow pr(o)čaê$, 28v 7) i *prčê* ($\rightarrow pr(o)č(a)ê$, 37r 2). Zanimljivo je da se prva varijanta, gdje se krati samo prvi vokal koristi samo tri puta uzastopce na početku teksta, dok se kasnije koristi još kraći oblik u kojem su kontrahirani prvi i drugi vokal. Mogli bismo ponuditi tumačenje koje ima izuzetno praktičnu prirodu: na početku autor koristi „dužu“ kraticu, a kad

¹⁵⁹ *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, (Zagreb: Matica hrvatska, 2009), s. v. glagolъ, s. v. glasъ.

shvati da će dalje u tekstu istu riječ ispisati još nekoliko puta te da se dodatnim kraćenjem neće narušiti značenje, kositi novu „kraću“ kraticu.

10) законъ – za ovu imenicu i glagol s tom osnovom imamo vrlo velike varijacije u *Priručniku*, a javljaju se i puni oblici. Kod kraćenja varira broj pokraćenih vokala te koji se po redu u riječi vokal krati. Na primjer: nominativ *zaknъ* (\rightarrow *zak(o)nъ*, 44r 24), genitiv *zakna* (\rightarrow *zak(o)na*, 30v 18) i instrumental *zaknomъ* (\rightarrow *zak(o)nomъ*, 28v 3) tvore se odbacivanjem drugog vokala, dok se ostvaruju i kraćenja oba vokala: *zknê* (\rightarrow *z(a)k(o)nê*, 32v 19), *zknu* (\rightarrow *z(a)k(o)nu*, 40r 18), *zknom'* (\rightarrow *z(a)k(o)nom'*, 35r 6), *bezknîê* (\rightarrow *bez(a)k(o)niê*, 43v 11), te samo prvog vokala – *zkonom'* (\rightarrow *z(a)konom'*, 35r 11). Vrlo su zanimljive varijacije u instrumentalu jednine, gdje se ova riječ krati s po jednim primjerom za sva tri načina: kraćenjem prvog vokala (\rightarrow *z(a)konom'*, 35r 11), kraćenjem drugog vokala (\rightarrow *zak(o)nomъ*, 28v 2) i kraćenjem oba vokala (\rightarrow *z(a)k(o)nom'*, 35r 6). Je li u pitanju broj slova u retku prema kojem se dalje odlučuje i broj slova u riječi ili autorova individualna pokratna rješenja, nije moguće sa sigurnošću utvrditi, ali ćemo nadodati da se nalaze u više navrata i puni oblici s ovom osnovom.

11) skožê – prilog *skožê* krati se ispuštanjem prvog vokala *o* – *skzê* (*sk(o)zê*, 29r 19), no više je primjera gdje se ova riječ koristi u punom obliku, omjer je sedam pokrata naprama deset punih riječi.

12) pravda – riječ *pravda* krati se većinom izbacivanjem prvog vokala *a*: *prvda* (\rightarrow *pr(a)vda*, 44r 23), *prvdu* (\rightarrow *pr(a)vdu*, 44v 7), *prvdi* (\rightarrow *pr(a)vdi*, 29r 3), *prvdê* (\rightarrow *pr(a)vdê*, 36v 2) te jedan primjer pokrate pridjeva: *prvdnih'* (\rightarrow *pr(a)v(a)dnih'*, 41v 11)

13) mi – tek su dva primjera u *Priručniku* ove osobne zamjenice: *nsb* (\rightarrow *n(a)sb*, 45r 25) i *nmi* (\rightarrow *n(a)mi*, 37r 24), a nema punih oblika, dok se za drugo lice kratica tvori na isti način – *vmъ* (\rightarrow *v(a)mъ*, 45v 20).

14) našъ – posvojna zamjenica *našъ* krati se u svojim izvedenim oblicima odbacivanjem prvog vokala: *nšb* (\rightarrow *n(a)šb*, 34r 8), *nše* (\rightarrow *n(a)še*, 45v 2), *nšego* (\rightarrow *n(a)šego*, 30v 10), *nšemъ* (\rightarrow *n(a)šemъ*, 46r 5) / *nšemu* (\rightarrow *n(a)šemu*, 46r 11), *nšihъ* / *nših'* (\rightarrow *n(a)šihъ*, 38v 8 i *n(a)ših'*, 46r 26). Samo se jednom koristi puni oblik, i to u nominativu jednine: *našъ* (37r 24). slično se krati i posvojna zamjenica *vašъ* – *všb* (\rightarrow *v(a)šb*, 46r 15), *vše* (\rightarrow *v(a)še*, 46v 3).

15) stvoriti – za ovaj glagol možemo reći da se u velikoj većini upotrebljava u punom obliku: 29 primjera glagola uz 6 primjera pridjeva (od *stvoren*), a kratice se javljaju u manjem broju (7 primjera) i uz varijacije pri tvorbi: u infinitivu tako imamo posvjedočen oblik *stvorti* (\rightarrow *stvor(i)ti*, 35v 1), koji se tvori izbacivanjem drugog samoglasnika, dok će se ostale kratice

tvoriti kontrahiranjem prvog samoglasnika: *stvritь* (\rightarrow *stv(o)ritь*, 44r 11), *stvriše* (\rightarrow *stv(o)riše*, 28r 22), *stvri* (\rightarrow *stv(o)ri*, 45v 12).

16) vsi – neodređena zamjenica *vs* krati se kontrakcijom samoglasnika *ê*: *vshь* / *vsh'* (\rightarrow *vs(ê)hь*, 30r 13, *vs(ê)h'*, 32r 1), *vsmь* (\rightarrow *vs(ê)mь*, 37r 19), premda je prisutna i u punim oblicima: *vsêh* (34r 7),¹⁶⁰ *vsêmb* (38v 5) / *vsêm'* (31v 20), *vsega* (33r 2) i *vsego* (34r 8). Nešto su ipak češći kontrahirani oblici, omjer je 10 naprama 6 u korist kontrakcija.

17) vsaki – izbacivanjem drugog vokala tvorit će se i kratica neodrađene zamjenice *vsaki* – *vski* (\rightarrow *vs(a)ki*, 37v 17), *vsko* (\rightarrow *vs(a)ko*, 35r 18), *vskoe* (\rightarrow *vs(a)koe*, 41r 25), *vskogo* (\rightarrow *vs(a)kogo*, 40v 7), *vskimь* (\rightarrow *vs(a)kimь*, 46r 18). I kod ove zamjenice imamo i upotrebu punih oblika, također u nešto manjem omjeru: u 13 slučajeva koristi se kratica, a u pet puna riječ (*vsaki*, 30r 2, *vsakь*, 33r 21, *vsakogo*, 36v 5, i *vsakim'*, 34r 1)

18) reči – kod ovog glagola i njegovih izvedenica nema varijacija u načinu tvorenja kontrakcije: uvijek se krati prvi samoglasnik: *rče* (\rightarrow *r(e)če*, 37v 3), *rčet'* (\rightarrow *r(e)čet'*, 37r 1), *rčemo* (\rightarrow *r(e)čemo*, 37r 10), *rčen'e* (\rightarrow *r(e)čen'e*, 32v 22 – glagolska imenica), *rčene* (\rightarrow *r(e)čene*, 34v 3 – pridjev, ženski rod, množina). Kod tvorbe riječi prefiksacijom imamo primjer *zarčeni* (\rightarrow *zar(e)čeni*, 36r 21), koji slijedi obrazac kraćenja iz osnovne riječi, dok se varijacija javlja u nominativu pridjeva muškog roda: *zrečєnь* (\rightarrow *z(a)rečєnь*, 36v 10), a jedan je i primjer punog oblika riječi *rečen'e* (33r 14).

19) dēva – čini se da kontrahiranje ove riječi potječe još iz vremena kanonskih rukopisa, pa je posvjedočena u *Sinajskom molitveniku*,¹⁶¹ a smatra se za *nomina sacra* (prema Djevica Marija). U *Priručniku* se javlja u značenju nevjesta ili kandidatkinja za stupanje u brak i u svim se primjerima krati „jat“: *dvu* (\rightarrow *d(ê)vu*, 31r 3), *dvami* (\rightarrow *d(ê)vami*, 42r 9), kao i u dužem obliku: *dvica* (\rightarrow *d(ê)vica*, 42r 3), ali i u muškom rodu (u značenju mladoženja): *dvcu* (\rightarrow *d(ê)vcu*, 42r 7).

20) slovo – kontrakcija se tvori izbacivanjem središnjeg *-love-*: *ssa* (\rightarrow *s(love)sa*, 31r 5) i *ssi* (\rightarrow *s(love)si*, 37r 14).

21) glava – krati se izbacivanjem prvog vokala – *glvu* (\rightarrow *gl(a)vu*, 42v 6), *glvi* (\rightarrow *gl(a)vi*, 41r 9), *glvê* (\rightarrow *gl(a)vê*, 41v 3).

¹⁶⁰ U ovome je primjeru autor zaboravio dopisati poluglas ili apostrof.

¹⁶¹ M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, 467, ne navodi se koliko se puta nalazi i u kojim oblicima.

22) svѣtlostь – krati se na tri načina: izbacivanjem skupa -vê- (*stlostь* →*s(vê)tlost'*, 31v 18, *stlosti* →*s(vê)tlosti*, 31v 17), izbacivanjem skupa -ve- i vokala *o*: *stst'* →*s(vê)tl(o)st'* (31v 18) te izbacivanjem više skupina grafema: *stb* →*s(vê)t(lost)b* (45v 13). Svi navedeni primjeri prisutni su samo jednom, osim *s(vê)tl(o)st'* koji se javlja dva puta.

23) zapovѣdь, zapovѣdati – riječi s korijenom *zapovêd-* krata se također na nekoliko načina, a ni jedan nije prevladavajući. Tako se krati imenica *zapovêdb* izbacivanjem svih vokala: *zpvdb* (→*z(a)p(o)v(ê)db*, 31v 22), *zpvdi* (→*z(a)p(o)v(ê)di*, 43v 16), glagol *zapovêdati* također izbacivanjem vokala, npr. prvog i drugog: *zpvêda* (→*z(a)p(o)vêda*, 45r 26), drugog i trećeg: *zapvdati* (→*zap(o)v(ê)dati*, 32v 8) ili samo drugog: *zapvêi* (→*zap(o)vêi*, 35v 5).

24) slišati – kod pokraćivanja ovoga glagola odbacuje se prvi vokal *i*, i to u svim primjerima: *slšati* (→*sl(i)šati*, 37r 8), *slšit'* (→*sl(i)šit'*, 34v 16), *slši* (→*sl(i)ši*, 34r 17), a isto se krata i glagol *neposlšauť* (→*neposl(i)šauť*, 44v 14), glagolski pridjevi *poslšaučьb* (→*posl(i)šaučьb*, 34v 19), *slšečih'* (→*sl(i)šečih'*, 44v 4), dok se samo u jednom primjeru izbacuje i drugi vokal: *slščim'* (→*sl(i)š(e)čim'*, 44r 18).

25) vrѣme – krati se kontrahiranjem „jata“ u najviše slučajeva – *vrme* (→*vr(ê)me*, 37v 2), *vrme* (→*vr(ê)mê*, 35r 18) te u pridjevima *vrme* (→*vr(ê)m(e)ne*, 38v 23) i *vrmenn'e* (→*vr(ê)men(b)n'e*, 41r 26). Prisutna su samo dva primjera pune riječi, nasuprot šest primjera kratice.

26) razumь, razumiti – kod ovih riječi i njihovih izvedenica prevladavaju puni oblici, a skraćeni se u dva slučaja tvore izbacivanjem drugog vokala (*razmiti* →*raz(u)miti*, 37r 15), *razmno* →*raz(u)mno*, 39v 12), a jednom izbacivanjem trećeg: *razumti* (→*razum(i)ti*, 44v 1).

27) obrazь – slično kao i u prethodnom slučaju, prevladavaju puni oblici, a skraćeni se tvore kontrahiranjem drugog vokala: *obrз¹⁶²* / *obrзь* / *obrз'* (→*obr(a)z*, 40v 2, →*obr(a)zь*, 41v 3, →*obr(a)z'*, 43r 26), *obrzu* (→*obr(a)zu*, 44r 14).

28) sebe – povratna zamjenica tek je u nekoliko primjera prisutna u *Priručniku*, a krati se izbacivanjem prvog vokala: *sbê* (→*s(e)bê*, 32r 11).

30) semръть – kod ove riječi i njezinih izvedenica prevladavajući su puni oblici, a kratica se javlja tek tri puta, i to u lokativu jednine: *smr'ti* (→*s(e)mr'ti*, 32v 12).

31) zemla – većinom se krati ispuštanjem prvog vokala: *zmlju* (→*z(e)mlû*, 31v 27), a jednom ispuštanjem skupine slova: *zju* (→*z(eml)û*, 45v 16), a u pridjevu *zmlna* (→*z(e)ml(b)na*, 34r 15) ispuštanjem prvog vokala i poluglasa.

¹⁶² Vjerojatno nepažnjom ispuštena oznaka poluglasa ili apostrofa.

32) kolêno – krati se ispuštanjem jata: *kolnu* ($\rightarrow kol(\hat{e})nu$, 36v 25) i *kolnê* ($\rightarrow kol(\hat{e})nê$, 42v 19)

33) nemočnikъ – krati se, vrlo neobično, ispuštanjem pretposljednog vokala, koji je ujedno dio tvorbenog nastavka: *nemočnku* ($\rightarrow nemočn(i)ku$, 39v 2), a u pridjevu *nemočngo* ($\rightarrow nemočn(a)go$, 38v 1). Ima i primjera kada je riječ u punom obliku, i oni prevladavaju.

34) mazati – krati se ovim kombinacijama: ispuštanjem prvog vokala – glagol *mzati* ($\rightarrow m(a)zati$, 38v 26, i u još dva primjera); ispuštanjem oba vokala – *mzti* ($\rightarrow m(a)z(a)ti$, 39r 17), a glagol *mazti* ($\rightarrow maz(a)ti$, 39r 14), pridjev *mazni* ($\rightarrow maz(a)ni$, 44r 8) i glagolska imenica *maznie* ($\rightarrow maz(a)nie$, 39r 16) ispuštanjem pretposljednog vokala. Imamo i primjera punih oblika riječi.

35) imêti – krati se izbacivanjem jata: *imti* ($\rightarrow im(\hat{e})ti$, 41r 1). Nema primjera pune riječi.

36) nakazati – krati se ispuštanjem drugog vokala: *nakzati* ($\rightarrow nak(a)zati$, 41r 11), kao i pridjev: *nakzan'* ($\rightarrow nak(a)zan'$, 39v 7).

37) nêvêstica – kod kraćenja ove riječi u svim slučajevima krati se vokal *i*, dok se ostali vokali krate ovako: *nêvêstcu* ($\rightarrow nêvêst(i)cu$, 42r 1), *nevêstca* ($\rightarrow nevêst(i)ca$, 42r 2), *nevstca* ($\rightarrow nev(\hat{e})st(i)ca$, 42r 21) i *nevstcu* ($\rightarrow nev(\hat{e})st(i)cu$, 42v 6). Kao što vidimo iz primjera, velike su varijacije i u pisanju i kraćenju riječi, i to u neposrednom susjedstvu.

38) učeníkъ – dva primjera ove riječi u *Priručniku* zanimljiva su po različitim kraćenjima: *učenkъ* ($\rightarrow učen(i)k(o)ъ$, 30r 27) i *učeník'* ($\rightarrow učeník(o)'$, 45v 19). Je li ovdje autor doslovce primijenio izračun broja slovnih mjesta koja zauzima ova riječ? Objke kratice sadrže sedam punih znakova, dok je drugoj pridodan apostrof koji ne zauzima slovno mjesto, već se natpisuje.

39) mladênci – dva primjera kraćenja ove riječi različito se tvore kratice: *mldênci* (*ml(a)dênci*, 31v 12) i *mldncem'* (*ml(a)d(\hat{e})ncem*, 38r 12). Očito je da se u drugom primjeru, radi toga što je oblik duži, krati i više slova.

Ostale zabilježene kratice javljaju se u samo jednom ili dva primjera i variraju s punim oblicima te je za njih vrlo teško odrediti neki pouzdan sustav po kojem bismo ih razvrstali.¹⁶³ Na temelju do sada navedenih i opisanih kratica, možemo zaključiti da su

¹⁶³ Donosimo ih sve: *umilnie* ($\rightarrow umil(e)nie$, 28r 2), *počtn'e* ($\rightarrow počt(e)n'e$, 28r 2), *spomnnie* ($\rightarrow spom(e)n(e)nie$, 28v 15), *zapučnihъ* ($\rightarrow zapuč(e)nihъ$, 28v 25), *msecъ* ($\rightarrow m(\hat{e})s(e)ъ$, 29r 1), *otpučnie* ($\rightarrow otpuč(e)nie$, 31v 3), *skrušnie* ($\rightarrow skruš(e)nie$, 31v 5), *naslduet'* ($\rightarrow nasl(\hat{e})duet'$, 37r 18, uz još jedan primjer pri negaciji – *nenaslduet'* ($\rightarrow nenasl(\hat{e})duet'$, 31v 6)), *vsemgučago* ($\rightarrow vsem(o)gučago$, 31v 11), *otgovoriti* ($\rightarrow otgovor(i)ti$, 31v 14), *pošlût'* ($\rightarrow poš(a)lût'$, 31v 23), *poručnie* ($\rightarrow poruč(e)nie$, 32r 4), *teško* ($\rightarrow teš(\hat{b})ko$, 32v 15), *mngo* ($\rightarrow mn(o)go$, 33r 10), *množstvo* ($\rightarrow množ(an)stvo$, 33r 23), *pomiš'lnie* ($\rightarrow pomiš'l(e)nie$, 35r 1), *smrenie* ($\rightarrow sm(\hat{e})renie$, dva primjera, 33r 12 i 33v 22), *svêdnie* ($\rightarrow svêd(\hat{e})nie$, 34r 24), *svr'šnû* ($\rightarrow svr'š(e)n'û$, 35r 2), *neizbvilъ* ($\rightarrow neizb(a)vilъ$, 34r 10),

brojem najčešće kratice upravo one naslijeđene iz kanona te da se tom korpusu pridodaju nove kratice. Time je potpuno narušena tradicija kraćenja *nomina sacra* jer se kratae i druge riječi, značenjski potpuno odmaknute od sakralnog, ali koje su često korištene. Već smo naglasili kako je pojava kraćenja koja nisu vezana isključivo za *nomina sacra* uočljiva i u kanonskim tekstovima te da se ta tendencija nastavlja i dalje širi u tekstovima mlađeg postanja. U tekstu iz „zrelog“ razdoblja glagoljice, to jest iz rečenog 15. stoljeća, kraćenja će postati redovita, bez određenog sustava i s puno nedosljednosti u načinu izvođenja same kratice, što se vidi iz mnoštva primjera kada se ista riječ krati na različite načine. Možemo donijeti tek nekoliko stalnih elemenata pri kraćenjima u *Priručniku*: iz riječi se kratae većinom samoglasnici, a ako je riječ o kraćim riječima, često je to prvi vokal (ako riječ počinje suglasnikom), a ponekad se kratae i drugi vokali. Kraćenje skupina slova nije toliko učestalo, ali je prisutno. Također, prisutne su i varijacije kratice – puna riječ za isti oblik riječi, što potvrđuje da nije postojao utvrđen sustav po kojem su se u uglatoglagoljskim tekstovima tvorile kratice. Sigurno jest da je postojala svijest o kraćenjima svetih riječi, kao i potreba za skraćivanjem radi uštede prostora i veće brzine pisanja. Drugi način kraćenja, suspenzije, neće biti u velikoj mjeri zastupljen u *Priručniku*, ali budući da su kontrakcije ispunile svoju svrhu pri ekonomičnosti pisanja, možda bi uvođenje i intenzivno korištenje suspenzivnog načina kraćenja zaista naštetilo razumijevanju pisane riječi.

b) Suspenzije

Kraćenje riječi suspenzijom provodi se tako da se s desne strane riječi odbacuju slova, a funkcija im je i uštedna i, kako ćemo kasnije pokazati, i simbolička. Glagoljski su tekstovi (kao i ćirilčni) ovaj način kraćenja naslijedili iz grčkih uzora, a u kanonu su suspenzije često popraćene i natpisivanjem. Jedna od karakteristika odbijanja slova s kraja riječi jest da se „ono može provoditi samo nad onim riječima koje su na izabranome, sintaktički čvrstome, mjestu očekivane, i naravno da njihova uporaba (...) mora biti manje-više

otrěšti (→*otrěš(i)ti*, 36v 9), *vna* (→*v(i)na*, 38r 20), *vidti* (→*vid(ê)ti*, 34v 21, 24 i 38v 15 – tri primjera), *skzue* (→*sk(a)zue*, 41v 4), *licmb* (→*lic(i)mb*, 44r 21), *edingo* (→*edin(o)go*, 37r 6), *kda* (→*k(a)da* – u dva primjera, 38r 19 i 40v 4), *kolko* (→*kol(i)ko*, dva primjera, 39r 26 i 45r 15), *mdrstiü* (→*m(u)dr(o)stiü*, 43v 9), *nne* (→*n(i)ne*, dva primjera 42v 4 i 4r 22), *lûbvъ* (→*lûb(a)vъ*, 44r 18), *nepripovda* (→*nepripov(ê)da*, 44v 7), *istnu* (→*ist(i)nu*, 45r 15), *srdê* (→*sr(ê)dê*, 45v 11), *esmb* (→*es(a)mb*, 45v 13), *hlbъ* (→*hl(ê)bъ*, 45v 22), *vzvstiti* (→*vzv(ê)stiti*, 46r 10), *êkvъ* (→*êk(o)vъ*, 46v 2), *pet'* (→*p(i)et'*, 46v 11), *pisno* (→*pis(a)no*, 45v 2), *želniê* (→*žel(e)niê*, 44r 18), *sni* (→*s(voiça)ni*, 45r 12), *čtcъ* (→*č(a)t(a)cъ*, 45v 9), *učitlb* (→*učit(e)lb*, 45v 11), *pomšleniê* (→*pom(i)šleniê*, 46r 4), *otpučnie* (→*otpuč(e)nie*, dva primjera, 31v 3 i 46v 1), *prikazti* (→*prikaz(a)ti*, 46v 17), *tvoritû* (→*tvorit(e)lû*, 41r 18), *nûdže* (→*nûd(b)že*, 46v 10).

konvencionalizirana, i posebno signalizirana“.¹⁶⁴ Kanonski tekstovi bilježe „natpisivanje posljednjeg napisanog slova kao svojevrsan signal provedene pokrate“.¹⁶⁵ Međutim, takva će se praksa ponešto izgubiti u mlađim glagoljskim tekstovima jer su se suspenzije, kao uobičajen način uštede prostora, ustalile pa je i signalizacija postala, ako ne nepotrebna, onda element koji je mogao biti u određenim situacijama ispušten. Za hrvatskoglagoljske tekstove 15. stoljeća Štefanić navodi da postoji „tipizirano kraćenje naziva slova u raznim tekstovima koje se čuva još u XV. stoljeću, npr. *ŕ*, *ŕ* (= slovo), *ŕ* (= estb)“.¹⁶⁶ Ovi će podatci biti vrlo važni kada se osvrnemo na suspenzije u *Priručniku*.

U *Priručniku* smo uočili tek nekoliko riječi koje se redovito suspendiraju: glagol *biti* u trećem licu jednine prezenta (*estb*) i prilog/veznik *êko*. Glagol *biti* suspendira se tako da mu ostaje samo prvo slovo (*e*), a suspenzija je označena vertikalnom crticom iznad grafema *e*, sličnom današnjem znaku za dugouzlazni naglasak (u više od 70 primjera). Primjetno jest da se ova suspenzija većinom koristi kada pomoćni glagol nije ispisan *in continuo* sa susjednim mu riječima, već kada stoji kao samostalna riječ. Kako je treće lice prezenta glagola *biti* istovjetno s nazivom glagoljskog slova *e* (*estb*), u *Priručniku* se prema tome i suspendira glagol, a što je u skladu s gore navedenim Štefanićevim opažanjima. Sličnim se načelima zasigurno poveo autor *Priručnika* kada u jednom primjeru koristi suspenziju pri kraćenju riječi *slovo*, i to u izravnom navodu iz Biblije i kasnije dijelom misnog obreda: *Reki G(ospod)i nesam̃ dostoên' da pod' krov' moi vnideši na seliko r'ci s(lovo) tvoim̃ i iscêlêet' otrok̃ moi* (29v 28 – 30r 2). Ovdje se riječ *slovo* krati ili prema primjeru nađenom u obredniku, ali i prema nazivu samoga glagoljskog slova *s* (= slovo). Suspenzija je, kao i kod glagola *biti*, obilježena crticom povrh grafema *s*. Isti je princip i ista signalizacija primijenjena na suspenziju zamjenice *onb* (četiri primjera). Jednom je pak zastupljena i suspenzija riječi *azb* – *Akolit bê egda r(e)če a(zb) es(a)m̃ s(vê)t(lost)b mira* (45v 12 – 13).

Veznik ili prilog *êko* suspendira se na način da se odbija samo dočetno *o*, a pokrata je označena titlom, u svim slučajevima. Ponekad se ova riječ nalazi u spoju s česticom *že*, pa se i tada suspendira slovo *o*, i takav je način kraćenja ove riječi najbrojniji u *Priručniku*. Varijacije pokrata ili puna riječ idu u korist pokrata: *êko* je javlja 4 puta, a sa suspenzijom ($\rightarrow\hat{e}k(o)$) 11, *êkože* samo jednom nasuprot 13 primjera sa suspenzijom ($\rightarrow\hat{e}k(o)že$).

¹⁶⁴ M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, 473.

¹⁶⁵ Isto, 489.

¹⁶⁶ Isto, 486, prema Vjekoslav Štefanić, *Pregled glagoljske paleografije* (strojopis): 84 – 85.

Još je važno naglasiti da se u rjeđim primjerima natpisivanja u *Priručniku* (osim redovitog kod prijedloga *otb*, samo su dva: *im(e) r(eki)* 30r 27 i 40v 4 i *b(i)si* 44v 22) kombinira natpisivanje i suspenzija, vjerojatno ostatak tradicijskih načina tvorbe ovakvih vrsta kraćenja prisutnih u kanonskim tekstovima.

Iako po broju pojava zamjetno rjeđe nego kontrakcije, suspenzije u *Priručniku* odražavaju jedinim dijelom funkciju ekonomičnosti: glagol *biti*, vrlo često upotrebljavan, krati se suspenzijom, i to prema homonimiji sa nazivom glagoljskog slova *e*. Takav je postupak zamijećen još u dva primjera (*s(lovo)* i *o(nb)*), no za njih ne možemo tvrditi da su ovdje radi uštednih razloga; moguće je pripisati ih autorovu velikom znanju o kraćenjima iz ranijih izvora. Suspenzije označene titlom (za razliku od *e(stb)*, *s(lovesa)* i *o(nb)* koje su označene crticom iznad grafema) tvore kratice od priloga/veznika *êko*, gdje se suspendira samo vokal. Broj suspenzija u *Priručniku*, kad ga usporedimo s brojem kratica, višestruko je manji, a jedan od razloga tome jest i nemogućnost suspenzije da izrazi „signal (...) sintaktičke uklopljivosti – gramatički morfem“,¹⁶⁷ dajući tako prednost kontrakcijama kada se uzme u obzir razumljivost pokraćene riječi.

c) Ligature

Kao posljednji način uštede prostora koji prati ekonomiju pisanja stoje ligature ili spojenice, tj. postupak spajanja dva ili više grafema u jedan po načelu zajedničkog elementa. Takvi novonastali grafemi smatraju se „grafetičkom intervencijom (višestrukih motivacija, ponajprije vizualno-organizacijskih, koje nemaju veze s jezičnom vrijednosti), a ne posebnim grafemom (osim ako se u pozadini ne prepoznaje nastojanje da se ligaturom obilježi kakav drugi jezični znak“.¹⁶⁸ Jedna od njihovih funkcija je, kao što smo već rekli, uštedna – ušteda i prostora, i vremena potrebnog za njezino ispisivanje.

I dok su u obloglagoljičkim tekstovima ligature razmjerno rijetke (oko 90 ligatura u kanonskim tekstovima pobrojio je Lunt¹⁶⁹), u mlađim hrvatskoglagoljskim tekstovima, pisanima uglatom glagoljicom, postat će vrlo raširene, a njihovo prisutstvo odražava „vještinu pisara, svjedoče o razvijenosti pisarske tradicije, pa i o čitateljskoj kompetenciji“.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Isto, 473.

¹⁶⁸ M. Žagar, *Grafolingvistikasrednjovjekovnih tekstova*, 406.

¹⁶⁹ Horace Lunt, „Ligatures in Old Chutch Slavonic Manuscripts“, *Slavistička revija X* (1957.): 1 – 4, prema M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, 418 – 421

¹⁷⁰ M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, 418.

Jedan od njihovih naglašenih funkcija jest i „olakšavanje kognitivnog procesa čitanja“,¹⁷¹ jer sudjeluju u vizualnoj organizaciji pismom organizirane teksture.

Do sada nije predstavljen ni jedan općeprimjenjiv sustav ili načelo primjene ligatura u glagoljskim tekstovima, osim onoga da većina spojenica ima zajednički element preko kojeg se tvori. Tako će u Štefanić ligature raspodijeliti na adekvatne i neadekvatne, ovisno upravo o postojanju zajedničkog elementa,¹⁷² a postoje i podjele na konsonantske ili vokalne ligature te po broju spojenih grafema, dvočlane, tročlane, četveročlane itd.

Priručnik je, u skladu s ranije izrečenim činjenicama o njihovoj brojnosti u mlađim tekstovima, vrlo bogat spojenicama – pobrojeno je preko 1800 ligatura. Ovdje nam je izuzetno zanimljiva gore izrečena tvrdnja da svjedoče o čitateljskim kompetencijama – kao što je bilo potrebno znati ligaturu stvoriti, tako ju je trebalo i znati pročitati, što svjedoči o tome da su, kada se radi o uglatoj glagoljici, u jednakoj mjeri zastupljene poduke iz pisanja i poduke iz čitanja tekstova, pogotovo onih čitanih na glas, kakvi su razni obrednici. Međutim, u jednom tekstu koji je namijenjen privatnom čitanju ili možda čitanju zajednici (npr. redovničkoj) pri uobičajenim aktivnostima (primjerice tijekom jela), a bez obredne komponente, znači li to da su svi svećenici dobivali poduku iz čitanja jednog teksta koji obiluje pokratnim postupcima riječi i grafema?

Izuzetna pomoć pri identificiranju najčešćih ustavnoglagoljskih ligatura dolazi iz istraživanja Frane Para koji je u knjizi *Glagoljska početnica* iz 1995. dao tablični pregleda najčešćih hrvatskoglagoljskih ligatura:

¹⁷¹ Thorvi Eckhardt, *Azbuka: Versuch einer Einführung in das Studium der slavischen Paläographie* (Beč-Koln: 1989): 44, prema M. Žagar, *Grafologvistika srednjovjekovnih tekstova*, 418.

¹⁷² V. Štefanić, *Pregled glagoljske paleografije*, prema M. Žagar, *Grafologvistika srednjovjekovnih tekstova*, 425.

ab	av	ava	avv	ad	až	ažd	ak	al	an	ap
at	aš	aju	.	bž	bl	blv	bljud	bo	br	.
va	vv	vvr	vd	vdtl	vž	vžd	vz	vza	vzv	vzd
vzda	vzdvd	vzvl	vl	vla	vli	vljud	vo	vr	vrt	vt
vtr	.	ga	gv	gvl	gd	gda	gz	gl	gla	glv
gliz	glit	glju	go	gov	govl	gož	gr	gu	.	da
dv	dl	.	že	.	ža	žv	žd	žda	že	ži
zl	zlj	.	za	zv	zviž	zd	zda	zz	zl	zla
zlv	zml	zo	zr	zra	.	iž	iže	il	ili	it
.	jl	.	ko	.	la	lv	lvl	lvt	lz	li
lt	ltv	ltr	lju	ljud	.	ma	mž	mžd	mi	ml
mltv	mo	.	nd	ndl	nž	no	.	od	.	pa
pv	pvd	pvdav	pvl	pl	plt	pml	po	pov	pod	pada
pot	pr	prvd	pvt	pt	ptr	.	ra	rv	.	sa
sl	st	.	ta	tva	tvo	tvid	tž	tl	tlju	to
tr	trt	tt	.	ha	hv	hž	hl	ho	hov	hod
hot	hr	ht	hu	.	ša	šli	.	jud	juž	juže
jul	jur	jut	jutr

Grafički obradio: Frane Paro
Priredio: Ivo Bekmež

Slika 1. Najučestalije uglatoglagoljske ligature¹⁷³

Naša zapažanjima o ligaturama u *Priručniku* donijet ćemo ovako: najprije ćemo po abecednom redu ligature nabrojiti, zatim dati komentar o brojnosti i broju spojenih elemenata. Grafemi koji su označeni velikim slovom i služe kao ishodišna točka grafemi su na prvom mjestu u ligaturi. Za ligature koje nisu zastupljene u Parovoj tablici, a prisutne su u *Priručniku*, u zagradi donosimo uputnicu o stranici i retku u kojem se nalaze, no da ne opterećujemo tekst navođenjem svih primjera zastupljene ligature donosimo samo po jedan.

A – grafem *a* tvori u *Priručniku* samo jednu ligaturu, *ad* (35r 3)

B – četiri ligature tvore se spajanjem grafema *b* i *o*

¹⁷³ Frane Paro, *Glagoljska Početnica* (Rijeka: Naklada Benja, 1995.). Ispo tablice stoji i napomena da je načinjena „iz *Rječnika crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije*, Staroslavenski zavod Svetozar Ritig, Zagreb, 1991.“.

V – vrlo brojne su ligature tvorene ovim grafemom, koji ih tvori u preko 150 primjera, i to: *vv, vh, vd, vž, vl, vo, vp* (29v 6), *vr* te tročlane *vvr* (32r 6) i četveročlanu *vlûd*

G – vrlo brojne, preko 300 primjera, i to: *ga, gl, go, gr, gt* (46v 11), tročlane *gda, glv, glt* te četveročlane *gdaž* (32r 1), *goto* (39v 22) i *glût* (44r 8)

D – preko 80 primjera, dvočlane *da, dv, dl, do* (39v 5) i tročlana *dvd* (46v 15)

E – vrlo rijetko se ligature tvore ovim grafemom, tročlane *eli* (43v 9) i *eže*

Ž – također vrlo rijetke, 8 primjera tvorbe ligature *žd*

Z – u 88 primjera nalazimo ligature tvorene početnim grafemom *z*, i to: *za, zv, zg* (46r 5), *zd, zl, zo, zr*, tročlane *zvr, zgo* (44r 18), *zml, zlû* (39r 3) i četveročlanu *zvol* (32v 25)

I – samo dva primjera tročlane ligature *ili*

K – 9 je primjera ligature tvorene ovim grafemom, i to samo *ko*

L – 31 primjer, i to: *lv, lt, lž, lju* i tročlane *lvl, lvt, lûd*

M – vrlo plodan grafem za tvorbu ligatura, u 78 primjera prisutne su ove ligature: *ml, mo, mu* (44v 15) i tročlana *mld* (38v 24), a valja napomenuti da se u spojevima *m + l* uvijek koristi oblik staroga granatog *m*

N – u 21 primjeru tvori ligaturu spajanjem s grafemom *o*

O – samo tri ligature tvore se ovim početnim grafemom: *ol, ož* i tročlana *oži*

P – preko 634 primjera (otprilike jedna trećina) tvore ligaturu ovim početnim grafemom, i to u sljedećim kombinacijama: *pv, pž* (32v 4), *pl, po*, tročlane *pov, pot, pvd* (31v 26), *pvl* (46v 10), četveročlane *prvd* i *potr* (35r 4) te peteročlanu *popov* (29r 28)

R – vrlo rijetko nalazi se kao početni grafem ligature, tek je jednom posvjedočeno spajanje s grafemom *o* (36v 1)

S – također rijetko, jedan primjer ligature s grafemom *l*

T – vrlo plodan, preko 260 primjera u sljedećim kombinacijama: *tv, td* (37r 18), *tž, tl, to, tr*, tročlane *tla* (42r 22), *tvo* (32v 10), *tvr* (38r 16), *tvt* (37r 2), *tov* (34r 19), *tlû* (41r 18)

U – ligaturu tvori u 22 primjera, i to: *ud* (40r 8), *už, užd* (34r 24), *uže* (43r 15)

H – dosta iskorišten grafem za tvorbu ligatura: u 64 primjera dolaze kombinacije *ha, hv, hl, ho, hr, ht, hž* i tročlana *hvl*

Û – grafemom *û* ligature se tvore u 35 primjera, i to: *ûd, ûž, ût, ûže*

Kada pogledamo ligature po brojnosti, najzastupljenije su one tvorene prvim grafemom *p*: jedan trećina svih ligatura u *Priručniku* tvore se njime. Slijedi grafem *g* s 315 primjera, zatim *t* s 263, *v* sa 154, *z* s 88, *d* s 83, *m* sa 78 i *h* sa 64. Manje su zastupljene ligature tvorene grafemima *û* (35), *l* (31), *u* (22) i *n* (21), dok grafemi *a, b, e, ž, i, o* i *r* tvore

ligature kao prvi članovi u manje od 10 primjera. Prema broju pridruženih grafema najzastupljenije su dvočlane ligature (preko 60 primjera), zatim tročlane (30-ak primjera), sedam je četveročlanih i jedna peteročlana (*popov*). Takozvano granato *m*, u inačici koja se naziva „tvrđava“, i u ovom je tekstu zastupljeno samo u ligaturama, što je pojava zabilježena i u ostalim hrvatskoglagoljskim tekstovima mlađeg postanja.¹⁷⁴

Ovime zaključujemo opis grafetičkih elemenata primijećenih u *Priručniku*. Opisali smo linijski ustroj, crvenu boju koja se koristila za označavanje važnih dijelova teksta (većinom inicijala, ali i brojeva te obrednih riječi), razgodne znakove te elemente koji pridonose ekonomiji pisanja – pisanje *in continuo*, kontrakcije, suspenzije i ligature. Sve će uštedne metode biti izuzetno prisutne u *Priručniku*, pa je i njihov pregled vrlo opsežan. Naravno, prisutna su i neka specifična ostvarenja, poput vrlo obimnog širenja fonda kontrakcija, a manjeg boja suspenzija, dok će ligaturna ostvarenja većinom biti u skladu s ustavnoglagoljičkim principima njihove tvorbe i zastupljenosti.

3.2. Grafematička obilježja

Kao što smo već napomenuli, grafematika proučava posebne veze grafema i njihova glasovnog ostvaraja, fonema. U ovom ćemo se poglavlju osvrnuti na: pisanje poluglasa, pisanje glasovne skupine *ju*, pisanje „đerva“ i grafema *f*. Što se tiče „jata“, ovdje se nećemo na njemu zadržavati već ćemo se njime detaljnije baviti u poglavlju o fonologiji. Ovdje se pozivamo na grafijski sustav koji je prisutan u hrvatskom crkvenoslavenskom razdoblju (od 12. do 15. stoljeća).¹⁷⁵

3.2.1. Pisanje poluglasa

Sudbina znakova za poluglasove „jer“ i „jor“, prisutnih u obloglagoljičkim tekstovima, jest prvo stapanje u jedan glas, a od 13. stoljeća ranije poznati jedinstveni znak („jor“) počinje se zamjenjivati mlađim štapićem ili apostrofom. Kod distribucije ta tri znaka zamjetan je pad uporabe znaka za „jor“, a rast uporabe štapića i apostrofa na njegovu mjestu.

¹⁷⁴ Milan Mihaljević, „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“, *Povijest hrvatskog jezika, tom I.*, (Zagreb: Croatica, 2009), 297.

¹⁷⁵ To se razdoblje pak dijeli na dva podrazdoblja: 1) 12. i 13. stoljeće, vrijeme prijelaza s oble na uglatu glagoljicu i 2) 14. i 15. stoljeće, tzv. zlatno doba hrvatskog glagoljaštva. Prema Mihaljević, 2009., 290.

Tako će do druge polovice 13. stoljeća upotreba „jora“ sasvim smanjiti, a uspostaviti će se štapić kao prevladavajući znak uz apostrof, do polovice 14. stoljeća štapić se uvodi na mjesto jakih „jerova“, a apostrof na mjesto slabih, posebice na kraj riječi, dok će se u trećoj četvrtini 14. stoljeća štapić koristiti za kraj riječi, a apostrof bez pravila.¹⁷⁶ Budući da nastanak *Priručnika* smještamo u 15. stoljeće, ovi će već završeni procesi naći svoj odraz u njemu.

Dakle, u *Priručniku* se za obilježavanje mjesta starih poluglasova koriste štapić i apostrof. Već je na prvi pogled jasno da se apostrof koristi znatno češće: preko 1590 pojava, dok je štapića preko 750,¹⁷⁷ dakle više od dvostruko manje. Kako je već ranije utvrđeno, štapić se u ovom razdoblju nalazi na kraju riječi, što smo potvrdili u većini primjera u kojima se javlja: čak polovica (476) svih zabilježenih štapića nalazi upravo u tom položaju. Ipak, u preko 590 primjera imamo i apostrof u tom položaju, što mu daje prednost.

Druga funkcija štapića jest obilježavanje slogotvornosti, u 37 primjera štapić se nalazi na položaju nakon samoglasnog /r/, npr.: *prъsti* (28r 4), *zrъno* (28r 13), *vrъženъ* (28v 11), *vrъhъ* (31r 26), *pretrъpъv'si* (32r 7), *potvrъždenie* (32v 6), *o'vrъžena* (34r 2), *prъsemъ* (37v 26), *ostrъgan'e* (41v 2), *svrъšen'û* (42r 18), *potvrъditi* (46r 1), *h(r)ъ(st)ênin'* (44r 5), *prъvo* (36r 26), *grъč'ki* (45v 14), *trъnovoû* (45v 24). Varijacije štapić – apostrof potvrđene su u ovima primjerima: *prъvo* – *pr'vi* (30r 9), *svrъšen'û* – *svr'shenъ* (30v 3), *svr's(e)n'û* (35r 2), *svr'senoi* (37r 1), *o'vrъzitelъ* (45v 14) / *o'vrъžena* (34r 2) – *o'vr'že* (33r 3). Ipak, najviše varijacija obilježavanja slogotvornosti štapićem ili apostrofom bilježi pridjev *dlъgъ* i njegove izvedenice, pa će se slogotvornost suglasnika *l* u većini slučajeva bilježiti apostrofom, u 22 primjera, a štapić će biti zastupljen u samo dva. Zanimljive su ove varijacije: *dlъžanъ* (35r 18) – *dlъžan'* (39r 12), *dl'žan'* (36r 5), od kojih će posljednja biti najčešća – ako izvedenica završava na suglasnik, u većini će se slučajeva nakon njega pridodati apostrof (tek će se u četiri primjera na tom mjestu zateći štapić).

Apostrof kao indikator jotacije i glasa /j/ pojavljuje se u situacijama kada se iza suglasnika pojavljuje grafem „jat“ koji treba čitati kao „ja“ u primjerima: *d'êvlъ* (43v 5) i njezinim izvedenicama te *d'êkъ* (40v 16) i njezinim izvedenicama. Ova se pojava bilježi i u padežnim nastavcima poput *kr'čen'ê* (30r 12), *narejen'ê* (30r 14), *pobadan'ê* (35r 8), *skrušen'ê*

¹⁷⁶ M. Mihaljević, „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“, 294 – 295

¹⁷⁷ Ovdje treba napomenuti da smo iz konačnog broja izbacili poluglase razriješene u kraticama. Iako smo kratice razriješivali prema riječima koje su u punom obliku, nemoguće je sa sigurnošću utvrditi nalazi li se na predloženim mjestima štapić ili apostrof jer autor često u istim riječima koristi oboje, a ima 91 takav primjer.

(35r 8), *zagovoren'ê* (36r 20), *napl'nen'ê* (38r 8), *ul'ê* (39v 11), *svećen'ê* (42r 19), *žit'ê* (44r 10) itd.

Štapić će se nalaziti i na još nekim mjestima u riječi, poput u tvorbenom prefiksu *sb* u riječi *sbgrêšati* (u *Priručniku sbgrêšaet*, 29r 20) / *sbgrêšiti* (u *Priručniku sbgrêšili*, 32r 26) ali je i prisutno i bilježenje punog vokala: *sagrêšet'* (32v 15), *sagrešaet'* (38v 13). Omjer je podjednak: u po pet primjera nalazimo štapić i puni vokal. Takve će, ali rijetke varijacije biti zastupljene i u prijedlogu *nb* koji se sa štapićem javlja u sljedećim primjerima: *nb* (43v 15) *nenb'vêstit'* (44v 8) i *nbveče'ri* (32r 10) te u prijedlogu *vb*, gdje će variranje štapić/apostrof ipak biti jače zastupljeno, i to u korist apostrofa.

Čini se da situacija u *Priručniku* u nekim slučajevima prati zapažanja J. Hamma o povijesti distribucije štapića i poluglasa: „Apostrof se u njima (tekstovima u kojima egzistiraju oba znaka op. a.) najčešće piše na mjestima, na kojima se poluglas nije izgovarao (na kraju riječi ili i nekim suglasničkim skupinama gdje nije bio u jakom položaju), i obrnuto, tamo gdje se poluglas izgovarao, pisalo se najčešće ' ili I.“¹⁷⁸ Ipak, Hamm se ovdje osvrće na stanje u tekstovima iz 13. stoljeća, dok će za 14. i 15. ustvrditi: „(...) dok je apostrof pomalo degenerirao (misli se na njegov oblik, tj. dužinu samog znaka op. a.) te se u XV i XVI vijeku pisao kao nadslovni znak, koji se bilježio iznad dvaju suglasnika i bez obzira na to, da li je ikada među njima bio poluglas ili ne.“¹⁷⁹ Upravo će se ovakve promjene odraziti i na ortografiju *Priručnika*: štapić se zadržava (iako u dvostruko manje primjera nego apostrof) na kraju riječi (u upola manje primjera nego apostrof) te kao označitelj slogotvornosti (ali uz velike varijacije, posebice kod riječi *dlbgb* i njezinih izvedenica), dok će kao predstavnik vokala, tj. na mjestima gdje se izgovarao biti zastupljen vrlo rijetko i ponovno uz varijacije s riječima s punim vokalom nastalim vokalizacijom „jerova“ u jakom položaju (npr. prijedlog *nb/na*, glagoli *sbgrêšati*, *sbgrêšiti/sagrêšet'*, *sagrešaet*). Možemo ustvrditi da u nekim slučajevima *Priručnik* odražava i veću starinu kod zadržavanja štapića kao znaka za poluglas (npr. kod obilježavanja slogotvornosti), ali da ipak prevladavaju rezultati procesa upotrebe apostrofa kao učestalijeg znaka (a to može biti povezano i s odabirom njega kao jednostavnijeg za ispisati i koji zauzima manje prostora, tj. štedi medij na kojem se piše¹⁸⁰)

¹⁷⁸ J. Hamm, „Datiranje glagoljskih tekstova“, 40.

¹⁷⁹ Isto, 41.

¹⁸⁰ Isto, 41.

jer su prisutne izmjene njega i štapića ne samo u položaju u riječima već i u identičnim oblicima određene riječi.

3.2.2. Bilježenje fonema /j/

Fonem *j* u *Priručniku* bilježi se ili grafemom „đerv“, nultim grafemom (ø) i grafemom *i*. Tako će na početku riječi *i* u intervokalnom položaju grafem „đerv“ biti ispušten, u vrlo velikom broju primjera. Navodimo samo neke primjere ispuštanja na početku riječi – *ego* (29v 24), *emu* (31r 12), *ee* (34v 20), *ei* (35v 25), *edin'* (29v 26), *ed'nomu* (33v 6), *edin(o)go* (37r 6), *edinomъ* (37r 7), *ed'ne* (33r 26), *ed'nu* (33v 15), *ed'no* (33v 6), *es'mo* (37r 26). U intervokalnom položaju također nema bilježenja fonema /j/, npr. *umil(e)nie* (28r 2), *svoemu* (28r 20), *niedinogo* (28v 6), *moe* (28v 27), *svoega* (29r 15), *svoego* (32r 20), *prikazanie* (29v 3), *okrop'leniemъ* (29v 14), *b(o)žie* (30r 4), *nasl(ê)duet'* (29r 19), *daet'* (32v 13), *neveruete* (37r 14), *mazanie* (30r 11), *m(o)leniem* (40v 17), *troice* (43v 19) itd. Slučajevi kada se /j/ bilježi grafemom *i* većinom obuhvaćaju mjesta u riječi u kojima se /j/ nalazi nakon kojeg vokala: *dai* (30v 24), *naide* (31r 20), *običaino* (28v 7), *vprašai* (31v 4), *naiti* (31v 28), *ispitui* (37r 9), *naiveče* (34r 18), *pametui* (34r 16), *negledai* (34v 20), *otai* (35v 25), *varui* (36r 15), *poide* (37v 20), *s(ve)toi* (41r 2), *tainago* (44r 22), *moi* (30r 1), *dostoino* (41r 14) itd. Velik broj grafema *i* koji zamjenjuje fonem /j/ može se uočiti u imperativu (drugo lice jednine) – *vprašai*, *ispitui*, *dai*, *pametui*, *negledai*, *neprebivai* (34v 12), *varui*, *ispitai* (42v 3) – a ti su oblici zapravo ostatci starih nastavaka na *-žd* (*daždb*, *podaždb* i sl.), gdje se ova skupina reflektirala u mlađe čakavsko /j/, a zapisuje se kao *i* ispred drugih vokala.

Refleks *j* tradicionalne staroslavenske supine *-žd* javljat će se još u nekim riječima, ali će u njima biti zapisan grafemom *j*, poput riječi *prêje* (28v 18) / *prije* (31v 1, od stsl. *prêžde*), zatim *vrêjena* (42r 8, od stsl. *vrêždati*), *potvrъjen'e* (38r 16, od stsl. *tvrъžde*) te u riječi *narejenie* i u svim njezinim izvedenim oblicima (npr. pridjev *narejeni*, *narejenih'*). Ove riječi nema u korpusu staroslavenskih i hrvatskokrkvenoslavenskih riječi,¹⁸¹ ali jedan primjer iz samog *Priručnika* otkriva nam njezin stariji oblik: *narežden'i* (40r 23).

Još će se u jednom slučaju glas /j/ ispisivati grafemom *j*: ako su riječi stranog porijekla, i to na mjestu grčkoga i latinskoga /g/. Ti su slučajevi potvrđeni u *Priručniku* u sljedećim riječima: *e(van)j(e)lie* (30v 19), *e(van)j(e)l(ъ)ski* (40v 1 – misli se na svećenički

¹⁸¹ *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik* (Zagreb: Matica hrvatska, 2009.) i *Rječnik hrvatskog crkvenoslavenskog jezika* u Staroslavenskom institutu.

red, poimeničeni pridjev, te *a(n)j(e)lb* (34r 25) i izvedeni pridjev *anjelb̃ski*, u *Priručniku* u obliku *a(n)j(e)l(b)skih̃* i *a(n)j(e)l(b)sk(a)go* (40v 3 i 13).

Premda bismo očekivali veću distribuciji fonema /j/ u jednom tekstu mlađeg postanja,¹⁸² izgleda da u *Priručniku* bilježenje ovog fonema prati nekoliko pravila, i to razmjerno dosljedno: uvijek će se ispisivati u riječima stranog porijekla te u riječima koje u sebi sadržavaju stsl. skupinu *-žd* ili morfološki nastavak *-žd*, a neće se ispisivati na početku riječi te u intervokalnom položaju.

3.2.3. Grafem *û*

Distribucija ovog grafema vrlo je pravilna, a odnosi se na označavanje glasovne skupine *ju*, pojavljuje se na mjestu staroslavenske skupine *ždu*, u morfološkim nastavcima i pri označavanju palatalnih suglasnika *l* i *n*.

Tako će se skupina *ju* redovito označavati grafemom *û* na početku riječi: *ûnakb̃*, *ûnoša*, *ûže*, u korijenu riječi: *otnûd'* (30r 15), *blûsti* (32r 18), *blûditi* (39r 9), *sablûdi* (28v 20), *prelûdêênie* (33v 28) i *prelûbodêêniê* (35v 13) a skupinu *ždu* u ovim primjerima: *meû* (> *mežda*).

Palatalnost se označava tim grafemom u riječima poput *lûbav'* (35r 16), *lûdi* (33v 18), *lûbit'* (42v 4) i gore navedenim riječima, a imenice ženskog roda koje završavaju na *l* ili *n* redovito u akuzativu jednine dobivaju nastavak *-ju*: *n(e)d(ê)lû* (31v 23), *z(e)mlû* (41r 23), *nevolû* (32r 15), *želû* (35v 10), a prenosi se i na pridjev *viš'nû* (34v 1), kao i na dativ imenice muškog roda *tvorit(e)lû* (41r 18). U imenicama istog roda i istog padeža koje završavaju na *j* i pripadaju *ja*-deklinaciji prisutan je drugi oblik osnove na *-iju*: *rêčiû* (44r 11), *al'moziû* (39v 26). U zamjenicama je također prisutan ovaj grafem kao morfološki nastavak, i javlja se također u akuzativu jednine ženskog roda: *svoû* (31v 24) ili *û* (35v 25). Isti će se grafem nalaziti i u instrumentalu jednine imenica ženskog roda: *lûb'viû* (28v 19), *misliû* (28v 19), *isp(o)v(ê)d'û* (29v 5), *vodoû* (40r 18), *opovêdiû* (42r 15), *ženoû* (43r 16), *slinoû* (43v 13), *kriz'moû* (43v 25) te u istom padežu i rodu pridjeva: *s(ve)tuû* (28v 20), *popovoû* (43v 13), *tr̃novouû* (45v 24). U drugim rodovima i padežima imamo primjere za srednji rod u dativu ili lokativu: *narejn'û* 30v 8), *svr̃š(e)n'û* (42r 18) *skazaniû* (36r 23), *upv(a)niû* (38v 7), *naučeniû* (44r 9), *e(van)j(e)l(i)û* (44r 13) U tzv. *j*-glagolima u prezentu množine dolaziti će nastavak -

¹⁸² U tekstovima koji su pisani u 14. stoljeću već su zamjetne pojave da grafem *j* dolazi na mjesto fonema /j/ bez obzira na njegovo podrijetlo. Prema: Marinka Šimić, „Grafijske i fonološke osobitosti Psaltira u Akademijinu brevijaru (III C 12)“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 32 (2006), 260.

jut' (*slêduât'* (28v 22), *neimaât'* (29r 22), *poš(a)lût'* (31v 23), *priemlût'* (32v 22), *otpuçaât'* (36v 19), *dêlaât'* (37r 15), *s̃bgrêšaât'* (39r 6), *zbiraât'* (41v 10)), ali će biti zastupljena i pojava mlađeg nastavka *-ju*: *imaû* (28v 9), *vzvrâcaû* (33r 11), *nepuçaû* (34r 19), *neimaû* (29v 9), *proklinaû* (36r 8). Slično će se tvoriti i oblici aktivnih participa: *priemlûci* (29v 26), *imêûcim* (32r 17), *raz'vrâcaûće* (33r 20), *pitaûće* (35r 5), *putuûcim* (37v 10), *pakostuûcih'* (35r 14), *prebivaûće* (38r 7), *daûci* (38v 18) itd.

3.2.4. Grafem *f*

U *Priručniku* se grafem *f* pojavljuje samo u stranim riječima: *boneficiê* (29r 2), *oficiê* (29r 3), *oficiêli* (29r 19), *bonifaciê* (36r 24), *efifata* (43v 14), dok se u riječima domaćeg porijekla ne ispisuje već zamjenjuje grafemom *p* – u *Priručnik* je prisutna imenica *upv(a)nie* (31v 20) koja se u svim izvedenim oblicima piše ovako, korištenjem skupine grafema *pv* umjesto *f*. Takva distribucija ovoga grafema zapažena je kao pojava karakteristična za 15. stoljeće jer se „(...) sve do 15. stoljeća nalazi samo u stranim riječima: antifонъ, еfifanija, fratar, filosofъ, Филипъ, a od 15. stoljeća sporadično se javlja i u domaćim riječima, najčešće u riječi ufati i ufanje.“¹⁸³

Ovime i zaključujemo opis grafematičkih značajki *Priručnika*, koje odražavaju stanje kakvo je karakteristično za hrvatske petnaestostoljetne uglatoglagoljičke tekstove. Desistematizacija korištenja znakova za poluglase vrlo je vidljiva, tako da se u istim riječima istog oblika zapažaju varijacije štapić/apostrof, na primjer u označavaju slogotvornosti glasova /r/ i /l/. Ipak, neke će grafematičke značajke slijediti dobro utvrđena pravila distribucije, poput bilježenja glasa /j/ i grafema *f*, gdje će se prema tradicijskom načinu pisanja u stranim riječima ovi glasovi redovito zapisivati. Tako će *Priručnik* na grafematičkoj razni također „miješati“ starije i novije pojave u grafiji, što je bilo i očekivano, ali će i slijediti u tom razdoblju vrlo dobro utvrđena pravila pisanja grafema uglate glagoljice i njihova odnosa prema glasovnim ostvarajima. Kako će se pravila distribucije pojedinih glasova i/ili njihovih refleksa u promatranome tekstu odnositi prema izgovornom stanju, tj. prema onodobnom govoru, i u kojoj će mjeri odlike narodnog jezika ući u *Priručnik*, izložit ćemo u narednom poglavlju.

¹⁸³ M. Šimić, „Grafijske i fonološke osobitosti Psaltira u Akademijinu brevijaru (III C 12)“, 260.

3.3. Fonologija

U proučavanjima svih tekstova nastalih na hrvatskom govornom području tijekom srednjovjekovlja ističu se kao glavne karakteristike tropismenost (glagoljica, latinica i ćirilica) i trojezičnost (latinski, staroslavenski i hrvatski jezik). Staroslavensko jezično naslijeđe u hrvatskoj pismenosti postalo je okosnicom daljnjeg jezičnog razvoja, no ipak se ne može govoriti o jedinstvenom jeziku kojim su pisani svi onodobni hrvatski tekstovi. Formalni okvir koji je dao staroslavenski jezik nadograđen je hrvatskim elementima, što se ponajviše vidi na fonološkoj razini (prednji i stražnji nazali zamijenjeni su vokalima *e* i *u*, „jery“ vokalom *i*, poluglasovi se izjednačuju, a kasnije i nestaju i samoglasnog sustava itd.). Ova se inačica/redakcija/varijanta staroslavenskog jezika danas formalno naziva hrvatskih crkvenoslavenskim jezikom.

Međutim, hrvatski crkvenoslavenski jezik zapravo je bio rezerviran za liturgijske knjige, obrednike, to jest imao je funkciju sakralnog jezika koji se koristio na „najvišoj, službenoj razini, u liturgijskim, biblijskim i ritualnim tekstovima“.¹⁸⁴ Ostali tekstovi, koji nisu izravno bili vezani za oltar, u sebe u većoj mjeri unose osobine hrvatskog čakavskog jezika, to jest razbijaju zadanu normu jer su na neki način opušteniji u prijenosu poruke, a često je to radi toga da se sadržaj prenese čitatelju na razumljiviji način, onaj koji mu je bliži, kao što je to narodni govor. Tako će taj hibrid, nazvan čakavsko-crkvenoslavenski amalgam,¹⁸⁵ biti prisutan u tekstovima zborničkog tipa, to jest neliturgijskim književnim djelima.

Već smo prije odredili da je *Priručnik* nastao ili krajem 14. stoljeća ili početkom 15., ponajprije prema grafijskim osobinama. Na mnoštvu tekstova zborničkog sadržaja tog vremena može se pratiti to „miješanje“ hrvatskog crkvenoslavenskog jezika te čakavskog govora,¹⁸⁶ a budući da *Priručnik*, vrstovno određen kao djelo moralne teologije, upada u taj korpus, i u njemu možemo uočiti upravo taj hibridni jezik. Pri opisu jezika *Priručnika* polazimo dakle od norme, hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika, te uočavamo i elemente čakavskoga govora.

¹⁸⁴ Katarina Lozić Knezović, „Odnos crkvenoslavenskoga jezika i govornoga jezika u hrvatskome srednjovjekovlju“, *Časopis za hrvatske studije*, Vol: 6 (2012.): 217.

¹⁸⁵ Stjepan Damjanović, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1984), 21.

¹⁸⁶ Anica Nazor, „Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima“, *Slovo*, br. 13 (studeni 1963.): 68.

3.3.1. Samoglasnici

Samoglasnički sustav zabilježen u *Priručniku* broji šest samoglasnika: *a*, *e*, *i*, *o*, *u* i *ê*. Njima ćemo pridružiti i slogotvorne glasove *r* i *l*. Ovakav je sustav posljedica rasterećenja glasovnog sustava naslijeđenog iz staroslavenskog jezika, a glavno se rasterećenje vidi u nedostatku jerova (kao posljedice vokalizacije) i preglašavanjem nazalnih glasova *ę* i *o* u samoglasnike *e/a* i *u*. Također, nedostaje i staroslavenski samoglasnik *jeri* (*y*), koji se preglasio u *i*. Ovakve će se pojave vrlo dosljedno provoditi u *Priručniku*.

a) Vokalizacija

Prva pojava na koju ćemo se osvrnuti jest vokalizacija jerova. Opća je pojava njihov prelazak u vokal *a* kad su u jakom položaju, dok se u slabom položaju gube. Međutim, čakavskom narječju „svojevrsna je vokalizacija slabih jerova i u drugim slogovima, a ne samo na početnom, koja je poznata kao jaka čakavska vokalnost“.¹⁸⁷ Takva se vokalnost primjećuje u zamjenici *ča*, prijedlozima *vь* (ispred riječi koje počinju s *v* i sporadično pred pokaznom zamjenicom), *sь* (ispred riječi koje počinju sa *s*, *z*, *š* ili *ž*), *kь* (ispred riječi koje počinju s *k*, *g* i *h*), u kosim padežima imenice *zal* te ispred sufiksa *-bstvo* i *-bski*.¹⁸⁸

Ovaj skup pravila distribucije vokaliziranih jerova slabo je posvjedočen u *Priručniku*. Najzastupljeniji po broju pojava jest prijedlog *vь*, koji se piše sa štapićem, apostrofom ili bez označavanja mjesta starog „jera“. Iako je zabilježen u velikom broju ispred riječi koje počinju suglasnikom *v*, vokalizacija se provodi tek u nekoliko primjera, i to u supostojanju s nevokaliziranim oblicima. Na primjer: *v' vodu* (x 2, 30v 12) i *va vodu* (x2, 30v 9), ali ima više primjera bez vokalizacije: *v' vrême* (32r 6), *v' vsem* (38v 5), *vь v(ê)ki* (33r 25), *vь vs(a)ko* (35r 18), *vь vêri* (43v 19). Supostojanje vokaliziranih oblika i ostataka starih jerova zabilježeno je i u primjerima *v' obraz* (x 3, s tim da se jednom ispušta štapić/apostrof na kraju riječi – 40v 2) i *va obra* (jednom, i to bez posljednjeg grafema *z*, vjerojatno autorova pogreška, 30r 26), a jednom se vokalizacija bilježi ispred samoglasnika *o* – *va ono* (32r 24). Ostali se primjeri ne vokaliziraju, a često će i izostati oznaka na mjestu na kojem je stajao „jer“, npr.: *v s(ve)tom'* (44r 13), *v kr'vavu* (45v 21), *v srci* (43v 5), *v d(u)šahь* (28r 14), *v d(a)n* (28r 25), *v cr(ь)kvi* (29v 17), *v takom* (31v 25), *v kaležь* (28r 16), *v komь* (29v 24), *v kih'* (28v 8), *v lice* (34v 20),

¹⁸⁷ Sofija Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, 2014.), 80.

¹⁸⁸ Dragica Malić, „Glasovne pojave u „Odlomku Korčulanskoga lekcionara““, *Rasprave ZHJ*, Sv. 21 (1995): 105.

v *mêsto* (28v 11), v *mukah'* (44v 17), v *nemь* (37r 16), v *nego* (31v 5), v *pakli* (29v 6), v *proklat'stvo* (36r 14), v *razum* (29v 24), v *zlobi* (38r 7), v *život* (34r 12).

Slična se pojava može uočiti i u prijedlozima *sъ* i *къ*, kod prijedloga *sъ* bit će u nešto većem broju zastupljeno vokaliziranje jera, i to većinom ispred samoglasnika: *sa isp(o)v(ê)d'û* (29v 5), *sa okrop'leniemь* (29v 14), *sa onêmь* (39r 21), *sa onov'* (43r 10) te jednom suglasnika ž: *sa ženoû* (43r 16). Ipak, ni ovo nije općeprihvaćeno pravilo jer nalazimo i primjere bez vokalizacije ispred samoglasnika poput *s' eteru* (38r 1), *s' êzikomь* (44r 24), *s inakom* (44v 7). Također će biti prisutni primjeri u kojima se „jer“ nakon prijedloga *sъ* uopće ne označava: *s mr'tvim'* (34r 11), *s mirom'* (34r 19), *s m(o)litvami* (39r 2), *s vodu* (28r 15), *s nami* (37r 23), uz one u kojima je prisutan apostrof: *s' b(o)žimь* (38r 23), *s' d'êkom'* (39v 1), *s' mužemь* (43r 15), *s' m(a)teriû* (45v 10).

Vokalizacija prijedloga *къ* samo se jednom javlja ispred samoglasnika kojim počinje nova riječ: *ka upv(a)niû* (38v 7), ali imamo i primjere *ka ol'taru* (28v 14) i *k ol'taru* (42r 22, dakle supostoje vokalizirani i nevokalizirani oblici istih skupova), no nema primjera provođenja ili neprovođenja vokalizacije ispred riječi koje počinju suglasnicima *k*, *g* i *h*. I ovdje, kao i kod prijedloga *vъ* i *sъ*, supostoje oblici u kojima se označava ili ne označava mjesto jera: *k' vsêm'* (31v 20), *k' semr'ti* (32r 24), *k' nauku* (37r 14), *k' semu* (42r 9), *k' nemočniku* (38r 25), *k' cr(ь)kvê* (43r 25) te *k cr(ь)kvê* (41v 19), *k nemu* (39v 20), *k naučeniû* (44r 9), *k nego* (44v 19), *k tesnomu* (41v 10), *k b(i)sk(u)pu* (32v 9), *k b(og)u* (33v 9), *k pomoći* (32r 2), *k sêi* (33v 1), *k veri* (38v 7).

Vokalizacija će pak biti prisutna u kosim padežima imenice *zalb*, no nismo pronašli ni jedan primjer ove glasovne pojave u riječima koje se tvore nastavcima *-bstvo* i *-bski* pa možemo zaključiti da se vokalizacija, to jest jaka čakavska vokalnost, osobina narodnog jezika, u *Priručniku* provodi u vrlo malom broju primjera.

Iako je pojava prelaska „jerova“ u jakom položaju u glas /a/ ili /e/ opća, pogotovo ako na umu imamo vrijeme nastanka *Priručnika*, u nekoliko će se primjera naći i štapićem zabilježen poluglas unutar riječi – kod lične zamjenice u dativu množine *нѣма* (45v 12), glagola *sъgrêšaet* (29r 20), priloga *тѣгда* (43v 18) i glagola *не нѣвѣstit'* (44v 8) i prijedloga *нѣ* (43v 15). Ove pojave svjedoče o upotrebi štapića unutar riječi, vjerojatno ostataka zamjene etimološkog *a* štapićem, pojave prisutne u tekstovima do 13. stoljeća.¹⁸⁹

¹⁸⁹ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 68.

b) Distribucija „jata“

Iako se „jat“ vrlo rano u produkciji tekstova hrvatskog crkvenoslavenskog jezika zamjenjuje s *e* ili *i* (već od 12. stoljeća), također postoje i tekstovi koji ga dobro čuvaju, uz samo sporadične pojave refleksa. Proces zamjene je u nekim tekstovima i uzajaman, pa će se naći i primjeri gdje se na mjestu na kojem etimološki stoji *e* nalazi „jat“. Stoga se problematici „jata“ uopće teško može pristupiti s jedinstvenog stajališta, a promatraju se njegovi ostvaraji u pojedinim tekstovima. Uzroke takve šarolikosti donekle pojašnjava sljedeći citat: „Broj zamjena *jata* sa *e* ili *i*, njihova distribucija kao i broj i distribucija primjera hiperkorektno uporabe *jata* za izvorne *e* i *i* ovise o starosti i vrsti teksta, o njegovu predlošku i zemljopisnom podrijetlu, ali i podrijetlu pisara koji ga je pisao i njegovu stavu prema tradiciji i crkvenoslavenskoj normi.“¹⁹⁰ To je vrlo mnogo faktora koje treba uzeti u obzir kada se promatra *jat*, ali je također uočeno da „(...) se u većini tekstova slovo *jat* na položaju praslavenskog *jata* pojavljuje znatno češće od slova *e* i *i*“.¹⁹¹ Takva će distribucija „jata“ biti opažena i u *Priručniku*, gdje će se javljati u mnogo većem broju nego njegovi refleksi.

U korijenu riječi dobro se čuva, a tek će se u nekoliko leksema zabilježiti odstupanja u korist *e* ili *i*. Primjeri u kojima se čuva zaista su mnogobrojni pa navodimo samo neke: *têlo* (35v 25), *imêti* (28r 7), *mêsto* (28v 11), *zrêlb* (28r 23), *rêči* (28v 8), *o'réči* (30r 26), *bl(a)godêt'stva* (29r 2), *uvêti* (29r 4), *priêti* (29r 7), *starêšim'* (29r 16), *izvrêči* (29v 11), *iscêlêet'* (30r 2), *poslêdn'e* (30r 11), *zapatêl'* (40v 19), *olêi* (30v 14), *krêpostb* (32v 13), *krêpko* (32v 22), *sp(o)vêd* (33v 5), *sêti* (33v 12), *lêto* (33v 16), *prelûdêênie* (33v 28), *nesvêtna* (34r 3), *svêt'* (34r 4), *bêsêdi* (34v 3), *dêlom'* (38v 19), *razumên'e* (35v 19), *nêki* (30r 15), *vrêjena* (42r 8), *obêma* (42v 6), *hotêl'* (29r 1), *vêst'* (43r 3), *ukrêpit'* (43v 23), *gnêvb* (44r 22), *lênosti* (44v 20), *sêdêše* (45v 10), *navêstiti* (46r 10), *bêsi* (46r 16) itd. U korijenskim će se morfemima najviše i javljati *e* ili *i* umjesto „jata“, no ta pojava ograničena je samo na nekoliko riječi, a prisutne će biti i dublete. Na primjer:

vêra – *vera* i izvedenice: u imenici prevladava oblik s korijenskim „jatom“, npr. *vêra* (x 5), *vêru*, *vêrê*, *vêre*, *vêri* (x 2), *vêru* i *vêrou* (ukupno 12 primjera), dok se refleks *e* (prema pravilu Meyer-Jakubinski) javlja samo dva puta u lokativu jedine *veri*. Prevladavajući je i „jat“ u pridjevu *vêr'ni* koji se javlja 4 puta te jednom u negacijskom obliku, *nevêrnje*, naspram dva

¹⁹⁰ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 71.

¹⁹¹ Isto, 71.

primjera refleksa *e*, *ver'ni* i *ver'niĥb*. U glagolima imamo jedan primjer za prvo lice jednine prezenta *vêrueši*, ali će se u negaciji prezenta drugog lica množine pojaviti *e*: *neveruete*, kao i u participu *veruûće*.

têlo – *teles(ĥ)an'* i izvedenice: vrlo je zanimljiva izmjena „jata“ i refleksa *e* u imenicama i pridjevima izvedenicama iz osnovne imenice *têlo*. Naime, u osnovnoj riječi, *têlo*, redovito će biti očuvan „jat“ (27 primjera u nominativu, genitivu, akuzativu, dativu/lokativu i instrumentalu jednine), kao što je to i u leksemu iz korpusa staroslavenskog jezika (*têlo*, *têlese*, *têlesi* s.).¹⁹² Kada je pak riječ o izvedenicama, tada će se etimološki „jat“ preglasiti u *e* (opet prema pravilu Meyer-Jakubinski), npr. *tel(e)snik*, *tel(e)sa*, *tel(e)s(ĥ)na* (x 2), *teles'ne*, ali će i u jednom primjeru za osnovnu riječ za genitiv množine na mjestu etimološkog *e* doći do zamjene s „jatom“: *telêsĥ* (32r 22).

dête – *dite*: etimološki „jat“ u više je primjera zamijenjen s refleksom *i*: *dite* se javlja u sedam primjera, a *dête* u dva. U genitivu jednine javlja se oblik *ditete* (x 2), a u akuzativu množine dublete *dit'cu* i *dêt'cu* (x 2).

grêĥb – *griĥb/grehĥb*: u vrlo velikom broju prevagu odnosi čuvanje korijenskog „jata“ prema etimološkom stanju – 42 primjera riječi *grêĥb* i njezinih izvedenica stoji nasuprot tek tri primjera refleksa: *sĥgrešil'*, *sagrešetĥ* i *grišan'*. Dok je za oblik *sagrešetĥ* potvrđena dubleta *sagrêšet'*, ostala dva oblika ne dolaze s etimološkim „jatom“, tek će pridjev *grišan'* imati parnjaka u riječi *grêšnih'*. Ovdje se dakle može uočiti tek rijetko zastupljen refleks „jata“, i to ekavski i ikavski.

potrêba – *potriba*: premda se ne javlja u velikom broju slučajeva (sedam s etimološkim „jatom“ i šest s refleksom, ovo je jedini primjer u kojem u gotovo podjednakom omjeru supostoje etimološki „jat“ i refleks *i*.

lêčiti – *likarija*: jedan je primjer glagola s etimološkim „jatom“, *lêče* (*se*), dok će dvije izvedenice imati ikavski refleks: *likar'ske* i *likarie*.

predika – jedina riječ koju nalazimo u *Priručniku*, a da se ne javlja s etimološkim „jatom“ jest *predika*, no u izvedenicama se javljaju oba refleksa, *e* i *i*. Tako se refleks *e* javlja u riječima *predikan'i*, *predikui* i *nepredikui*, ali će se u participu javiti *i*: *pridikaûći*.

Slični će se omjeri, u korist etimološkog „jata“, nalaziti i pri pogledu na „jat“ u prefiksima *nê-* i *prê-*: kod prefiksa *nê-* u negaciji glagola *biti* supostojat će „jat“ i njegov ekavski i ikavski refleks. Međutim, dva primjera ekavskog refleksa (*nesu*, *nesam'*) i dva ikavskog (*ni* x

¹⁹² *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, s. v. *têlo*.

2) u manjini su pred brojem primjera u kojima se „jat“ čuva: *nêsu* (x 2), *nê* (x 5), *nêst'* (x7), *nesut'* (x 2) i jedan primjer za drugo lice jednine *nêsi*. Slično će biti i kod riječi u kojima prefiks *nê-* tvori neodređenu zamjenicu: tek će se u četiri primjera „jat“ iz ovog prefiksa odraziti u *i* – *nika*, *nikogo*, *niku* i *niki*, dok će primjeri s „jatom“ biti brojniji: *nêki* (x 8), *nêka* (x 2), *nêkoga*, *nêke*, *nêci* (x 2), *nêkie*, *nêku*.

Jedine riječi u kojima će prevladavati refleksi „jata“ jesu prijedlozi *prêje* i *prêdb* – u prvom slučaju imamo deset primjera oblika *prije* naspram četiri *prêje*, dok će se *prêdb* preglasiti u *pred'* u devet primjera. Etimološki „jat“ ostat će očuvan tek u dva primjera izvođenja novih riječi: *sprêd'* i *naprêd*, ali je za posljednji primjer zabilježen i oblik *naprid*.

Kao što je navedeno u uvodnim napomenama o „jatu“, i u *Priručniku* će njegove pojave u nekim mjestima biti zamijenjene refleksima, preuzetim iz lokalnog govora. Za područje srednjočakavskog dijalekta „jat“ bi trebao ostvarivati svoje refleks prema pravilu Meyer-Jakubinski, što je i potvrđeno u primjerima *ver'ni*, *ver'niĥ*, *neveruete*, *veruûće* i *tel(e)snik*, *tel(e)sa*, *tel(e)s(b)na*, *teles'ne*, ali kada se uzme u obzir da se u tekstu nalaze i primjeri (i to u većem broju) s očuvanim „jatom“, teško da se može govoriti o snažnom uplivu govornih oblika u tekst *Priručnika*. Prije će biti da u autora postoji svijest o oblicima iz lokalnoga govora, ali i da „su pisari bili poučavani i da su znali da jat ima poseban položaj u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku koji je različit od običnoga /e/ ili /i/ i stoga su, manje ili više dosljedno, za njega rabili posebno slovo“.¹⁹³ To će, u *Priručniku*, biti potvrđeno vrlo velikim brojem primjera s etimološkim „jatom“ koji višestruko nadmašuju broj onih s ostvarenim refleksima, čak i kada govorimo o dubletama, pa time možemo za njega reći da se etimološki „jat“ čuva, uz vrlo mali broji prisutnih refleksa.

c) Refleksi prednjeg nazala (ǣ)

Staroslavenski prednji nazal ǣ u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima ostvarit će se kao samoglasnik *e*, ali će taj refleks supostojati s čakavskim refleksom *a* koji se ostvaruje kada se prednji nazal nađe iza *j*, *č* ili *ž*. U *Priručniku* primjena tog pravila zabilježit će se u primjerima *ožati* (28r 23) i *počanši* (28r 26) te u riječi *êzikb* (44r 24). Dakako, grafem „jat“ na početku riječi i među vokalima čita se kao *ja* (u *Priručniku* imamo i primjer *êkovb*), tj. označava glasovnu skupinu *ja*, pa i u ovom posljednjem primjeru imamo čakavski refleks prednjeg nazala.

¹⁹³ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 71.

Kada se *ę* pak nađe u okružju koje nije vezano za formulu po kojoj se reflektira u čakavsko *a*, ostvaraj će biti *e*, ali će u *Priručniku* također biti prisutna kolebanja između *e* i *a*. Tako će u riječi s staroslavenskim korijenom *-kļet-* u velikoj većini slučajeva ostvaraj biti *-klat-* (*proklati, proklat'stvo, proklate, proklat'*), dok će se u manje primjera nazal preglasiti u *e* (*prokleta, prokletihъ, proklet'stva, proklet'*, omjer je 17 refleksa *a* naspram sedam refleksa *e*). Ovo je već posvjedočena čakavska fonološka osobina u nekim govorima zadarskih otoka, poput govora mjesta Zaglav na Dugom otoku i Kali na otoku Ugljanu.¹⁹⁴ Kod glagola *priêti* također grafem „jat“ označava skupinu *ja*, tj. refleks *a*, a samo je u jednom primjeru zastupljen oblik *prieti*. Glagol *poêti* dolazi u ovom obliku u svim primjerima (x 4, uz izvedene oblike *poêli* i *poêlb*), kao i glagoli *proliêti* i *nastoêti* (po jedan primjer). Iako su prisutna kolebanja između refleksa *a* i *e*, to nije jedinstvena pojava rezervirana za *Priručnik*: kolebanja su prisutna i u drugim neliturgijskim hrvatskoglagojskim tekstovima poput Kolunićeva i Petrisova zbornika,¹⁹⁵ dok se varijacije nazala *ę* u glagolu *prięti* nalaze i u Vatikanskom misalu.¹⁹⁶ Ovakva distribucija refleksa staroslavenskog nazala *ę*, koji u velikoj većini primjera daje čakavsko *a*, pokazuje nam upliv govornih fonoloških oblika u *Priručniku*.

d) Slogotvorno *l* i *r*

Postojanje slogotvornih glasova *l* i *r* u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku tumači se vrlo čestim, ali nedosljednim označavanjem slogotvornosti dodavanjem glasovima */r/* i */l/* koji od znakova za „jerove“. Iako je stanje u starijim glagoljskim tekstovima poprilično neujednačeno (npr. fragmenti iz 12. stoljeća uopće ne bilježe slogotvornost „jerom“, kao ni u dijelu fragmenata iz 13. stoljeća, dok se kasnije u nekim tekstovima slogotvornost obilježava štapićem ili poluglasom)¹⁹⁷ te su razlike od kodeksa do kodeksa velike, čini se da je fonološka vrijednost ovih glasova ipak neupitna, te se pridružuju inventaru fonema hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika. Njihovo preglasavanje (*r* u *ar/er* i *l* u *u/ul/lu*) sigurno

¹⁹⁴ Vidi više u: Robert Špralja, „Vokalizam govora Zaglava na Dugom otoku“, *Čakavska rič* XLIV br. 1-2 (2006): 35 i Mislav Benić: „Fonologija i naglasak imenica u govoru mjesta Kali“, *Rasprave* 39/1 (2013.): 26.

¹⁹⁵ S. Damjanović, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, 67 – 68; Marinka Šimić, „Grafijske i fonološke osobitosti Psaltira u Akademijinu brevijaru (III C 12)“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 32 (2006): 258.

¹⁹⁶ Marinka Šimić, „Jezik Muke po Mateju u hrvatskim glagoljskim misalima“, *Slovo* 50 (2000): 34.

¹⁹⁷ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 69.

se u lokalnim govorima dogodilo prije 15. stoljeća, no u tekstovima se tek tada počinju javljati u preglašenoj verziji,¹⁹⁸ što je, dakako, utjecaj govorne sredine.

U *Priručniku* će se slogotvornost *r* i *l* označavati, s tim da će biti različita distribucija štapića ili apostrofa nakon likvide. U velikoj većini primjera slogotvornost će se označiti apostrofom: *kr'v'* (37r 25), *kr'v'ni* (35v 20), *čr'v'mi* (43v 11), *dr'žan'* (29r 3), *dr'ži* (32r 18), *kr'čen'e* (29r 8), *vzdr'žati* (29r 26), *mr'tvaca* (29v 4), *mr'tvim'* (34r 11), *mr'zit'* (45r 6), *prekr'stiti* (29v 14), *kr'votečeniê* (30r 3), *kr'čeniъ* (30r 18), *kr'ču* (30r 27), *svr'šeniъ* (30v 3), *kr'stiti* (30r 18), *kr'stilnicê* (31r 8), *kr'stiteľ* (32r 12), *kr'stên'stvo* (32v 10), *sr'ca* (31v 5), *priskr'bno* (45r 20), *dl'g'* (31r 4), *ispl'ni* (31r 12), *napl'ni* (32r 4), *nadopl'nit'* (32r 16), *dl'žnago* (33r 8), *dl'žaniъ* (33v 12), *pl'k* (37v 23), *is'tl'mačevati* (44r 12), *sl'zi* (46r 25), dok će se u manjem broju biti prisutno označavanje štapićem: *prъsti* (28r 4), *zrъno* (28r 13), *vrъžen* (28v 11), *svrъšeni* (29r 14), *vrъhъ* (31r 26), *pretrъpêv'ši* (32r 7), *potvrъždenie* (32v 6), *o'vrъžena* (34r 2), *trъpi* (36r 19), *prъvo* (36r 26), *prъsemъ* (37v 26), *vrъšiti* (40v 15), *ostrъgan'e* (41v 2), *svrъšen'û* (42r 18), *svrъšit'* (42v 1), *o'vrъzeta* (43v 15), *potvrъdi* (43v 19), *utvrъdi* (44r 17), *grъčki* (45v 14), *o'vrъziteľ* (45v 14), *o'vrъzi (se)* (45v 18), *trъnovoû* (45v24), *potvrъditi* (46r 1). Omjer je 37 : 161 u korist označavanja slogotvornosti apostrofom uopće, dok će se slogotvorno *r* apostrofom označiti 124 puta, a štapićem 35, a slogotvorno *l* apostrofom 37 puta, a štapićem tek dva. Vrlo su rijetku primjeri kada se slogotvornost uopće ne označuje, jednom u riječi *semrt* (31r 6), također jednom u riječi *krčen'e* (38r 8) te dva puta u riječi *dlžaniъ/dlžan'* (38r 22 i 39r 15).

Rijetkost će biti i dublete, tj. iste riječi u kojima je na različite načine označena slogotvornost *r* ili *l*: na 42v 18 stoji *četr'tago*, a dva retka dalje (42v 20) *četrъtomъ*, a kod pridjeva *dl'žaniъ* većinom će slogotvornost biti označena apostrofom, a tek u dva primjera imamo štapić, na 34v 18 *Dlъžaniъ* i na 39r 12 *dlъžan'*. Slično je i s rednim brojem *prvi*, gdje se u jednom primjeru slogotvornost označava štapićem (45v 4), a u dva apostrofom (30r 9 i 12). U *Priručniku* ne nalazimo preglašavanja slogotvornih glasova u zabilježene skupine fonema (*ar/er, u/ul/lu*), a opisu dodajemo i pridjev *mtrъvenaê* (32v 22) gdje je autor očito pogriješio i zamijenio položaj grafema *r* i *t*, ali je ipak dodao štapić kao oznaku slogotvornosti.¹⁹⁹

Iz navedenih primjera vidimo da se ni slogotvorno *r* ni slogotvorno *l* ne zamjenjuju skupinama vokal + likvida odnosno puni vokal. Ovakvo nam stanje može potvrditi dataciju

¹⁹⁸ Isto.

¹⁹⁹ O tome više u poglavlju o pogreškama.

nastanka *Priručnika* u 15. stoljeće – prema ranijim istraživanjima tekstova koji su vremenski bliski *Priručniku* utvrđeno je da se u 15. stoljeću zamjene slogotvornih suglasnika bilježe vrlo rijetko, ako i uopće, iako će se ta pojava nešto ranije pojaviti u hrvatskim latiničnim rukopisima.²⁰⁰ Tako će očuvani slogotvorni suglasnici (obilježeni apostrofom ili štapićem) biti uočeni u *Pariškoj pjesmarici* (1380.), *Petrisovu zborniku* (1486.), Korizmenjaku *Kolunićeva zbornika* (1486.), Psaltiru *Akademijinog brevijara* (kraj 14. ili početak 15. stoljeća), u tekstovima *Muke po Mateju* iz raznih misala koje je proučavala Marinka Šimić.²⁰¹ Identično stanje nalazimo u *Priručniku*: slogotvorni glasovi u obliku su koji je preuzet iz staroslavenskog jezika, bez dodavanja vokala, a označeni su štapićem ili apostrofom.

3.3.2. Suglasnici i suglasničke skupine

a) Suglasnička skupina *žd* (**dj*)

Prisutnost ove skupine u glagoljskim tekstovima tumači se naslijeđem iz staroslavenskog jezika, to jest leksemi koji ga sadržavaju pripadaju fondu staroslavenskih riječi. I dok će se u liturgijskim tekstovima ova skupina nalaziti sporadično, vrlo će rijetko biti zastupljena u onim neliturgijskima (umjesto nje nalaziti će se *j*),²⁰² a prema tome takvo bi stanje trebali zateći i u *Priručniku*. U 14 riječi u *Priručniku* nalazimo skupinu *-žd-*: *osuždenié* (30r 13), *tožde* (31v 13), *potvrždenie* (32v 6), *suždenie* (34r 24), *sužden'e* (30r 13), *tuždega* (35v 1), *tužde* (35v 6), *kogoždo* (37r 6), *narežden'i* (40r 23), *komuždo* (41v 12), *têm'žde* (43v 22), *blůždenie* (44v 1). Leksemi *osuždenie* i *suždenie* izravni su nasljednici staroslavenskih *osųždenie* i glagola *sųditi*, kao i prilog *tožde* i pridjev *tuždb*, dok su oblici *kogoždo*, *komuždo* i *têmžde* primjeri tvorbe priloga pojačanih česticom *-žde/žde*. Ne nalazimo dublete ovih riječi, tj. one koje bi sadržavale mlađe *j*.

Suglasnička skupina *-žd-* javlja se jednom leksemu koji je veliki brojem primjera zastupljen u *Priručniku*, ali redovito s mlađim *j*: *narejenje/narejen'e*. Jedini oblik ove riječi u kojem se čuva skupina *-žd-* (*narežden'i*) nalazi se na 40r 23, dok se u ostalim slučajevima javlja refleks *j*, i to u 45 primjera što imenica (npr. *narejen'e*), što participnih oblika (npr.

²⁰⁰ Npr. Šibenska molitva iz 14. stoljeća. Istraživanje je napravila Dragica Malić (*Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo), a mi navod preuzimamo iz M. Šimić, „Grafijske i fonološke osobitosti Psaltira u Akademijinu brevijaru (III C 12)“, 258.

²⁰¹ M. Šimić, „Jezik Muke po Mateju u hrvatskim glagoljskim misalima“, 35.

²⁰² Stjepan Damjanović. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. (Zagreb: Matica hrvatska), 2008., 70.

narejeni). Oblik *narežden'i* (instrumental množine srednjeg roda) moguće je zadržao staroslavensku skupinu *-žd-* u stilističke svrhe: nalazi se u najavi sakramenta svećeničkog reda (*O narežden'i redov'nihb rěči* 40r 23 – 24),²⁰³ a taj je sakrament ustanovljen na Posljednjoj večeri, dakle kada su udareni temelji nove, Kristove Crkve. Budući da je autor najvjerojatnije i sam svećenik, ovaj mu je sakrament izuzetno važan, ali i samoj čitateljskoj publici, tj. ostalim svećenicima koji će tekst čitati. Moguće je da je korištenjem oblika *narežden'i*, bez preglasavanja u mlađe čakavsko *narejen'i*, na ovom mjestu pokušao naglasiti značaj samog sakramenta, korištenjem oblika koji je svojstven liturgijskim tekstovima, tj. starijim, staroslavenskim oblicima, i da ti mu „svečaniji“ karakter, dok se u svim ostalim slučajevima koristi oblicima poput *narejen'i*. Svijest autora da postoje oblici u jeziku koji pripadaju „višem“ stilu (u kojem su zastupljeni oblici naslijeđeni iz staroslavenskog jezika) i oni koji pripadaju „nižem“ (narodni čakavski govor) posvjedočena je u raznim primjerima njihove izmjene u npr. liturgijskim tekstovima u kojima se može zamijetiti upravo ova razlika između jezika (i stila) rubrika, u suštini uputa svećenicima, i ostatka teksta, tj. obrednih riječi, molitava i zaziva.

Od ostalih leksema u kojima se javlja mlađe *j* navodimo čakavsko *meû* (x 6), glagol *vij'* (ovdje u 2. licu jednine imperativa, javlja se dva puta, a izveden je iz stsl. *viždb*), pridjeve *vrêjena* i *nevrêjenu* od stsl. *vrêzdati* te hrvatskokrvenoslavenske oblike izvedene iz staroslavenskog *prêžde* koji se u *Priručniku* javljaju u sva oblika: *prêje* i *prije*. Dakle, možemo zaključiti da se u *Priručniku* ipak ne čuva u znatnoj mjeri stsl. skupina *-žd-*, ali da je ipak prisutna u manjem broju primjera. Ovakvo se zapažanje može potvrditi i ranijim istraživanjima distribucije ove suglasničke skupine, u kojima je opaženo da se ona u neliturgijskim tekstovima nalazi vrlo rijetko.²⁰⁴

²⁰³ Evo i dublete: *O narejen'i žen'itve malo nêč'to r'cimo* (41r 19 – 20). Još je jedna riječ koja se javlja u dva oblika: *potvrbrždenie* (32v 6) i *potvrbrjen'e* (38r 6).

²⁰⁴ Npr. S. Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*; A. Nazor, „Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagojskim tekstovima (prilog diskusiji o problemima crkvenoslavenskog thesaurusa)“, istraživanje je provedeno na Ivančićevu zborniku; Amir Kapetanović, „Tekstološka obrada i jezična analiza Berčićeva glagoljskoga fragmenta“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 30 (2004), 85 – 96 – istraživanje je provedeno na fragmentu koji obrađuje apokrif o Isusovu suđenju u dijaloškoj formi itd.

b) Suglasnička skupina -čr-

Damjanović navodi da „dosljedno čuvanje stare skupine -čr- u tekstovima XV. stoljeća nesumnjiv je dokaz da promjena čr > cr nije izvršena u čakavskim govorima prije kraja XV. stoljeća jer bi, u protivnom, govorna situacija ostavila u tekstovima makar sporadičnih tragova“.²⁰⁵ Ni u *Priručniku* nećemo opaziti drugačije stanje od uobičajenog: skupina -čr- se čuva, a nalazimo je u tri primjera: *čr'vleniê* (28v 6), *črêva* (37r 17) i *čr'v'mi* (43v 11).

c) Rotacizam

Promjena „međusamoglasničkog ž u r i uvjetovana je time da je u kombinaciji VrV drugi samoglasnik e“,²⁰⁶ a u hrvatskoglagoljskim tekstovima razlike u njezinoj pojavi ovisit će u namjeni teksta. Tako će u neliturgijskim kodeksima biti vrlo učestala, dok će se u liturgijskim smjenjivati *r* i izvorno *ž*. Ova će pojava po nekim istraživačima biti i pokazateljem starosti teksta, pa tako Anica Nazor kaže: „Među karakteristične crte za određivanje granice ide i čuvanje *ž* u intervokalnoj poziciji. Arhaičan tekst ne zamjenjuje intervokalno *ž* glasom *r*“²⁰⁷ te navodi da su stariji oblici *ûže*, *daže* te oblici prezenta glagola *moći* – *možeši*, *možetb*, *možemb*, *možete*, dok bi mlađim jezični pojavama pripadali oblici *s r*.

U *Priručniku* su, kako je bilo i očekivano, prisutni oblici sa *ž* i oni u kojima je proveden rotacizam, premda je njihova izmjena kudikamo drugačija od gore navedenih rezultata istraživanja te pojave. Naime, u velikoj su prednosti oblici *s r*: omjer je 87 naspram 17 u korist izvornog *ž*. Kada se pak krene u potragu za primjerima supostojanja istih oblika *s r* i sa *ž*, može se reći da neke riječi dolaze samo u jednom od oblika te da je duplikacija vrlo rijetka. Na primjer, veznik *neže* 17 će se puta pojaviti u ovakvom obliku, a samo jednom kao *ner*. Veznik *eže* će se javiti u 23 primjera, a samo jednom kao *ere*. Prilozi *ničesože*, *nikogdaže*, *nikoliže*, *niktože* dolaze samo s čuvanjem intervokalnog *ž*. Kod konjugacije glagola *moći* u prezentu također prevladavaju oblici sa *ž*: *možet'* (x 17), *može* (x 3), *možetb* (x 2), negacijski oblici *ne može* (jedan primjer), *ne možetb* (x 4), *ne možet'* (x 9) i glagol tvoren istom osnovom *vzmožet'* i *ne vzmožet'* (po jedan primjer). S druge strane, oblici glagola *moći* u kojima je proveden rotacizam više su od dvostruko rjeđi (17 oblika *s r* nasuprot 38 oblika

²⁰⁵ S. Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, 71.

²⁰⁶ Isto.

²⁰⁷ A. Nazor, „Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima (prilog diskusiji o problemima crkvenoslavenskog thesaurusa)“, 71.

sa ž), dok je mala prevaga zapažena samo u distribuciji oblika za treće lice jednine: četiri se puta javlja *more*, a tri *može*, što je zaista zanemariva prednost. Od ostalih oblika u kojima je proveden rotacizam posvjedočeni su *tare* (x 7), *dari* (jednom) i *niotkudare* (jednom). Ni jedna od ovih riječi nema dubleta s očuvanim ž.

Iz navedenog vidljivo je da *Priručnik* dobro čuva intervokalno ž, pa čak i kada je uočeno supostojanje oba oblika neke riječi, intervoklano ž donosi brojčanu prevagu, a na razini svih zabilježenih primjera ta je prevaga vrlo jaka. Budući da je gore navedeno da je ova pojava rezervirana za liturgijske kodekse, zašto onda ovakva situacija u jednom neliturgijskom tekstu kakav je *Priručnik*? Priklonit ćemo se mišljenju A. Nazor: da je ovaj pojava pokazatelj starosti, što bi onda *Priručnik* vremenski smjestilo bliže kraju 14. stoljeća nego 15. stoljeću. Međutim, potrebno je naglasiti kako se upravo istraživanjem *Priručnika* pobio argument da rotacizam provode neliturgijski tekstovi, a da se smjene oblika *r* i *ž* javljaju u liturgijskim tekstovima, tj. da ova pojava ovisi isključivo o namjeni teksta.

d) Zamjena *s* i *š* u tuđicama

Ova je pojava potvrđena u sljedećim primjerima: *šimonie* (29r 6), *šimoniê* (29r 21, lat. *simonia*), *š'tolu* (31v 15, grč. *stolē*), *meš'tar'* (43r 18, lat. *magister*) i *oš'tie* (37v 15), *oš'tii* (37v 22), *oš'tiû* (28r 11, lat. *hostia*). Tumači se utjecajem venecijanskog izgovora na termine i imena koji su ulazili u hrvatskoglagojske tekstove.

3.3.3. Zaključno o glasovima

Razne fonološke pojave mogu biti dobar pokazatelj geografske pripadnosti kojega teksta, naravno, ako se one u javljaju u dovoljnom broju primjera pa ih možemo nazvati prevladavajućima. Međutim, fonološki opis jezika *Priručnika*, vidjeli smo, obiluje elementima koji se ne mogu jednoznačno protumačiti – posljedica je to miješanja norme i lokalnoga govora opaženog posebice u neliturgijskim tekstovima 15. stoljeća. Budući da je pretpostavljeno geografsko podneblje nastanka *Priručnika* Dugi otok, fonološki elementi koji nisu u skladu s normom hrvatskog crkvenoslavenskog jezika trebali bi odgovarati spoznajama proisteklim iz proučavanja govora na tom području.

Područje Dugog otoka pripada srednjočakavskom dijalektu,²⁰⁸ a na razini glasova taj dijalekt karakterizira ikavsko-ekavski refleks „jata“, promjena prednjeg nazala u /a/, različiti ostvaraji slogotvornih *r* i *l*, refleks skupine *žd* (**dj*) u /j/ i čuvanje skupine -*čr*-. Na temelju

²⁰⁸ Josip Lisac, *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2009.): 95 i dalje.

uočenih ostvaraja „jata“, a uzimamo u obzire one primjere u kojima je zapažen koji od njegovih ostvaraja (*e* ili *i*), u devet zabilježenih riječi u kojima supostoje oblici s etimološki očuvanim „jatom“ i refleksima, sedam primjera refleksa „jata“ ostvareno je u skladu s pravilom o njegovoj distribuciji u srednjočakavskom dijalektu, tj. dugoočkim govorima. To su pravilo uočili L. Jakubinski i K. H. Meyer pa i se prema njima i naziva, a kazuje da na ovo geografskom području „jat“ se reflektira kao *e* ako se nađe ispred *d, t, s, z, r, l, n* nakon kojih slijedi *a, o, u* ili ništa. Dakle, u riječima *dite, grih, potriba, likarija, pridikaûći, nika* i *nesu* nalazimo ostvaraje „jata“ u skladu s tim pravilom, što može biti jedan od pokazatelja pripadnosti srednjočakavskim govorima, ali i samim dugoočkim govorima. Međutim, dva primjera, *telesa* i *predika*, svjedoci su tome da se to pravilo narušava, a Finka navodi da se počelo „narušavati vrlo rano“, i to pod utjecajem „djelovanja analogije i utjecaja sa strane“.²⁰⁹ Budući da se radi o vrlo malom broju primjera, nasuprot onima sa sačuvanim etimološkim „jatom“ možemo zaključiti da je pisar ipak s područja čakavskih govora u kojima se ostvaruje ikavsko-ekavski refleks „jata“, tj. srednjočakavskog dijalekta.

Čisto čakavska osobina, refleks prednjeg nazala u *a*, zastupljen je u i *Priručniku*, ali nam ne govori mnogo upravo zbog toga što je ta pojava univerzalna za cijelo čakavsko područje, dok je refleks slogotvornog *r* u *r*, dakle bez ostvarivanja skupina vokal + likvida, također mogući pokazatelj pripadnosti *Priručnika* upravo jugoistočnoj i središnjoj skupini dugoočkih naselja, što navodi i Finka ustvrdivši da su ovakvi ostvaraji specifični za naselja Sali, Zaglav, Žman, Luka, Savar, Brbinj i Dragove, dok su u ostalim naseljima (Božava, Soline. Veli Rat, Verunić i Polja) ostvaraji vokal *a* + likvida.

Ostale fonološke značajke *Priručnika* nećemo uzeti u obzir kao pokazatelje geografske pripadnosti, ponajviše radi toga što su okarakterizirane kao opće pojave čakavskih govora poput refleksa skupine *žd* (**dj*) u */j/* i čuvanje skupine *-čr-* te sporadične pojave rotacizma. Možemo dakle zaključiti da vrlo siromašan broj fonoloških pojava u *Priručniku*, a koje bi mogle dati informaciju o njegovu točnom geografskom podrijetlu nisu dostatne da bismo izvukli pouzdan zaključak: ikavsko-ekavski refleksi, iako vrlo rijetki nasuprot čuvanju etimološkog „jata“, tek nam daju informaciju o pripadnosti srednjočakavskom dijalektu, a refleksi slogotvornog *r* mogu biti pokazatelj pripadnosti jugozapadnoj ili središnjoj skupini

²⁰⁹ Božidar Finka, „Dugoočki čakavski govori“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*. Knj. 4 (1977): 88.

dugootočkih mjesta, no budući da se javljaju i na širem području rasprostriranja ovog dijalekta, nisu pouzdan pokazatelj.²¹⁰

3.4. Morfologija

3.4.1. Imenice muškog roda

Imenice muškog roda zabilježene u *Priručniku* većinom one koje se sklanjaju po glavnoj promjeni imenica muškog roda (*o-* ili *jo-osnova*), dok su u manjoj mjeri zastupljeni primjeri čiji sklonidbeni oblici pripadaju ostalim deklinacijama, to jest *u-*, *i-* i *n-osnova*.

U nominativu jednine imenice muškog roda u svim deklinacijama imaju nulti nastavak (s iznimkom za jedan oblik iz *n*-deklinacije), dok je u *Priručniku* u tom padežu zastupljeno obilježavanje kraja riječi koje završavaju na suglasnik apostrofom ili štapićem, uz nešto iznimaka, tj. ispuštanje ovih znakova. Neki od primjera su: *kaležb* (28v 7), *popelb* (28v 11), *m(ê)s(e)cb* (29r 1), *red'* (30r 12), *kr'sṭb* (30v 3), *dl'g'* (31r 4), *o(ta)cb* (30v 25), *b(i)sk(u)pb* (32v 5), *sud'* (34r 22), *svêt'* (34v 6), *mužb* (32r 18), *s(i)ṇb* (37r 22), *sp(a)s(i)t(e)lb* (37v 3), *pl'k* (37v 23), *akolit'* (40v 1), *d'êkb* (40v 18), *hramb* (41v 7), *mir* (43r 19), *ženih'* (42r 21), *kum'* (43r 17), *meš'tar'* (43r 18), *pas'* (45r 13).

U red imenica muškog roda koje se pak sklanjaju po *-a* ili *-ja* deklinaciji spadaju *ûnoša* (33r 3), *bližika* (35v 21) i *psalmista* (40r 25).

U nominativu množine prevladavajući je nastavak *-i* za glavnu promjenu imenica muškog roda: *pen(e)zi* (29r 22), *cimiteri* (29v 12), *ml(a)dênci* (31v 12), *ostriêli* (45v 25), *čat'ci* (46r 8). Kao posljedica druge palatalizacije, u ovom se padežu javljaju glasovi *c*, *z* i *s* (prema *g* i *h* u nominativu jednine): *grêsi* (33v 3), *d'êci* (40r 24) te *kler'zi* (41r 8). Od oblika koji se sklanjaju po ostalim deklinacijama zastupljene su imenice *svoičane* (29r 12) te *h(r)̣(st)êne* (44r 8), iz *n-* deklinacije, koje u ovom padežu u množini odbacuju sufiks *-in* i dobivaju nastavak *-e*, pojava koja je zabilježena kada se radi o imenicama koje označuju društvenu pripadnost ili kakvo zanimanje.²¹¹

Za genitiv jednine uobičajen je nastavak *-a*: *b(i)sk(u)pa* (28v 4), *dr(̣)va* (28v 5), *kon'ca* (28v 18), *računa* (29r 2), *zakona* (33r 8), *mira* (32v 14), *grêha* (33v 26), *d'êvla* (35r 7), *uma* (37r 12), *žak'na* (37v 7), *života* (35r 20), *kr'sta* (30v 15), *muža* (31r 14). Isti je

²¹⁰ Vidi u Lisac, *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*, 100, gdje se uz Sali navode i Novi Vinodolski, Senj, dio Krka, Kali, Pićan, Hrvatski Grob i Kukljica kao naselja u kojima se također ostvaruje ovakav refleks.

²¹¹ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 115 – 116.

nastavak zabilježen u riječi *kamika* (28r 4) koja je iz praslavenskoga leksičkog sustava zadržana u čakavskom leksičkom fondu. Shodno tome, gubi infiks *-n-* karakterističan za *n-*deklinaciju i preuzima nastavke iz glavne promjene. Imenice muškog roda koje imaju završetak osnove na *-j* u genitivu jednine dobivaju nastavak *e*, to jest *ê*, u kojem je sadržan glas *j* iz osnove. Takvi su primjeri: *oficiê* (30r 7, 45r 18 i 22), *zak'hêê* (29v 25), *bonifaciê* (36r 24).

Kod oblika za genitiv množine prisutan je jak utjecaj *u-*deklinacije na glavnu deklinaciju u vidu preuzimanja nastavaka *-ov* i *-ev*, potvrđen u *Priručniku* primjerima *redov'* (30r 12), *gl(a)sov'* (30v 2), *grêhov'* (31v 3), *d'êkov'* (39v 19), *pelegrinov'* (41v 8), *obrazov'* (45r 4) itd. Ipak, nalaze se i primjeri koji čuvaju nastavke glavne deklinacije poput *o(ta)cb* (32v 18), *učitelb* (32v 18), *a(n)j(e)lb* (34r 25), *uzalb* (35r 15), *roditel'* (46r 25). Prema *i-*deklinaciji sklanja se imenica *lûdi*, a genitivni nastavak je *-i*: *lûdi* (33r 18, 41v 11). Imenica *svoičan'* u genitivu množine zabilježena je u dva oblika: *svoičan'* (34v 16) i *s(voiča)ni* (45r 12).

U dativu jednine tvorbeni nastavak je *-u*: *žaknu* (28r 20), *č(lovêk)u* (32r 13), *tvor'cu* (34r 23), *pokor'niku* (34r 23), *mužu* (35v 23), *nemoćniku* (37v 13), *h(rb̂st)u* (42r 7), *bratu* (46r 11), *drugu* (46v 3) itd. U množini izmjenjuju se nastavci *-om* i *-em*: *učenikom̂* (30r 27), *redovnikom̂* (41r 15), *kler'gom'* (41r 25) te *vladav'cem̂* (33v 20) *ml(a)dên'cem'* (38v 25) / *ml(a)d(ê)n'cem* (38r 12).

Za akuzativ jednine potvrđeni su nastavci *-a* ili nulti nastavak, i to *-a* za oznaku živosti (*b(o)ga*, 31v 11, *o(t̂c)a*, 31v 11, *čl(ovê)ka*, 34r 8, *sina*, 32r 19), dok se kod imenica koje označuju što neživo koristi nulti nastavak, tj. oblici za akuzativ izjednačuju se s onima za nominativ: *kruĥ* (28r 10), *kvasĥ* (28r 14), *kalež̂* (28r 16). U množini prisutno je miješanje nepalatalnih i palatalnih nastavaka iz glavne promjene: *pr̂sti* (28r 4), *oficiêli* (29r 19), *pen(e)zi* (29r 19), *glagoli* (45r 3), *êziki* (33r 19), *grêhi* (33v 2), *redov'niki* (34r 19), ali i *križi* (28v 17), *muži* (38v 7) te *vrač̂e* (33r 20), *pokornike* (38r 3).

Vokativni oblici vrlo su rijetki, tvore se od imenica *otaĉ*, *gospod̂* i *pop̂*. Iako bismo za imenicu *otaĉ* očekivali oblik *ot̂če* (prema fonološkim promjenama prve palatalizacije), u *Priručniku* se vokativ ove imenice javlja izjednačen s nominativom – i to pod kraticom – *o(ta)cb*. Kako ipak ne bi bilo zablude u tumačenju ovog oblika kao vokativa, donosimo i uži kontekst (37v 3 – 5): *êk(o)že on̂ sp(a)s(i)t(e)lb r(e)če ka o(t̂)cu o(ta)cb̂že da v̂r'ni b(u)dut' edino s n(a)mi i mi š' nimi edino es'mo*. U širem kontekstu govori se o tome kako se pri pričesti, tj. blagovanju krvi i tijela Kristova ujedinjuju vjernici i Krist te da se i zato Krist

naziva Emanuel (iz hebrejskog jezika, u značenju „s nama Bog“). Izjednačavanje nominativa i vokativa bit će zabilježeno i pri deklinaciji jedne druge imenice – *popъ*, no o njoj ćemo kasnije nešto više reći. Još je jedan primjer vokativa – *g(ospod)i* (29v 28), prema *i*-deklinaciji, a nalazi se unutar izravnog citata iz Biblije (*G(ospod)i nesamъ dostoên' da pod' krov' moi vnideši na seliko r'ci s(lovo) tvoimъ i iscêléet' otrokъ moi* – 29v 28 – 30r 2).

U lokativu je pak prisutno preuzimanje nastavka *-u*, što se karakterizira kao mlađe jezično stanje preuzeto iz lokalnih govora, no taj se nastavak miješa s onima karakterističnima za hrvatski crkvenoslavenski jezik, *-i* (za palatalne osnove) i *-ê* (za nepalatalne osnove). Primjeri su malobrojni: *pakli* (29v 5), *cimiteri* (29v 9), *kr'sti* (32r 28), *apostoli* (42r 5) te *grêsê* (29v 5) i *razumê* (33v 3), a vidimo i miješanje nastavaka za nepalatalne i palatalne osnove. Za nastavak *-u* neki od primjera su: *gl(a)su* (38v 8), *uvêtu* (29r 9), *b(og)u* (29v 25), *redu* (41r 4), *obr(a)zu* (44r 15). U množini javlja se nastavak *-êh*, ali tek u nekoliko primjera poimeničenog pridjeva drugi u značenju „netko drugi“: *druzêh'* (28r 28).

Tek je nekoliko zabilježenih oblika jednine instrumentala: za imenicu *putъ* – *putem' / putemъ* (34r 1 i 46 r 18) koja se sklanja po *i*-deklinaciji, za glavnu promjenu imenica palatalne osnove zabilježen je oblik imenice *mužъ* – *mužemъ* (43r 15) te za *i*-deklinaciju množina instrumentala imenice *čr'v'mi* (43v 11), a sve se sklanjaju prema oblicima hrvatskog crkvenoslavenskog jezika.

Kao posebitosti u deklinacijskim oblicima za imenice muškog roda navest ćemo tri imenice: *popъ*, *olêi*, i *redъ*.

Imenica *popъ* kao jedna od najfrekventnijih imenica u tekstu sklanja se prema nekakvoj, očito samovoljnoj kombinaciji autora prema različitim sklonidbama. Najprije će se u nominativu jednine slobodno i bez pravila na grafijskoj razini izmjenjivati znakovi na kraju riječi, štapić (*popъ*) i apostrof (*pop'*). U nominativu množine zapaženo je variranje nastavaka iz glavne promjene (*popi* – 38v 26 i 39v 20) i iz *u*-promjene (*popove* – 39r 6, 45v 3 i 46v 14). Međutim, zabilježen je i jedan primjer tvoren nastavkom *-ê* (*popovê* 38r 18). Nema dvojbe da se radi o nominativu množine: *da nêki popovê obikli bêhu da k(a)da ponesihu b(o)žie têlo ne nesihu v(i)na o' cr(ъ)kve svoee s' b(o)žimъ t(ê)lomъ na vzmahu o' hrama nemoč'noga* (38r 18 – 22), a ovaj se nastavak ne uklapa ni u jedan od predloženih deklinacijskih tipova za imenice muškog roda u nominativu množine, moguće je da se ovdje radi o hiperkorektnom pisanju „jata“. Kod drugih oblika situacija će biti nešto jasnija: genitivni oblici tvore se prema glavnoj promjeni (*popa*, u više primjera), kao i dativni (*popu*), a isto vrijedi i za instrumental

(*popom'*), premda se ne može jednoznačno odrediti da je ovaj nastavak za glavnu promjenu jer je isti kao i onaj za *u*-deklinaciju.

Kod ove imenice problematična je također i identifikacija vokativnih oblika. U nekoliko primjer javljaju se u sintaktičkom okruženju imenice *popь/pop'* uz upotrebu imperativa, i to s nultim nastavkom karakterističnim za tvorbu nominativa jednine. Izdvojiti ćemo te primjere:

imêi ego popь (35r 24)

Pop' dai emu pokoru (35v 4)

popь sl(i)ši sp(o)v(ê)dь ee (35v 17)

Naučiže pop' svoje svoicane eže dl'žni sut' umêti iže knigi neumiût' (36v 14 – 16)

Varuise oče popь eda koteri hotêl' bi isp(o)v(ê)dati se na v'kup' (37r 4 – 6)

Poedinomь sl(i)ši da niedan' drugago ne b(u)de sl(i)šati sp(o)v(ê)di kromê s(a)mь popь ispitui priležno (37r 7 – 9)

Premda se na prvi pogled čini da se ovdje radi o vokativima, jer nastavak *-i* iz glagola *imêi*, *dai*, *sl(i)ši*, *nauči*, *varui*, *ispitui* označava drugo lice jednine vokativa, nastavak za imenicu bio bi *-e* ili *-u* (zavisno o promjeni – glavnoj ili *u*-deklinaciji), a nikako nulti. Međutim, u *Priručniku* je identificirana tvorba vokativa jednine muškog roda izjednačavanjem oblika s nominativom jednine (*o(ta)cb*), ali budući da se radi o samo jednom primjeru, ne možemo ustvrditi da je ovakva tvorba vokativa pravilo. Isto se odnosi na proučavanja korpusa hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika: tek je u jednom tekstu i u jednom primjeru zabilježen vokativ jednak nominativu: u Pariškom zborniku u obliku *putь*.²¹² Dakle, veća je vjerojatnost da primjeri u gore navedenim rečenicama nisu vokativi, nego nominativi, što je također potvrđeno i time da su u drugom i trećem licu jednine imperativa i kod staroslavenskog i kod hrvatskog crkvenoslavenskog jezika jednaki nastavci, tj. nastavak je *-i*. Tako da se gore navedeni primjeri mogu prevoditi drugim licem imperativa (npr. *pope daj njemu/mu pokoru*, *pope slušaj njezinu ispovijed*, *nauči pope svoje župljane* itd.), ali i trećim licem: *neka pop da njemu pokoru*, *neka pop sluša njezinu ispovijed*, *neka pop nauči svoje župljane* itd. U prvom bi slučaju imenica *popь/pop'* bila u vokativu jednine, a u drugom u nominativu jednine, što je u većem skladu s oblicima iz paradigme. Signal da se zaista radi o nominativnim oblicima i trećem licu jednine imperativa možemo iščitati i na još nekim mjestima, na kojima se uz imperativ koristi i treće lice jednine prezenta: *Varui se popь da*

²¹² S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 113.

zasprêd' r(e)čene i proklate ne primet' na isp(o)v(ê)d' prêje neže o'rêšet' se (36r 15 – 17), I kada pop' slišit' sp(o)v(ê)d' dai onomu pokoru sp(a)sitelnu (36v 20 – 22). U jednom je pak primjeru teško odrediti gorespomenutu razliku između drugog i trećeg lica imperativa jednine (a shodno tome i vokativa ili nominativa imenice *popь/pop'*: I kada godê popь proklina nikogo piši proklat'stvo i vij' zač' proklinašь (36r 11 – 13). Ovdje se kod trećeg lica prezenta jednine glagola *proklinati* (= *proklina*) ispušta dočeto -t, što je potvrđeno već u 13. stoljeću kod tvorbe ovoga glagolskog vremena u 3. licu,²¹³ slijedi treće lice imperativa (*piši*), zatim treće lice jednine imperativa (*vij'*), ali slijedi drugo lice jednine prezenta, što nije sročno s ostatkom rečenice.

Imenica *olêi* (olêi, -ê m., ulje)²¹⁴ zanimljiva je utoliko ukoliko iz njezinih deklinacijskih oblika možemo iščitati fonološki ostvaraj fonema /j/. Ona će se deklinirati po glavnoj promjeni imenica muškog roda, s tim da nastavak -ê u genitivu (više primjera 39r 2, 10, 13 te 39v 9) označava upravo fonem /j/ koji se u osnovnom obliku (tj. u nominativu) označava glasom *i*. Isto će se ponoviti u instrumentalu jednine – *olêem'*, gdje će signal za govorno ostvarivanje fonema /j/ biti nastavak -em iz glavne promjene imenica muškog roda palatalnih osnova.

Imenica *redь/red'* ponaša se pri deklinaciji slično kao i imenica *popь/pop'*: u nominativu množine imamo oblik *redi* prema glavnoj promjeni, ali će se u genitivu množine izmiješati oblici iz glavne i *u*-promjene: za glavnu su posvjedočeni primjeri *redi* (40r 24, 40v 26, 41v 14), a za *u*-promjenu primjeri *redov'* (40v 3, 45v 3, 45v 25). Primjetno je kolebanje oblika na istoj stranici (40v 3 i 40v 26). Po glavnoj će se promjeni izvoditi oblici za akuzativ jednine pa će on glasiti *red'/redь*, a po *u*-deklinaciji lokativ jednine – *redu* (41r 4).

Za imenice muškog roda zatupljene u *Priručniku* evidentno je nekoliko pojava: upliv nastavaka *u*-deklinacije na imenice koje se mijenjaju po glavnoj, opažen u genitivu množine (-ov); miješanje palatalnih i nepalatalnih nastavaka u lokativu jednine (-i i -ê), dativu (-om i -em) i akuzativu množine (-i i -e); utjecaj lokalnog govora iščitava se iz prisutnog nastavka -u u lokativu jednine; iznenađujuć oblik vokativa jednakog nominativu kod imenice *o(тъa)сь*. Najjači utjecaj *u*-deklinacije na glavnu promjenu imenica muškog roda vidljiv je kod oblika imenica *popь* i *redь* – svi uočeni elementi svjedoče dekonstrukciji normativnih oblika u

²¹³ Isto, 213.

²¹⁴ *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, s. v. olêi.

hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku, vjerojatno pod utjecajem govornih oblika i analoških miješanja različitih deklinacija.

3.4.2. Imenice ženskog roda

Većina imenica ženskog roda u *Priručniku* mijenja se po glavnoj sklonidbi, dok će u većoj mjeri biti zastupljene i one koje se sklanjaju po *i*-sklonidbi. Manji broj primjera sklanjati će se po *v*-sklonidbi (*crêki*, *m(o)l(it)va*, *bač'va*) te *r*-sklonidbi (*h'çi*, *mati*).

Nominativ jednine imenica ženskog roda tvori se nastavkom *-a*, npr. *ženitva* (42r 11), *vêra* (32r 16), *isk'ra* (35r 7), *žena* (32r 19), *pokora* (31r 28), *potriba* (37v 20), *zloba* (38r 10), *d(ê)vica* (42r 3), *kruna* (41v 2), *pr(a)vda* (44r 23), a jedina imenica kod koje nalazimo drugi nastavak jest *šimoniê*, prema osnovi koja završava na *-j*. Od četiri primjera ove imenice samo je jedan u nominativu jednine (29r 21), dva su u genitivu jednine (29r 6, *o' šimonie*, 29r 21 *o' šimonie*), dok je jedan primjer nastavkom *-e* signalizira genitiv, no trebao bi biti u nominativu: *i starêšim' ih' moree prignati naplaću z'vanb šimonie* (29r 16 – 17).²¹⁵

Po *i*-sklonidbi sklanjaju se imenice ženskog roda koje u nominativu završavaju na *-b*: *rêč'* (30v 4), *sab'lazan'* (41r 16), *s(vê)t(lost)b* (45v 13), *semr't'* (31r 6), *bl(a)god(ê)t'* (29r 4), *sp(o)v(ê)d'* (33v 5), *isp(o)v(ê)d'* (32v 23), *lênost* (44v 20) itd., po *v*-sklonidbi imenice *cr(b)kva* (28r 27), i *m(o)l(it)va* (36v 17), a po *r*-sklonidbi *mati* (32r 23) i *h'çi* (30v 28). Množinski oblici nominativa nisu u većoj mjeri zastupljeni, tek za imenice *bêsêda – bêsêdi* (34v 3), *duša – d(u)še* (32v 25) i *rêč' – rêči* (više primjera), a sve se sklanjaju bez odstupanja od paradigme svojih sklonidbenih tipova.

U kod tvorbe genitiva za glavnu promjenu imenica ženskog roda primjetan je utjecaj meke promjene na tvrdu, što se tumači uplitanjem govornih oblika u južnijim čakavskim govorima (zamjetno u tekstovima ličko-krbavske skupine).²¹⁶ U *Priručniku* će biti zastupljeni sklonidbeni nastavci iz tvrde i meke promjene, no bez obzira na palataliziranost osnove: nastavkom *-i* tako će se tvoriti ovi genitivi: *muki* (28v 16), *pr(a)vdi* (29r 3), *tad'bi* (36r 2), *gl(a)vi* (31r 26), *stvari* (35v 20), a nastavkom *-e* ovi: *p'šenice* (28r 11), *ter'ce* (28r 26), *likarie*

²¹⁵ Više o poduplavanju grafema *e* u ovom primjeru vidi u poglavlju i pogreškama. Moguće je ipak da je ovaj primjer, tj. imenica *šimonie* u genitivu jednine, ako prethodnu riječ protumačimo kao priložnu oznaku „izvan“ – tada bi oblik bio pravilan. Dvojba stoji samo ako je riječ *z'vanb* zapravo pridjev „zvanu“ što bi značilo da se ovdje tvori krivim tvorbenim nastavkom.

²¹⁶ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 102.

(33r 24), *nevêstice* (42r 18), *šimonie* (što je odgovarajući nastavak za palatalne osnove), ali i *služ'be* (31v 21), *pokore* (33r 5), *blazn'e* (33v 17), *večere* (39v 3) – koje pak pripadaju nepalataliziranoj osnovi. Da su se nastavci za genitiv jednine doista 'ispremijeshali' svjedoče i dublete imenica *misa*, *voda* i *žena*: na 28r 10 *misi* te na 28v 18 *mise*, na 31r 14 *ženi* te na 43r 13 *žene* i na 28r 17 i 21 *vodi*, a na 29v 15 i 31v 28 *vode*. U nekim se primjerima tvorbe genitiva zamjećuje i nastavak *-ê*, npr. *vêrê* (31v 8) i *potribê* (37v 8), no to se može tumačiti hiperkorektnim pisanjem „jata“ kakvo je posvjedočeno u Lobkovicovu psaltiru.²¹⁷ Dodajmo i to da se imenica *vêra* u genitivu javlja i s uobičajenim nastavkom *-i* na 38v 7 i 44r 2.

Kod imenica *i*-sklonidbe kakva je npr. *rêčb* genitiv se tvori nastavkom *-i*, a one koje se sklanjaju po *v*-deklinaciji nastavak *-e* (npr. *cr(b)kve* 54r 9, *bač've* 38 r 23). Za *r*-deklinaciju posvjedočena je imenica *matere* (36r 22).

U genitivu množine glavna promjena imenica ženskog roda dobiva nulti nastavak, što je potvrđeno ovim primjerima: *žen'* (34r 18), *d(u)š'* (33r 24), *knig'* (33r 24), *naredab'* (38v 20). Također, imenica *duša* naći će se u obliku sasvim neobičnom za genitiv: *togo radi g(ospod)ь položi glagoli svoe v' vustêh' pror(o)ka i naporučue emu stražu o' d(u)š(a)hь* (33 15 – 17). Neobičan je i teško objašnjiv oblik *pokoretb* iz rečenice: *Se s(ve)to narejen'e o' b(o)žiega t(ê)la nasl(ê)duet' pokoru i ima se dati vs(ê)mь iže dostoinê pokoretb a nima se dati nepokorim'* (37r 17 – 20). Imenice koje se sklanjaju po *i*-sklonidbi u genitivu množine dobivaju nastavak *-i*: *rêči* (30v 1), *z(a)p(o)v(ê)di* (43v 16), *semr'ti* (31r 6), *oš'tii* (37v 22), a one koje se sklanjaju po *v*-sklonidbi nastavak *-av*: *cr(b)kav'* (29r 8), *m(o)lit(a)v'* (41v 1).

U dativu jednine imenica koje se sklanjaju po glavnoj sklonidbi također je zamjetan upliv nastavaka iz palatalne u nepalatalnu paradigmu. Tako će se sve imenice u dativu jednine tvoriti nastavkom *-i* iz palatalne sklonidbe (*ženi*, *muki*, *službi*, *sili*). Jedini potvrđen primjer za *r*-deklinaciju glasi *materi* (32v 14), što je u skladu s paradigmom.

Akuzativ jednine tvori se nastavkom *-u* i takvo je stanje bez iznimaka posvjedočeno u *Priručniku*: *misu* (28r 1), *služ'bu* (43v 1), *h(va)lu* (30r 7), *vodu* (30v 12), *š'tolu* (31v 15), *sveću* (31v 16), *n(e)d(ê)lû* (31v 23), *z(e)mlû* (31v 27), *vêru* (32r 17), *pokoru* (35r 19), *potrêbu* (31r 15). *I*-sklonidba ovaj padež tvori nultim nastavkom (*z(a)p(o)v(ê)db*, 31v 22, *krêpostb*, 32v 13, *sp(o)v(ê)d'*, 35v 24, *misal'*, 34v 1, *pamet'*, 34v 1, *lûbav'*, 35r 16), tj. jednak je nominativu, kod *r*-sklonidbe potvrđen je oblik *h'êer'* (35v 12), a kod *v*-deklinacije *m(o)lit(a)vь* (36v 17) / *m(o)lit(a)v'* (41v 1). Uz ove oblike u *Priručniku* naći će se i oblici

²¹⁷ Isto.

m(o)litvu / m(o)l(it)vu za akuzativ jednine, analogijom prema glavnoj promjeni imenica ženskog roda. U množini akuzativni nastavci za nepalatalne i palatalne osnove također su izmiješani: *ženi* (32v 21), *sêti* (33v 12), *sili* (36v 20), *nogi* (45v 19), *sl'zi* (46r 25), *nozdrî* (43v 12), ali i *ruke* (35r 9), *taine* (28v 17), *br'nie* (45v 16), *pokore* (33r 1) te *d(u)še* (46v 14). Prisutne su i dublete: na 33r 21 *knige*, a na 36v 15 *knigi*.

U lokativu jednine također je zapaženo miješanje nastavaka iz glavne palatalne i nepalatalne promjene: *tainê* (28v 14), *misê* (42r 2), *vodê* (30r 20), *knizê* (30v 6), *kr'stilnicê* (31r 8), *krizmê* (32r 28), *pr(a)vdê* (36v 2), *êstvinê* (41r 18) itd., ali i *zlobi* (38r 7), *vlasti* (40r 8), *svoiti* (41v 22), *vêri* (43v 19) te dublete *gl(a)vê* (41v 3) – *gl(a)vi* (41r 9) i *vêrê* (37r 13) – *vêri* (38v 1, 3 i 43v 19). Oblici *i*-sklonidbe tvore se nastavkom *-i*: *semr'ti* (32v 28), *isp(o)v(ê)di* (34v 11), *rêči* (33v 1), *nemoči* (38v 23), dok se kod tvorbe oblika *v*-sklonidbe miješaju nastavci *-i* i *-ê*: *cr(̣)kvê* (28r 27) i *cr(̣)kvi* (29v 17, obje se javljaju u više primjera). Lokativ množine tvori se nastavkom *-ah*: *d(u)šaḥ* (28r 14), *cr(̣)kvah'* (29v 21), *knigah'* (32v 17), *rukah'* (37v 25), *sobotah'* (40v 11), *mukah'* (44v 17).

Sukladno pravilima tvorbe instrumentala jednine nastavkom *-oju* (nepalatalna deklinacija) ili *-eju* (palatalna deklinacija), u *Priručniku* stoje ovi primjeri: *vodoû*, (40r 18), *vêroû* (42r 5), *ženoû* (43r 16), *slinoû* (43v 13), *kriz'moû* (44r 4), *krunoû* (45v 24), a nastavkom *-u* tvorit će se dubleta *vodu* (40r 18), koji je pak potvrđen u rubrikama liturgijskih tekstova i zborničkim tekstovima.²¹⁸ Za *i*-deklinaciju (nastavak je *-iju*) primjeri su *lûb'viû* (28v 19), *misliû* (28v 19), *rêčiû* (44r 11), *opovêdiû* (42r 15), *m(u)dr(o)stiû* (43v 9), a u jednom primjeru ispušta se *i* iz nastavka: *isp(o)v(ê)d'û* (29v 5) – moguće posljedica toga da je dubinsko napeto „jer“ iz osnove nestalo.²¹⁹ Nastavak *-iju* tvorit će i instrumental jednine imenica koje se sklanjaju po *r*-sklonidbi: *m(a)teriû* (45v 10). U množini zabilježeni su primjeri *d(ê)vami* (42r 9), *nared'bami* (45r 24) za glavnu promjenu i *m(o)litvami* (39r 2) za *v*-promjenu.

U *Priručniku* imenice ženskog roda većinom pripadaju vrstama koje se sklanjaju po glavnoj ili *i*-sklonidbi i većinom nema odstupanja od paradigmi za te promjene. Ipak, uočeno je miješanje nastavaka za palatalne i nepalatalne osnove imenica ovog roda kod glavne promjene, tako će se u *Priručniku* naći i dublete poput oblika *misi* – *mise*, *ženi* – *žene* i *vodi* –

²¹⁸ Isto, 104.

²¹⁹ Isto.

vode. Isto je zamijećeno i u akuzativu množine. U dativu jednine primjetan je utjecaj promjene imenica palatalnih osnova na one nepalatalnih: prevladavajući je nastavak *-i*.

3.4.3. Imenice srednjeg roda

U korpusu hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika velika većina imenica srednjeg roda završava na *-o* ili *-e*, a prisutne su i izvedenice sufiksima *-ije*, *-stviije* i *-stvo*.

U *Priručniku* se u nominativu javljaju signali jotacije fonema *n* – apostrof i slovo *i* – u oblicima imenica koje završavaju na *-je* ili *-ji* (npr. *svećen'e*, *kriz'man'e*, *pokoren'e*, *ostavljen'e*, *raz'lučen'e*, *umiven'e*, *ostrɔgan'e*, *služen'e*, *upv(a)nie*, *sm(ê)renie*, *zna(a)m(e)nie*, *imenie*, *bl(agoslovle)nie*). Da je nesigurnost pri pisanju glasa *j* bila velika svjedoči i određen broj dubleta: *kr'čen'e* (37v 9, 40r 2) i *kr'čenie* (30r 9, 32r 5 i 8, 43r 16), *mazan'e* (40r 1) i *mazanie* (30r 11, 38v 22) te *narejen'e* (32v 16, 37r 11, 12, 17, 21, 38r 6, 38v 1, 39r 1, 39v 17, 40r 4 i 9, 41r 21) i *narejenie* (31v 2, 32r 14 i 17). U množini istog padeža nema primjera za glavnu promjenu, osim imenica *narejen'ê* (44v 5) i *kr'votečeniê* (30r 3), koje nominativ množine tvore nastavkom *-ê*, a apostrof i grafem *i* su signali da se grafem *ja* treba čitati kao *ja*. Iz *s*-sklonidbe zastupljene su imenice *tel(e)sa* (29 v 13 i 33r 22) i *s(love)sa* (31r 5). Za genitiv jednine nastavci su *-a* ili *-ê* (ako osnova završava na *j*) za glavnu promjenu, dok će se po *t*-promjeni sklanjati imenica *dite/dête* (*ditete*, 30v 23 i 25), a po *n*-promjeni imenica *vrême* (*vr(ê)m(e)ne*, 38v 23). Za genitiv množine nema potvrda.

Dativ jednine tvori se nastavkom *-u* u glavnoj promjeni (*narejen'û*, 30v 8, *smotreniû*, 41v 1, *bl(agoslovle)niû*, 42r 21, *kr'čeniû*, 43r 20), dok je jedna imenica najvjerojatnije pogreškom pisara dobila krivi nastavak jer se iz sintaktičke okoline da zaključiti da je riječ o dativnom obliku: da *b(i)sk(u)pb maže kriz'mu na čeli a vsêm' s(ve)tomъ potvrždenie kumstvo se stvori v kr'čen'i* (32v 5 – 7). Imenica *otročeti* (43v 8) sklanja se po *t*-promjeni imenica srednjeg roda. Za množinu ovog padeža nema potvrda u *Priručniku*.

Akuzativ jednine bi prema paradigmi trebao biti jednak nominativnim oblicima, što je posvjedočeno primjerima *umil(e)nie* (28r 2), *počt(e)n'e* (28r 2), *narejenie* (28r 5), *vino* (28r 7), *mêsto* (28v 11), *kr'čen'e* (29r 89), *prikazanie* (29v 3), *ime* (30r 28), *dête* (30v 9), *dite* (30v 21), *kriz'man'e* (32v 9), *sɔgrêšen'e* (33v 11), *lêto* (33v 16), *dêlo* (35r 19), *znan'e* (40r 13), *spasenie* (32r 13) itd. Imenica *vrême*, koja se sklanja po *n*-deklinaciji, također u akuzativu ima oblik isti kao i u nominativu, no u *Priručniku* se javlja i nastavak *-ê* uz oblike jednake nominativu (na 32r 6 i 7), što je moguće tumačiti kao hiperkorektno pisanje „jata“.

Imenica *c(êsa)r(̂stv)i* koja akuzativ množine tvori nastavkom *-i* ne uklapa se svojim oblikom u predložene paradigmatičke oblike za ovaj padež. Ovakvu devijaciju moguće je pak tumačiti analogijom prema nastavku riječi koja joj prethodi: *Sedah s(love)sa moê v' usta tvoê i se postavih' te nad' êz(i)ki i c(êsa)r(̂stv)i* (33r 17 – 19). Također, vrlo je zanimljiva imenica *dêt'cu* (31v 23, 32v 9) / *dit'cu* (41r 23) jer se ne deklinira po *t*-deklinaciji, već se u množini koristi zbirna imenica.

Za lokativ jednine su paradigmatički nastavci *-ê* ili *-i* za jedninu te *-êh* ili *-ih* za množinu glavne promjene, pa su u *Priručniku* prisutni oblici *mêstê* (28r 28), *pis'mê* (36r 13), *kol(ê)nê* (42v 19), ali i *čeli* (32v 6), *sr'ci* (44r 17) – zamjetno je i miješanje nastavaka tvrde (*-ê*) i meke (*-i*) promjene. Lokativ množine posvjedočen je u primjerima *mêstêh'* (28r 28), *pis'mêh'* (32v 18) i *dêlêh'* (38v 8).

Instrumental imenica srednjeg roda jest padež koji se najpravičnije tvori u *Priručniku*: nastavci su *-om* za tvrdu promjenu, *-em* za meku i konsonantske promjene u jednini, a u množini nastavak je *-i* za sve promjene. Tako za jedninu imamo primjere *dêlom'* (38v 19), *čis'lom* (39r 24), *okrop'leniem'* (29v 14), *kr'čeniem'* (31v 24), *kriz'man'em'* (32v 0), *potak'neniem'* (34v 24), *krop'leniem'* (36v 18), *ostriženiem'* (40r 25), *m(o)leniem'* (40v 17). Kao imenicu srednjeg roda koja ima najviše posebitosti u sklonidbi navest ćemo imenicu *têlo*. Ona se, ovisno o broju, sklanja prema glavnoj promjeni imenica srednjeg roda te prema *s*-sklonidbi. Tako će u jednini imati oblike bez infiksa *-es-*: genitiv *t(ê)la* (28r 5, 28v 24 i 28, 31r 24, 37r 10 i 18, 42r 22, 42v 1), dativ *t(ê)lu* (37v 24 i 46v 9), akuzativ jednak nominativu, lokativ *t(ê)li* (38r 4) te instrumental *têlom'* (38r 23), ali će u množini biti zastupljeni oblici infiksom: dvaput u nominativu *tel(e)sa* (29v 13, 33r 22) te jednom u genitivu: *telês'* (33r 27). Iz prethodnih odjeljaka vidljivo je da se u imenica srednjeg roda većinom sklanjaju pravilo, tj. prema paradigmi hrvatskog crkvenoslavenskog jezika. Manja će odstupanja, vidjeli smo, biti opažena kod miješanja nastavaka za palatalne i nepalatalne osnove glavne promjene, što je, kada se pogledaju zbirno i imenice muškog i ženskog roda, stalna pojava u *Priručniku*. Lokativni nastavci također svjedoče o snažnom uplivu govornih oblika pojavom nastavka –u u jednini – također zabilježenom i u imenica muškog roda.

3.4.4. Zamjenice

Zamjenice se u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku dijele sadržajno i prema tipu sklonidbe. Prema sadržaju koji prenose mogu biti lične, posvojne povratne, upitne, pokazne,

odnosne, neodređene, niječne i zbrine dok se prema sklonidbenim tipovima dijele na lične i nelične.

a) Lične zamjenice

Prema sklonidbenom tipu u lične zamjenice spadaju one koje izražavaju prvo i drugo lice (*azb, ti, vê, vi, mi, vi*) te povratna zamjenica *sebe* (koja je pak jednaka za sva lica). Karakterističan za slavenske jezike jest supletivizam osnova kod ličnih zamjenica.

Prvo lice jedine lične zamjenice u *Priručniku* beziznimno je *azb* – nema zamjena s mlađim, čakavskim *ja*. Zamjenica *azb* gotovo uvijek se javlja u obrednim formulama (krsna formula – 30r 27, 30v 4, 31r 10 i 26, krsna formula ako se ne zna je li dijete kršteno – 31r 18 i 19) ili unutar izravnih citata iz Biblije (42r 23, 45v 13), dok se jednom javlja u kontekstu najave većeg broja svećenika pri podjeli posljednjeg pomazanja – *Možet'že navêsiti i reći az' i tovariši moi gotovi s'mo stvoriti* (39v 21 – 23). Kao grafijsku posebitost možemo navesti primjer na 45v 13 gdje se umjesto punog oblika *azb* koristi samo grafem *a*, tj. provodi se kraćenje riječi suspenzijom. Oblik *azb*, čini se, ipak u sebi nosi određenu stilističku vrijednost (dok će nasuprot njemu stajati „običniji“ i narodnom govoru svojstven oblik *ja*), s tim da je odluku o njegovoj uporabi donosio sam autor teksta.

Drugo lice lične zamjenice glasi *ti*, nominativ je posvjedočen na 31r 17, a genitiv se javlja u stegnutom obliku, dakle *te*, i to u krsnim formulama: *aъ te krću* (30r 27, 30v 4, 31r 10 i 26) te dvaput u izricanju formule ako se ne zna je li dijete već kršteno (31r 18 i 19). Od ostalih oblika prisutno je prvo lice množine, *mi* (45v 25, 46r 3, 10, 13, 17, 46v 8 i 16) – kao što se vidi, vrlo je često pred kraj teksta gdje se daju upute redovnicima da žive svoj život prema Isusovom (npr. *i t(a)ko i mi imamo nečista pom(i)šleniê i zala pohoteniê iz'gnati i potvrđiti v sr'ci n(a)šemъ pravu vêru v krotosti* 46r 3 – 6).

Množinski primjeri slabo su zastupljeni: na 45v 12 stoji u dativu množine u obliku *ньма* – najvjerojatnije se javlja analogijom prema dativu jednine *m'ni*, a dva su i primjera za instrumental množine – *nami* (37r 23 i 37v 4).

U ovaj sklonidbeni tip spada još i povratna zamjenica *sebe*. U *Priručniku* će se ona često nalaziti pod kraticom te će se kontrahirati prvi samoglasnik (npr. *s(e)bê*). U sklonidbi kosih padeža (u *Priručniku* su zastupljeni primjeri za genitiv, dativ, akuzativ) ova će zamjenica imati nastavak *ê* i glasiti će *sebê*, što je uočeno i u drugim tekstovima, a okarakterizirano je kao grafijska pojava za genitiv, dok u se akuzativu tumači mogućem utjecajem dativa ili grafijskom zamjenom.

U lokativu pak u *Priručniku* stoje primjeri *sebi* i *s(e)bê* (45r 10 i 14) – praktički u susjedstvu pa uzroke takvoj varijabilnosti treba tražiti u samom sadržaju. Naime, čini se da je lokativ povratne zamjenice u obliku *sebê* vrlo čest, čak i nadmoćan u liturgijskim tekstovima, a da je oblik *sebi* svojstven onim neliturgijskima.²²⁰ U ovom slučaju zamjenu završnog *ê* s *i* ne bismo pripisivali tek grafijskom raznolikosti, već svjesnom namjerom pisara da jednim oblikom (*sebê*) ispoštuje hrvatskokrkenoslavensku normu svojstvenu liturgijskom govoru dok se drugi oblik (*sebi*) koristi u manje formalnom okruženju. Naime, prvi je razlog supostojanje ova dva oblika u neposrednoj blizini – razdvajaju ih tek tri retka na istoj strani – ali se nalaze u različitim sadržajnim uvjetima: prvi se primjer nalazi unutar opće upute svećenicima (*Popъ ki nima v sebi znan'e obladan'ê ni svoe grêhi ki nê očistilь ni grêh' o' svoihъ s(voiča)ni ni pokaral' z'vati se ima pas' nečisti* 45r 10 – 13), a u drugom je slučaju riječ o navođenju ili parafraziranju citata: *T(a)ko se ubo skazue popъ oboe ima imêti v s(e)bê čistoću i ist(i)nu o' nauka kol(i)ko godê e(stъ) usilno k(a)ko r(e)če b(la)ž(e)ni avgust(i)nъ* (45r 13 – 16). Izgleda da i riječi crkvenih autoriteta također ulaze u „svečani“ govor, obilježen većom arhaičnošću i većim poštivanjem norme.

Posebno će biti zanimljivi oblici povratne zamjenice u instrumentalu, koji se javljaju u čak tri oblika: *soboû*, *sobu* i *sobovъ*. Prvi oblik je paradigmatski i čest je u liturgijskim tekstovima, dok je drugi zapravo kontrahiran oblik prvoga, a taj je češći u neliturgijskim tekstovima. Omjer jest tri primjera *sobu* naspram četiri primjera *soboû*, pa ne možemo govoriti o značajnoj prevladi jednog nad drugim. Ipak, u nekoliko se navrata koristi i treći oblik – *sobovъ* – poseban gramatički morfem *-ovъ* posljedica je promjena koje su zahvatile imenice ženskog roda u instrumentalu, a što se kasnije odrazilo i na zamjenice i na pridjeve.²²¹

Za treće lice jedine koristi se anaforička zamjenica *i*, *ja*, *je* u kosim padežima i deklinira se po pridjevsko-zamjeničkoj deklinaciji. Shodno pravilu da se fonem *j* ne obilježava između samoglasnika, ni u jednom obliku ove zamjenice on neće biti obilježen na grafijskoj razini. Ipak, dobro će se poštovati pravilo da ova zamjenica nakon prijedloga dobiva prefiks *n-*, iako će se javljati i oblici kada nije prisutan prijedlog, ali u manjem

²²⁰ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 137.

²²¹ S. Damjanović pretpostavlja da je proces tekao ovako: o(j) / e(j) > o(j)u / e(j)u > ou / eu > ov / ev. S. Damjanović, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, 103 – 104.

broju.²²² Tako će se u genitivu jednine muškog roda javljati oblik *ego* i ispred prijedloga *nego* (npr. na 34v 14 *o' nego*, 41v 22 *v nego*) te primjeri s mlađim nastavkom *-ega*, tj. *nega*. Svi primjeri sa starijim nastavkom (*-ego*) i prefiksom *n-* dokaze uz prijedlog, dok će se kod mlađih oblika prijedlog ponekad ispustiti, ali će se zadržati prefiks, npr. *i o'timet' g(ospod)ь grêhi nega* (40r 6 – 7), *došad' do dvora g(ospo)d(i)na p(a)pe il i nega peten'ciêli* (41r 7 – 8). U dva su primjera prisutni i enklitički oblici *ga* (31r 7 i 40r 15).

U istom padežu ženskog roda prisutan je oblik *ee* (34v 20). Dativni oblici muškog roda posvjedočeni su vrlo često oblikom *emu* (31r 12), a u ženskom rodu *ei* (35v 20). Akuzativni oblici za muški rod jednine izjednačili su se s genitivnima (*ego*, 32v 25), dok je za ženski rod prisutan oblik *ju* (*û*, 35r 11). U lokativu su prisutni oblici samo za muški rod, shodno pravilu ovog padeža da uvijek ide s prijedlogom, u tri navrata imamo oblik *nem'/nemь* (32v 20, 42v 12, 44v 12), ali i *nemu* 40 r 14 i 41v 20), vjerojatno prema izjednačavanju s dativnim oblikom. Instrumental jednine muškog roda glasi *imь* (37v 2) ili *nim'* ispred prijedloga „s“ izjednačenog po zvučnosti u glas /š/ (37r 26 – *š'nim'*).

U množini genitiv muškog roda jest *ihь / ih'* ili *nihь* (*o' nihь* 28v 11, *za nihь* 29v 8, *po nihь* 33v 21), a dativ *imь / im'* (32v 12, 34v 16) Na više razina problematičan je primjer ove zamjenice u dativu na 29r 6. Da bismo lakše pojasnili, donosimo kontekst: *Aêe na se dr'žan' e(stь) o' pr(a)vdi službenie bl(a)god(a)ti i ne može po uvêti penez' prieti ali po ki godê putь izeti se o' šimonie svoje n(i)mь vol'no prikazano može priêti koliko umileno o'kuda o' svoihь cr(ь)k(a)vь za kr'čen'e ne moguь ničesože pouvêtu vzeti ni zaklada priêti ni pitati* (29r 3 – 10). Zamjenica *n(i)mь*, koja je prema obliku u dativu množine (dativ jednine bio bi *emu* ili *nemu* s prijedlogom), ovdje ponajprije nema prijedlog koji bi opravdao prefiks *n-*, a zatim bi i prema rečenici u kojoj se koristi trebao stajati u jednini (sintaktički signal bio bi glagol *može*), ali se u sljedećoj „rečenici“ koristi množinski oblik istoga glagola i lica, *ne moguь*. U ovoj je rečenici dobro posvjedočen opušten stav autora prema tekstu: najprije upotreba prefiksa *n-*, zatim nesročnost s glagolom u prvoj rečenici, ali sročnost s glagolom u drugoj rečenici.

Lokativ množine glasi *nihь* (po *nihь* 33v 21), a instrumental množine *imi* (41r 14) ili *nimi* (*š'nimi* 37v 5), a prisutan je i jedan oblik bez dočelnog *n-* ali uz korištenje prijedloga: *meû imi* (41r 14).

²²² S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 142.

b) Nelične zamjenice

Nelične zamjenice sklanjaju se po tvrdoj ili po mekoj inačici sklonidbe, ovisno o palatalnoj ili nepalatalnoj osnovi. Ovdje ćemo najprije donijeti primjere za sklonidbu neličnih zamjenica tvrde osnove, a zatim onih meke osnove. Dakako, nemamo zastupljene oblike za sve padeže svih zamjenica.

Tako će zamjenica *ov, ova, ovo* po tvrdoj inačici sklonidbe biti zastupljena u genitivu množine muškog roda (*ovih'*) kod kojeg se oblika vidi zamjena nastavka *-êh* nastavkom *-ih*, što će u ženskom rodu biti pojava svojstvena neliturgijskim tekstovima (premda se takvi oblici, iako rijetko, mogu naći i u onim liturgijskima).²²³ Međutim, u *Priručniku* za genitiv množine ženskog roda stoji *ovêh'* (34v 2), dakle bez zamjene. Rijetkost u *Priručniku*, dvojinski oblici, potvrđeni su u jednom primjeru nominativa množine ženskog roda: *ovê d'vê rêči* (32r 12).

Pokazna zamjenica *on, ona, ono* zastupljena je u jednini u nominativu muškog (*onъ/on'* te četiri puta pod suspenzijom *o(nъ)*), ženskog (*ona*) i srednjeg roda (*ono*). U genitivu prisutni su, za muški rod, nastavci *-ogo* i *-oga*, i to gotovo u jednakom broju (tri su primjera za prvi, a četiri za drugi nastavak). Dativ ove zamjenice u muškome rodu jest *onomu* (36v 21), dok je množinski oblik uočen u rečenici *Poslédne mazanie dlžno e dati onêmb ki su o' tolika vr(ê)m(e)ne v nemoči i semr'ti* (38v 21 – 24). Akuzativ muškog roda izjednačen je s nominativom ako se govori o čemu neživom (jedan primjer: *Nema popъ na on' razumb služiti ili oficiêli* 29r 18 – 19), a kao oznaka živosti uzimaju se nastavci iz genitivnih oblika *onogo* te jednom stegnut oblik *ga*. Za ženski rod ovog padeža zamjenica jest *onu* (34r 1), a srednji *ono* (28r 6). Lokativni oblici su za muški rod *onomъ* (28r 12), a za ženski *onoi* (28v 14), dok se za instrumental u jednini javlja *onêmb* (39r 21). Množinski oblici su sljedeći: nominativ muškog roda *oni* (29v 12), genitiv *onihъ* (29v 20), a za ženski rod *onêhb / onêh'* (28v 25, 43r 23). Prisutni su i oblici za akuzativ množine muškog i ženskog roda: *ihъ* (29r 13) te *one* (36r 4), a i za instrumental: *onêmi* (42v 26, muški rod).

Slično će se ponašati i posvojna zamjenica *svoj, svoja, svoje* – nema primjera za nominativ, dok će u genitivu muškog roda varirati nastavci *-ega* i *-ego*, ali tek će se jednom upotrijebiti oblik *svoega*, nasuprot četiri primjera *svoego*. U ženskom rodu u jednakoj su mjeru zastupljeni nestegnuti (*svoee*, 32r 19) i stegnuti oblici (*svoe*, 29r 6), dok je srednji rod jednak muškom: *svoego* (32r 20). Dativ je zabilježen samo za muški rod: *svoemu* (28r 20), a

²²³ Isto, 140.

akuzativ za samo za srednji – *svoe* (32r 24) i za ženski: jedan stoji uz zbirnu imenicu *dêt'ca* koja se sklanja po glavnoj promjeni ženskog roda: *svoû* (32v 8), a prisutna su još dva primjera. Lokativ ženskog roda glasi *svoei* (42v 15), dok je zamjenica *svoim'* (29v 1) u instrumentalu jednine muškog roda. U množini muški i ženski rod u genitivu bilježe iste oblike: *svoihb' / svoih'* (29r 8, 34v 16), za dativ množine imamo primjere muškog roda: *svoim'* (23v 8), a za akuzativ muškog roda *svoe* (33r 16). Jedan je i primjer za instrumental množine muškog roda: *svoim'* (29v 1).

Kao zamjenice s posebitostima u sklonidbi okarakterizirane su *kto*, *čto*, *ki*, *kaja*, *koje*, *vas*, *vsa*, *vse* i *sa*, *si*, *se*.²²⁴ Ove zamjenice odstupaju od deklinacijskih oblika neličnih zamjenica i imaju posebne paradigme.

Zamjenice *k̂to* i *č̂to* su po sadržaju upitne, a od njih se tvore i neodređene zamjenice *nêkto* i *nêčto* te niječne zamjenice *nik̂tože* i *nič̂tože*, a dolaze samo u jedninskom obliku.²²⁵ Zamjenica *č̂to* vrlo se rijetko u liturgijskim tekstovima zamjenjuje čakavskom zamjenicom *ča*, dok je u neliturgijskim tekstovima ta zamjena puno češća, a „smjena ima katkad i stilsku funkciju“.²²⁶ Obje se zamjenice, *k̂to* i *č̂to*, javljaju u *Priručniku*, kao i čakavska *ča*, i to u gotovo jednakom omjeru. Budući da nisu pronađeni posebni uvjeti prema kojima se ove zamjenice izmjenjuju u *Priručniku* (npr. citati, navodi ili obredne riječi u kojima bi prevladavala zamjenica *č̂to*, dok bi *ča* bila svojstvenija „opuštenijem“ govoru), zaključak jest da se one koriste podjednako, bez obzira na moguću stilsku obojanost. Tek je u jednom primjeru potvrđeno da je zamjenica *čto* rezervirana za izravni navod iz Biblije: *Č̂(a)t(a)c bê egda poide s' m(a)teriû k cr(b)kve i sêdêše posr(ê)dê učit(e)lb. I m(a)ti r(e)če emu čto stv(o)ri n̂ma t(a)ko* (45v 9 – 12, u Bibliji Lk 2: 48), dok se u svim ostalim slučajevima slobodno izmjenjuje s *ča*. Prisutna je i zamjenica *zač'*, nastala povezivanjem prijedloga *za* i upitne zamjenice *ča* te apokopom fonema *-a* (u više primjera npr. 29r 24, 30v 23).

Upitne zamjenice *k̂to* i *č̂to* s prefiksom *nê-* tvore neodređene zamjenice *nêkto* i *nêčto*, a posebno je zanimljiva zamjenica *nêg'do* (42v 16) jer svjedoči drugom obliku zamjenice *k̂to* (*ĝdo*) za koji se navodi da je čest u neliturgijskim tekstovima i koji se također pojavljuje u jednom slučaju kao upitna zamjenica *g'do* (43r 17) te kao osnova izvedenice prefiksom *nê-* *nêg'do*. Izvedenice prefiksom *ne-* i zamjenicom *č̂to*, tj. neodređene

²²⁴ Isto, 143.

²²⁵ Isto, 140.

²²⁶ Isto, 144.

zamjenice, prisutne su u obliku *ničtože* (nominativ), *ničesože* (akuzativ), a zamjenice *kъto* i prefiksa *ne-* u oblicima *nikoga* i *nikogože* (genitiv), *nikomuže* (dativ).

Upitna zamjenica *ki*, *kaja*, *koje* pokazuje u hrvatskoglagoljskim tekstovima mnoge varijante oblika za pojedine padeže, što je posljedica promjena koje su je zadesile tijekom razvoja od staroslavenskog prema hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku. Ponajprije se tu misli na njezin oblik – načinjen spajanjem upitne zamjenice *kъ*, *ka*, *ko* i anaforičke zamjenice *i* (*jъ*), *ja*, *je* u staroslavenskom jeziku – zatim javljanje oblika s *ko* u kosim padežima muškog i ženskog roda te pojava fonoloških stezanja i izjednačavanja pojedinih oblika s oblicima zamjenice *kto*.²²⁷ Varijantnost ipak neće biti u velikoj mjeri zastupljena u *Priručniku* te se ova zamjenica javlja u ovim oblicima:

Tablica 2. Promjena zamjenice *ki*, *ka*, *ko*

Jednina			
	muški rod	ženski rod	srednji rod
N	ki	-	ko
G	koga	ke	koga
D	komu	-	-
A	koga	ku	-
V	-	-	-
L	комъ	koi	-
I	кимъ	-	-

Množina			
	muški rod	srednji rod	ženski rod
N	ki	-	ke
G	kih'	-	kih'
D	-	-	-
A	kih', kihъ	-	ke
V	-	-	-
L	kih'	kih'	kih'
I	kimi	-	-

Dvojniski oblici nisu prisutni u *Priručniku*, tek se u jednom primjeru javlja okolina kada bi dvojina ove zamjenice trebala biti upotrijebljena, ali je umjesto nje upotrijebljen oblik *koû*: *v' obraz' zak'hêê i sat'nika o' koû edin' ugoti priemlûci a drugi započ'ten'e vzdr'žati se Reki G(ospod)i nesamъ dostoên' da pod' krov' moi vnideši na seliko r'ci s(lovo) tvoimъ i iscêlêet' otrokъ moi* (29v 25 – 28 – 30r 1 – 2). Oblik *koû* jest u akuzativu ili instrumentalu

²²⁷ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 145.

jednine ženskog roda, a dvojinjski oblik koji bi trebao stajat jest *kiû*. Zabuna se možda dogodila slučajno jer je ipak riječ o samo jednom različitom grafemu u ove dvije riječi. Na drugom se mjestu pak sigurno autoru dogodila omaška jer je ispustio jedan grafem: *Proklinamъ onogo i stvoril' e(stb) taku tad'bu* – ispušten je grafem *k*.

Važno je napomenuti i to da, prema oblicima navedenima u tablici, nema nestegnutih oblika, tj. u genitivu i dativu muškog roda zastupljeni su oni stegnuti (*koga*, *komu* nasuprot *kojega* i *kojemu* te *ke* nasuprot *kojeje*), što je pojava koja je zabilježena i u kanonskim tekstovima pri proučavanju hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika.²²⁸

Od zamjenica *ki*, *kaja*, *koje* tvori se i neodređene zamjenice *nêki*, *nêkaja*, *nêkoje*, u *Priručniku* zastupljena i u oblicima u kojima je ikavski refleks „jata“ npr. *nika* za nominativ ženskog roda (34v 13), akuzativ također ženskog roda (*niku* 39v 26), akuzativ srednjeg roda (*niko* 44v 1) i nominativ množine muškog roda (*niki* 42r 17). Nominativ množine muškog roda zapravo se javlja u tri oblika: gore navedeni s ikavskim refleksom „jata“, zatim s nepromijenjenim „jatom“ (*nêki*, više primjera npr. 30 r 15) te s provedenom sibilizacijom (*nêci* 35r 10 i 39r 18). Zanimljivi su oblici ove neodređene zamjenice u nestegnutoj formi: *nêkie* (36r 2) je oblik za nominativ množine, ali je u ovom slučaju nesročan s ostatkom rečenice: *Ače nêki isp(o)v(ê)st' se popu o' nêkie tad'bi o' ke nikoli dovole stvoriti mozet' ili nehoće* (36r 1 – 3), a situacija je još nejasnija kada se uoči da se u neposrednom susjedstvu nalazi pravilan oblik *ke* (što se moglo primijeniti na prethodnu zamjenicu jer se tvore od istog korijena) i gotovo identična sintaktička okolina: *o' nêkie – ot ke*. Jednom se u nominativu jednine srednjeg roda također upotrebljava nestegnuti oblik *nêkoe* (43r 24), a obliku *nikogo* (36r 11 i 24) prisutan je stariji nastavak za akuzativ jednine nasuprot onome iz osnovnog oblika (*koga*).

Zbirna zamjenica *vas*, *vse*, *vsa* sklanja se po kombinaciji palatalne i nepalatalne sklonidbe.²²⁹ Nominativ glasi *v(a)sb* (31r 12), iako je moguće, s obzirom na to da je pod kraticom, da razrješenje bude *v(b)sb* – opaženo je da se u tekstovima ova zamjenica pojavljuje i sa štapićem umjesto punim vokalom, ali većinom u starijim tekstovima. U genitivu jednine muškog roda opaženo je miješanje starijih i mlađih nastavaka: *vsego* (33r 8) i *vsega* (33r 2), i to u neposrednom susjedstvu. Od jedninskih oblika prisutni su još i nominativ srednjeg roda *vse*, akuzativ ženskog (*vsu*, 38v 12) i srednjeg roda (*vse*, 28v 6) te

²²⁸ Isto, 146.

²²⁹ Isto, 147.

lokativ muškog roda (*vsêmb*, 38v 5). U množini nominativ muškog roda glasi *vsi* (44r 7), ženskog *vse* (28v 8), genitiv je jednak za muški i ženski rod (*vs(ê)hb* / *vs(ê)h'*, 31v 3, 44v 9), a akuzativ muškog roda glasi *vse* (33v 2).

Pokazna zamjenica *sa/si*, *se/sije*, *si/sija* ponekad se, prema pravilima *scripture continue*, spaja s veznikom *v'/v* pa se tako dobiveni oblici izjednačavaju s onima zamjenice *vsi*, a nemaju apostrofa kao signala da su to dvije riječi. Takvi su slučajevi: na 28v 26 – 27 *Imat' popъ vsi obrazъ o'rêči sveĉ(e)n'e o' kruha se e(stb) t(ê)lo moe*; na 45r 19 – 22 *aĉe lêno stvorit' da k b(og)u niĉtože veĉe ni priskr'b'no ni osueno i niĉtože vsi život' ni v'sie vr(ê)mê*; na 32v 6 – 7 *a vsêm' s(ve)tomъ potvrždenie kumstvo se stvori v kr'ĉen'i*.

Ova se zamjenica većinom upotrebljava u stegnutim oblicima. Tako će nominativ muškog roda glasiti *sa* bez iznimke, iako će se u jednom primjeru taj oblik koristiti i za ženski rod (43r 21 – 23 *Vicenac' i druzi su rek'li da n(i)ne sa pra e(stb) pod' sud'stvomъ, pra* je u ženskom rodu u značenju „rasprava“).²³⁰ U nominativu jednine srednjeg roda supostoje dugi i stegnuti oblici, *se* i *sije*, iako prevladavaju oni stegnuti: omjer je sedam stegnutih naspram tri duga. Genitiv muškog roda tradicionalno koristi dva oblika, *sega* i *sego*, od kojih je nešto češći *sego* (tri primjera naspram dva), a koji će se koristiti i za genitiv srednjeg roda. Ženski rod u genitivu jednine glasi *see*, a primjera za ostale padeže nema. U množini nominativ muškog roda jest *si*, genitiv *sih'*, dok akuzativ srednjeg roda glasi *sie*, lokativ muškog *semu*, a instrumental muškog roda *sim'*. Iz paradigme izlazi primjer za ženski rod: *aĉe imêeši o' see rêči sužden'e k sêi rêči* (33r 28 – 33v 1), gdje se oblik *sêi* ne uklapa ni u jedan od predloženih oblika.

U *Priručniku* se također koristi i pokazna zamjenica *ta/tb*, *to*, *ta*, no prisutni su primjeri samo za nominativ jednine srednjeg roda (*to*), genitiv jednine muškog roda (*togo*), akuzativ jednine srednjeg roda (*to*), u množini nominativ (*te*) i genitiv (*têh'*) ženskog roda. U instrumentalu množine muškog roda prisutne su dublete *têmb* i *timъ*, a nastavak *-im* čest je u neliturgijskim zbornicima.²³¹

²³⁰ Opažen i u Brevijaru Vida Omišljanina i Pariškom zborniku. S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 149.

²³¹ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 140.

3.4.5. Pridjevi

Pridjevi u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku mogu imati kratki i dugi oblik, kratki se oblik sklanja prema sklonidbi imenica glavne sklonidbe (uz razlikovanje nastavaka za meku i za tvrdu osnovu), dok se dugi oblik, nastao spajanjem kratkog oblika i zamjenice, sklanjao po složenoj pridjevskoj deklinaciji, također uz razlikovanje tvrde i meke osnove pridjeva. Tako je jedna od karakteristika hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika da dobro čuva razliku između dugih i kratkih oblika, što je u suvremenom hrvatskom svedeno tek na nekoliko manjih različitih oblika.

Kada se govori o pridjevima u hrvatskoglagoljskim tekstovima, često se raspravlja o gramatičkoj kategoriji određenosti ili neodređenosti, odredivoj prema onome što iskazuju, tj. koju poruku prenose u sintaktičkom okruženju. Iako ta podjela nije uvijek jednoznačno određiva, preko raznih istraživanja došlo se do nekoliko pravilnosti koje su uočene pri distribuciji određenog i neodređenog vida pridjeva.

Za neodređene se oblike (koji su prema tvorbenom tipu i sklonidbi kratki) tako zapazila neutralnost iskaza, dok su određeni (tj. dugi oblici) prenosili informaciju o svojstvu kojim se ono izdvaja iz niza drugih.²³² To će proširiti Damjanović za pridjeve u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku i dodati da neodređeni pridjevi prenose apstraktnu, a određeni konkretnu informaciju ili opću ideju, ali je na temelju proučavanja pridjeva u *Traktatu Kolunićeva zbornika* (15. stoljeće) zaključio da se „piščevo shvaćanje o konkretnom i apstraktnom ne podudara uvijek s čitateljevim“.²³³ Utvrđena je i čvrsta veza kratkog pridjevskog oblika i predikativne funkcije, dok atributnu funkciju mogu imati i određeni i neodređeni pridjevi, a poimeničeni su većinom u dugom obliku (Damjanović kaže da nekompletnost sintagme također utječe na upotrebu neodređenog ili određenog oblika pridjeva pri čemu se u ovakvim uvjetima pojavljuje određeni oblik).²³⁴ Uz navedeno, otkrivena je i pravilnost vezana uz posvojen pridjeve sa sufiksima *-ov/-ev-*, *-in-*, *-j-*, *-bj-*. Oni uvijek dolaze u kratkom obliku kada stoje na mjestu genitiva, a da odnosni teže dugim oblicima kada iskazuju prostorne i vremenske odnose (a tvore se sufiksima *-an-* i *-šan-*).²³⁵

²³² S. Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, 101, kao autora ovog otkrića navodi Jurja Križanića, vjerojatno iz njegove gramatike *Gramatično izkazanje ob ruskom jeziku* iz 1984.

²³³ S. Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, 104.

²³⁴ Isto.

²³⁵ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 172.

Dobro očuvana razlika u sklonidbi kratkih i dugih oblika prisutna je i u *Priručniku* te neće biti većih odstupanja od predloženih paradigmi za hrvatski crkvenoslavenski jezik. U muškom rodu opažena je gore navedena veza kratkih oblika i predikatne funkcije npr. *kr'čěнь, kriz'manь, naučen, razuman, oklevetan, z(a)rečěнь* (konstrukcije imenskog predikata s glagolom *biti* kao kopulom te pridjev kao predikatno ime u jednini). U jednom se primjeru javlja poimeničeni pridjev *nemoćanь'* (40r 5) u kratkom obliku. Zanimljiv je i pridjev u sintagmi *v kr'vavu potu* (45v 21), gdje se očigledno radi o lokativu (prema prijedlogu *v'* koji je signal lokalizacije), ali je nastavak dativni. Dva su moguća rješenja ovog problema: ili se radi o utjecaju govornih oblika ili o utjecaju dativnog nastavka na lokativni čime se došlo do izjednačenih oblika kakve danas poznaje suvremeni hrvatski jezik.

U množini nominativni oblici za kratke oblike izjednačeni su s onima za duge jer je nastavak za kratke *-i*, a za duge *-ii* koji se stegnuo u *-i*. Primjeri u kojima možemo sa sigurnošću utvrditi da se radi o kratkim oblicima jesu oni koji dokaze kao dio predikatnog skupa: *sut' o'lučeni* (36r 17), *budite krot'ci* (46r 7), dok bi primjeri poimeničenih pridjeva *něci bezum'ni* (35r 10) ili *věr'ni* (36v 26) trebali biti dugog oblika, no zbog jednakih nastavaka za duge i kratke pridjeve nije moguće sa sigurnošću utvrditi o kojem se obliku radi.

Ponešto je problematičan pridjev *svet* u *Priručniku*, to jest određivanje je li njegov iskaz neodređen ili određen kada se nalazi pod kraticom. To je vidljivo tek u nekoliko primjera, onih koji su unutar krsne formule:²³⁶

1. Az' te kr'ču im(e) r(eki) v' ime o(tь)ca i s(i)na i d(u)ha **sta** am(e)нь (30r 27 – 28)
2. Az' te kr'ču im(e) r(eki) V' ime o(tь)ca i s(i)na i d(u)ha **sta** am(e)нь (30v 4 – 5)
3. Az' te kr'ču V'ime o(tь)ca i s(i)na i d(u)ha **sta** am(e)нь (31r 10 – 11)
4. az' te k'rču V' ime o(tь)ca i s(i)na i d(u)ha **sta** am(e)нь (31r 19 – 20)

Sva tri primjera dolaze u genitivu jednine muškog roda koji se, prema paradigmi pridjeva muškog roda u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku, kod neodređenih (kratkih) oblika tvori nastavkom *-a* (i za tvrdu i za meku inačicu, npr. *věčna*), a kod određenih (dugih) nastavkom *-ago* (obje inačice, npr. *niščago*). Valja navesti i da se u *Priručniku* smjenjuju mlađi, govorni nastavci za genitiv (*-oga*) i stariji (*-ago*), iako su prevladavajući stariji.

Kratica **sta** može se razriješiti na dva načina: *s(ve)ta* i *s(ve)t(og)a*. Neskloni smo ipak razrješenju *s(ve)t(og)a* jer je u svim ostalim primjerima ovaj pridjev u genitivu glasi *svetago* (pod kraticom **sgo** ili **stgo**), a od svih primjera imenskih riječi koje dolaze s mlađim

²³⁶ U sljedećim primjerima pridjev *svet* ostavljamo nerazriješenim i dodatno ga naglašavamo podebljanim slovima.

nastavkom *-oga* tek je 7 pridjeva (dok se nastavak *-ago* javlja u preko 30). Budući da je ovo dio obrednoga govora, tim više u njega ne ulaze mlađi ili govorni oblici, već se jače čuva crkvenoslavenska norma. Uz to, jedan je primjer sintagme **sgo dha** (*s(ve)ta*)*go d(u)ha* 43v 1), to jest sa starijim nastavkom u genitivu. Ostaje nam dakle razrješenje ove kratice kao *s(ve)ta*, to jest kao neodređeni pridjev.

Prema istraživanju S. Damjanovića u *Kolunićevu zborniku* također je uočena svojevrsna fleksibilnost pri upotrebi kratkih ili dugih oblika pridjeva *svet* u genitivu: upravo se kao primjer navodi sintagma *svetoga duha* (s mlađim nastavkom) uz još neke, prema kojima autor zaključuje da se u tom tekstu „svi subjekti koji pripadaju obredu ili su poznati iz Biblije smatraju općepoznatima, i pri izražavanju njihovih svojstava autori upotrebljavaju složene pridjevske oblike“.²³⁷ Također se osvrće upravo na pridjev *sveti* – taj se pridjev kao atribut imenima svetaca, evanđelista ili pojmova iz Biblije uvijek javlja u složenom obliku, no napominje i to da „svaka propovijed u KKZ počinje ovakvom frazom od ovoga sveta i posvećena govoren'ê“, iako se uz njih nalazi pokazna zamjenica koja je signal određenosti. Premda ova istraživanja jasno pokazuju značenjsku okolinu u kojoj se određenost pridjeva ostvaruje, u *Priručniku* se, u slučaju pridjeva *svet* u krsnoj formuli, autor odlučio za neodređeni oblik, što je vrlo neobično, s obzirom na to da je krsna formula dio obrednog govora te je općepoznata, a svojstvo svetosti trebalo bi biti izraženo dugim oblikom. Međutim, ovdje je moguće da se neodređenim oblikom želi postići neutralnost izraza, ali i da je određenost ovdje zalihosna jer je primijećeno da postoji „mogućnost da se neki stalni izrazi, koji uobičajeno imaju dugi oblik, u konzervativnijim tekstovima pojave u kratkom obliku“.²³⁸

Od ostalih diskutabilnih primjera izdvajamo sintagmu *s višneû lûb'viû i misliû s(ve)tuû* (28v 19 – 20) gdje su pomiješani nastavci za instrumental pridjeva ženskog roda kratkog oblika (meka inačica, nastavak *-eju*, *višneû*) i isti padež i rod, ali nastavak je za dugi oblik (*-uju*, *s(ve)tuû*), i to u neposrednom susjedstvu. U srednjem rodu pridjeva kratke forme istaknut ćemo oblik za genitiv jednine pridjeva koji imaju palataliziranu osnovu, a koji dobivaju nastavak *-ê* (paradigmatski je nastavak *-a*), koji je zapravo signal palataliziranosti osnove (npr. *t(ê)la b(o)žiê*, uz varijaciju *b(o)žê t(ê)la*). Ostali se primjeri sklanjaju pravilno po paradigmama.

²³⁷ S. Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, 104.

²³⁸ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 180.

Dugi oblici pridjeva i njihove paradigme također će u većem broju biti prisutni u *Priručniku*. Već spomenuto nerazlikovanje nominativa jednine kratkih i dugih oblika radi stegnutosti nastavka *-ii* u *-i* najbolje se očituje u primjeru *s(i)nъ b(o)ži* (37r 22). Duge oblike imaju i česti poimeničeni pridjevi npr. *krêpki* (33v 22), *kr'ćenoga* (30r 21), *kr'v'nago* (42v 17), *pomazanago* (44r 8), *viš'nemu* (33v 21) *slipomu* (45v 17), *nimomu* (45v 17), *mr'tvimi* (34r 14), *s(ve)tih'* (32v 17) itd. Pridjevi *ap(osto)l(b)ski*, *e(van)j(e)l(b)ski* također su poimeničeni, njima se nazivaju svećenički redovi, pa iako bi se iz konteksta pri nabrojanju moglo zaključiti da se možda radi o izbacivanju imenice kojoj su atributi (u ovom slučaju red – apostolski red, evanđeoski red itd.), kasnije, kada se daje primjer za svaki red prema Isusovu djelovanju, jasno je da se radi o poimeničenom pridjevu koji stoji samostalno: *Ap(osto)l(b)ski e bil' egda umi nogi učēn(i)k(o)m' svoimъ reki obraz' daû v(a)mъ. Ipr(o)č(a)ê. E(van)j(e)l(b)ski egda m(o)l(i) se v kr'vavu potu* (45v 18 – 21).

Za genitiv muškog i srednjeg roda važan je odnos mlađih (*-oga*) i starijih nastavaka (*-ago*). Prevladavajući je nastavak *-ago* (*s(veta)go*, 30v 10, *dl'žnago*, 33r 8, *drêv'nago*, 35r 7, *biv'shago*, 36r 25, itd.), a u manjoj mjeri je zastupljen mlađi *-oga* (*cr(b)kv(e)noga*, 30r 8, *e(van)j(e)l(b)skoga*, 37v 8). Ipak, snažnom uplivu mlađih nastavaka u sklonidbu pridjeva svjedoči i primjer *op'čega* (30v 17) gdje se koristi ne samo mlađi nastavak nego i njegov pravilan oblik za deklinaciju palatalnih osnova. Slična će pojava biti zabilježena i kod pridjeva srednjeg roda u genitivu jednine: oni s palatalnom osnovom dobit će nastavak *-ega* npr. *tuždega* (35v 10), *b(o)žiega* (37r 17). Oblici za lokativ jednine u jednom su primjeru izjednačeni s nastavcima za dativ (*k tesnomu sud'cu*), dok se kod drugih primjera vidi utjecaj tvrde zamjeničke sklonidbe: *v semr'tnomъ grêse* (29v 5, *v cimiteri cr(b)kvenom'*, 29v 9, *v s(ve)tom' redu* 41r 4). Kod ženskog roda nema većih odstupanja od paradigme, zamjetan je tek u jednom primjeru utjecaj tvrde na meku deklinaciju: *nebeskie sili* (40v 2) – *sili vražie* (36v 20), te obrnuto, utjecaj meke na tvrdu deklinaciju: *po b(o)žiei m(i)l(o)sti* (43v 23) – *vs(ve)toi cr(b)kvi* (41v 2).

Na kraju prikaza sklonidbe pridjeva u *Priručniku* spomenut ćemo i sintagme tvorene od dvaju pridjeva i pripadajuće imenice. Čini se da se tvore kombinacijom dugi + kratki pridjev, no ne možemo reći da je to opće pravilo, ali je ipak prevladavajuće. Primjeri su: *velikago suda g(ospodi)n(ov)a* (44v 16, genitiv jednine), *kotori velikъ ûnakъ* (31r 22 – 23, nominativ jednine), *s(veta)go b(o)žie t(ê)la* (37r 10 genitiv jednine) i *s(ve)tomu t(ê)lu h(rъstov)vu* (37r 24, dativ jednine). U ostalim je pak primjerima zastupljena kombinacija dugi + dugi oblik: *s(ve)tomu narejen'û cr(b)kv(e)nomu* (37r 4, dativ jednine muškog roda), *o'*

s(ve)tihъ narejenih' cr(ь)kvenih' (30r 8 – 9, genitiv množine muškog roda) i *o' narejenih' s(ve)tih' cr(ь)kvenihъ* (36r 18 – 19, genitiv množine muškog roda).

3.4.6. Brojevi

Brojevi se, kao promjenjive riječi vrlo raznorodne po morfološkim obilježjima, koriste za izražavanje brojčanog podatka, a dijele se primarno na glavne, redne i zbirne. Mogu biti iskazani riječima ili grafemima, a oba su načina zastupljena u *Priručniku*. Kada se radi o brojčanim grafemima, redovito se ističu pisanjem velikog slova i omeđivanjem točkama prije i poslije grafema (npr. na 40r 24 – 26, 40v 1 – 3) i označavaju glavne brojeve. Zanimljiva je kombinacija označavanja istog broja grafemom i riječju: *tvoritъ z(a)p(o)v(ê)dъ popъ svoim' svoičamъ da osamъ d(a)ni pred' n(e)d(ê)lû o' muki poš(a)lût' dêt'cu svoû na isp(o)v(ê)d(a)nie pred' kr'čeniem' .I. (8) d(a)nъ iprije* (31v 21 – 25). Ovdje se u svrhu funkcionalnosti koristi dvostruko obilježavanje broja osam, tj. za naglašavanje pri ponavljanju zapovijedi, a broj koji treba poštovati istaknut je i vizualno, grafemom i bojom.

Glavni brojevi napisani riječju uglavnom su redovito sročni s pripadajućom imenicom, a sklanjaju se različito, npr. kao zamjenice (brojevi 1 i 2) ili imenice ženskog roda (brojevi 5 – 10).²³⁹ Tendencija sročnosti u *Priručniku* zastupljena je u nekim primjerima, npr. *Narediže to s(ve)to narejen'e v' d'vêû rêcu* (30r 20), *ako se upusti nêka o'êh' trêhъ gl(a)sovъ nêst' svr'šenъ kr'stъ* (30v 1 – 3), *Boise popъ o'vzvračen'ê potak'nutiê d'êv'la ki ima tisuće pakostuûcih' uzalъ* (35r 13 – 15), *I prêje neže stvorit'se ženit'va da g'do godê bi imêlъ ča reči ili suprotiviti se da govori meû tri roki i rekut'* (42r 11 – 13) itd. Jednom se pak glavni broj nalazi u predikativnoj funkciji – *Rek'si oficiê cr(ь)kv(e)noga reči e(stъ) o' s(ve)tihъ narejenih' cr(ь)kvenih' ke su sedamъ* (30r 7 – 9), premda se sročnost ne ostvaruje na relaciji objekt – objektna rečenica, gdje zamjenica *ke* dolazi u nominativu množine ženskog roda, a objekt u genitivu množine srednjeg roda.

Glavni broj 1 u *Priručniku* se javlja s dvjema osnovama: *edin'* i *edan'*. Za potonji se oblik smatra da češće dolazi u neliturgijskim tekstovima, ali se u *Priručniku* češće javlja *edin'* nego *edan'* (samo u dva navrata). Često dolazi u kombinaciji s rednim brojem *drugi*, kada se ističe suprotnost: *v' obraz' zak'hêê i sat'nika o' kou edin' ugod i priemlûci a drugi za poč'ten'e vzdr'žati se Reki G(ospod)i nesamъ dostoên' da pod' krov' moi vnideši na seliko r'ci s(lovo) tvoimъ i iscêlêet' otrokъ moi* (29v 25 – 28 i 30r 1 – 2) ili *Neraz'luči sp(o)vêd' skozê sramъ da*

²³⁹ Više u S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 190.

ed'no sp(o)věšb ed'nomu a drugo drugomu (33v 5 – 7) ili *popъ ispitai iz'vêsto oba ače lûbitъ edan' drugoga n(i)ne i naprêd'* (42v 3 – 5). U toj se funkciji nalazi par jedan – drugi u rečenici *Varui se oče popъ eda koteri hotêl' bi isp(o)v(ê)dati se na v'kup' ne primi ih' na edin(o)go kogo ždo ihъ. Poedinomъ sl(i)ši da niedan' drugago ne b(u)de sl(i)šati sp(o)v(ê)di* (37r 4 – 8).

Sročnost se ne ostvaruje ni u rečenici *A onъ isti pop' dlžan' proliêti m(o)litvu na vs(a)ko maz(a)nie. I oče neimat' edin' m(a)z(a)ti, a drugu reči m(o)litav êk(o)že nêci tvoriti navadili se bihu* (39r 15 – 19), gdje se naglašava da isti svećenik mora i pomazati i moliti pri podjeli sakramenta posljednjeg pomazanja, te bi u sljedećoj rečenici trebalo stajati „ne smije jedan mazati, a drugi reći molitvu/moliti“ – nesročan je redni broj drugi koji je u akuzativu jednine ženskog roda, a trebao bi biti u nominativu jednine muškog roda.

Redni brojevi upotrebljavaju se pri iskazivanju za označavanje mjesta u nizu i imaju atributnu funkciju u rečenici. Za označavanje prvog mjesta koristi se broj *prъvi/pr'vi*, u tri zabilježena primjera poput: *Popove imaû im(ê)ti · Ž (7)· redov' o' kihъ prъvi e(stъ) ostriêli* (45v 3 – 4), a u drugim se prilikama koristi prilog *prъvo* (36r 26, 42v 6, 44r 10, 45v 7 i 26). Redni broj *drugi* koristi se u navođenju broja u nizu, ali ista riječ ponekad je i pridjev ima i značenje „drugi, ostali“, što je određeno različitim kontekstima. Na primjer, u funkciji rednog broja stoji u rečenici *Pr'vi e(stъ) kr'ćenie drugo kriz'man'e pokoren'e b(o)žie têlo poslêdn'e mazanie ženitav'* (30r 9 – 11), dok u funkciji pridjeva u rečenici *i niedan' ne more samъ s(e)bê kr'siiti da e(stъ) emu imêti družêh' kr'stitelъ* (32r 10 – 12) ili *Mugut'že i dr(u)gi popi na kupъ sa onêmъ popom' mažuçimъ i m(o)litvi tvoreçimъ pristati* (39r 20 – 22). Od zbirnih brojeva javljaju se *dvoji* (29r 21), *dvoê* (*meû d'voû kumu* 42v 25), *d'voe* (44r 9) i *oboe* (45r 14). Prilozi tvoreni od glavnih brojeva i sufiksa *-krat* prisutni su u ovim primjerima: *dvakrat'* (28r 1), *trikratъ/trikrat'* (30r 9, 31r 9), *ed'nu krat'* (33v 15) i *šest' krat'* (40v 10), a sa sufiksom *-ceju* tvore se umnožni prilozi poput *drugoviceû* (39r 13). U funkciji priloga je i riječ *drugovič'* (28r 8).

3.4.7. Glagoli

Promjene glagola u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku najbolje odražavaju stanje kakvo je bilo zastupljeno u staroslavenskom jeziku, i to je „vjerojatno (...) dio jezika koji se najmanje promijenio“.²⁴⁰ Kada se govori o gramatičkom značenju, glagolska vremena dijele

²⁴⁰ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 205.

se na sadašnje vrijeme (prezent), prošla vremena (perfekt, imperfekt, aorist, pluskvamperfekt), irealne načine (imperativ, kondicional) te buduća vremena (futura jednostavni, futura prvi složeni, futura drugi složeni). Ovakav pristup preuzimamo i pri opisu stanja glagolskih vremena u *Priručniku*.

a) Prezent

Glagolsko vrijeme kojim se iskazuje sadašnja radnja u hrvatskom je crkvenoslavenskom jeziku tvoren nastavcima koji (uz fonološke promjene preglasa nazalnih samoglasnika i otpadanja dočetnog poluglasa) su bili zatupljeni u tvorbi istog vremena u staroslavenskom jeziku:

Tablica 3. Nastavci za prezent u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku

	Jednina	Dvojina	Množina
1. lice	-u	-vê	-mь
2. lice	-ši	-ta	-te
3. lice	-tь	-ta	-tь

Upliv starohrvatskih govornih oblika u tvorbi prezenta donio je promjene u 1. licu jednine (-u < -mь), 2. licu jednine (-ši < -šb), 3. licu jednine (-tь < /), 1. licu množine (-mь < -mo) i 3. licu množine (-tь < /). Međutim, zamjene crkvenoslavenskih starohrvatskim nastavcima, iako utvrđene kao rijetke u liturgijskim tekstovima i starijim prijevodima biblijskih tekstova s grčkog, sporadično se mogu pronaći, poput uočenog ispadanja dočetnog -tь već u 13. stoljeću, prisutnosti nastavka za 1. lice množine -mo umjesto -mь i slično.²⁴¹

Priručnik, pisan u 15. stoljeću i tekst koji nije „sputan“ liturgijskom namjenom, očekivano će sadržavati oblike koji se odmiču od hrvatskocrkvenoslavenske norme. Savjetodavni, a ne pripovjedni karakter iskaza bit će obilježen ekstenzivnom uporabom sadašnjeg vremena, iako će rijetko biti korišteni oblici 1. i 2. lica jedine i množine, dok će vrlo mnogo biti zatupljeno 3. lice jednine i množine. U svim će licima biti prisutne zamjene crkvenoslavenskih i starohrvatskih nastavaka.

Tako će za 1. lice jednine biti prisutan nastavak -u za glagol „krstiti“ obrednim formulama: *neô'kr'čau* (31r 18), *kr'ču* (31r 19 i 26), ali i kod izravnog navoda iz Biblije: *obraz' daû v(a)mь* (45v 19 – 20).²⁴² Ipak, ovaj nastavak neće se koristiti na drugim mjestima,

²⁴¹ Isto, 213.

²⁴² Iz Ivanova evanđelja, Iv 13, 15: „Primjer sam vam dao da i vi činite kao što ja vama učinih.“
<http://biblija.ks.hr/search.aspx?k=50&p=13&r=1> (pregledano 13. 4. 2016.)

iako su dijelovi obrednih formula, već će se tamo naći starohrvatski nastavak *-mb*: *Proklinamъ onogo istvoril' e(stb) taku tad'bu* (36r 6 – 8) – dio formule proklinjanja – i *isp(o)v(ê)dam se b(og)u* (36v 23) – početak molitve kajanja. Dakle, već se pri navođenju oblika za 1. lice jedine uočava miješanje nastavaka, bez obzira na njihov kontekst. Isto stanje primjetno je i u nastavcima za 2. lice jednine gdje se miješaju *-ši* i *-š*: *vnideši* (30r 1), *verueši* (31v 10), od koji je prvi primjer unutar biblijskog citata,²⁴³ a drugi dio obreda podjele sakramenta krštenja, dok se u uputama u dva navrata koristi nastavak *-š*: *proklinašb* (36r 13) i *sp(o)vêšb* (33v 6). U 1. licu množine zamijećena je potpuna prevlast starohrvatskog nastavka *-mo*: *preidemo* (32v 3), *priemlemo* (37r 25), *gremo* (37v 1), *pravimo* (40v 13), *r'cimo* (41r 20), *stvorimo* (28v 16) itd., a za 2. lice množine tek je jedna potvrda: *neveruete* (37r 14). Dvojniški oblici javljaju se tek u jednom primjeru, *o'vrъzeta* (43v 15), za 3. lice.

Za 3. lice jednine i množine primijećena je najveća varijabilnost između nastavka *-tb* / *-t'* i nultog nastavka, premda je uočena lagana prevaga nastavka *-tb* (preko 200 oblika tvori se ovim nastavkom u jednini dok je onih s nultim oko 160, dok je u množini tridesetak oblika tvoreno nastavkom *-tb*, a dvadesetak nultim nastavkom). Neki od primjera su: *svečuet'* (28v 8), *prinosit' se* (28v 15), *naslêduet'* (46r 21), *pučacet' se* (29v 23), *stvorit'* (29v 24), *bolit'* (30r 3), *iz'met'* (30v 22), *dvoi se* (31r 21), *naiide se* (30r 17), *pita* (31v 9), *nepomagaût'* (35r 4), *dêlaût' se* (37r 15), *zbiraût'* (41v 10), *bl(agosli)vlaût'* (42r 20), *gl(agola)ût' se* (44r 8), *pogrebaût' se* (29v 219), *ičezaût' se* (32r 1), *o'govaraû* (31v 12), *vzvraçaû se* (33r 11), *nepučaû* (34r 19), *neprikladaû se* (37v 19).

Ne može se uočiti pravilnost u njihovoj distribuciji jer se ponekad na istoj stranici i u neposrednom susjedstvu mogu naći oba oblika istoga glagola. Neki od takvih primjera su: *Imat'že popъ vinu vzliêti vina na prъsti kada vse prime t(ê)la b(o)žiê narejenie i ono prime razvê ako onъ d(a)nъ m(i)su drugu bude imêti služiti, na ače vino vzlito primet' on' d(a)nъ, ne more drugovič' služiti misu* (28r 3 – 9), *I oče možet' se sie mazan'e ponooviti, da kr'čen'e i kriz'man'e ne možet' se ponoviti a drugo se i ponoviti može* (40r 1 – 4), *idêže sutb Z (9) redov' a(n)j(e)l(ъ)skihъ v kih su dr(u)zi niž'si* (40v 3 – 4), *Ače o' ed'ne strane sut' v petom' kol(ê)nê a o' druge v četrtomъ, mogu't se poêti, ače li su bliže ne mogu se* (42v 18 – 21). Posebno je zanimljiv primjer gdje se u neposrednoj blizini i sličnom kontekstu nalaze dva oblika prezenta 3. lica glagola *sagrêšiti*: *Ače popъ b(u)de ustavljen' ili zarečeny ili proklat' o'd'net' e(stb) o' daniê i o' priiman'ê i o' sego s(ve)t(a)go narejen'ê. I o' nûdêže vsu tvar' sьgrêšacet'*

²⁴³ Mt 8, 5, Lk 7, 6-7, u *Priručniku*: *G(ospod)i nesamъ dostoên' da pod'kr ov' moi vnideši na seliko r'ci s(lovo) tvoimъ i iscêléet' otrokъ moi* (29v 28 – 30r 1 – 2).

popъ daûć' i sagrêšâet' ki videće o' nego priemlet'. Aće stanovito neb(u)de vid(ê)ti o' see tvari ne sagrêšâet'. Aće nêki popъ vezan' e(stb) o' man'sega proklet'stva, oće t(a)kovъ popъ sagrêša daûći, a priemlei ne sagrêša (38v 9 – 19).

Prezent se često izriče konstrukcijom glagol *moći* u prezentu + infinitiv kod koje se glagol *moći* također u 3. licu jednine tvorim dvama nastavcima (-*tb* i \emptyset), ali se na fonološkoj razini ponekad javljaju i oblici s provedenim rotacizmom, tako da ovaj oblik ima tri varijante: *može*, *možet'/možetъ* i *more*. Ipak, velika je prevaga oblika *možet'/možetъ* kojih je preko 30, dok se ostali oblici ostvaruju u manje od deset primjera svaki.

Od atematskih glagola zastupljeni su glagoli *biti*, *dati*, *jasti* i *imêti* u prezentu. Glagol *biti* dolazi i u naglašenim i u nenaglašenim oblicima, primjerice *e* i *estb/e(stb)*, *su* i *sut'*, *esmo/es'mo* i *s'mo*. Uporaba glagola *biti* vrlo je česta u tvorbi pasivnih oblika poput *dl'žan' e*, *narejeno e*, ali se uočava se da u takvim oblicima koristi i naglašen oblik *e(stb)* (vrlo često u sintagmi *dl'žan' e(stb)*), i to u puno većoj mjeri. I negacijski oblici glagola *biti* dolaze u više varijanti za jedno lice: *nê*, *ni* i *nêst* (3. lice jednine), a jednom i s ekavskim refleksom „jata“: *ne*, te *nesu* i *nesut'* (3. lice množine). Glagol *dati* zastupljen je u primjeru za 3. lice jednine *dast'*, ali i *dade*, te u korijenima glagola *vdast'*, *vzdist'*, *zdist'*, dok u množini istog lica imamo *dadut'* i varijacije *vzdaût'* i *vzdaû*. Glagol *jasti* dolazi u dvije verzije: *jisti* i *êsti* – *aće vino vzlito primet' on' d(a)nb ne more drugovič' služiti misu k(a)ko ima popъ doklê neji* (28r 7 – 8) i *I dl'žni sut' bl(agoslo)viti stol' kada godê êdut' i poêstvinê vzdati h(va)li tvorit(e)lû b(og)u svoemu* (41r 16 – 19). U posljednjem se primjeru nalazi i izvedenica od glagola *êsti*, imenica *êstvina*. Glagol *imêti* javlja se u dvije varijante: *imêti* i *imati*. Zanimljiva je njihova distribucija jer se ovaj glagol u obliku *imêti* koristi u infinitivu, perfektu, javlja se i kao particip, a redovito u imperativu i kondicionalu. Glagol *imati*, s druge strane, koristi se kada se želi izreći sadašnje glagolsko vrijeme i kao pomoćan glagol pri tvorbi futura I. U prezentu će i kod ovoga glagola *biti* prisutna kolebanja u 3. licu jednine i množine u vidu zadržavanja ili ispuštanja nastavka -*tb*. Glagol *vêdêti* zastupljen je u prezentu u 3. licu jednine oblikom *vidit' se* (41v 3).

Učestale varijacije među oblicima ukazuju na to da je u autora postojala svijest o „pravilnim“ ili knjiškim, ovdje hrvatskokrkvenoslavenskim oblicima, koji se koriste, ali se, s obzirom na neformalan sadržaj teksta, miješaju sa sviješću o govornim oblicima, a rezultat čega je potpuno neuređen tekst. Varijacije se neće ispoljavati samo na tvorbenoj razini, već i na onoj fonološkoj – što je vidljivo kod uporabe atematskih glagola *êsti/jisti* i *imêti/imati* – promjene koje su na razini fonema zahvatile ova dva glagola izgleda da su utjecale i na

njihovu uporabu. To je posebice uočljivo kod distribucije glagola *imêti/imati*, gdje se oblik s korijenskim „jatom“ zadržava pri tvorbi određenih vremena i načina koji su kudikamo rjeđi, dok se oblik s preglašenim „jatom“ koristi u vrlo često korištenim vremenima poput prezenta i futura I. Ovo bi značilo određeno miješanje dva oblika na funkcionalnoj razini – onaj češći jest ujedno i onaj koji se koristi u živom jeziku, dok rjeđi oblik zadržava razinu knjiškosti, tj. čuva standardizirani oblik.

b) Prošla vremena

Složenim prošlim vremenom izriče se „stanje u trenutku govorenja koje je rezultat prošle radnje“.²⁴⁴ Tvorbi se, kao u staroslavenskom, od *l*-participa i prezenta glagola *biti*. U *Priručniku* nije zastupljen u velikom broju primjera, što je u skladu s činjenicom da se „perfekt općenito u tekstovima pisanim hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom pojavljuje znatno rjeđe od aorista i imperfekta“.²⁴⁵ No, ipak se za to vrijeme, kao i za ostala prošla vremena, može reći da je jedan od razloga zašto se u manjem broju javljaju u *Priručniku* onaj sadržajne naravi: savjetodavni karakter teksta koji se oslanja na naredbe, poticanja, dopuštenja ne trpi pripovjedni ton koji se postiže prošlim vremenima. Zato se perfekt koristi u svega dvadeset primjera, od čega je samo jedan u prvom licu množine (*naredili smo* 32v 20), a ostali su u trećem licu jednine ili množine. Za treće lice jednine primijećeno je korištenje i naglašenog i nenaglašenog oblika pomoćnog glagola *biti*, ovisno o naglasnim zakonitostima: nenaglašeni oblici redovito su spojeni s prethodnom riječi, npr. *ki e držal* (32v1), *ga e prestupilb* (40v 20), *ki e prestupilb* (40v 25), *is(u)h(r̂st)b e bilb* (45v 15) itd. Primjeri s naglašenim oblicima su: *eže e(stb) zapustilb* (39r 14), *ače e(stb) imêlb* (41v 13), *iže e(stb) stvorilb* (45r 26), *pr̂vo e(stb) bilb* (45v 7) itd. Redoslijed jedinica pretežno je pomoćni glagol pa particip, osim kod gore navedenog primjera za prvo lice množine. Perfekt se tvori i od zanijekanih oblika glagola *biti*, pa i tada particip redovito dolazi nakon pomoćnoga glagola npr. *nêsut' stvorili* (41v 13), *nê očistilb* (45r 11), *nêstb kr'čenb bilb* (30r 18).

Vrlo je rijetka uporaba aorista i imperfekta, imperfekt se u *Priručniku* nalazi tek u nekoliko primjera, na 38r 19, 20 i 21 stoje glagoli u 3. licu množine – *ponesihu*, *nesihu*, *vzemahu* i jednom u 3. licu množine – *sêdêše*. U nekoliko navrata javlja se aorist (*prestavih*, *da*, *reče*, *p'lunu*, *stvari*, *umi*, *bl(agoslo)vi*, *prelomi*, *bê*) pluskvamperfekt: *obikli bêhu* (38r 18),

²⁴⁴ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 209.

²⁴⁵ Isto, 251.

bil' pomazalb (39r 11), *navadili se bihu* (39r 18) tvoren od *l*-participa i pomoćnog glagola *biti* u imperfektu.

c) Buduća vremena

Za iskazivanje radnje koja će se odviti nakon trenutka u kojem je iskazana koristi se futur složeni I., a za radnju koja se može dogoditi prije neke druge buduće radnje složeni futur II. Futur I. u *Priručniku* se redovito tvori od infinitiva i prezenta pomoćnog glagola *imêti*, a kako smo već naglasili, varijacije prezentske paradigme između hrvatskokrkvonoslavenskih i starohrvatskih oblika javljaju se u 3. licu jednine. Zanimljivo je da se u 3. licu množine koristi isključivo starohrvatski nastavak (-*tb*). Primjerice, *imat'že vzlieti* (28r 3), *imatb o'govoriti* (31v 7) *imat' priêtno biti* (30v 3), *imat' b(i)ti* (39r 4), *ima položiti* (28r 9), *ima rêci* (28v 17), *ima se kr'stiti* (31r 16), *ima se dati* (34r 18), *imaû se s(ve)titi i bl(agoslo)v(i)ti*, *imaû se o'kopati* (29v 11), *imaû imêti* (41r 9). Pred kraj teksta, na listovima 45 r do 46v, česti su oblici za drugo lice množine jer se ovdje opisuje kakvi svećenici moraju biti prema primjerima iz Isusova života: tako će česte biti konstrukcije *imamo b(i)ti i imamo im(ê)ti*.

Nekoliko je primjera i futura II., tvorenog od *l*-participa i trenutnog glagola *biti* – *b(u)de hotêl'* (29r 1), *b(u)de prihitovalb* (35v 2), *b(u)det' stvoril'* (40r 11), a češće se javljaju konstrukcije s futurskim značenjem tvorene od glagola *biti* u trenutnom obliku i pasivnog participia preterita npr. *pomoženi budut'* (29v 19), *b(u)det vzeta* (30r 24), *bude kr'čeno* (31r 13) itd.

d) Glagolski načini

Budući da je tekst savjetodavnog karaktera u većem dijelu, vrlo je učestala uporaba zapovjednog načina (imperativa), a javlja se i pogodbeni način (kondicional). Kao i kod glagolskih vremena, prevladavaju oblici u trećem licu jednine. Imperativ se u *Priručniku* iskazuje na dva načina: tvorbom od prezentske osnove i nastavaka te konstrukcijom *da* + prezent. Prvi način posvjedočen je u primjerima poput *r'ci* (30r 1), *primi* (28r 3), *prinesi* (28v 13), *gredi* (28v 14), *budi* (29r 20), *naredi* (30r 19), *vzlêi* (31r 25), *vprašai* (31v 4), *imêi* (31r 8), *is'pitui* (33v 10), *ustavi se* (34v 10), *pametui* (34r 16), *boi se* (35r 13), *dai* (35v 4), *vij'* (32v 23), *nauči* (33v 1), *neraz'luči* (33v 5), *istrêbite* (28r 14), *b(u)dite* (46r 7), *isp(o)v(ê)daite* (46v 2), a drugi u primjerima *da iskopa* (31v 27), *da se položi* (33r 7), *da ne zabude* (28r 20), *da ne sablûdi* (28v 20), *da ne primet'* (29r 3), *da govori* (42r 13) itd. Kondicional je posvjedočen primjerima *bi kr'stilb* (32r 25), *bi stvorilb* (39v 8), *bi umr'l'* (29v 4), *zapustêl' bi* (40v 19).

e) Participi

Participi, koji označavaju stanje subjekta ili objekta te stanje radnje u zavisnoj rečenici u odnosu na glavnu, u *Priručniku* su zastupljeni u svim oblicima. Najzastupljeniji je particip prezenta aktivni, i to u dvije funkcije: označava stanje u kojem se nalazi subjekt (istovremenost), a ima atributnu službu, dok se također koristi i kao prilog, što je utjecaj govornog jezika.²⁴⁶ Za prvu funkciju primjeri su: *reki* (29v 28), *govore* (31r 10), *mimoiduće* (29v 18), *prihodeće* (29v 18), *gred(u)ćago* (31v 19), *imêûcim'* (32r 17), *živûcimъ* (32v 12), *zreće* (33r 22), *pitaûće* (35r 5), *rekućih'* (63v 8), *sp(o)v(ê)daûćago* (36v 24), *prebivaûće* (38r 7), *daûć'* (38v 13), *videće* (38v 13), *sućih'* (41r 3), a za priložnu *nez'naûći* (39r 11), *rekući* (31r 17), *posl(i)šaûćъ* (34v 19), *kažući* (35v 20) itd. Tvorba ovog participa (što se može uočiti u gore navedenim primjerima) ovisi o vrsti glagola: glagoli *e*-konjugacije kojima osnova završava na suglasnik i atematski glagoli tvore se nastavkom *-i* (*reki*), dok ostali glagoli dobivaju nastavak *-e*. Kako se sklanjaju dalje po padežima, svi rodovi dobivaju infiks *-uć-*. Od participa preterita zastupljen je prvi aktivni: *poćan'ši* (28r 26), *pretrъpêv'ši* (32r 7), *plativ'ši* (36r 26), *doćad'* (41r 7), *umr'vši* (43r 4), drugi aktivni koristi se u tvorbi drugih glagolskih vremena poput perfekta, pluskvamperfekta i kondicionala (*redil'*, 30r 16, *sbgrešil'*, 31v 1, *stvoril'*, 36r 7, *pogruzilъ*, 30v 26, *kr'stilъ*, 31v 1, *o'krilъ*, 34v 18, *kr'stila*, 43r 13, *bila*, 39v 14, *porazilo* 44v 2), kao i particip preterita pasivni (*dr'žan'*, 29r 3, *oklevetan'*, 34v 17, *dr'žani*, 29r 12, *proklet'*, 36r 24).

Kratki pregledom zastupljenih glagolskih vremena uočili smo nekoliko važnih pojava. Kao najučestalije korišteno vrijeme javlja se prezent, dok se njemu pridružuju zapovjedni način te futurski oblici. Varijabilnost u tvorbi sadašnjeg vremena i vremena koja se dalje tvore kombinacijom sadašnjeg i kojeg pomoćnog glagola posljedica je snažnog upliva govornih oblika. Zanimljivo je da su varijacije puno veće nego što su one na fonološkoj razini, to jest veća je zastupljenost dvostrukih oblika pri tvorbi glagolskih vremena (posebice prezenta) nego što je to kod npr. refleksa „jata“.

3.4.8. Nepromjenjive riječi – prilozi i prijedlozi

Od nepromjenjivih riječi kratko ćemo se zadržati na prijedlozima i prilozima. Prijedlozi se najčešće dijele prema dva kriterija, semantičkom kriteriju i po postanku. Budući da nas primarno zanima semantička poruka koje prenose, ovdje ćemo se na prijedloge

²⁴⁶ Isto, 228.

osvrnuti prema tom kriteriju. Služba koju imaju u rečenici jest ona iskazivanja okolnosti u kojima se zbiva glagolska radnja, i odgovaraju na pitanja *kako* (načinski prilozi), *kada*, *otkada*, *dokada* (vremenski prilozi), *gdje*, *odakle*, *dokle*, *kuda* (mjesto), *kamo* (smjer) i *koliko* (količinski prilozi). Što se tiče njihove tvorbe, dijele se na neizvedene i izvedene. Neizvedeni prilozi oni su koji su „tvorbena nemotivirani“, tj. čija je osnova originalna, a kao najčešći spominju se *abije*, *jedva*, *nine*, *ošće* i *paki*. Iz imenica i zamjenica mogu tvorbom riječi (prefiksalmom i sufiksalmom tvorbom, srastanjem i slaganjem) nastati prilozi, te se takvi prilozi nazivaju izvedenima.

U *Priručniku* nalazimo sve vrste priloga prema njihovoj semantičkoj razdiobi. Od vremenskih priloga prisutni su *vinu* i *nine/n(i)ne*, *prêje/prije*, *negda*, *iz'nova*, *potomъ*, *vazda*, *doklê*, *vs(a)gda*, *egda*, *inag'dê*, *o'seli* i *prъvo*. U tri varijante srećemo prilog u značenju *tada*: *tъgda*, *tagda* i *tada*. Oblik *tъgda* i *tagda* su izravno nasljeđe iz staroslavenskog jezika, dok se oblik *tada* smatra (staro)hrvatskim oblikom. Budući da se ova tri oblika pojavljuju samo po jednom (*tъgda* – 43v 18, *tagda* – 28v 27, *tada* 31r 7), zaključak jest da se koriste proizvoljno. Vremenski prilog *kada* (iz stsl. *kъgda* – kod ovog je priloga/veznika ipak prevladao hrvatski oblik) diferencira se od veznika „kada“ ako se nađe u sintaktičkom okruženju upitne rečenice, u ostalim slučajevima je veznik.²⁴⁷ Tako ga i u *Priručniku* većinom nalazimo u vezničkoj funkciji, ali kada se udruži s česticom *godê*, postaje prilog: *kada godê* se u *Priručniku* javlja na više mjesta (32r 5, 36r 11, 40v 9, 41r 17). Na jednom je mjestu također u funkciji priloga, na 31v 11 – 14 u upitnoj rečenici: *Kada se ml(a)dênci o'govaraû po družêh' a ne sami pose. tožde e(stъ) o' gluhihъ i nêmihъ ki sami sobu ne mogu o'govor(i)ti*. Mjesni prilozi zastupljeni u *Priručniku* su: *on'dê*, *izvan'*, *van'*, *dal'e*, *naprid/naprêd'*, *posr(ê)dê*, *g'dê*, *kadi*. Posebno je zanimljiva sinonimija priloga *g'dê* i *kadi* – oba se javljaju u liturgijskim tekstovima, dok je u neliturgijskim zastupljen oblik *g'dê*.²⁴⁸ Također je opažena sinonimija oblika priloga koji iskazuje otkud se radnja odvija, pa se javljaju ovi oblici: *o'kuda* (29r 7), *o'kuda godê* (30r 23), *o'nûd'* (30r 15), *o'nûdêže* (38v 12 i 40r 8) te jednom u negacijskom obliku i s provedenim rotacizmom, *niotkudare* (31v 27). Oblici *o'nûd'* i *o'njûdêže* bliskiji su (a ovaj posljednji je identičan) oblicima iz staroslavenskog kanona, dok se ostali oblici nalaze redovito u

²⁴⁷ Tanja Kušćević, *Prilozi u hrvatskoglagoljskim tekstovima* (Zagreb: Matica hrvatska, 2014.), 56.

²⁴⁸ T. Kušćević, *Prilozi u hrvatskoglagoljskim tekstovima*, 89, istraživanje provedeno na Hrvojevu misalu, Misali Illirico 4, Ročkom misalu, Misalu kneza Novaka, Pariškoj pjesmarici, Kulunićeve zborniku i Akademijinu korizmenjaku.

liturgijskim i neliturgijskim tekstovima iz 14. i 15. stoljeća.²⁴⁹ Kod načinskih priloga najveći broj tvori se od pridjeva ili imenica npr. *bezumno, vol'no, umileno, svobod'no, stanovito, teš'ko, čisto, skaz'no, dobro, prikladno, čast'no, otai, priležno, neporočno, vidimo, priêtno, iz'vêsto, znano, kup'no, v'kup', priskr'b'no, usilno, očito* (tvoreni su dometkom -o, osim priloga *otai*). Od ostalih načinskih priloga zastupljeni su *kako/k(a)ko* i *tako/t(a)ko*, tvoreni od zamjeničke osnove i sufiksa -o. Količinski prilozni tvoreni od broja i dodataka -ju ili -č zastupljeni u *Priručniku* su: *drugovič'* (28r 8), *množiceû* (33v 13), *drugoviceû* (39r 13), dok se tvorbom broj + sufiks -krat također odgovara na pitanje *koliko*, ali je zanimljivo da se u *Priručniku* taj sufiks ponekad piše zajedno s brojem, a ponekad ne: *dvakrat'* (28r 1), *trikrat'/trikratb* (30v 9, 31r 9), *šest' krat'* (40v 10 – 11), a kada je količinski prilog tvoren od priložnog dijela i istog sufiksa, redovito se piše odvojeno: *koliko krat'* (28r 2), *toliko krat'* (28r 3). Vrlo je neobičan primjer *ed'nu krat'* (33v 15) koji stoji u dekliniranom obliku (a što se kosi s jednom od glavnih karakteristika priloga, a to je da su nepromjenjivi).

Od ostalih priloga koji nose informaciju količine prisutni su *dovole, dovol'no, veće, naiveće, mane, zêlo, malo, liho/liše, koliko godê, često, eliko, pače, pakie*. Često je korišten i prilog *takmo/t(a)kmo* u značenju „samo“ i jednom s negacijom – *net(a)kmo* (38v 21) u značenju „ne samo, bez obzira na to“. Prilog *napokon* (36v 6) koristi se u značenju „konačno, na kraju krajeva“ u samo jednom primjeru. Ovime je zapravo iscrpljena tema priloga u *Priručniku*, a možemo ponuditi zaključak da se i pri korištenju i tvorbi priloga, kao i kod drugih vrsta riječi, miješaju hrvatskokrvenoslavensko i govorno jezično stanje.

Velik broj prijedloga također je zastupljen u *Priručniku*. Također se, poput priloga, dijele na prvotne (nemotivirane) i izvedene (najčešće iz priloga).²⁵⁰ Vezuju se najčešće uz određeni padež, a neki i uz dva padeža. Njihovo drugo ime, prepozicije, odaje nam položaj u rečenici, a to je prije imenske riječi, iako postoje i postpozicije, tj. prijedlozi koji dolaze nakon nje, ali su u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku rijetke. Na planu organizacije pisane riječi, prijedlozi se u *Priručniku* uvijek (osim u slučajevima koje ćemo opisati dolje) pišu spojeno s imenskom riječju kojoj prethode. U *Priručniku* su zastupljeni sljedeći prilozni:

²⁴⁹ Isto.

²⁵⁰ Milan Mihaljević i Jasna Vince, *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Staroslavenski institut, 2012.): 70; Stjepan Damjanović, *Staroslavenski jezik* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2005.): 152; S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 269.

za – s akuzativom, npr. *za mnogu ničetu* (35v 2 – 3), *za počten'e* (36v 25 – 26), *za nemoć'niki* (39r 5), *za nerazumên'e ili za zabit'* (40v 18 – 19), *za priêtie pelegrinov'* (41v 8)

ot – s genitivom, npr. *o' čiste p'shenice* (28r 11 – 12), *ploča o' kamika a ne o' dr(ь)va* (28v 4 – 5), *o' s(ve)tiĥ narejenih' cr(ь)kvenih'* (30 r 8 – 9), *o' s(veta)go istoč'nika* (30v 22), *o' s(ve)te matere cr(ь)kve* (36r 22 – 23). Valja dodati da je prijedlog *ot'* najzastupljeniji prijedlog u *Priručniku*, s preko 170 potvrda.

k / k' / ka – prijedlog koji se vezuje uz dativ dolazi u tri varijante. Već smo u poglavlju o vokalizaciji nešto više o tome govorili, pa i to da ne postoji razlika u korištenju oblika *k'* ili *ka* što se vidi iz primjera *k ol'taru* (42r 22) i *ka ol'taru* (28v 14). Ostali primjeri za prijedlog *k* su i: *ka o(tь)cu* (37v 3), *k' semr'ti* (32r 24), *k nemu* (39r 20 i 40r 14).

do – vezuje se uz genitiv i tek su sedam primjera zastupljena u *Priručniku*: *do noni* (28r 25), *do ter'ce* (28v 26), *do kon'ca* (28v 18), *do semr'ti* (32v 28), *do godića* (40v 11), *do dvora* (41r 7), *do četrtago* (42v 18).

bez' / bes' – stoj s genitivom, npr. *bez' niedinogo čr'vleniê* (28v 6), *bez' popa* (31r 14 – 15), *bez' vole* (32v 25), *bez' prpročen'ê* (39v 15 – 16), *bez' grêha* (39v 16). Isti prijedlog u varijanti *bes'* javlja se svega dva puta: *bes' čisla* (33r 28) i *bes' poroka* (44v 15) i rezultat je jednačenja po zvučnosti.

s / š / sa – dolazi s instrumentalom, npr. *s' mr'tvimi* (34r 14), *s' b(o)žimъ t(ê)lomъ* (38r 21 – 21), *s' d'êkom'* (39v 1), *s' mužemъ* (43r 15 – 16), *s' êzikomъ* (44v 24), a s provedenom vokalizacijom u primjerima *sa isp(o)v(ê)d'û* (29v 5), *sa okrop'leniemъ* (29v 14 – 15), *sa strahomъ* (38r 1), *sa onêmъ* (39r 21), *sa onêmi* (42v 26), *sa onov'* (43r 10), *sa ženou̇* (43r 16), koji svjedoče da se javlja kada sljedeća riječ počinje samoglasnikom ili drugim prednjojezičnim suglasnicima (ovdje su to *s* i *ž*). Premda se ovaj prijedlog najčešće vezuje uz instrumental, može stajati i s genitivom, a tada prenosi značenje početne točke kretanja.²⁵¹ Jedan je takav primjer u *Priručniku*: *I imat' vs(a)ki d'êkъ o' svoego b(i)sk(u)pa rediti se ili š' nega m(o)leniem'* (40v 16 – 18).

²⁵¹ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 279.

iz / is / z – dolazi s genitivom, ali tek u tri primjera: *iz' usti* (30v 11), *is' cimitera* (29v 12), *is cr(b)kve* (45v 8), dok je jedan primjer redukcije početnog samoglasnika: *z' druge svoiti* (32v 24).

pred – dolazi uz instrumental, ali tek u nekoliko primjera u *Priručniku*: *pred' sobu* (28r 19), *pred' timb* (30v 13), *pred' kr'čeniem'* (31v 24), *pred' kimi* (34r 26), *pred' lic(i)mь* (44r 21), *pred' b(ogo)mь* (46r 15), a nalazimo ga i u jednom primjeru pridruženog akuzativu: *tvoritb z(a)p(o)v(ê)dь popь svoim' svoičamь da osamь d(a)ni pred' n(e)d(ê)lû o' muki poš(a)lût' dêt'cu svoû na isp(o)v(ê)d(a)nie pred' kr'čeniem* (31v 22 – 24).

na – dolazi s akuzativom (izražava dinamični ili prostorni akuzativ):²⁵² *na plaću*, 29r 17, *na vrъhь gl(a)vi*, 31r 26, *na isp(o)v(ê)d(a)nie*, 31v 24, *na poruč(e)nie*, 32r 24, *na poslêd'ne dêlo* (35r 19) – ili s lokativom: *na puti* (28v 1), *na šii* (31v 15), *natemeni* (32r 5), *na isp(o)v(ê)di* (32v 23), *na rukah' popovihь* (37v 25).

v / v' / vb / va – prijedlog dolazi s akuzativom ili lokativom, a varijacije su posljedica šarolikog obilježavanja/neobilježavanja starog poluglasa i vokalizacije. Primjeri za akuzativ su: *v dan* (44v 16), *v kaležb* (28r 21), *v kihь* (više primjera), *v mêsto* (28v 11), *v n(a)še vr(ê)me* (45v 2), a za lokativ: *v branêh'*, *v cr(b)kvê* (28r 27), *v cimiteri* (29v 9 – 10), *v d(u)šahь ver'nihь* (28r 14 – 15), *v kr'vavu potu* (45v 21), *vb v(ê)ki* (33r 25), *vb vs(a)ko vr(ê)mê* (35r 18), *vb vêri* (43r 19).

po – dolazi s lokativom (*po onomь gl(a)su*, 28r 12 – 13, *po uvêtu*, 29r 9, *po zakonu*, 30v 9 – 10, *po družêh*, 31v 12, *po pismu*, 33v 8), ali je potpuno drugačije njegovo korištenje u rečenici: *ni se ima služiti se s(ve)to služên'e krome po b(i)sk(u)pa ili po popa more se dati pod' žak'na e(van)j(e)l(b)skoga* (37v 5 – 8), gdje se udružuje s akuzativom i označava sredstvo, ali i izjednačava s prilogom *pod*.

pod / pod' – dolazi s instrumentalom (*pod krovomь*, *pod' šatorom'*, 28v 2, *pod' sim' obrazomь*, 31v 16 – 17, *pod' opovêdiû* 42r 15, *pod' sud'stvomь* 43 r 22 – 23) ili s akuzativom

²⁵² S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 273.

(*pod' krov'*, 29v 28 – 30r 1, *pod' etero zn(a)m(e)nie*, 34v 4, *pod' z(a)p(o)v(ê)db*, 40v 14). Akuzativ i instrumental uz prijedlog po tvore mjesno značenje (pravo ili figurativno), ali i frazeme.²⁵³

pro – samo je jedan primjer prijedloga *pro* u *Priručniku*, *pro služ'bu popovu* (43v 1), i označava sredstvo.

meû – ovaj prijedlog označava prostorno razgraničenje među dvjema jedinicama, a dolazi s akuzativom (samo jednom u *Priručniku*: *meû ruke svoe*, 35r 9) i s instrumentalom (*meû imi*, 40v 7, *meû čistimi d(ê)vami* 42r 8 – 9, *meû tri roki*, 42r 13, *meû d'voû kumu*, 42v 25, *meû pleč'ma* 43v 22). Kada dolazi s instrumentalom, označava statično (lokalno) značenje prijedložnog izraza, a akuzativom dinamično (ciljno).²⁵⁴

nad' – dva su primjera ovog prijedloga u *Priručniku*: *nad' êz(i)ki i c(êsa)r(̂stv)i* (33r 19) i *nad' nemočnim̂* (39r 3). Prvi je pridružen akuzativu i ima figurativno značenje, a instrumentalom se iskazuje statično, neobilježeno značenje.²⁵⁵

Iz ovako danog prikaza prijedloga u *Priručniku* možemo vidjeti njihove funkcije, ovisnost o padežu kojem se pridružuju te njihov položaj u odnosu na imensku riječ kojoj su pridruženi. Varijacije vokaliziranih i nevokaliziranih prijedloga velike su i gotovo nevezane uz utvrđena pravila ostvarivanja dodatnog vokala – o čemu smo pisali i u poglavlju o fonologiji.

3.5. Pogreške i nejasnoće (?)

Priručnik za svećenike tekst je čije proučavanje predstavlja izazov iz nekoliko razloga. Ponajprije se to odnosi na očuvanost, tj. nepotpunost – nedostaje početak i nekoliko listova unutar teksta, vide se oštećenja uzrokovana paranjem stranica i drugim sredstvima. Uz to, u tekstu su primjetne pogreške na grafijskoj razini poput neobilježavanja kratica,

²⁵³ Isto, 275.

²⁵⁴ Isto, 270, 276.

²⁵⁵ Isto.

ispuštanja poluglasa, udvajanja ili ispuštanja grafema, ispuštanja cijelih riječi i slično. Kada se pak promotri sadržajno-značenjska razina, i tu su prisutne mnoge nejasnoće često uzrokovane željom pisara da tekst na određen način pročisti. Često će pisar koristiti sintagmu *i pročaē* („i tako dalje“), skraćene oblike biblijskih i drugih citata, pozivat će se na izvore koji su teško raspoznatljivi, a svemu tome treba pridodati i uobičajene pisarske postupke koji i inače otežavaju čitanja glagoljskih tekstova poput velikog broja kratica, nedostatak interpunkcije i pisanja *in continuo*. Općem dojmu težine teksta vidljivom svakom čitatelju pridodajemo i osoban dojam da pisar kada piše o uobičajenim, svakodnevnim dužnostima svećenika koristi i jednostavan jezik i jednostavne rečenične konstrukcije, dok se kada ulazi u teološke rasprave gotovo da zapliće u vlastite misli i izražava ih na poprilično složen način. Budući da je ovaj rad prvi koji se bavi ovim tekstom na iscrpan i detaljan način, potrebno je u svrhu boljeg razumijevanja čitatelja sva mjesta na kojima je pisar pogriješio ili koja su iz raznih razloga nejasna dodatno zabilježiti i, ako je to moguće, pojasniti.

Stav hrvatske filologije da su popovi glagoljaši bili učeni u jeziku i pismu svakako je opravdan, ali ne može se tvrditi da je baš svaki glagoljaš bio vrstan u svom poslu. Dugi je otok, premda ponešto udaljen od središta kulturnog života, tj. grada Zadra, također bio prikladnim mjestom za širenje pisane riječi, a i za podučavanje svećenika i redovnika pravilima njezine ispravne distribucije – sredinom 15. stoljeća počinje gradnja crkve i samostanskih zgrada u Zaglavu, u kojima rade i žive franjevci već od 1452. godine, dok je 1458. godine posvećena i crkva sv. Mihovila uz samostan, a poznato je da su upravo samostani različitih redova bili u hrvatskom srednjovjekovlju nositelji pismenosti. I uopće se za područje Dugog otoka navodi da su u nekim mjestima postojali svećenici-pripravnici, a njih su za svećenički poziv pripremali stariji kolege, s kojima su često živjeli u istoj kući – Runje ovakve slučajeve pronalazi u Salima, Luci i Božavi.²⁵⁶ A da je franjevački samostan u Zaglavu bio zasigurno usmjeren na distribuciju pisane riječi svjedoče i djela njegova danas „najpoznatijeg“ redovnika – fra Šimuna Klimantovića.

Ipak, budući da je glagoljaštvo pokret koji nije bio jedinstven, ni organizacijski ni jezično, nameće se pomisao da se između svih tih pisara, prevoditelja i prepisivača tekstova zasigurno može pronaći određen broj onih koji su bili manje vješti u svom poslu ili su tek na početku obrazovanja u pisarskom zanatu. Zadatak koji je bio dan pisaru *Priručnika* zacijelo nije bio u svojoj suštini težak – bilo da se radi o prijepisu ili o prijevodu, tekst nije ograničen

²⁵⁶ P. Runje, *Školovanje glagoljaša*, 125 – 126.

liturgijskom namjenom, dakle ton je opušteniji, a ni jezičnim purizom – vidjeli smo iz obrade jezika interferiranja hrvatske crkvenoslavenske norme i narodnih oblika. Pisar dakle piše (ili prevodi) ne za sveti obred već za svoje kolege, uzdajući se pri tome u njihovo prethodno poznavanje materije te vlastitu jezičnu naobrazbu pri prenošenju jednog moralno-teološkog teksta. Međutim, pisar *Priručnika* – kao što ćemo dalje vidjeti – griješi, što na grafičkoj, što na jezičnoj, što na sadržajno-tematskoj razini, i te pogreške nisu zanemarive.

Ovdje nam se, kada promatramo tekst u cjelini, javlja gotovo oksimoronski odnos jezika i pisma *Priručnika*. Iako postoje pogreške na grafijskoj razini, glagoljska su pismena izvedena gotovo savršeno – već smo naveli da je tekst pisan vrlo uredno, s jasno i dosljedno određenim marginama, većinom ujednačenom broju redaka po stranici te bez linija vodilica, dok su grafemi ispisani jasnim linijama i oštrim potezima pera, bez nakošavanja grafema u stranu ili promjena u rukopisu, što nas navodi na pomisao da je pisar iskusan. S druge strane, određen broj pogrešaka na jezičnoj i sadržajno-tematskoj razini daje drugačiju sliku o autoru: gotovo savršen rukopis u opreci je s pogreškama na svim razinama unutar samog teksta.

Pogreške smo podijelili na nekoliko kategorija:

- 1) Grafijske pogreške
- 2) Ispuštanja riječi
- 3) Sročnost
- 4) Sadržajno-tematske nejasnoće

1) Grafijske pogreške uočene u *Priručniku* svode se na tri vrste: zamjene mjesta grafema u riječi, ispuštanja grafema i dodavanja grafema.

Najprije ćemo izdvojiti pogreške koje su nastale zamjenom mjesta grafema, o čemu svjedoče dvije pogrešno napisane riječi: *divcu* (41v 21) i *mtr̃vvenaê* (33r 22). U objema su riječima zamijenjena mjesta drugog i trećeg grafema – pravilni oblici glasili bi *divcu* i *mrṽtvenaê*. I dok nam je u prvom slučaju pogreška jasna i lako razrješiva,²⁵⁷ u drugom nas označivanje samoglasnog *r* (ovdje sa štapićem) navodi na dodatno promišljanje. Naime, u ovoj riječi ispremiješani su grafemi *t* i *r*, ali pisar očito zna da mora označiti slogotvornost glasa *r*, što i čini ispisivanjem štapića uz taj grafem, iako je prije toga pogrešno prvo zapisao

²⁵⁷ *Oče mozet' se vzvratiti k cr(̃)kvê aêe e imêl̃b ed'nu ženu tare e k nemu divcu prišla* (41 v 19 – 21) – govori se o ženidbi žakana, tj. onih koji još nisu primili koji od viših redova, i mogućnosti njihova povratka u kler ako su bili djevci prije ženidbe. Dakle, umjesto riječi *divcu* trebala bi stajati riječ *divcu*.

grafem *t*. To zapravo odvodi do apsurdne situacije: ispravno se obilježava slogotvornost glasa *r*, ali se pogreška čini zamjenom mjesta cijele skupine grafema (*r + b*) i mjesta grafema *t*.

Oneobičenju cijelog pisareva postupka pri ispisivanju ove riječi pridodaje u to da su grafemi *t* i *r* spojeni u ligaturu – što je svjestan postupak pisara za uštedu slovnih mjesta. Početni grafemi riječi *mtr̃venaē* napisani su na kraju 22. retka (*mtr̃b*), a ostatak riječi jest u sljedećem, 23. retku. Tako je upravo skupina grafema kojima su zamijenjena mjesta baš na kraju retka. Već se pri letimičnom pogledu na ovu stranicu vidi da su neki redci duži, a da su prvih 10 redaka vizualno poravnati. Dalje se pisar trudi održati takav red pa u redcima 10, 13, 14, 17, 24 i 25 prelazi (zamišljenu) vertikalnu marginu, ali tek za pola ili jedno slovno mjesto. Iz toga zaključujemo da je pogreška zamjene grafema ovdje napravljena namjerno, kako bi se održale zadane dimenzije margina spajanjem grafema *t* i *r* u ligaturu, što je vrlo neobično jer se iz ovog primjera vidi da uštedna funkcija spajanja grafema nadilazi ispravan poredak grafema u riječi. Ipak, ovakav postupak u skladu je s gore izrečenim o urednosti samog teksta – vizualno ustrojstvo i oblik grafema na vrhunskoj su razini kojoj se, u ovom slučaju, podređuje točan poredak grafema u riječi.

Zamjena položaja grafema primjetna je i u riječi *pamerent̃b* (28v 7). Riječ je tuđica, preuzeta iz latinskog jezika („parentum“ m.), i jedno od njezinih značenja je misno ruho u cjelini, i njezini hiponimi unutar kršćanske terminologije zaista su brojni (naglavnik, alba, stola, kazula...). Ipak, njezino je značenje ponešto i prošireno – u Šetke stoji da znači „ures“ ili „ruho“ uopće, što nas dovodi do pitanja je li pisar i ovdje namjerno zamijenio grafeme kako bi ukazao na drugo značenje ove riječ. Takvo promišljanje temeljimo na činjenici da su jedino u ovoj riječi, unutar korpusa latinizama u *Priručniku*, na tako očit način zamijenjeni grafemi (npr. latinizmi poput *al'mozija*, *al'muž'no*, *ostriêl'*, *akolit'*, *kvatri tempori*, *peten'cieli* i sl. ispisani su pravilno) te da se značenje ove riječi u latinskom jeziku, ako ne mijenjalo, onda sužavalo kroz vrijeme. Uvjereni smo da je zamjena grafema unutar ove riječi posljedica domišljatog načina da se ukaže upravo na ono njezino prvobitno značenje – a to je „ures“ ili „ukras“. Naime, na drugim se mjestima u *Priručniku* spominju dijelovi misnog ruha, npr. *štola* (31v 15), ali i *riza* (42v 11), leksem koji još u staroslavensko vrijeme označava odjeću ili ruho,²⁵⁸ značenjski hiperonim ostalim dijelovima misnog ruha, pa je on mogao biti iskorišten umjesto latinskog *parentum*. Uz to, ova se riječ, *pamerent*, nalazi u neposrednoj blizini riječi *kaležb* (*i ima b(i)ti vse običainoe kaležb pameren't'* 28 v 6 – 7) i mišljenja smo da

²⁵⁸ *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, s. v. riza

je upravo taj položaj, uz navedenu zamjenu mjesta grafema, znak da je njezino značenje usko povezano uz kalež, tj. da je njezina funkcija da pobliže opiše kalež.

Stilsko oblikovanje teksta *Priručnika* podloženo je njegovoj funkciji: bazira se na savjetodavnost, što utječe i na urešenost teksta, to jest na prvom je mjestu praktičnost, a ne ljepota izraza. Kalež jest središnji predmet liturgije – magična preobrazba vina i vode u krv Kristovu (i kruha u njegovo tijelo) koja se u njemu događa vrhunac je misnog slavlja i života vjernika uopće jer blagovanjem Kristove krvi i tijela primaju u sebe božanstvo, stapajući se na taj način s njim. Kalež time postaje i jest svet predmet, kao i ostali predmeti koji sudjeluju u liturgiji, a njegov izgled vrlo je važan – mora biti od plemenite kovine i ukrašen – da i svojim izgledom odrazi svetost njegove namjene. Tako se korištenjem riječi *pamerentъ* pobliže opisuje kalež – urešen, ukrašen kalež – a premještanje grafema iziskuje dodatno promišljanje o samom značenju riječi. Nije naodmet navesti i to da pisar ispravno u tadašnji jezik uvodi tuđicu odbacivanjem stranog nastavka *-um*,²⁵⁹ što je u nesuglasnosti s time da je jednostavno pogrešno ispisao cijelu riječ, a tome ide u prilog i to da nije riječ o slučajnoj zamjeni mjesta grafema radi njihove blizine (kao što je to u slučaju s riječju *dvicu*), već svjesnom postupku pisara koji, unatoč funkcionalnosti, želi na originalne načine ukazati na druga ili nepoznata značenja ove riječi.

I dok je zamjene mjesta grafema u nekim slučajevima moguće tumačiti stilističkim ili uštednim intervencijama pisara, zamjene grafema drugima teško da se mogu tumačiti takvim postupcima pa vjerujemo da su posljedica brzine pisanja uslijed kojeg su nastala. Takva je pogreška na 39r 20: umjesto pravilnog oblika prezenta glagola *biti* za treće lice množine *mogutъ* stoji *mugut'*.

Ono što se može primijetiti jest da se krivo ispisane riječi nalaze pri krajevima stranica, pa je moguće da ako ih je pisar i bio svjestan, nije htio radi ispravka jedne riječi, tj. grafema prepisivati cijelu stranicu ispočetka.

U *Priručniku* se javljaju varijacije ispisivanja tuđice koja je porijeklom iz latinskog „exorcist“ (grč. „eksorkistēs“)²⁶⁰:

²⁵⁹ Takvi su postupci bili uobičajeni pri adaptaciji stranih riječi grčkoga ili latinskog porijekla još iz vremena kanonskih tekstova. S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 386.

²⁶⁰ *Rječnik Hrvatskog jezičnog portala*, sastavljen od sljedećih izdanja: *Rječnik hrvatskoga jezika*, V. Anić (I. izdanje 1991., II. izdanje 1994. i III. izdanje 1998.), *Pravopis hrvatskoga jezika*, V. Anić – J. Silić (2001.), *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, V. Anić (2003. priredila Ljiljana Jojić), *Kronologija – Hrvatska, Europa, Svijet*, (grupa autora, urednik I. Goldstein), *Rječnik stranih riječi*, Anić – Goldstein, (I. izdanje 1998., II. izdanje

1 – 40r 26 *ekšor'cišt'a*

2 – 45v 4 *ek'šor'šist'*

3 – 45v 13 *ek'šor'čista*

4 – 46r 16 *ek'šor'čišta*

5 – 46r 17 *ek'šor'čišta*

Varijacije su zastupljene, kao što se vidi, u ispisivanju ili ispuštanju prvog apostrofa, varijacijama fonema *c*, *č* i *š* za latinsko *c*, varijacijama između *š* i *s* za latinsko *s* te nastavku *a*, koji nedostaje u drugom primjeru. Što je uzrokovalo ovakvu šarolikost jedne te iste riječi? Ne možemo sa sigurnošću utvrditi razloge varijabilnosti ove riječi, ali jedno od mogućih objašnjenja jest da je autor teksta ujedno i njegov prevoditelj te da te da je, možda radi nedostatka iskustva u prevođenju s latinskog jezika (sjetimo se da je vrlo utjecajan i proširen u to vrijeme bio *Manipulus curatorum*, priručnik za svećenike na latinskom jeziku iz 14. stoljeća) jednostavno nije znao (ili se nije mogao odlučiti) koji oblik upotrijebiti, pa je originalnu riječ sa stranog jezika prevodio bez dosljednosti.

Prisutne su u nekoliko primjera i pogreške dodavanja grafema ili skupina grafema. Na 29r 16 – 17 glagolu *moći* u trećem licu jednine prezenta (s provedenim rotacizmom) nepotrebno je dodano još jedno *e* pa on glasi *moree*, no vjerojatno se pogreška dogodila zbog nepažnje: dodano *e* nalazi se na početku 17. retka, a cijela riječ na kraju prethodnog, 16. retka. Slično je primjetno i na kraju prvog retka na stranici 39v – ispisan je grafem *t*, no na početku sljedećeg retka je cjelovita riječ *tvoriti*. Ista se pogreška autoru dogodila i u primjeru *ponooviti* (41r 1 – 2) gdje u prvo retku stoji *pono*, a na početku sljedećeg *oviti*, tako da cijela riječ glasi *ponooviti*. Dodavanje skupine grafema opaženo je u dva primjera, u oba se radi o udvostručivanjima skupina koje su prisutne u riječi u njezinu pravilnom obliku: *gototove* (37v 15) i *prpročen'e* (39v 15). U ovom zadnjem primjeru pogreška se dogodila iz istih razloga kao i kod gore navedene riječi *moree* – skupina koja je „višak“, *pr-*, ispisana je na kraju 15. retka stranice 39v, a u sljedećem, 16. retku dolazi riječ *pročen'e*.

U dva se navrata javlja udvojanja grafema i nakon glagola: *da etera g(ospod)ь n(a)šь vsego č(lové)ka v sobotu sp(a)se nikogdaže s'céli koga da bi i vsačaski neizb(a)vilь* (34r 8 – 10) i *Pop' dai emu pokoru i o'rêši i* (35v 4 – 5). Prvi je primjer i po značenju vrlo

2000.), *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, (uređivački odbor: prof. dr. Vladimir Anić, prof. dr. Ranko Matasović, prof. dr. Ivo Pranjković, dr. Dunja Brozović Rončević, prof. dr. Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, mr. Ljiljana Jojić, Ljiljana Cikota, 2003.), dostupan na <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=main>, (u nastavku *Rječnik HJP*) s. v. egzorcist, (<http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, pregledano 22. 2. 2016.).

nejasan – zamjenica *etera* (*eterъ, etera, etero* – „neki, neka, neko“; „jedan, jedna, jedno“)²⁶¹ prema ustrojstvu rečenice doima se kao atribut riječi *g(ospod)ъ*, iako je zbog neodređenog značenja koje ima nespojiva s njome (konstrukcija *jedan* ili *neki gospod* teško je ostvariva). U *Rječniku hrvatskog crkvenoslavenskog jezika* stoji i da se koristi u značenju latinske imenice „plerique“, koja znači „većina, većina ljudi“, što je prihvatljivije u konstrukciji rečenice. Vjerojatno se ova imenica u značenju „većina“ nadovezuje na sintagmu *vsego č(lově)ka*, tako da bismo dobili konstrukciju „Gospod naš većinu svih ljudi u subotu spasi“, što je itekako povezano i s tematikom odjeljka u kojem se govori o oprostima grijeha i o pokori koju je za taj oprost potrebno učiniti, a posljedično i o Isusu Kristu koji je otkupitelj grijeha čovječanstva. Sljedeći dio rečenice također je nejasan: *nikogdaže s'cěli koga dabii vsačaski neizb(a)vilъ*, što bi prevedeno značilo „još nikada iscijeli koga da bi (?) posvema neizbavio“. Za oblik *bii* možemo predložiti razrješenje glagol *biti* i zamjenica *i(že)* u akuzativu jednine muškog roda (prema gramatici hrvatskog crkvenoslavenskog jezika dva su moguća oblika za taj padež – *i* i *jego*),²⁶² s tim da se onda upotrebljavaju dva zamjenička oblika u rečenici (*koga* i *i*), a to također ne pridonosi razumijevanju rečenice. Ovakvo razrješenje donosimo analogijom prema drugom gore navedenom primjeru: *Pop' dai emu pokoru i o'rěši i* – gdje završno i pridodano glagolu *otrěšiti* može biti oblik zamjenice *i(že)* u akuzativu muškog roda (*i*) – „Pop neka mu da pokoru i neka ga odriješi“. Moguće je, s druge strane, da razumijevanju prve rečenice pridonosi u najmanju ruku neobičan red riječi, a koji je posljedica uvođenja negacije pridružene glagolu *izbaviti*. Kada bismo pomakli negacijsku česticu *ne* u zavisnoj rečenici *da bi i vsačaski neizb(a)vilъ*, dobili bismo, u smislu slobodnog prijevoda i interpretacije, rečenicu koja ima smisla: „Nikada ne iscijeli onoga koga ne bi sasvim izbavio“. Moguće je i još jedno tumačenje oblika *bii*, i to puno jednostavnije, a to je da je dočeto -i zapravo veznik *i* pa možemo ponuditi i prijevod „Nikada ne iscijeli koga ne bi i sasvim izbavio“, uz prije provedeno mijenjanje mjesta negacijske čestice *ne*. Ipak, u *Priručniku* nije zapaženo dodavanje veznika riječi koja mu prethodi, već samo narednoj riječi (npr. *ipopu*, 33v 23, *ipred'*, 34r 26, *ivrъhu* 34v 5 itd.) prema *scripturi continui* pa nam se ovo rješenje ne čini vjerojatnim.

Suprotne upravo navedenim pogreškama dodavanja grafema su pogreške njihova ispuštanja, uočene u nekoliko slučajeva: na 30r 25 ispušteno je početno *o* u riječi *blaka* (*o'*

²⁶¹ *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, s. v. *eterъ, etera, etero*.

²⁶² S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 141.

blaka); da se nesumnjivo radi o riječi *oblak* govori ostatak rečenice u kojoj se nabrajaju mogući izvori vode za krštenje – more, izvor vode, oblak i mraz/led (*i o'kuda godê b(u)det' ona voda vzeta ili o' mora ili o' istoč'nika ili o' blaka ili o' mraza* 33r 23 – 26). Ispuštanje grafema *t* u prijedlogu *ot'* opaženo je i na 44r 8: *togo radi vsi kr'čeni gl(agola)ût' se h(r)̂(st)êne o is(u)h(r̂st)ê*. Također, u jednom je slučaju zamijećeno ispuštanje početnog grafema *k* u zamjenici *ki* (*Proklinam̂ onogo i stvoril' e(st̂) taku tad'bu* 36r 6 – 8) te posljednjeg grafema riječi *obraz* (*Va obra iže o'rêči e(st̂) ono eže da b(og)̂ učenikom̂ rekuči* 30r 26 – 27).²⁶³ Prefiks *ot-* ispušten je u riječi *o'rêšiti* na 36v 4, iako je pravilno ispisan samo dva retka prije i u retku koji slijedi:

1. *Ačelibi proklet' o'd*
2. *rugago popa nemožet' ego popr(a)vdê o'r*
3. *êšiti k(a)ko inoga svoičanina nemožet'*
4. *rêšiti Da v'potrêbu semr't'nu ki go*
5. *dê pop̂ možet' otrêšiti*²⁶⁴ *o'vsakogo*
6. *proklat'stva* (36v 1 – 5)

Je li ovdje pogreški pogodovala repetitivnost upravo tog glagola koji se kroz šest redaka javlja tri puta, teško je sa sigurnošću utvrditi, ali se može uzeti u obzir kao mogući uzrok.

2) Ispuštanja riječi

Osim zamjena, ispuštanja ili premetanja grafema pisar ponekad ispušta i cijele riječi, i to u vrlo velikom broju primjera. Ovakve pogreške također čine tekst teže razumljivim, pa je potrebno upravo radi lakšeg razumijevanja identificirati mjesta na kojima su ispuštene i koje su to riječi uopće. U većini primjer takva rekonstrukcija bit će moguća kada promatramo kontekst, ali će u pojedinim slučajevima svesti na manje ili više sigurnu pretpostavku.

Ispuštanja riječi primijećena su u sljedećim rečenicama:

28v 18 – 20: *Iže prêje neže postrada do kon'ca sveč(e)niê s višneû lûb'viû i misliû s(ve)tuû reči da nesablûdi*: ovdje se navodi kako svećenik treba izreći obredne riječi, a ispušten je glagol *imat'* koji se pridružuje infinitivu (*reči*) u tvorbi futura I.

²⁶³ Sintagma *v' obraẑ otrêči* koristi se u značenju „po primjeru izgovoriti“, a najčešće prethodi navođenju obrednih riječi. Nejasno je to što je u dva primjera prisutan grafem *č* u glagolu *otrêči* (28v 27 i 30r 26), a u jednom grafem *ê* (30v 10).

²⁶⁴ Ovdje je glagol *otrêšiti* napisan bez uobičajenog natpisivanja grafema *t*.

28v 5 – 6: *tel(e)s(b)nik iže ima belb bez' niedinogo čr'vleniê* – ispušten je glagol *biti* kao drugi član složenog budućeg vremena, futura I. (glagol *imati* u prezentu i infinitiv kojeg glagola) – dakle, *ima biti*.

29v 16 – 21: *Samiže vêr'ni pokopati se imaû v cr(b)kvi i v cimiteri. Da ver'ni mimoiduče i prihodeče molet' se o nihb i pomoženi budutb o' otač(a)stva onihb s(ve)tihb, onihže cr(b)kvah' pogrebaût' se* – Ovu rečenicu prevest ćemo ovako: „Samo se vjerni/vjernici mogu pokopati u crkvi ili na groblju. Da oni koji (tuda) prolaze ili dolaze mole se njima i ojačani će biti prema zagovoru onih svetaca. Onih koji se u crkvi pokapaju“. Dakle, u ovoj posljednjoj rečenici nedostaje prijedlog *v'* (*v' cr(b)kvah'*).

31r 27: *V' ime o(tb)ca i s(i)na i d(u)ha am(e)nb*: po nama jedna od najvećih pogrešaka ispuštanja riječi u *Priručniku* dogodila se upravo u ovom primjeru: autor ispušta atribut *s(vet)a* u obrednim riječima koje se izgovaraju pri krštenju. Ovo je redom peto navođenje ovih obrednih riječi, a autor i sam naglašava na prethodnoj stranici: *Da ničesože upustit' se o' têh' rêči ako se upusti nêka o' têh' trêhb gl(a)sovnb nêst' svr'šênb kr'stb Nima se pustiti ova rêč' idêže pravi Az' te kr'ču im(e) r(eki) V' ime o(tb)ca i s(i)na i d(u)ha s(ve)ta am(e)nb* (30v 28 – 31r 5). Točno izgovaranje obrednih riječi uvjetuje valjanost sakramenta pa je ovdje ispuštanje jedne od tih riječi kardinalna pogreška autora – a na koju sam sebe i svoje čitatelje prethodno upozorava.

32v 16 – 18: *O' pokore mnoga su v knjigah' s(ve)tih' o' s(ve)tihb o(ta)cb v pis'mêhb i o' učitelb nahodi se*: u rečenici koja najavljuje govor o sakramentu pokore čini se da nedostaje riječ kojoj bi atribut bio pridjev *mnoga*, iako je teško sa sigurnošću ustvrditi koja bi to bila riječ. Morfološki oblik pridjeva (*mnoga*) i pomoćni glagol u trećem licu prezenta *su* sugeriraju množinu, a sam pridjev srednji rod kratkog oblika u nominativu množine. Kontekstualno i značenjski ovdje bi mogla stajati riječ koja označava zapis, primjerice „pismo“, koja se u značenju zapisanog teksta koristi u rečenici *I da isp(o)vêst' se sam sobu, a ne po družêhb ili po pismu* (33v 7 – 8). Ujedno, moguće je da se pridjev *mnoga* ovdje koristi u priložnoj funkciji, tj. da po svojoj funkciji u rečenici nije atribut nekoj ispuštenoj riječi, već da je u funkciji priložne oznake količine.

33r 19 – 25: *Stanovito čtuće i raz'vraćaûće vidimo vrače teles'ne vsak̃ d(a)ñb knjige vračaske i likar'ske v ke zreće lêče se tel(e)sa mtr̃venaê i množ(an)stvo veliko bezumstvo e(st̃b) nečisti knjig' o'likarie s(ve)tih̃ d(u)š' v kih' se učimo d(u)šeže ṽb v(ê)ki živut'.* Ovaj se odlomak osvrće se na tadašnji medicinu – budući da se nalazi u kontekstu opisa ispovijedi bolesnika, pisar se osvrće na „opasnosti“ liječenja tijela, a zanemarivanja liječenja duše. Stanovitu zbunjenost pri tumačenju ovog odlomka izaziva riječ „vidimo“ koja može biti glagol *vidêti* u prvom licu množine prezenta, ali identičan oblik ima i prilog *vidimo* (u značenju „vidljivo“) koji se koristi i na drugim mjestima u *Priručniku*. Ovdje je pak ova riječ sigurno glagol, prema istom licu, broju i vremenu glagola *učiti* koji se nalazi u nastavku navoda. Kako pomoć pri njegovu razumijevanju, a zbog sumnje da je ispušten, ovdje možemo „intervenirati“ u tekst odjeljka dodavanjem veznika *i* između riječi *d(a)ñb* i *knjige* pa bi rečenica glasila: *Stanovito čtuće i raz'vraćaûće vidimo vrače teles'ne vsak̃ d(a)ñb i knjige vračaske i likar'ske...*

39r 15 – 19: *A oñb isti pop' dlžan' proliêti m(o)litvu na vs(a)ko maz(a)nie* – nedostaje pomoćno glagol *biti* u 3. licu prezenta jedine kako bi zajedno s participom *dlžan'* tvorilo predikat: *dlžan' e(st)̃b*.

42r 4 – 6: *Zn(a)m(e)naže se cr(̃b)k(a)ṽb dêv(ic)a eže h(r̃st)a poêt'* – slična situacija kao na 29v: ispušten je prijedlog *v'*: *v' cr(̃b)kav*.

46r 9 – 11: *Čat'ci ima b(i)ti êk(o) čatac' ima vlast̃ s(ve)to pis'mo v cr(̃b)kvi navêstiti. I mi s(ve)ta s(love)sa vzv(ê)stiti bratu n(a)š(e)mu* – ispušten je dio futura I. (*imamo*) u drugoj rečenici, pa bi ona trebala glasiti *I mi imamo s(ve)ta s(love)sa...* Isto je zamijećeno i na 46r 11 – 14: *Akolit' ima pred'nesti s(vê)tl(o)st' v cr(̃b)kvi egda se ima čisti e(van)j(eli)e. I mi pred'nesti s(vê)tl(o)st' b(og)u* – ispušten je glagol *imamo* u drugoj rečenici (*I mi imamo pred'nesti...*). Moguće je pak da je ispuštanje ovog glagola namjerno, tj. da se iz prve rečenice radnja prenosi na drugu pa nije potrebno ponavljanje glagola.

3) Sročnost

Na nekoliko mjesta u *Priručniku* opažene su pogreške u kojima sintaktičke jedinice u rečenici nisu uvrštene po sročnosti. Za to imamo sljedeće primjere:

- 29r 15 – 17: *svobod'no o'rêšeno mošet' prositi plaćen'e i starêšim' ih' moree prignati na plaću z'vanь šimonie*

Sročnost se ne ostvaruje između objekta (*plaća*) i atributa (*zvanь*), trebalo bi biti *zvanu* (akuzativ jedine ženskog roda, glavna promjena).

- 31r 28 – 31v 1: *takovomu neda se pokora o' onoga ča e sьgrešil' prije neže e(stь) kr'stil'*

Riječ je o krštenju odrasle osobe kojoj se pri ispovijedi nakon krštenja ne treba davati pokora za sve grijehе koje je dotad počinila, nego će sam sakrament krštenja „oprati“ njegove dotadašnje grijehе. Pogreška jest učinjena pri izricanju imenskog predikata (*e(stь) kr'stil'*) koji bi trebao biti sastavljen od pasivnog (*kr'ćen'*), a ne od aktivnog participa preterita drugog.

- 32v 4 – 7: *Pop'že maže s(ve)tu kriz'mu otroče ũže kr'ćeno na temeni da b(i)sk(u)pь maže kriz'mu na čeli, a vsêm' s(ve)tomь potvrždenie kumstvo se stvori v kr'ćen'i*

Nesročnost je zamjetna u imenici *potvrždenie*, koja bi, prema pripadajućim joj atributima i prijedlogu *v'* trebala biti u lokativu jednine – pravilan oblik jest *potvrždeni* (*jo*-osnova, glavna promjena imenica srednjeg roda).

- 36r 11 – 15: *I kada godê popь proklina nikogo piši proklat'stvo i vij' zač' proklinašь i v' pis'mê pravi. Aće iniko stvorit' s(a)mь v proklat'stvo vpadet'*. U ove dvije rečenice prisutna je slobodna izmjena jedninskih i množinskih oblika pa se u prvoj koriste glagoli najprije u trećem licu (*proklina*) pa u drugom licu jednine (*piši, vij', proklinašь, pravi*), pa u sljedećoj rečenici treće lice jednine (*stvorit', vpadet'*), a razlikuje se i oblikovanje prezenta trećeg lica množine (nastavak *-t* ili nulti nastavak). Iako se prvi glagol (*proklina*) možda može identificirati kao aoristni oblik, to glagolsko vrijeme prema sročnosti zaista nema svojeg mjesta u ovoj rečenici. Primjećuje se pak da se u ove dvije rečenice uspostavlja ravnoteža između savjeta i zapovijedi upravo izmjenom izravnog obraćanja (2. lice) i odmaknutosti od govornika koju nosi 3. lice. Ipak, nije zanemariv stanovit paradoks: prvom se rečenicom daje naredba svećeniku o zapisivanju svakog podijeljenog prokletstva, dok se drugom neutralnim tonom *iskazuje* da će sam svećenik biti proklet ako ne učini tako. Time prva rečenica nosi jaču ekspresivnost, a druga manju, iako je u drugoj rečenici izrečena teška posljedica nepoštivanja naredbe iz prve pa bi se zapovjedni ton mogao i na nju primijeniti. Kasnije se naime u tekstu govori da ako tko rani/udari koga u svom redu pada u prokletstvo koje može

razriješiti papa ili njegovi penitencijari (41r 3 – 8), što se može primijeniti i na gore navedene slučajeve – prokletstvo može oprostiti samo poseban crkveni službenik ili sam papa. Takav događaj jest „poguban“ za svećenikovu dušu, ali i za njegovu djelatnost jer ako je proklet ne smije dijeliti sakramente ni sudjelovati u obredima (kako se navodi na 38v 9 – 11: *Ače popъ b(u)de ustavlen' ili zarečeny ili proklat' o'd'net' e(stъ) o' daniê i o' priiman'ê*). Međutim, koliko god je u ovom slučaju prikladno izravno obraćanje umjesto neutralnog izraza kakav je dan, izgleda da je ovaj slučaj, upotreba drugog lica u glagolskim oblicima, tj. izravno obraćanje gotovo pa osamljen slučaj u *Priručniku*. Pisar će i u drugim situacijama, kao što smo gore naveli, koristiti treće lice jedine – tako su izrečeni i navodi koje smo naveli kao primjere u kojima se spominju prokletstvo svećenika (41r 3 – 8 i 38v 9 – 11).

- 39r 15 – 19: *A onъ isti pop' dlžan' proliêti m(o)litvu na vs(a)ko maz(a)nie. I oče neimat' edin' m(a)z(a)ti , a drugu reči m(o)litav êk(o)že nêci tvoriti navadili se bihu*

Sročnost se ne ostvaruje u rastavnoj rečenici *a drugu reči m(o)litav* – kontekstualno se radi o naglašavanju toga da *isti* svećenik mora pomazati bolesnika i moliti nad njim pri podjeli sakramenta posljednjeg pomazanja – ovo je, uostalom, potvrđeno i sljedećom rečenicom: *Mugut'že i dr(u)gi popi na kupъ sa onêmъ popom' mažučimъ i m(o)litvi tvorečimъ pristati* (39r 20 – 22). Dakle, pogreška sročnosti jest u izricanju rednog broja koji bi trebao biti u nominativu jednine (*drugi*), a ne pridjev sročan s oblikom imenice molitva (akuzativ jednine i-promjene)

- 42r 20 – 21: *i bl(agosli)vlaût' nevêst(i)ci i ženiha*

Uočena je nesročnost padeža imenica *nevêst(i)ca* i *ženih'*: obje bi trebale biti u akuzativu jednine, dakle: *nevêst(i)cu* i *ženiha*. Zanimljivo je da autor na istoj stranici, u prvom retku koristi pravilne oblike: *pop' služitъ misu ženit'venu v' koi bl(agosli)vla ženiha i nêvêst(i)cu* (41v 25 – 42r 1).

- 45r 1 – 2: *Priproči lûdi lah'ko se oskvr'ne za obrazъ zla žit'ê popova*

U ovoj rečenici nisu sročni subjekt (*priproči lûdi*) i predikat (*oskvr'ne*), subjekt je ovdje u množini, a predikat u trećem licu jednine prezenta.

- 46r 9 – 11: *Čat'ci ima b(i)ti êk(o) čatac' ima vlast' s(ve)to pis'mo v cr(ь)kvi navêstiti. I mi s(ve)ta s(love)sa vzv(ê)stiti bratu n(a)š(e)mu*

Subjekt glavne rečenice *čat'ci* je u množini, a predikat u jednini (*ima b(i)ti*), dok se u zavisnoj isti subjekt javlja u jednini (*čatac'*).

Na nekoliko se mjesta u *Priručniku* opaža slobodno izmjenjivanje jednine i množine, naime određeni dijelovi teksta započinju obraćanjem pisara čitateljima u jednini da bi se nakon nekoliko redaka prešlo na množinu i obratno.

Na početku odjeljka o simoniji zatupljena je jednina (*ne može po uvêti penez' prieti, ali poki godê put' izeti se o' šimonie svoje, n(i)mъ vol'no prikazano može priêti koliko umileno*), ali se u sljedećoj rečenici prebacuje na množinu: *o' kuda o' svoihъ cr(ь)k(a)vъ za kr'čen'e ne moguť ničesože po uvêtu vzeti ni zaklada priêti ni pitati Da za kr'čen'e o' inihъ cr(ь)k(a)vъ moguť priêti* (29r 7 – 11).

Isto je primjetno i u odjeljku na sljedećoj stranici (29v 2 – 6): *varui se pop' da ne primet' prikazanie za mr'tvaca prokleta, ali ki bi um'rl' v semr'tnomъ grêsê Aêe sa isp(o)v(ê)d'û o' veri umret' aêe bude v pakli*, dok u sljedećoj rečenici stoji: *Takovi se neimaû pogresti v cimiteri cr(ь)kvenom' Aêe se ras'sudi da su proklati imaû se o'kopati i izvrêci van' is' cimitera* (29v 9 – 12).

3) Značenjske i sadržajno-tematske nejasnoće

Tekst *Priručnika*, kako smo već naveli, sadrži brojne pogreške na grafijskoj i jezičnoj razini, a slično će se ponoviti kada se promatra sadržajno-tematski sloj – neki će odjeljci biti suvremenom čitatelju zbunjujući, što se i ne mora nužno okarakterizirati kao pogreška, ali je, radi bolje razumljivosti, potrebno neke dijelove dodatno pojasniti.

Budući da je početak *Priručnika* zagubljen, na prvo stranici ostatka teksta govori se o služenju mise, točnije o samoj hostiji i misnom vinu. Tamo stoji da ona mora biti *o' čiste p'šenice muka ne drugoga žita po onomъ gl(a)su ča se govori: aêe zrъno p'šenič'no ili istrêbite vet'hi kvasъ* (28r 11 – 14). I na drugim će se mjestima u *Priručniku* javljati citati, od kojih ni za jedan neće biti dan izvor, iako će se za neke navesti autor: potrebno je dakle vrlo dobro poznavanje ponajprije biblijskih tekstova, ali i djela svetih otaca poput sv. Augustina da bi se u potpunosti razumio njihov sadržaj. Da je ovdje riječ o navodu iz literature vidljivo je iz riječi „po onomъ gl(a)su ča se govori“, ali je upravo takva, neutralna, a možemo reći i neodređena formulacija pozivanja na drugi izvor uzrok otežanoj interpretaciji ovog odlomka. Naime, kvasac jest vrlo raširen simbol u Bibliji, a tako i u ostalim djelima kojima je ona

izvorom, pa se spominje na više mjesta i u Starom i u Novom zavjetu. Ovom je odlomku izvor, po svemu sudeći, Prva poslanica Korinćanima 1 6 – 8: „Ne valja vam hvastanje! Zar ne znate da malo kvasca sve tijesto ukvasa? Očistite stari kvasac da budete novo tijesto, kao što i jeste beskvasni jer već je žrtvovana Pasha naša, Krist. Zato svetkujmo, ne sa starim kvascem ni s kvascem zloće i pakosti, nego s beskvasnim kruhovima čistoće i istine.“ Upravo je praktičnost, sadržajna pročišćenost teksta povodom ovako sintetiziranom navodu, koji je sveden na nekoliko ključnih riječi.

Vrlo nejasan navod javlja se u govoru o simoniji kada se navodi: *svobod'no o'rěšeno možet' prositi plaćen'e i starěšim' ih' moree prignati na plaću z'vanь šimonie* (29 r 15 – 17). Cijeli je odjeljak nejasan: najprije se govori da je svećenik vezan „zakonom službenog dobrog djela“ i zato ne smije uvjetovati plaćanje, ali da može primiti *pinez'* koji su mu dani dobrovoljno; također, od „svojih“ župa ne smije primiti plaću za sakrament krštenja, ali *o' inihь cr(b)k(a)vb mogut' priěti*. Dva retka nakon ovoga nalazi se gore donesen navod o tome da ipak može *svobod'no o'rěšeno zamoliti plaću i starěšim' ih* može prisiliti na simoniju. Problematično jest za razumijevanje ovog dijela prebacivanje s jednine na množinu (*možet' prositi plaćen'e i istarěšim' ih' moree prignati*) i imenica *starěšim'*. Kako se nama čini, moguće rješenje ove zbrke jest to da svećenik može primiti naknadu (*plaću*) od vjernika kada sakramente podjeljuje izvan svoje župe, ali da mu starješina te (druge) župe ne smije dodatno platiti, tj. svećenik ne smije dobiti dvostruku plaću.

U rečenici *Nema popъ non' razumь služiti ili oficiěli da sk(o)zě to pen(e)zi naslěduet' sьgrěšaet semr'tno* – gdje je neobična upotreba riječi *ili*. Zato smo pokušali dati druga objašnjenja ove riječi jer prema njezinu mjestu i značenjskoj okolini ona zasigurno nije veznik već koja punoznačna riječ. Za to dajemo dva moguća rješenja.

U latinskom jeziku postoji zamjenica *ille, illa, ilud*, u značenju osobe koja je udaljena od govornika i sugovornika (hrvatski „onaj, ona, ono“), pa bi značenje sintagme *ili oficiěli* bilo „oni službenici“ – dakle, svećenik ne smije slušati one službenike, tj. prije navedene starješine koji bi ga mogli nagnati na simoniju. Time bi se pobliže opisala imenica *oficiěli*, ali tek prostornom odrednicom (udaljen od govornika). Drugo rješenje bila bi identifikacija ove riječi kao opisnog pridjeva *ill* koji potječe od „Middle English *ille* („evil; wicked“), from Old Norse *illr* (adj), *illa* (adverb), *ilt* (noun) (whence Icelandic *illur*, Norwegian *ille*, Danish *ilde*).²⁶⁵ Time bi imenica *oficiěli* bila opisana atributom, odnosno kao „loši službenici“, što se

²⁶⁵ Ovaj navod preuzet je s Wikipedije, ali se dalje referira na knjigu Michiel de Vaan, *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*, s. v. „ulcus“ (Leiden: Brill, 2008), 637.

značenjski uklapa u kontekst, ali je jezično vrlo diskutabilna s obzirom na to da bi njezin put u leksički fond hrvatskog crkvenoslavenskog jezika bio preko staronordijskog jezika.

Na isto stranici nalazi se i riječ *neiznam'se*: *Budi da ni šimoniê da iz'van' o' šimonie dvoji n(i)mь neimaût' b(i)ti pen(e)zi za služ'bu redov'nu neiz'namše priroka i nevidući zač' t(a)kove su te rêči narejeni* (29 r 20 – 24). Pretpostavka koju možemo donijeti jest da se ovdje radi o nekom glagolskom obliku, i to kojem od participa (prema analogiji s participom *nevidući*), vjerojatno aktivnog participa preterita glagola *neznati*, s tim da je ovdje riječ o nepotrebnom dodavanju slova *i* u riječ.

Velika pogreška pisara nalazi se na 30r, gdje započinje govor o samim sakramentima. Uvodne rečenice glase: *Rek'si oficiê cr(ь)kv(e)noga rêči e(stь) o' s(ve)tihь narejenih' cr(ь)kvenih' ke su sedamь. Pr'vi e(stь) kr'ćenie drugo kriz'man'e pokoren'e b(o)žie têlo poslêdn'e mazanie ženitav'* (30r 7 – 11). Pisar dakle u prvoj najavljuje *sedam* sakramenata, ali u drugoj, kada imenuje sakramente, ispušta jednog – sakrament svećeničkog reda.

Zaista je teško protumačiti ovakvu omašku nekim drugim razlogom osim nepažnje: u *Priručniku* se velik dio teksta odnosi na svećeničke redove (prvi dio počinje na 40r 23 riječima *Onarežden'i redov'nihь rêči*, zatim se na kraju, na str. 45v ponovno nabrajaju redovi i daju se primjeri dužnosti za svaki pojedini red prema djelovanju Isusa). U sadržajnom smislu također se pri navodu svećeničkog reda uočava zbrka: naime, prvi spomen tog sakramenta nalazi se, kako smo naveli, na 40r 23, te se nastavlja do 41r 19 gdje se prelazi na govor o sakramentu ženidbe (*Onarejen'i žen'itve malo nêč'to r'cimo* 41r 19 – 20). Međutim, o ženidbi se najprije govori kroz kontrast puk – svećenstvo pa *est'že to narejen'e lê skozê pripročih' pripročim'bo to dano e(stь) poêti ženu da dit'cu rode iže z(e)mlû teže i da udr'že rêči vrmen'ne a ne v(ê)čne* (41r 21 – 24), dok se kleru *podobaet' o' vs(a)koe pečali vr(ê)men(ь)n'e vzdr'žati se i nastoêti smotreniû o' s(ve)tih m(o)lit(a)v'* (41r 25 – 41v 1). Na nekoliko se sljedećih redaka ponovno govori isključivo u svećenicima (o tonzuri, zatim o tome kako moraju primiti hodočasnike kojima ne smiju naplatiti boravak u njihovu svratištu i slično), zatim o ženidbi klerika – mogu se ženiti *d'êci* (pripravnici), ali time gube crkvenu naknadu koju primaju te da se pripravnik može vratiti crkvi ako je prije vjenčanja bio djevac. Zatim se prelazi na sakrament ženidbe uopće, najprije odredbom da se nitko ne smije ženiti potajice te opisom ženidbenog obreda i blagoslova mladenaca. Nakon toga prelazi se na opis obreda *efata* pri krštenju djeteta da bi se kasnije govorilo o tome kako se svećenik mora ponašati u ophođenju sa župljanima. Na 45v ponovno se nabrajaju sveti redovi, a dok kraja teksta bit će dani primjeri za svaki pojedinačni red prema Isusovu djelovanju.

Tako se na prvi pogled uočava kako uvođenje novih tematsko-sadržajnih jedinica ponešto nedosljedno i izmiješano – sveti red, ženidba pa obred efata, koji je pak dio krsnog obreda. Međutim, pažljivim čitanjem uočava se da pisar na vješt način „lijepi“ ove različite tematske jedinice. Na 40r počinje govor u svetom redu koji se na 41r pretvara u govor o ženidbi, ali preko samih svećenika i njihova djelovanja – ženidba je sakrament za *priproče*, koji su stvoreni za *reči vrmen'ne, a ne v(ê)čne*, dok se kleru *podobaeť oť vs(a)koe pečali vr(ê)men(b)n'e vzdr'žati se i nastoêti smotreniû oť s(ve)tih m(o)lit(a)v'*. Dalje se govori o tonzuri koja je vidljiv znak njihove pripadnosti svetom redu i navode savjeti oko primanja hodočasnika. Poveznicu sa sakramentom ženidbe nalazimo u navodu da se pripravnici za sveti red (*d'êci*) mogu oženiti, na što se nastavlja govor o ženidbenom obredu i blagoslovu mladenaca. Prije no što počne govor o obredu *efata*, navodi se kako se ženidba nema sklopiti između krsnih kumova – dakle, spominje se krštenje na koje se nadovezuje sam obred *efata*. Time se svaka nova tematska jedinica nadovezuje na prethodnu ili iz nje proizlazi sljedeća, iako su tematski različite, tj. opisuju različite sakramente.

Sve to pak ne daje objašnjenje zašto se pri prvom navodu sakramenata ne nabraja sveti red. U *Ritualu Rimskom* Bartola Kašića iz 1640. u uvodnim napomenama o sakramentima također će biti izostavljen sveti red, ali i potvrda, s tim da autor daje objašnjenje: te sakramente podjeljuje biskup pa su oni opisani u pontifikalu, što smo već spomenuli. U Kadčičevu *Boggoslovju dillorednom* nabrajaju se svih sedam sakramenata pri početku teksta, ali će se u prvom dijelu (Dyo parvi) najprije opisivati sveti red, zatim krštenje, potvrda, euharistija i posljednje pomazanje, dok će u drugom (Druggi dyo) biti dani propisi za ispovijed i ženidbu. Jedini je mogući zaključak izostavljanja svetog reda iz nabranja sakramenata najobičnija pogreška, to jest da ga je pisar pri nabranju jednostavno – zaboravio. Drugi bi se zaključci ili opravdanja ovakvog čina mogli izvesti da u *Priručniku* nije uopće opisan sakrament svetog reda ili da je pisar sam na početku pojasnio zašto ga ne navodi. Ovako, spominjanjem sedam sakramenata, pa navođenjem samo šest, a opširnim opisom sakramenta koji nije spomenut pri nabranju u daljnjem tekstu, jedino što možemo zaključiti jest da je uzrokom izostavljanja jednostavno pisareva nepažnja.

Različiti morfološki oblici istih imenica u *Priručnika* uočavaju se u sljedećem odlomku: *I tako je oť služ'be prebudi mis'ne tvoritě z(a)p(o)v(ê)dě popě svojim' svoičamě da osamě d(a)ni pred' n(e)d(ê)lû oť muki poš(a)lût' dět'cu svoû na isp(o)v(ê)d(a)nie pred' kr'čeniem' .I. (8) d(a)ně i prije (30v 20 – 25)*. Na prvi su pogled u njemu zastupljena dva oblika tvorbe imenice *daně* u genitivu množine: *daně* i *dani* – jedan je nastavak preuzet iz

konsonantskih promjena (-i, koji je stariji), a nastavak -b preuzet je iz i-sklonidbe. Pisanje broja i grafemom i punom riječi u istoj rečenici najvjerojatnije pokreće želja da se jače naglasi željena poruka, i sadržajno i vizualno, gdje se broj piše velikim grafemom i omeđen je točkama. Iako je broju pridodana imenica *danь*, koja bi trebala prema sročnosti biti u genitivu množine m. roda, što i jest u primjeru kada je broj ispisan punom riječju, identičan oblik ove imenice signal je još jednog padeža – nominativa jedine. Zato nam se čini da pisar ovdje ne koristi različite nastavke za genitiv u svrhu stilističkog oblikovanja, već da broj osam ne shvaća kao deklinabilnu riječ kad je ispisan grafemom, pa sukladno tome ni ne provodi sročnost njega i pripadajuće mu imenice *danь*.

Na 30v govori se o krštenju djeteta uranjanjem u vodu: *Budiže popь gotovь samь sobovь pogruzitь dite i s(a)mь sobovь iz'metь dite o' s(veta)go istoč'nika kr'čen'ê, zač' se naide pogibelь o' ditete. Tare pakie dai sut'lom'* (30v 20 – 24). Prilogu *paki* (od stsl. *paky* – opet, ponovno, zatim, pak, onda, još, nadalje, također, osim)²⁶⁶ dodan je fonem *e* – jedino moguće objašnjenje jest da je to akuzativ jednine srednjeg roda zamjenice *i(že)*, *je(že)*, *ja(že)* koji se prema pisanju *in continuo* stopio s prethodnom riječi tj. prilogom *paki*. Signal upravo ovog padeža zamjenice jest riječ *ditete* u prethodnoj rečenici, a njezin oblik, bez ispisivanja fonema *j* (*je*) potvrđen je u primjerima iste zamjenice u istom padežu, ali u ženskom rodu – *ee*. Stapanje zamjenice *i(že)* u akuzativu srednjeg roda jednine s prethodnom riječi primjetan je i u navodu koji slijedi ovaj gore naveden: *Tare se z'nai da on' e o(ta)cb d(u)h(o)vni ditete i g'botar' o(tь)cu i materi ego za ono ere e pogruzilь dite, k(a)ko oni kie priem'lû* (30v 24 – 27). Dakle, svećenik je duhovni otac djetetu i kum djetetovim roditeljima, kao i oni koji dijete primaju na krštenju.

Kraj teksta ove, 30v stranice i početak teksta na sljedećoj, 31r stranici kada se spoji glasi: *tako da ni h'ci tel(e)s(b)na popova nemozi žen'stva priêti i o'onêh' ki su takovi* (30v 27 – 31r 1). Dalje se na 31r govori o tome kako se oni koji su bili kumovi na krštenju ne smiju ženiti jer su povezani upravo tim kumstvom (i kasnije će se u *Priručniku* spomenuti ova zabrana). Ipak, riječ koja izaziva zbunjenost jest *žen'stvo*, a kojoj je značenje „ženstvenost“.²⁶⁷ Dakako, ovo se značenje ne uklapa u sadržaj odlomka, a budući da je jedan

²⁶⁶ *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, s. v. *paky*.

²⁶⁷ U *Rječniku hrvatskog crkvenoslavenskog jezika* stoji njezino značenje na latinskom jeziku – *effeminatus*, dakle „feminiziran, ženstven, suprotno od muževan“.

dio riječi na kraju lista 30v (*žen'*), a drugi na početku lista 31r (*stva*), vrlo je lako moguće da je uzrok nejasnoći tehničke, a ne jezične ili semantičke naravi.

Naime, kada se bolje promotri faksimil, na listovima 28, 29 i 30 pri vrhu donje margine, tj. odmah ispod zadnjeg retka teksta uočljiva je rupica koja je vjerojatno nastala nekim mehaničkim oštećenjem, npr. vatrom, a zbog njezine veličine uvjereni smo da bi bila vidljiva i na listu 31 jer je na listu 30 gotovo jednake veličine kao i na prethodnim listovima. Iz tih razloga smatramo da između lista 30 i 31 nedostaje barem još jedan list, što se može i potvrditi gore navedenom riječju *žen'stvo* koja se svojim značenjem ne uklapa u ostatak teksta.

Dio teksta na 32r također može u čitatelja izazvati stanovitu zbunjenost koja je uzrokovana pisanjem *in continuo* određenih riječi. Donosimo ga u transliteriranom obliku, tj. bez razdvajanja riječi, kako bismo lakše pojasnili nejasne dijelove:

18. *Blūsti ima popь damužь ndr'zi*

19. *s(i)na ženi svoee · nižena sina muža*

20. *svoego nah'čerini* (32r 18 – 20)

U kontekstu sakramenta krštenja, ovim se navodom određuje da na krštenju otac ili majka ne smije „držati“ svoje dijete, već da to trebaju učiniti kumovi. Pisanjem *in continuo* dobivena riječ je *nah'čerini* – prema semantičkom signalu mjesta koji izriče prijedlog *na* na prvi se pogled može zaključiti da nakon njega slijedi riječ *h'čerini*. Međutim, ova riječ nije zastupljena ni u jednom konzultiranom rječniku pa njezin oblik tumačimo postankom spajanjem dvije riječi: imenice *h'či* u kojem od padeža i zamjenice *inь, ina, ino*. Ujedno, prijedlog *na* nije ovdje u značenju „na, iznad“, već ima značenje suprotnog veznika „nego“.²⁶⁸ Tada bi značenje ove spojenice bilo „nego kći druga“, u skladu s gore izrečenim o tome da majka ne smije držati sina svoga na krštenju.

Prije no što se autor osvrne na onodobne liječnike koji liječe tijelo, a ne i duh, nalazi se citat iz Biblije, točnije dio knjige proroka Jeremije: *Togo radi g(ospod)ь položi glagoli svoe v' vustêh' pror(o)ka i naporučue emu stražu o' d(u)š(a)hь rekući: Sedah s(love)sa moê v' usta tvoê i se postavih' te nad' êz(i)ki i c(êsa)r(ьstv)i* (33r 13 – 19).²⁶⁹ Iako je prorok Jeremija

²⁶⁸ Kako je upotrijebljen i u primjeru *ne nesihu v(i)na o' cr(ь)kve svoee s' b(o)žimь t(ê)lomь na vzevalu o' hrama nemoč'noga* (38r 20 – 21).

²⁶⁹ Jeremija 1, 5 – 10, „I tada Jahve pruži ruku, dotače se usta mojih i reče: »Evo, u usta tvoja stavljam riječi svoje. Gle: postavljam te danas nad narode i kraljevstva, da istrebljuješ i rušiš, da zatireš i ništiš, da gradiš i sadiš.“

ponajprije simbolom težine Gospodinova djelovanja preko čovjeka/proroka (jer onaj preko kojega Bog naviješta propast judejskom narodu zbog njihove nevjere, propast u obliku babilonskog sužanjstva), Bog kasnije, u poglavlju 30 Knjige Jeremijine najavljuje i iscjeljenje judejskog naroda riječima „Zašto kukaš zbog rane svoje? Zar je neizlječiva tvoja bol? Zbog mnoštva bezakonja mi grijeha silnih tvojih to ti učinih. Al’ i oni što te žderu bit će prožderani, u ropstvo će svi dušmani tvoji; pljačkaši tvoji bit će opljačkani, i koji te plijeniše bit će oplijenjeni. Zvahu te ‘Protjeranom’ i ‘Sionkom za koju nitko ne pita’. Al’ ja ću te iscijeliti, rane ti zaliječiti« – riječ je Jahvina.²⁷⁰ Time se daje uvod, ali i svojevrsna autentičnost, potvrda sljedećem navodu o prvenstvu liječenja duše nad liječenjem tijela.

Pravilo o obveznoj ispovijedi minimalno jednom na godinu iskazano je sljedećim riječima: *Дл'зань е(стѣ) порѣ мно́зцеу навѣстити своим' свои́цамъ и а́че потрі́бно буде присилити да в(с)п(а)с(е)нѣ дай ед'ну крат' на лѣто исп(о)в(ѣ)дет' се и б(о)́же т(ѣ)ло примут' на в'скр(ѣ)́ш(е)нїе г(осподь)не* (33v 12 – 17). U ovoj rečenici zbunjuje riječ *dai*. Prema vrsti riječi može se identificirati na dva načina: kao imperativ drugog ili trećeg lica glagola *dati* ili čestica *da* s dodanim grafemom *i*. Kada se čita združeno s riječju koja slijedi (*ed'nu*), može se čak steći dojam da se radi o grafemu *i* koji stoji umjesto glasa *j* za prevladavanje hijata glasova između *a* i *e* (*da jednu*), međutim u gotovo identičnoj konstrukciji par redaka prije u tekstu ova se pojava ne uočava (*Neraz'luči sp(o)vêd' skozê sramъ da ed'no sp(o)vêšъ ed'nomu a drugo drugomu* 33v 5 – 7). Imperativni oblik teško da bi se mogao sintaktički (a i značenjski) uvrstiti u ovu rečenicu (tada bi prijevod na suvremeni jezik bio: „i ako bude potrebna prisila da za spasenje neka da jednom na godinu ispovjeda se i božje tijelo prime...“), tako da zaključujemo da je pisar ovdje pogrešno dodao grafem *i* na česticu *da*.

Za razumijevanje teksta važni su i navodi riječi svetaca, biblijskih likova i ostalih crkvenih autora koji se javljaju u *Priručniku*. Kao što smo već naveli, na nekim se mjestima citati skraćuju na najjednostavniju moguću mjeru, ali se na drugim mjestima navode izvori samo imenom autora koje je teško identificirati, nije baš ni sasvim jasno navodi li autor njihove riječi ili se samo na njih nadovezuje. Tako na 34r stoji: *da naredit' s(a)mъ s(e)bê i pokori se k(a)ko se čte o' Kur'nêla ki s' mr'tvimi dobri budut' dadut' dob'raê z(e)ml(ѣ)na sr'ce tvoret' priêt'no i umalet'se muki*. Kur'nêl' je, prema *Rječniku hrvatskog crkvenoslavenskog jezika*, Cyrillon,²⁷¹ to jest Ćiril.²⁷² Dakako da je prva asocijacija sv. Ćiril/Konstantin Filozof,

²⁷⁰ Jeremija 30, 15 – 17.

²⁷¹ U *Rječniku hrvatskog crkvenoslavenskog jezika* stoji Kurnil.

ali postoje i drugi „Ćirili“ u povijesti Katoličke crkve koji su kanonizirani kao svetci, primjerice sv. Ćiril Aleksandrijski (376. – 444.), autor nekoliko teoloških spisa, zatim sv. Ćiril Jeruzalemski (315. – 386.), a nakon Velikog raskola Crkve više je patrijarha istog imena na čelu Pravoslavne crkve. Koji od njih je izvorom ovog navoda teško je sa sigurnošću utvrditi, ali postoji velika mogućnost da je to koji od onih čija su djela u tolikoj mjeri bila proširena da su upamćena u kolektivnoj memoriji crkvenih učitelja. Takva su djela sv. Ćirila Jeruzalemskog koja su doživjela više izdanja od 16. do 19. stoljeća, a koji je pisao i o sakramentima.²⁷³

Pokora, kao djelo kajanja kojim grješnik iskazuje namjeru da više neće griješiti, treba biti privatna, vidljiva samo svećeniku i onome koji se kaje, a Bog i anđeli sudjeluju kao svjedoci. To kazuje navod *A on' sud' samomu tvor'cu i pokor'niku budi vidim' i popu Dovolet (stb) va ono s(ve)to suždenie svêd(ê)nie b(o)žie i s(ve)tih' a(n)j(e)lb da oni ki on'dê nastoe i pred' kimi se on' sud' stvori* (34r 22 – 26). Potrebno je tek manje pojašnjenje druge rečenice u kojoj se veznik *da* koristi u značenju prijedloga *za* („za oni...“).

U rečenici *Dan(a)sъ zar(e)čeni prijemlût' se koliko godê novo e(stb) o' s(ve)te matere cr(b)kve po skazaniû šestih' knjig' bonifaciê* (36r 21 – 24) govori se o oprostima crkvenih zapreka, tj. o novinama o njihovom podjeljivanju koje je donio „Bonifacije“. To bi vrlo lako mogao biti papa Bonifacije VIII. (1230. – 1303.) poznat između ostalog kao izdavač dopunjenog djela srednjovjekovnog kanonskog prava pod objedinjenim nazivom *Decretales Gregorii IX*. Bonifacije je ovo djelo pape Grgura IX. dopunio upravo šestom knjigom dekreta u koju je pridodao i svojih 88 pravnih odredbi. Kasnije će se u *Priručniku* spominjati i drugi autori, npr. u navodu: *Meš'tar' gucie govorit' da t(a)ko kums'tvo o' kr'čen'ê na ovs(ê)h' rêčeh' eže kr'čeniû pristoe kum'stvo se stvori Vicenac' i druzi su rek'li da n(i)ne sa pra e(stb) pod' sud'stvomъ* (43r 20 – 23). Radi se o sakramentu krštenja i kumstvu na krštenju, što je, izgleda, u tadašnjem vremenu polemično pitanje – i vjerojatno se o njemu raspravljalo na kojem od ekumenskih sabora (zato je vjerojatno dodana i odrednica „i druzi“) ili u djelima pojedinačnih autora poput „meštra Gucija“.

²⁷² Zanimljivo je u tom smislu opažanje Petra Skoka o toponimu Kurjak, kako se naziva otočić na sjeverozapadnoj strani otoka Oliba. To se ime tumači kao izvedenica iz grčkog imena Kryiakos – u značenju „od Boga“, koje se u slavenskim jezicima javlja kao Kiril, Cyril i Ćiril. Petar Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima* (Zagreb: jadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1950.): 83.

²⁷³ *The Catholic Encyclopedia*, s. v. St. Cyril of Jerusalem <http://www.newadvent.org/cathen/04595b.htm> (14. 12. 2016.)

Citat koji se nalazi na 37r uvodi čitatelja u sakrament euharistije: *se s(ve)to narejen'e priemlet' se veče k vêrê neže k' nauku po s(love)si b(o)žiu: ače ne veruete ne imate raz(u)miti* (37r 12 – 15). Motiv vjere bez ikakvih materijalnih dokaza široko je rasprostranjen u Bibliji, kako to na stanovit način sintetizira autor Poslanice Hebrejima u kojoj se navode starozavjetni likovi koji su vjerovali u Boga i njegove naredbe bez izravnih dokaza (poput Noe, Abrahama i Mojsija). Izravan citat u Bibliji u točno ovom obliku ne postoji, ali Isus sličnim riječima izražava potrebu istinske vjere bez fizičkih dokaza, primjerice u razgovoru s Nikodemom,²⁷⁴ a u jednom se dijelu nadovezuje na starozavjetnog proroka Izaiju: „I pristupe učenici pa ga zapitaju: »Zašto im zboriš u prisposodobama?« On im odgovori: »Zato što je vama dano znati otajstva kraljevstva nebeskoga, a njima nije dano. Doista, onomu tko ima dat će se i obilovat će, a onomu tko nema oduzet će se i ono što ima. U prisposodobama im zborim zato što gledajući ne vide i slušajući ne čuju i ne razumiju.« »Tako se ispunja na njima proroštvo Izaijino koje govori: Slušat ćete, slušati – i nećete razumjeti; gledat ćete, gledati – i nećete vidjeti!«.²⁷⁵ Međutim, budući da ovaj citat predstavlja uvod u sakrament euharistije, a čiji je važan dio vjerovanje da se transupstancijacijom vino i kruh pretvaraju Kristovo tijelo, moguće je da se ovdje naglašava upravo transcendentalnost te pretvorbe koja se zasniva na vjeri, ne na materijalnim dokazima. To se potvrđuje i u sljedećim redcima *Priručnika: Vek'saže dēlaût' se v nemъ vĕra o' pameti neže priĕtie črĕva* (37r 15 – 17).

Od drugih autora još će se navesti *Matĕi* i *Grĕgorъ* (*Ėkože gl(agola)t' matĕi, a grĕgorъ is'pravlaet'* 45r 5 – 6) pri govoru o tome kako svećenik mora imati uredan život, tj. kako svojim životom mora biti uzorom župljanima. Nije iz konteksta sigurno odnosi li se pozivanje na izvore na prethodni ili sljedeći tekst pa je time i otežana identifikacija dvojice navedenih izvora. Prvi bi mogao biti evanđelist Matej, ali se to onda kosi s navodom *a grĕgorъ is'pravlaet'* jer riječi zapisane u Bibliji nisu podložne ispravljanju, već samo tumačenju, a samo ime bi se moglo protumačiti i kao Matij, s obzirom na moguće reflekske jata. Oba su imena, Matej i Matij(a), vrlo česta među svetcima, papama i autorima Katoličke crkve pa to onemogućava njihovu točnu identifikaciju. Isto je i s imenom *Grĕgorъ*, koje su nosili šesnaest papa i nekolicina svetaca i blaženika, ali je s druge strane ime David nedvosmisleno: biblijski

²⁷⁴ Iv 3, 11 – 12: „Zaista, zaista, kažem ti: govorimo što znamo, svjedočimo za ono što vidjesmo, ali svjedočanstva našega ne primete. Ako vam rekoh zemaljsko pa ne vjerujete, kako ćete vjerovati kad vam budem govorio nebesko?“

²⁷⁵ Mt 13, 10 – 14.

kralj javlja se pri kraju teksta u dva navrata (46v 15 i 19), od kojih je jednom pridružen izravni citat iz Biblije, to jest Psalma 103: *êk(o)že d(a)v(i)db gl(agola)t' bl(agosli)v(b)lû g(ospod)a na vs(a)ko vr(ê)me* (46v 19 – 29). Uopće će kraj *Priručnika* biti ispunjen citatima, većinom iz Novog zavjeta, tj. Isusovim riječima, jer se počevši od 45v svećenički redovi opisuju prema primjerima iz Isusova života, čemu će biti pridodani i citati, a kasnije će se opisima dodavati i riječi drugih novozavjetnih likova poput apostola (Jakov i Pavao).

Pri opisu posljednjeg pomazanja svećenik može sa sobom ponijeti više posvećenih hostija koje može podijeliti okupljenom puku, i to *ponesetže popъ vidimo i čast'no protiv' prъsemъ smut' s' eteru čest'û i sa strahomъ možetъ imъ dati* (37v 26 – 38r 2). Nejasna u ovom navodu jest riječ *čestb*, u značenju „dio, čestica; dio tijela; okrug; plijen; sudbina“.²⁷⁶ Ni jedno od navedenih značenja ne uklapa se u gore naveden citat, ipak za ovu imenicu u *ARj* stoji zanimljivo značenje: na početku natuknice stoje značenja „pars, sors, fortuna, felicitas“, ali se kasnije, pod različitim značenjima daje i ovo: „dio koji tko dobije pričešćujući se, usporedi čestica“.²⁷⁷ I uz deminutivno „čestica“ dano je upravo ovo značenje: „mrvica kojom se pričešćuje“²⁷⁸ – što je značenjski usklađeno s ostatkom rečenice: *smut' s' eteru čest'û* – „smiješane s drugim čestima“, onima koje preostanu nakon pričešćivanja bolesnika.

Pogreška se pisaru dogodila na listu 40v gdje stoji da *s(ve)te redi pravimo o' a(n)j(e)l(b)sk(a)go naprid'* (13 – 14), ovdje je na mjestu pridjeva *a(n)j(e)l(b)sk(a)go* trebao biti poimeničeni pridjev *e(van)j(e)l(b)ski* jer se govori o svećeničkim redovima i njihovoj hijerarhiji u kojoj su niži i viši crkveni redovi. Zamjena dva pridjeva vjerojatno je nastala radi prijašnjeg spominjanja anđeoskih redova koji su svojevrsan predložak svećeničkima, što se naglašava riječima *idêže sutъ Z (9) redov' a(n)j(e)l(b)skihъ v kih su dr(u)zi niž'si* (40v 3 – 4).

Samom količinom i raznovršnošću pogrešaka zastupljenih u *Priručniku* može se zaključiti da je pisar netko tko je na početku svoj pismovno-jezičnog obrazovanja. S obzirom na rukopis, čini se da je savladao same grafeme i njihovu pravilnu izvedbu, čemu svjedoči urednost ispisanog teksta, usustavljenost margina i redaka na stanicama, međutim čim se krene u čitanje samog teksta na površinu izbijaju pogreške na svim jezičnim te na sadržajno-tematskoj razini. Po našem mišljenju, tri su moguća razloga za to. Prvi se veže uz izvornik:

²⁷⁶ *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, s. v. *čestъ* -i, ž.

²⁷⁷ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, obradili Đuro Daničić et al. *Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880. – 1976.) (u nastavku će se donositi kraticom *ARj*), s. v. *čest*.

²⁷⁸ *ARj*, s. v. *čestica*.

ako je ovaj tekst prijevod mogućeg latinskog predloška, onda je pisar nevičan prevoditeljskom poslu, ili da se njemu tek uči, pa zbog toga i griješi, no u tom mu ne pomaže ni činjenica da u živi u vremenu u kojem jezik na koji prevodi nije standardiziran. Drugi je mogući razlog jednostavno nemar pisara pri prepisivanju – tekst je pisan za potrebe klera, nema potrebe za slijeđenjem odavno ustaljenih obrazaca liturgijskih knjiga, jezik je usmjeren na čitatelja (prema broju mlađih, govornih osobina), pa je i sam pisar u neku ruku opušten pri njegovu prepisivanju. Iz ovog razloga proizlazi ili se na njega nadovezuje treći: ako je ovaj tekst proizvod samostanske produkcije pisanih tekstova, moguće je i to da je neka vrsta vježbenice prepisivanjem koje su se mladi redovnici učili pisanju. Svaki od ovih razloga jednako je moguć i vjerojatan, a sam *Priručnik* bi dakle mogao biti jedan od onih tekstova koji svjedoči o naporima koji su bili potrebni da se izučni jedan pop glagoljaš u pisarskom poslu, ali i tome kako bi ti napori ponekad rezultirali tekstovima koji su nejasni, zbunjujući i u mnogim elementima pogrešni.

3.6. Leksik

Leksički fond hrvatskih glagoljskih tekstova obično se promatra kroz slojeve koji su rezultat jezičnog interferiranja, miješanja različitih jezičnih sustava. Tako se kao osnovni leksički slojevi hrvatskog crkvenoslavenskog jezika navode: prvotni praslavenski sloj na koji otpada jedna četvrtina svih leksičkih jedinica kanonskih spomenika, zatim moravski sloj, ohridski i preslavski sloj, dok se kao neslavenski jezici koji su sudjelovali u oblikovanju leksičkog fonda glagoljskih pisanih tekstova javljaju i grecizmi, latinizmi, protobugarizmi, talijanizmi, germanizmi i mađarizmi.²⁷⁹ Budući da smo ranije utvrdili da je *Priručnik* pisan jezikom koji je kombinacija hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika i lokalnoga, čakavskog govora, na te se slojeve nadograđuju i čakavizmi koji u odnosu na osnovni leksik odražavaju tendenciju pomlađivanja jezika.

Dakle, više je faktora koje treba uzeti u obzir kada se proučava leksik kojeg hrvatskoglagoljskog teksta – u prvom redu to je vrijeme samog nastanka teksta – 15. stoljeće, vrijeme nastanka *Priručnika*, razdoblje je kada su završene jezične promjene započete u 12. stoljeću (najviše na fonetskoj razini), tako da „treba markantnije elemente tražiti u nekim

²⁷⁹ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 365 – 392.

pojedinačnim leksičkim, fonetskim i morfološkim novinama“.²⁸⁰ Smatra se dakle da je upravo 15. stoljeće vrijeme u kojem se jezik pisanih spomenika najviše pomlađuje uvođenjem mlađih oblika, čakavizama, koji su preuzeti iz narodnoga govora. Ta će tendencija najjače biti izražena upravo u neliturgijskim tekstovima poput zbornika različitog sadržaja.

Osnovni leksik *Priručnika* jest onaj koji je, kao i kod drugih slavenskih književnih jezika, naslijeđen iz praslavenskog jezika i pokriva „mrtvu prirodu, reljef, odsječke vremena, atmosferske prilike, raslinje, životinjski svijet, dijelove čovječjeg tijela, obiteljske i društvene odnose, fizička svojstva ljudi i životinje, gospodarstvo itd.“²⁸¹ Na taj se sloj nadovezuju, ili ga nadopunjuju, leksemi preuzeti iz zapadnoslavenskih jezika, moravizmi. I iako postoji određena neusuglašenost oko njihove kategorizacije,²⁸² za određen fond leksema utvrđeno je da su upravo moravskog porijekla. Takvi leksemi zastupljeni u *Priručniku* su: *otrokъ*, *penezil/pinezi*, *znamenati*, *otъpustiti*, *umêti* i *vel'mi*.

Leksem moravskog porijekla *otrokъ* upotrebljava se jednom u *Priručniku*, u citatu *G(ospod)i nesamъ dostoên' da pod' krov' moi vnideši na seliko r'ci s(lovo) tvoimъ i iscêlêet' otrokъ moi* (29v 28 – 30r 2) u značenju „sluga“.²⁸³ Isti leksem ima još jedno pridodano značenje, a to je dijete ili dječak,²⁸⁴ uz koji se u fondu staroslavenskog leksika javlja i riječ *otročę*, leksem izveden iz istog korijena, no suženijeg značenja – ovdje se radi samo o djetetu, ali ne i o sluzi.²⁸⁵ Značenjsko raslojavanje ove riječi bit će zastupljeno i u *Priručniku*: tek će se jednom (u gore navedenom citatu) ovaj leksem upotrijebiti u značenju „sluga“, dok će se u značenju „dijete“ javljati oblik *otročę* (32r 15, 32v 4, 43r 26, 43v 3, 8 i 13). Posebice je zanimljiva pojava oblika *otrokъ* u značenju „dijete“ u jednom primjeru: *ihъ neimatъ porъ t(a)kovimъ dati otrokom' i ml(a)d(ê)ncem' da ono priêti nemogut'* (38r 11 – 13), u kojem se

²⁸⁰ A. Nazor, „Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima (prilog diskusiji o problemima crkvenoslavenskog thesaurusa)“, 70.

²⁸¹ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 365

²⁸² Isto, 366 – 367.

²⁸³ „Gospodine, ne muči se. Nisam dostojan da uđeš pod krov moj. Zato se i ne smatrah dostojnim doći k tebi. Nego – reci riječ da ozdravi sluga moj.“ Lk 7, 6-8

²⁸⁴ *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, s. v. *otrokъ*.

²⁸⁵ *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, s. v. *otročę*.

govori kako svećenik ne smije davati sakrament euharistije djeci. Uz to, vidljiva je i sinonimija riječi *otrokъ* i *ml(a)d(ê)cem'* – oboje stoje u značenju „dijete“, s tim da se riječi iz staroslavenskog jezika *mladъньць* daje značenjska odrednica „maleno dijete (dojenče)“.²⁸⁶ Tako bismo ova dva leksema trebali shvatiti ne kao potpune sinonime već bliskoznačnice od koji je jednoj semantičko polje suženije od drugoga: *otrokъ* ovdje stoji u značenju dijete, a *ml(a)d(ê)cem'* u značenju malo dijete, tj. dojenče. Dakle, sva navedena značenja staroslavenske riječi *otrokъ* prisutna su u *Priručniku*, uz sužavanje semantičkog polja uvođenjem nove, ali bliskoznačne riječi. Valja nadodati kako se u značenju „dijete“ u *Priručniku* koristi i leksem *dête* (30v 9, 31v 23, 32v 9, 43 r 52 – u sljedećem retku koristi se *otročete*, dakle u neposrednoj blizini) i ikavska inačica *dite* (30v 21, 22, 23, 25, 27, 31r 9 i 13, 32r 6, 41r 23, 43r 12), a po broju primjera vidimo zapravo prevlast ovoga leksema nad drugim oblicima. I ova je riječ praslavenskog porijekla,²⁸⁷ a ovakva leksička raznolikost može se tumačiti stilističkim zahvatima radi ostvarivanja veće izražajnosti i razbijanja monotonije.

Još jedan moravizam zatupljen u *Priručniku* je riječ *penezъ*, koja će se javiti i u obliku *pinezi*. Ova riječ smatra se moravizmom (*pênezъ*),²⁸⁸ no moguće je i njezin ulazak u hrvatski crkvenoslavenski rječnički fond preko starovisokonjemačkog jezika gdje je nalazimo u obliku *pênez*.²⁸⁹ U tri uzastopna primjera u *Priručniku* dolazi u ovoj riječi ekavski refleks *jata* (*penez* 29r 5, 19 i 22), dok se kasnije u tekstu, na 39v 13 i 21, jednom javlja s ikavski refleksom (*pinez*).

U *Priručniku* su još prisutni moravizmi *znamenati* (42r 4, 43v 3 i 7) i *znamenie* (34v 4, 42r 3, 42v 14, 43v 3 i 6), *o'ъpustiti* (36v 19, 40r 11, 42v 14 i glagolska imenica *o'puć(e)nie* 31v 3), *umêti* (30v 6 i 7, 36v 15 i 16), ali je moravizam *hrbat* (prisutan u hrvatskoglagoljskim psaltirima)²⁹⁰ u *Priručnik* zamijenjen leksemom *pleča* (33r 3 i 43v 22), koji je, kako to Skok

²⁸⁶ *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, sv. mladъньць ili mladетьсе.

²⁸⁷ ARj, s. v. dijete, *Rječnik HJP*, s. v. dijete.

²⁸⁸ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 367.

²⁸⁹ Isto, 390.

²⁹⁰ Isto, 369.

tumači, praslavenski.²⁹¹ Sinonimni odnos priloga *zêlo* i *vel'mi*, od koji je *vel'mi* moravizam, iskazuje se u rečenici stvori *ubo ras'tvoren'e i m(i)l(o)st' i usil'stvo pokore ne b(u)di velie zêlo ni malo vel'mi ob'lah'čeno* (37 r 4 – 7).

Moravsku sastojnicu leksika stsl. jezika katkad je teško razdvojiti od još jednog prvobitnog leksičkog sloja ovog jezika, a to je onaj ohridski: utvrđeno je da hrvatskoglagoljski spomenici „čuvaju vrlo staru ćirilometodsku tradiciju i da su je crpili sa sjevera, još iz velikomoravskog razdoblja, ali također i s jugoistoka, posebice iz makedonskih izvora“.²⁹² Tako leksemi koje nalazimo u *Priručniku* poput *blagodêt, olêj, svêdêtelstvo, dostoênîe* i *takmo* čine prvobitni južnoslavenski sloj, arhaizme i moravizme (jer „ohridska književna škola čuva arhaizme iz moravsko-panonskog razdoblja pa neki leksemi pripadaju i moravizmima i ohridizmima“²⁹³), a leksemi poput *pitati* čine drugi južnoslavenski sloj.²⁹⁴

U sinonimnom odnosu su leksemi *olêi* i *ul'e* u rečenici: *açe poman'ka kriz'me ili s(veta)go olêê sk(o)zê često mazan'e može prilivati ul'ê koliko e dovole i vse bude sveč(e)no* (39v 9 – 12) – ako dakle leksem *olêi* pripada jednom od najstarijih leksičkih slojeva staroslavenskog jezika te preko njega i hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika, onda se ovdje na domišljat način koristi mlađi leksem *ul'e* kako bi se napravila razlika između svetog i profanog – *olêi* je posvećeno ulje, to nam uostalom govori i njegov atribut *svetb*, dok je leksem *ul'e* označava neposvećeno ulje i tako je upotrijebljen kao značenjski antonim u njihovu semantičkom polju. Napomenimo još i to da se u svim ostalim primjerima leksem *olêi* (sa ili bez atributa *svetb*) koristi pri iskazivanju posvećenog ulja koje se koristi pri sakramentu krštenja ili potvrde. Uz njih se koristi i leksem *kriz'ma* koji je grčkog porijekla (lat. „*chrisma*“ ← grč. „*khřisma*“),²⁹⁵ međutim *kriz'ma* je pak maslinovo ulje koje se miješa s

²⁹¹ Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971.), ovdje s. v. pleća.

²⁹² S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 371.

²⁹³ Isto, 372.

²⁹⁴ U *Priručniku* se nalaze na ovim mjestima: *bl(a)god(ê)t'* na 29r 4, *olêi* na 30v 14, 39r 2, 4, 10, 12 i 13, 39v 9, 42v 18, 43v 5 i 22, 44r 4, *sv(ê)dêt(e)l(b)stvo* na 40r 21, *dostoênîe* na 30v 15, *takmo* na 32r 9, 39v 1, *pitati* na 29r 10, 31v 9, 34v 8, 36r 4, 39v 13.

²⁹⁵ *Rječnik HJP*, s. v. krizma.

balzomom.²⁹⁶ Distribucija tri istoznačna leksema nije strogo zadana, tako se *olêem' s(ve)tim'* izvodi obred efata pri krštenju (43v 17), ali svećenik pri krštenju maže i *s(ve)tu kriz'mu* (32v 4) te krštenik *po kr'čen'i kriz'mou s(ve)toû mažet' se* (44r 4 – 5). Distinkcija svetih ulja (a prema suvremenoj katoličkoj praksi tri su definicije krizme: sveto ulje za krštenike i ređenike, bolesničko ulje, kojim se mažu bolesnici u sakramentu bolesničkoga pomazanja, i sveta krizma, kojom se mažu krizmanici u sakramentu potvrde)²⁹⁷ ipak se donosi u nekoliko navoda: *Olêi ili kriz'ma nêsut' o' dostoêniê kr'sta* (30v 14 – 15) i u rečenicu *Pametui da prije neže kr'stit' se mažet' se olêem' s(veta)go po kr'čen'i kriz'mou s(ve)toû mažet' se êk(o)že h(r)̂(st)ênin' o' is(u)h(r̂st)a* (44r 2 – 5). Za prvi navod moguće je da se odnosi na ulje koje je posvećeno upravo za korištenje pri sakramentu potvrde ili bolesničkog pomazanja. Ovo možemo potvrditi i drugim navodom, u kojem se leksem *kriz'ma* koristi u značenju ulja koje se maže pri sakramentu potvrde: *Pop'že maže s(ve)tu kriz'mu otroče ûže kr'čeno na temeni da b(i)sk(u)̂ maže kriz'mu na čeli* (32v 4 – 6) – jasno se daje značenjska razlika između leksema *s(ve)tu kriz'mu* i *kriz'mu*.

Osvrnut ćemo se i na leksičke slojeve koji ne potječu iz slavenskih jezika – to su grecizmi, latinizmi/romanizmi i germanizmi, protobugarizmi (posuđenice iz turkijskih jezika koje su Slaveni poznavali još prije prvoga prijevoda evanđelja)²⁹⁸ koji su potvrđeni u *Priručniku*, dok se kao ostali slojevi u hrvatskom crkvenoslavenskom leksiku javljaju još i talijanizmi i mađarizmi. Najprije ćemo se osvrnuti na germanizme i protobugarizme, kojih je manje, a zatim obraditi lekseme porijeklom iz grčkih i latinskih izvora.

Tek je jedan leksem u *Priručniku* turkijskog porijekla – pridjev *suetan̂* (46r 18), dok su germanizmi nešto češći. Posuđenice iz germanskih jezika dijele se dalje prema vremenu i jeziku posuđivanja na „pragermanski, gotski, balkanski gotski, gornjonjemački (starovisokonjemački i srednjovisoko njemački) te rjeđe donjonjemački sloj“,²⁹⁹ pa su tako leksemi *kupiti* (38r 25), leksemi koji počinju na *lêk-/lêč-* i leksem *vino* (28r 4, 7, 15, 17, 21, 22, 38r 15) gotskog porijekla.

²⁹⁶ Isto.

²⁹⁷ <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34068> (25. 9. 2016.)

²⁹⁸ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 389.

²⁹⁹ Isto, 390.

Leksemi osnove *lêk-/lêč-* javljaju se u *Priručniku* u jednom odlomku: *Stanovito čtuče i raz'vračauče vidimo vrače teles'ne vsakъ d(a)nъ knige vračaske i likar'ske v ke zreče lêče se tel(e)sa mtrъvenaê i množ(an)stvo veliko bezumstvo e(stъ) nečisti knjig' o' likarie s(ve)tihъ d(u)š' v kih' se učimo d(u)šeže vъ v(ê)ki živut' Vekšaže š'koda e(stъ) o' pogibêli ed'ne d(u)še neže li o' tisuče telêsъ semr'ti i bes'čisla* (33r 19 – 28). Ovdje se sinonimni odnos uspostavlja između leksema *vračaske* i *likarske*, od kojih jedan praslavenskog, a drugi, kao što smo već spomenuli, germanskog porijekla, koji su upotrijebljeni u svrhu isticanja poruke.

Za leksem *cêsar* utvrđeno je da je u staroslavenske tekstove ušao preko germanskih jezika, ali je porijeklom iz grčkog ili latinskog.³⁰⁰ Isto je uočeno i za leksem *popъ*, iako postoje stanovite dvojbe oko njegova porijekla pa jedan dio slavista zastupa mišljenje da je posuđena iz starovisokonjemačkoga, a jedan dio da je iz grčkog „papas“.³⁰¹ Njega će pak M. Šimić uvrstiti u „latinizme koji su ušli u tekstove u Moravskoj, a kasnije su preuzeti i u hrvatskoglagoljske rukopise“,³⁰² što pobija Skok.³⁰³ Leksem *post/postiti* također je germanskog porijekla, iz starovisokonjemačkog „fasta“,³⁰⁴ a u *Priručniku* ga nalazimo kao pridjev *post'ni* (28r 25) i glagol *postitъ* (34r 4). Premda se u Skoka navodi da nema jedinstvenog mišljenja o njegovu izvoru,³⁰⁵ leksem *plk* u gramatici hrvatskog crkvenoslavenskog jezika smješten je pod germanizme (u *Priručniku* je prisutan samo jedan primjer na 37v 23, *pl'k'*).³⁰⁶

Grecizmi zastupljeni u *Priručniku* su, u odnosu na druge posuđenice, česti i većinom iskazuju religiozne termine, a njihova prisutnost u staroslavenskom jeziku tumači se time da su Sveta braća tekstove prevodila s grčkog jezika. Također, grecizmi u stsl. leksiku mogu biti ili oni koji su upravo prevođenjem ušli u slavenski jezik te oni „prirodni grecizmi“, koji su u

³⁰⁰ U *Priručniku* na 33r 19 (*c(êsa)r(bstv)i*), 41v 3 i 43v 26 (*c(êsa)r(b)stva*), 45r 25 (*c(êsa)rъ*).

³⁰¹ P. Skok, *Etimologijski rječnik*, s. v. pop.

³⁰² Marinka Šimić, „Leksik Ivančićeva zbornika“. *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest*, vol. 47 (2015): 368.

³⁰³ Vidi fusnotu 19. i u Katarina Lozić Knezović, „Leksičke osobitosti odrješenja grijeha u Klimantovićeveu zborniku iz 1512. godine“, *Poznânskie studia slawistyczne*, NR 4 (2013): 83 i Jerolim Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija* (Split: Reprint: 1976.): s. v. pop.

³⁰⁴ J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. post, P. Skok, *Etimologijski rječnik*, s. v. post.

³⁰⁵ P. Skok, *Etimologijski rječnik*, s. v. puk.

³⁰⁶ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 390.

9. stoljeću bili „dio svakodnevnoga slavenskog govora, tj. leksik solunske okoline“.³⁰⁷ Čini se da se broj grecizama smanjuje kada se promatraju dijakronijski – najveći broj ih je u kanonskim tekstovima stsl. jezika (svaki peti leksem) dok je u najstarijim hrvatskoglagoļjskim fragmentima „broj grecizama manji od jedne desetine“.³⁰⁸

Leksemi poput *e(van)j(e)lie* (30v 19, 44r 13, 46r 13) i poimeničeni pridjev *e(van)j(e)l(b)ski* (37v 8, 40v 1, 45v 6, 20 i 23) te *a(n)j(e)lb* (34r 25) i *a(n)j(e)l(b)ski* (40v 4 i 13) čine gore spomenuti najstariji sloj grecizama koji nisu prevedenice već su postojale u slavenskom jeziku koji su poznavali Konstantin i Metod. Toj se grupi može pridodati i leksemi *ap(osto)lb* (40r 8) i *ap(osto)l(b)ski* (40v 1), iako je moguće da je taj leksem u staroslavenski jezični sustav ušao preko latinskog jezika.³⁰⁹ Još stariju etimologiju odražava riječ *s(obo)ta* (32r 9, 40v 11), koja je od hebrejskog „sabbath“, preko grčkog „sabbaton“ te latinskog „sabbatum“ došla u praslavenski leksički fond.³¹⁰ Grčkog je porijekla i leksem *pe(n)tik(o)stb* (32r 10), grč. „pentēkostē“, u značenju pedeseti dan, a označava blagdan Duhova. Grčki jezik kao izvornik potvrđen je i za leksem *kriz'ma* (npr. na 30v 14, 30v 3 i drugdje u izvedenicama), ali je ušao u staroslavenski jezik latinskim posredstvom.³¹¹ Sličan put prešao je i leksem *psalmista* (40r 269), izvedenica od grč. „psalmós“, pa preko lat. „psalmus“ ušao je u staroslavenski leksički fond.³¹² U ovu ćemo grupu dodati i leksem

³⁰⁷ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 379.

³⁰⁸ Isto, 379.

³⁰⁹ Recimo P. Skok, *Etimologijski rječnik*, s. v. apostol navodi kao grecizam, ali i kasniji latinizam (apaštalus), J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. apostol također kao grecizam prisutan još u staroslavenskom jeziku, dok kod Lozić Knezović nalazimo tvrdnju o latinskom porijeklu (K. Lozić Knezović, „Leksičke osobitosti odrješenja grijeha u Klimantovićeve zborniku iz 1512. godine“, 83).

³¹⁰ *Rječnik HJP*, s. v. subota, J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. subota.

³¹¹ J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. krizma i *Rječnik HJP*, s. v. krizma, oba imaju tumačenje lat. *chrisma* ← grč. *khrisma*.

³¹² J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. psalam, *Rječnik HJP*, s. v. psalam, P. Skok, *Etimologijski rječnik*, s. v. psalam, *psalmista* u *Priručniku* znači onaj koji čita psalme, tj. niži svećenički red kojem je dužnost čitati ih, za razliku od značenja ove riječi kao čovjeka koji piše psalme.

ek'šor'šist' i njezine varijante,³¹³ po Aniću iz grč. „eksorkistés“ preko srlat. „exorcist“, s čime s slaže i Šetka,³¹⁴ dok je čisto grčkog porijekla riječ *katihumeni* (46r 3).³¹⁵

Leksem praslavenskog porijekla *vrag* (u *Priručniku* na 43v 20 i izvedenica *vražie* na 36v 20), u staroslavenskom u značenju „neprijatelj“, u *Priručniku* će se javljati usporedo s izvorno grčkim leksemom *d'êvlb* (34v 25, 35r 7 i 14, 43v 5),³¹⁶ koji je posredstvom latinskog uveden u kršćansku terminologiju, i označava biće koje utjelovljuje zlo, demona, a u sinonimnom je odnosu s leksemom *vrag*. Primjetno je to kada se pri opisu obreda efata na 43v koriste usporedno oba leksema (*d'êvlb* u 5., a *vrag* u 20. retku). Također je zanimljivo da je najveća frekventnost uporabe leksema *d'êvlb* svedena na dvije stranice, krajem 34v (25. redak) te na stranici 35r (7. i 14. redak) – ovdje se dakle javljaju tri od četiri prisutna leksema *d'êvlb*, a to u kontekstu ispovjedi žena.

Leksemi grčko-latinskog porijekla *d'êkb* (39v 1 i 19, 40r 24, 40v 16 i 18, 41v 13 i 18) i *žakan* (28r 20, 37v 7 i 46r 22) u *Priručniku* nisu istoznačnice, kako se to pri etimološkim objašnjenjima često tumači. Tako će obje ove riječi svoje porijeklo vući od grč. „diákonos“ i lat. „diaconus“ u značenju sluga. Prema Skoku oblik *žakan* u značenju „sluga“ (1) ili (2) „minister“, nastao je izjednačivanjem početne skupine *di > ž* koja se nalazi samo na Kvarneru, Hrvatskom primorju i oko Zadra,³¹⁷ a istu će etimologiju ponuditi i *Rječnik HJP*, uz značenje „onaj koji još nije postao svećenik i pomaže svećeniku u službi“.³¹⁸ Tom značenju odgovara i suvremeno đakon, međutim zbunjenost nastaje kada u vezu s tom riječi dovedemo riječ „đak“ – a koja se u rječnicima često poistovjećuje s riječju „žakan“.³¹⁹ Na primjer, Šetka će za *žakan* ustvrditi da je „isto što i đak“,³²⁰ u *Rječniku HJP* natuknica đak

³¹³ Vidi više u poglavlju o jeziku *Priručnika*.

³¹⁴ *Rječnik HJP*, s. v. egzorcist, J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. egzorcist.

³¹⁵ Prema *Rječnik HJP*, s. v. katekumen, grč. *katēkhoúmenos*, isto u J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. katekumen, u značenju kandidata za krštenje i ostale sakramente.

³¹⁶ Prema *Rječnik HJP*, s. v. đavo: lat. *diabolus* ← grč. *diábolos*.

³¹⁷ P. Skok, *Etimologijski rječnik*, s. v. žakan.

³¹⁸ *Rječnik HJP*, s. v. žakan.

³¹⁹ Npr. u J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. đak.

³²⁰ J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. žakan.

upućuje na natuknicu *đakon*, a koja pak potječe od grč. „diákonos“ i lat. „diaconus“, iz kojih se izvodi i leksem *žakan*. Već smo spomenuli da ove dvije riječi, *žakan* i *d'êkь* u *Priručniku* nisu istoznačne, već je *žakan* onaj koji svećeniku pomaže u službi, primljen je u koji od svetih redova nižih od svećenstva, dok je *d'êkь* učenik koji nije primio ni jedan sveti red. U *Priručniku* stoji da *žakan* ulijeva vodu u vino pri euharistiji,³²¹ te da može biti *ap(osto)l(b)ski* (46r 22) ili „evanđeoski“ (*žak'na e(van)j(e)l(b)skoga* 37v 7),³²² dok *d'êkь* može biti pratnja svećeniku pri davanju sakramenta bolesničkog pomazanja: *Aće ih' nêst' veće takmo edan' s' d'êkom' sie možet' tvoriti nemočn(i)ku* (39r 26 – 39v 2). Svaki *d'êkь* pak se zareduje *o' svoego b(i)sk(u)pa* (40v 16 – 17), a ima *e(stь) Z (9) e(stь) redi cr(b)kvenih' kimi se d'êci rede* (40r 24 – 25) te *D'êci doklê nimaû s(ve)tih' redi mogu' se ženiti* (41v 13 – 15), ali *cr(b)kveno prihodiće pogubi d'êkь egda se oženi* (41v 17 – 18). Dakle, jasna je značenjska razlika između ova dva leksema – *žakan* je iskusniji pomoćnik svećeniku koji sudjeluje aktivno u obredima te se prima u crkvene redove hijerarhijski, dok je *d'êkь* još uvijek učenik, nije primio ni jedan red, ali to može u budućnosti napraviti i tada postati *žakan*.³²³

Leksemi koji su u rječnik hrvatskog crkvenoslavenskog jezika ušli putem latinskog jezika razlučuju se na tri sloja: 1) sloj latinizama iz balkanskog latiniteta, 2) latinizmi koji su u tekstove ušli u Moravskoj i 3) latinizmi koji su uneseni nakon usklađivanja Vulgate i hrvatskog prijevoda Biblije od 12. stoljeća.³²⁴ U 15. stoljeću, već smo naveli, jaka je i prevoditeljska djelatnost prema latinskim izvorima, pa očekujemo i veći broj latinizama pogotovo u zbornicima različita sadržaja. *Priručnik* pak neće u većoj mjeri biti zasićen latinizmima, većinom će leksemi latinskog porijekla označavati religiozne i liturgijske termine, tj. usko specijalizirane kršćanske termine.

Tako će leksemi *kaležь*, *križь* i *olbтарь* pripadati prvom sloju latinizama, iako se za *kaležь* još i navodi uža prostorna lokalizacija, to jest da je venecijanizam – s ovime se slažu i Skok i Šetka i Akademijin rječnik – „od lat. *calice(m)* po pravilima romanskijeh jezika postalo je kalege, pa kaleze (isporedi n. p. mlet. *calese*), te je od ove riječi došlo u nas jezik

³²¹ *narediti a ne naporučiti svoemu žaknu da ne zabude vliêti vina i vodi-k(a)ko mnozi bezumno stv(o)riše* (28r 19 – 22).

³²² Tj. primljen u koji od ta dva svećenička reda.

³²³ O razlici *žakan* – *đak* vidi i u P. Runje, *Školovanje glagoljaša*, 79 – 80.

³²⁴ S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 384 – 385, M. Šimić, „Leksik Ivančičeva zbornika“, 368.

već prije XIV vijeka kalež (kaležь)“.³²⁵ Uz leksem *kaležь* u *Priručniku* je pridodan i leksem *pameren't'* (28v 7), također latinskog porijekla, no izmijenjenog rasporeda fonema: originalna riječ jest *paramenat*,³²⁶ a njezino je značenje jest ili „ures“ ili „(liturgijsko) ruho“. U rečenici iz *Priručnika I* ima *b(i)ti vse običaione kaležь pamerentь* (28v 7) značenje leksema *pamerentь* možemo identificirati na dva načina. Prvi bi bio ubacivanjem zareza između riječi *kaležь* i *pamerentь*, pa bismo tako *pamerentь* identificirali kao imenicu (zarezmom bi se označilo nabranje: sve ima biti uobičajeno: kalež, pamerent) te bi njezino značenje tada bilo „liturgijsko ruho“. Međutim, imajući na umu drugo, šire značenje ove riječi, to jest, ures ili ukras, *pamerentь* bi se mogao identificirati i kao pridjev koji ovdje dolazi nakon imenice (što u ovome tekstu nije neuobičajeno, npr. *zak(o)na cr(b)kv(e)noga*, *h'ci tel(e)s(b)na*, *vodu gotovu*, *sveću važbeženu* itd.) pa bismo dobili sintagmu „ukrašen kalež“. Zaista ne bi bilo neobično da se nadodaje obveza da kalež bude ukrašen: kao izuzetno važan, neizostavan dio liturgije, kalež ni imenom, a ni izgledom nije obična čaša – prvi su kaleži bili od stakla, a kasnije se uvode i drugi materijali kroz godine sve dragocjeniji (tako su često raskošni kaleži od srebra ili zlata, ukrašeni dragim kamenjem bili darovi carevima ili papama).³²⁷ Je li ovdje pisar namjernom zamjenom mjesta fonema ukazivao upravo na drugo značenje, ili se pak radi o jednostavnoj omaški, nije moguće sa sigurnošću utvrditi.

Leksem *olьtarь*, koji jest latinizam (lat. „altare“), ali se navodi mogućnost da je došao u slavenske jezike preko starovisokonjemačkog jezika,³²⁸ zanimljiv nam je jer se na jednom mjestu koristi deminutivna izvedenica – *ol'taricь* (28v 3), za koju se u *ARj* navodi upravo da je deminutiv od oltar (drugi rječnici ne nude objašnjenje ove riječi). Budući da se u *Priručniku* leksem *olьtarь* koristi u više navrata (28v 8, 13 i 14, 29v 16, 42r 22), a *ol'taricь* samo jednom, pokušat ćemo ponuditi preciznije značenje ove riječi. Naime, riječ *ol'taricь* javlja se u sljedećoj rečenici: *ako e na puti more služiti pod krovomь ali pod' šatorom'takim' zak(o)nomь da vinu b(u)de iměti ol'taricь o' b(i)sk(u)pa svećen'* (28v 1 – 4). Dakle, ovdje se

³²⁵ P. Skok, *Etimologijski rječnik*, s. v. kalež, J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. kalež, *ARj* s. v. kalež, kao venecijanizam navodi se i u Lozić Knezović, „Leksičke osobitosti odrješenja grijeha u Klimantovićevu zborniku iz 1512. godine“, 85, u *Priručniku* se nalazi na 28r 16, 18 i 28, 28v 7 i 13, 38r 15.

³²⁶ J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. paramenat.

³²⁷ Ivan Šaško, *Per signa sensibilia: liturgijski simbolički govor* (Zagreb: Glas koncila, 2004): 399 – 400.

³²⁸ J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. oltar, P. Skok, *Etimologijski rječnik*, s. v. oltar, *ARj* s. v. oltar.

radi o posebnim okolnostima u kojima se može služiti misa, to jest kada je svećenik na putovanju, i kada nisu dostupne crkve u kojima bi se služila misa, ali se može pribjeći jednom vrlo jednostavnom rješenju – da svećenik sa sobom nosi *pokretni oltar*, „altare portatile“. Takvi su oltari bili su vrlo rašireni od 11. stoljeća, kada postaju vrlo popularna hodočašća na sveta mjesta, a koji trend se nastavio i u kasnom srednjem vijeku.³²⁹ Najčešće su bili napravljeni od drva i vrlo bogato ukrašeni, u obliku kutije koja se po potrebi rasklapa i tako tvori oltar, dok je manji dio bio od kamena – pločica na koju su se postavljali kalež i patena. Od leksema latinskog porijekla u *Priručniku* su još prisutne *š'tola* tek u jednom primjeru (31v 15) i *oš'tiê* (28r 11, 37v 15 i 22) s prepoznatljivom promjenom *s* u *š* u tuđicama, a ta će promjena biti evidentna i kod riječi *šimoniê* (29r 6, 17 i 21). Vremenski odsječci dana, to jest vrijeme kada se moli božanski oficij, također su latinskog podrijetla: *do noni* (28r 25) i *do ter'ce* (28r 26). Javlja se i leksem *oficii*, u značenju „služba“, (29r 3, 30r 7, 45r 18 i 22), ali se javlja i *služ'ba* (29r 22, 31v 21, 40v 23, 42v 2, 43v 1, 46v 9) kao njegov sinonim praslavenskog porijekla, i u istom odnosu i *služen'e* (37r 6). Shodno tome, u značenju službenik javlja se latinizam *oficiêlb* na 29r 19, zatim *b(i)sk(u)pb* prema lat. „episcopatus“, premda su izražene dvojbe oko mogućeg porijekla prema starovisokonjemačkom „biscof“. ³³⁰ Ostali članovi crkvene hijerarhije zbirno se nazivaju se *kler'zi* (41r 8, 25), što je posuđenica je iz grčkog i kasnije latinskog jezika (grč. „kleros“, lat. „clerus“), a i pri navođenju sedam/devet crkvenih redova bit će upotrijebljeni latinizmi: *ostriêl'* (40v 26, 45v 4 i 7) i *akolit'* (40v 6, 45v 5 i 12, 46r 11), u značenju vratar (od lat. „ostium“, „vrata“)³³¹ i svjećonoša (od grč. „akólouthos“ preko lat. „acolythus“).³³² Pri govoru o svetim redovima posuđenicom se i označava vrijeme kada se pripravnici rede: to je *kvatri tempori* (40v 12) preuzet iz latinskog jezika („quattuor tempora“), a označava vrijeme u liturgijskoj godini koje se poklapa sa četiri godišnja doba. Kvatre obuhvaćaju prve dane svakog godišnjeg doba, to jest srijedu, petak i subotu.³³³

³²⁹ O hodočasnicima na zadarskom području vidi u: Krešimir Kužić, „Njemački hodočasnici 15. i 16. stoljeća o Zadru“, *Rad. Zavoda povij. znan. HAZU Zadru*, sv. 50 (2008): 63 – 104.

³³⁰ J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. biskup, *ARj* s. v. biskup, P. Skok, *Etimologijski rječnik*, s. v. biskup.

³³¹ J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. ostijarij.

³³² J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. akolit.

³³³ J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. kvatre.

Grčko-latinskog porijekla su leksemi *al'muž'na* (34r 5) i *al'moziju* (39v 26) (prema lat. „eleemosyna“ i grč. „eleēmosýnē“), a koriste se u značenju „milostinja“.³³⁴ U prvom primjeru leksem *al'muž'na* (sr. rod, akuzativ množine) odnosi se na čin pokore – pokornik bi trebao *postiti ili al'muž'na tvoriti i nêke godê dobrotê* (34r 4 – 6), dok se u drugom odnosi na naknadu koju bi pomoćni svećenici trebali primiti nakon podjeljivanja sakramenta posljednjeg pomazanja – *Druzimže redovnikomъ iže sut' izvan' te svoiti priš'li činiti čast' i s(ve)to narejen'e čast'no e(stb) i uzakoneno da niku al'moziû primut'* (39v 23 – 40r 1). I leksem *cimiter*, iz grč. „koimētrion“, vulg. „kymētérion“, u značenju „mjesto gdje se spava“, „spavalište“, te kasnije „groblje“ ušao je u hrvatski crkvenoslavenski jezik posredstvom latinskog jezika (lat. „coemeterium“, „cymeterium“, „cimiterium“),³³⁵ a u *Priručniku* se javlja na 29v 12. Kao leksem čisto latinskog porijekla javlja se *peten'cieli* (41r 8), u značenju „svećenik u katedralnim crkvama koji ima vlast odriješiti od slučajeva pridržanih biskupu“.³³⁶ Izravno je ovo značenje potvrđeno u *Priručniku*: *Aće kto porazit' kogoždo o' sučih' sih' v s(ve)tom' redu vpadet' v proklat'stvo o' koga proklat'stva ne može't se rēšiti t(a)kmo na s(e)mr'ti ili došad' do dvora g(ospo)d(i)na p(a)pe ili nega peten'ciêli* (41r 3 – 8). Iz latinskog je jezika u slavenske ušla i riječ *kum*, od lat. „compater“, a u *Priručniku* se javlja i u tom obliku (*kum/kuma*, 42v 25, 43r 14, 17 i 18 te izvedenica *kum'stvo* na 43r 19), ali jednom i raniji oblik iz staroslavenskog jezika *kopetra* (prema stsl.³³⁷ *kopetra*, na 31r 3) te *g'botar* (30v 25), prema germanizmu „gevatter“.³³⁸ Zanimljiv je i oblik *sut'lom'* (30v 24) vjerojatno nastao prema lat. „sanctus“, a također znači krsni kum ili kum, ovdje stoji u dativu množine muškog roda, tj. iskazuje se da svećenika po krštenju dijete mora predati kumovima.

Vidljivo je dakle da se leksemima grčko-latinskog porijekla izriču kršćanski termini, oni usko vezani uz liturgiju ili svećeničku djelatnost uopće, ali i da zapravo nisu prisutni u velikom broju. To bi dakako značilo da većinu leksičkog fonda *Priručnika* čine leksemi slavenskog podrijetla, nevezano uz to u kojem su razdoblju razvoja književnog jezika na

³³⁴ ARj s.v. almožno, almoštvo, J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. almužno, almuštvo.

³³⁵ J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. cimiter.

³³⁶ J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, s. v. petencijar.

³³⁷ *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, s. v. kopetra.

³³⁸ Prema usmenoj informaciji Katarine Lozić Knezović koja ju je dobila od Johannes Reinhardta, kojima ovim putem zahvaljujemo.

ovim prostorima ušli u sustav. Mnogo se u literaturi raspravlja i o odnosu stariji – mlađi leksik, osim ove sastavnice domaće – tuđe. Ako dakle *Priručnik* ne obiluje u tolikoj mjeri tuđicama, onda je plodan za proučavanje upravo ovog odnosa, to jest u kolikoj je mjeri leksik pomlađen s obzirom na stanje u staroslavenskom jeziku.

Već je spomenuto kako je utjecaj narodnog jezika na liturgijske tekstove i prijevode zamjetan već od 12. stoljeća, dok je u 14. stoljeću „*lingua vernacula* prevladava u nabožnoj i privatno-pravnoj literaturi“.³³⁹ Razlog tome najčešće je olakšavanje razumijevanja napisanog, pogotovo ako se radi o tekstovima koji zahtijevaju interakciju svećenik – vjernik, makar to bili obredni tekstovi – ustanovljeno je naime da je obred odrješenja grijeha u Klimantovićeve zborniku u određenoj mjeri pomlađen u ritualnim tekstovima koje izgovara svećenik.³⁴⁰ Također, kako tvrdi Anica Nazor, jedan od uzroka jezične, a time i leksičke šarolikosti među mlađim glagoljskim tekstovima jest da „pisac svjesno želi da unosi tradicionalne, knjiške jezične norme. Samo u tom nastojanju često nije dosljedan ni ustrajan, a često ni pišćeva jezična kultura nije na takvoj visini da bi mogao u potpunosti ostvariti svoju namjeru, te je i to jedan od razloga što se u jednoj rečenici gotovo u jednakoj mjeri susreću i tradicionalni, knjiški, i mlađi, govorni jezični elementi.“³⁴¹

Prikaz leksičkih jedinica koje su u *Priručniku* zastupljene i u svojoj starijoj i u mlađoj varijanti dat ćemo u tablici, uz dodatak broja primjera svake jedinice, kako bismo ujedno prikazali njihovu učestalost i njihovo supostojanje.³⁴²

³³⁹ K. Lozić Knezović, „Leksičke osobitosti odrješenja grijeha u Klimantovićeve zborniku iz 1512. godine“, 85.

³⁴⁰ K. Lozić Knezović, „Leksičke osobitosti odrješenja grijeha u Klimantovićeve zborniku iz 1512. godine“, 85 – 86, prema J. Tandarić, „Crkvenoslavenska jezična norma u hrvatskoglagoljskom ritualu“, *Slovo* br. 32-33, 1983, 80.

³⁴¹ A. Nazor, „Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima (prilog diskusiji o problemima crkvenoslavenskog thesaurusa)“, 70.

³⁴² Prema poglavlju o mlađem i starijem leksiku hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika u S. Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, 377 – 379.

Tablica 4. Zastupljenost starijih i mlađih leksema u *Priručniku*

LEKSEM (stariji)	LEKSEM (mlađi)
<i>azь</i> – 7 primjera	nema istoznačnica (<i>ja</i>)
<i>ače</i> – 72 primjera	<i>ako</i> – 13 primjera
<i>vinu</i> – 2 primjera	nema istoznačnica (<i>prisno</i>)
<i>vrag</i> – jedan primjer	nema istoznačnica (<i>neprijatelj</i>)
nema istoznačnica (<i>vskuju</i>)	<i>začь</i> – 4 primjera
<i>glagolati</i> – 13 primjera	<i>govoriti</i> – 12 primjera
nema istoznačnica (<i>dojdeže</i>)	<i>doklê</i> – 5 primjera
<i>egda</i> – 19 primjera	<i>kada</i> – 12 primjera
<i>eže</i> – 25 primjera	<i>ko</i> – 3 primjera
<i>eliko</i> – 2 primjera	<i>koliko</i> – 9 primjera
<i>eter</i> – 4 primjera	nema istoznačnica (<i>jedin</i>)
<i>žit'e</i> – 7 primjera	<i>život</i> – 5 primjera
nema istoznačnica (<i>ideže</i>)	<i>kadê</i> (kadi) – jedan primjer
<i>iže</i> – 14 primjera	<i>ki</i> – 27 primjera
<i>koteri</i> – 2 primjera	
<i>kto</i> – 3 primjera	<i>gdo</i> – 2 primjera
<i>mniti</i> – 3 primjera	<i>misliti</i> – 3 primjera
<i>neže</i> – 18 primjera	nema istoznačnica (<i>nego</i> , ali ima jedan s provedenim rotacizmom – <i>nere</i>)
<i>nikoliže</i> – jedan primjer	nema istoznačnica (<i>nigdar</i>)
nema istoznačnica (<i>otvečati</i>)	<i>otgovoriti</i> – 3 primjera
<i>razvê</i> – 4 primjera	nema istoznačnica (<i>nego</i>)
<i>sv(ê)dêt(e)l(b)stvo</i> – jedan primjer	nema istoznačnica (<i>svêdočanstvo</i>)
<i>nine</i> – 2 primjera	nema istoznačnica (<i>sada</i>)
<i>riza</i> – jedan primjer	nema istoznačnica (<i>habit, obita</i> i sl., ali bi se njemu kao mlađi mogao suprotstaviti leksem <i>pamerentь</i>)
<i>čto</i> – 6 primjera	<i>ča</i> – 5 primjera

Prema istraživanju M. Šimić,³⁴³ još su ovi leksemi oni stariji, koji pripadaju starocrkvenoslavenskom sloju, a nalazimo ih u *Priručniku*: *tak'mo, paguba, trikratь, rabь, semu, ničtože, uprašati, sl'za, kr(ê)pko, črêvo, slovo, egda, otorkь, dokolê, t'gda, ispovêdati, priležno, istočnik, skozê, sego, shraniti, blûditi, siû, priskrbno, b(i)si, maz'da, vinu, lûbodêênie* (u *Priručniku* izvedenica *prelûbodêênie*), *vsagda, čislo, tat'ba, bližika, pl'kь, vidimo, podoban i mirь*.

Iz gornje pak tablice zaista i vidimo navedenu šarolikost zastupljenosti starijih ili mlađih leksičkih jedinica. Zamjenica *ča*, „kriterij najvišega ranga pri određivanju čakavskog

³⁴³ M. Šimić, „Leksik Ivančičeva zbornika“, 360 – 361.

narječja“;³⁴⁴ supostoji s zamjenicom *što* u gotovo istom broju primjera, dok će biti prisutna i zamjenica *začb* u četiri primjera. U istoj ili gotovo istoj su mjeri također zastupljeni leksemski parovi *glagolati – govoriti*, *egda – kada* (ovdje imamo ipak laganu prevagu leksema *egda*), *žit'e – život*, *mniti – misliti*. Od starijih leksema prevagu u odnosu na svoje mlađe istoznačnice prisutne u *Priručniku* odnose *ače* (i to 72 primjera nasuprot 13 primjera mlađeg *ako!*) i *eže*, a od mlađih *koliko* i *ki*. Može se uočiti da više starijih leksema nema svoje mlađe parnjake u tekstu, već da se koriste samo stariji (*azb*, *vinu*, *vrag*, *eter*, *neže*, *razvê*, *nine*), dok se samo dva mlađa leksema koriste bez ekvivalenata u starijem leksiku: *doklê* i *otgovoriti*. Sve ovo govori nam da je leksik *Priručnika*, kada se promatra kroz prizmu starijeg i mlađeg sloja, šarolik i da su zastupljena supostojanja istoznačnih leksema, tj. da je u određenoj mjeri zastupljeno njegovo pomlađivanje. Međutim, budući da leksemi koji su okarakterizirani kao stariji javljaju u više navrata bez supostojanja s mlađim varijantama, možemo zaključiti da je ovaj tekst prema tome, a i prema vremenu nastanka i svojoj funkciji, odražava promjene koje upravo tada (15. stoljeće) počinju zahvaćati u većoj mjeri neliturgijske tekstove – unošenje čakavskih govornih osobina u starocrkvenoslavensku leksičku osnovicu.

Budući da ne poznajemo predložak ovog teksta (bio on slavenski ili neslavenski), teško je govoriti o osobnim pisarevim intervencijama u leksik u vidu prevođenja/prilagođavanja stranih riječi tadašnjem hrvatskom crkvenoslavenskom leksiku. Ipak, uočeno je da su dva leksema u *Priručniku* sigurno slavenizirana, no sud o mogućim uzrocima takvog postupka teško je dati. Naime, glavna tematska okosnica ovog dijela *Priručnika* su sakramenti, ali autor neće ni u jednom slučaju upotrijebiti taj latinizam, iako se *sacramentum* u službenim crkvenim spisima koristi od 3. stoljeća,³⁴⁵ a uporaba leksema *sakrament* uočena je u nekim onodobnim priručnicima.³⁴⁶ U rječnicima neki od leksičkih oblika napravljenih od korijena *red-* ipak povezuju s pojedinim sakramentima, i to davanjem hostije pri bolesničkom pomazanju (*srediti se*) zadavanjem pokore na ispovjedi (*narediti*

³⁴⁴ Isto, 362, prema Milan Mogaš. *Čakavsko narječje. Fonologija*. Zagreb: Školska knjiga, 1977, 20.

³⁴⁵ Denziger i Hunermann donose pismo pape Stjepana I.: 12. (28.?) svibnja 254. – 2. kolovoza 257. biskupima Male Azije, iz 256. godine u kojem se govori o sakramentu krštenja, u: Heinrich Denziger i Peter Hunermann. *Zbirka sažetaka vjerovanja definicija i izjava o vjeri i ćudoređu* (Đakovo: Karitativni fond UPT, 2002.) 28.

³⁴⁶ *Spovid općena* (1496.) i *Korizmenjak* (1508.). Prema: ARj, s. v. sakrament.

pokoru) te stupanjem u sveti red (*zarediti*, ali i *narediti*).³⁴⁷ Kako se u *Priručniku* leksem *narejene* koristi kroz cijeli tekst, bez alternativnog *sakrament*, prisutnost ovog leksema možemo tumačiti tendencijom pohrvaćenja teksta.

Slično je opaženo i pri nabrojanju svećeničkih redova: većina ih se donosi latinizmom ili latinizmom uvedenim posredstvom grčkog jezika (*psalmista*, *ostriêli*, *ekšor'ciš'ta*, *akolit'*, *ap(osto)l(b)ski*, *e(van)j(e)l(b)ski*, *popъ*, *b(i)sk(u)pъ*), ali se jedan red donosi slavenskom riječi, *čatac* (40r 26, 45v 4, 46r 8) koji je „nastao od prezentske osnove primarnog stcslav. glagola čbto. (...) Oblik čti-šti- čat- ušao je u katoličku crkvenu terminologiju. Zbog toga nalazimo u pisanim spomenicima za lat. *lector* najrazličitije prevedenice (calques)“³⁴⁸ među kojim se spominje i oblik *čatac'*, prisutan u *Priručniku* (32v 23 i 40r 26 množinski oblik *čat'ci*).

Slična je pojava uočena i za leksem kojim se iskazuje naziv za župu i ostale izvedenice – župa je *svoita* (32v 24 i 26, 39v 24, 41v 22, 42v 16), župljani *svoičani* (29r 12, 31v 22, 32v 8, 33v 14, 34v 16, 36v 3 i 14), a župnik *popъ svoičan* (39v 20). Upotreba ovog leksema potpuno je rijetka³⁴⁹ u starim hrvatskim tekstovima u ovome značenju. Nastala od zamjenice *svoj*, *svoja*, *svoje* označava rodbinu³⁵⁰ (u starijim tekstovima). U *Priručniku* očito se njezino značenje širi pa označava župu i župljane koji nisu tjelesni srodnici, ali su povezani na duhovnoj razini.

Uistinu je zanimljiv i neobičan leksem „sel“ koji se u dva navrata javlja u rečenici *Potom' se zn(a)m(e)na i paki se zdast' otročeti o' popa v kušen'e o' seli v' usta da m(u)dr(o)stiû o' seli služen' i ne b(u)det' im(ê)ti s'mrada o' bez(a)k(o)niê* (43v 7 – 11). Radi se o soli koju svećenik daje kršteniku u obredu efata, no etimološki se ta riječ tumači iz „sol = so, gen. soli, ie., baltoslav., svesla. i praslav. sr r. na -b“,³⁵¹ a Skokovu rječniku ne nalazimo primjere u kojima je osnovno o preglašeno u e. Tek se u Gluhakovu *Etimološkom rječniku* nalazi primjer iz gornjolужиškospuskog jezika „sel“ uz leksem „sol“.³⁵²

³⁴⁷ J. Šetka, s. v. *narediti*.

³⁴⁸ P. Skok, *Etimologijski rječnik*, s. v. *čitati*.

³⁴⁹ Konzultirani su ARj, J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, *Mali staroslavenski rječnik* i P. Skok, *Etimološki rječnik*.

³⁵⁰ ARj, s. v. *svojta*.

³⁵¹ P. Skok, *Etimološki rječnik*, s. v. *sol*.

³⁵² Alemko Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik* (Zagreb: August Cesarec, 1993.): s. v. *sol*.

Još ćemo se osvrnuti na sinonimiju sintagmi i leksema, nevezano uz gore predstavljenu dijakronijsku razdiobu. To su sintagme *t(ê)lo is(u)h(r̃st)ovo* (28r 5) i *b(o)žie t(ê)lo* (38r 21, 35v 11) u značenju „hostija“, međutim ovdje se radi o kruhu već posvećenom u tijelo Kristovo, u kojem će se značenju koristiti i već naveden leksem *oš'tiê*. U svim primjerima *oš'tiê* jest posvećen kruh upravo zbog toga je uz taj leksem dolazi i atribut *svečena*, dok je u samo jednom primjeru atribut izostavljen i označava neposvećenu hostiju (28r 11). Također, u ovaj značenjski skup spadaju i leksemi *kruhъ* (28r 10, 28v 27) i *hl(ê)bъ* (45v 22), a koji se (u dva primjera) koriste u gotovo identičnim uvjetima: *Imat' popъ v si obrazъ o'rêči sveč(e)n'e o' kruha se e(stъ) t(ê)lo moe* (28v 26 – 27) i *Pop' bê egda priêt' hl(e)bъ hv(a)lu vzdavъ bl(agslo)vi i prelomi i da učen(i)k(o)mъ reki se e(stъ) t(ê)lo moe* (45v 21 – 23). Upotreba sinonima u toliko sličnim kontekstima može se protumačiti time da se ovaj posljednji nalazi pri kraju teksta, kada savjetnički ton *Priručnika* zamjenjuje onaj propovjedni – ovdje se daju primjeri za redovnički život prema životu Isusovu, a lako je moguće da je taj dio prepisan iz onodobne literature, ali koja nije ujedno i materijal za prethodni tekst ili da je cijeli tekst predložak zbir tematski različitih tekstova.

Navedene osobitosti leksičkog sustava *Priručnika* dobro odražavaju sve do sada uočene sastavnice leksika hrvatskih glagoljskih tekstova. S onim najstarijim, slavenskim slojem povezuje se na najvišoj razini – većina leksema, kada se promatraju u usporedbi s drugim, neslavenskim leksičkim slojevima, pripada upravo slavenskom sloju. Neslavenizmi, vidjeli smo, čine leksički sloj koji obuhvaća semantička polja kršćanske terminologije, dakle termine usko vezane uz liturgiju i svećeničku djelatnost. Budući da broj neslavenizama opada kada se dijakronijski promatraju tekstovi pisani glagoljicom (počevši od kanona), tako je i u *Priručniku*, pisanom u već visoko razvijenom razdoblju pismenosti na tadašnjim hrvatskim prostorima, uočena upravo ta tendencija pada, tj. da su neslavenski leksemi zastupljeni u manjoj mjeri i označavaju usko specijalizirane termine. Kada se pak leksik *Priručnika* promatra kroz promjene koje su u 15. stoljeću zahvatile pisane tekstove (poglavito one raznolika sadržaja, koji nisu izravno vezani uz liturgiju), vidi se tendencija pomlađivanja, tj. uvođenja mlađih, čakavskih leksema u tekstove. Iako se iz prikaza tih leksema u *Priručniku* ne može dati konačan sud o njihovom prevladavanju (jer su, kako smo prikazali u tablici, u koegzistenciji sa onima starijima, ponekad u jednakom omjeru i fizički u bliskom susjedstvu), ipak je zamjetno da su dva sustava isprepletana, što je zapravo dokaz da se upravo ta pomlađivanje događa nesustavno, ali postojano u leksiku ovog teksta, što je usklađeno i s drugim proučavanim tekstovima ovog razdoblja glagoljske pismenosti.

4. Simbolički sustav *Priručnika*

4.1. Uvodna razmatranja

Simboli, njihovo postojanje i upotreba zacijelo su jedna od temeljnih karakteristika čovjekove potrebe za komunikacijom, potrebe da svijet oko sebe pojasni, opiše i definira. Oduvijek je postojala potreba da se znakom (bilo materijalnim ili nematerijalnim) sugerira druga stvarnost, da se običnom predmetu, gesti ili riječi da ili doda novo značenje, tj. da se jednom stvarnošću nadopuni druga. Simboličnost je dakle ukorijenjena u ljudski rod, njegovu kulturu, razvoj i civilizaciju uopće. Premda se obogaćivanje značenja (a simbol nije zamjena jednog značenja drugim već koegzistencija više značenja) iskazuje na svim razinama ljudskog postojanja, najnaglašenije je u umjetnosti. Tako da ne čudi da se već u prapovijesno doba čovjek služi simbolima – špiljska umjetnost tome zorno svjedoči.

Da bismo mogli raspravljati o simbolima, potrebno je prvo simbole i simboličnost i njihovu funkciju ispravno protumačiti. Budući da je jedan dio ljudske komunikacije neverbalan, simboličnost se ostvaruje raznim gestama, stavom, mimikom i sl. da bismo sugovorniku prenijeli drugo značenje osim onog eksplicitno izraženog riječima. Isto se događa s određenim pojmovima, slikama, predmetima ili pojavama – u svrhu komunikacijskih potreba pridaje im se drugo značenje od onoga konkretnoga. Time se iskazuje jedna od najvećih ljepota ljudskog uma: kreativnost kao mogućnost proizvodnje (novih) značenja, mogućnost njihova preoblikovanja i prihvaćanja u svrhu tumačenja svijeta koji ga okružuje.

Glavno sredstvo ljudske komunikacije – jezik – obilježen je upravo takvim preoblikovanjima. Oblikovanje riječi i njihovih značenja temelj je sporazumijevanja jezikom, s tim da se značenja utvrđuju dogovorno, ona su svjesni produkt ljudske težnje za olakšanjem prijenosa željene poruke. Arbitrarnost značenja jedna je od glavnih odlika jezika jer se ostvaruje unutar jedne zajednice (ovdje one povezane istim jezikom) koja dogovorno oblikuje značenje pojedine riječi. Time se ostvaruje ono što je de Saussure opisao kao dualnost jezičnog znaka: izravna povezanost onoga što želimo reći s oblikom kojim to iskazujemo, to jest veza označitelja i označenika. Kako se u to uklapa simbol?

Sama riječ simbol dolazi od lat. „symbolum“ < grč. „σύμβολον“ i znači znak, znamenje. Međutim, simbol u sebi ne nosi samo jedno značenje, već je spoj dva ili više značenja koje u sebi nose jedan predmet ili pojava. Zato se često u semiotici znak i simbol proučavaju usporedno jer su u svojoj suštini slični, ponekad i gotovo sinonimi, ali s jednom velikom razlikom: dok znak označava nešto određeno, simbol je višeznačan i često označava

„ostatke prirodne veze između predmeta i njegova znaka“.³⁵³ Najjednostavnije rečeno: znak stavlja u odnos jednu stvarnost i jedno značenje, a simbol stavlja u odnos dvije ili više stvarnosti koje svaka imaju svoje značenje i ujedinjuje ih.

Upravo je zahvaljujući bogatstvu značenja koje u sebi može sadržavati simbol predmetom zanimanja mnogih znanstvenih disciplina; već navedene semiotike, i lingvistike uopće, povijesti umjetnosti, antropologije, povijesti religije, psihologije i drugih. Jedna od posebnih značajki simbola jest ta da njegova značenja određuje zajednica, često kroz veće vremensko razdoblje, pa je simbol ujedno i univerzalan (unutar određene zajednice) i individualan (u odnosu te zajednice na druge zajednice). Bolje rečeno, „percepcija simbola vrlo je individualna, ne samo zbog toga što ovisi o iskustvu pojedinog čovjeka nego i zbog toga što proistječe iz cjelokupne osobnosti. Ona je, dakle, ujedno stečena i dobivena; ovisi o bio-fizio-psihološkom nasljeđu čovječanstva, tisuću puta tisućljetnim; na nju utječu kulturna i društvena kretanja sredine u kojoj se neposredno razvila.“³⁵⁴

Simboli se u različitim disciplinama znanosti različito definiraju. Kao što smo već naveli, u semiotici se simbol u najširem smislu definira kao znak, dok u užem smislu postoje tri vrste definicija simbola: simbol kao konvencionalni znak, kao vrsta ikoničnog (slikovnog) znaka, te kao znak opterećen posebnim konotacijama.³⁵⁵ Nas prvenstveno zanima posljednja definicija, ona koja tumači simbol „kao konotativni znak kojem se pripisuje kakvo sekundarno značenje, koje seže dalje od primarna tumačenja“.³⁵⁶ Za naše daljnje istraživanje osvrnut ćemo se na simbole promatrane s dva aspekta: psihološkog i vjerskog/religioznog.

Upravo su simboli i njihova pojava i tumačenje značajno utjecali na rad jednog od najvećih mislilaca 20. stoljeća, Carla Gustava Junga (Kesswill, 26. srpnja 1875. – Zürich, 6. lipnja 1961.), začetnika analitičke psihologije. Dotičemo se ovdje njegova modela psihe jer je usko povezan sa simbolima, koje Jung smješta u dio ljuske psihe koji naziva „kolektivno nesvjesno“. Jung tako čovjekovu psihu dijeli na ego (svjesno biće), osobno nesvjesno (porivi, intuicija, želje i frustracije pojedinca) i *kolektivno nesvjesno* (svojevrsan zbroj nesvjesnih sadržaja čovječanstva nastao evolucijom koji se prenosi iz generacije u generaciju). Simbole,

³⁵³ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=55997> (11. 8. 2016.)

³⁵⁴ Jean Chevalier i Alain Gheerbrant, *Rječnik simbola* (Zagreb: Zakladni zavod Matice hrvatske, 1983.): VI.

³⁵⁵ Winifried Nöth, *Priručnik semiotike*, drugo, posve novoprerađeno i prošireno izdanje (Zagreb: Ceres, 2004.): 178.

³⁵⁶ Isto, 181.

njihovu pojavnost i tumačenje Jung izvodi upravo iz kolektivnog nesvjesnog, opažajući ponavljajuće obrasce u svojim proučavanjima snova. Time dolazi do spoznaje o *arhetipovima*, „(grč. ἀρχέτυπον), prvotni mitski, obredni, religijski ili simbolički obrazac, uzorak ili struktura, koji se nesvjesno obnavlja u potonjim psihičkim, jezičnim ili književnim očitovanjima“.³⁵⁷ Daljnja proučavanja arhetipova kao prasimbola dat će antropolozi poput J. G. Frazera koji u svom djelu *Zlatna grana* arhetipove tumači slično Jungu, polazeći od predodžbe kružnog tijeka povijesti u kojem se javljaju i ponavljaju određeni motivi, simboli i obrasci, a koji se dalje „uvlače“ u ljudsku svijest i tamo učahuruju, da bi se manifestirali na nesvjesnoj razini u snovima i ritualima.³⁵⁸ Arhetipovi su dakle za Junga „tako reći prototipovi simboličkih cjelina, tako duboko urezanih u nesvjesno da gotovo čine njihovu strukturu, engrami, kako ih naziva ciriški analitičar. Arhetipovi se očituju kao gotovo univerzalne, urođene ili naslijeđene psihičke strukture, neka vrsta kolektivne svijesti; izražavaju se pojedinačnim simbolima nabijenim djelotvornom silom. Imaju pokretačku i ujediniteljsku ulogu u razvoju ličnosti.“³⁵⁹ Posebice se Jung osvrnuo na religijske simbole koje naziva kulturnim simbolima i daje njihovu definiciju: „Kulturni su simboli oni što se upotrebljavaju za izražavanje vječnih istina i koji se još uvijek upotrebljavaju u mnogim religijama. Oni su doživjeli brojne preobrazbe, pa čak i dugi proces više-manje svjesnog razvoja i tako postali kolektivnim predodžbama koje su prihvatila civilizirana društva.“³⁶⁰

Proučavajući religioznost, Jung je ustvrdio da religija doprinosi općem psihičkom razvoju osobe jer je otkrio da su religiozni arhetipovi prisutni u gotovo svim kulturama, to jest da u „čovjekovoj psihičkoj strukturi nalazimo orijentiranost prema traženju Boga“.³⁶¹ Zanimljivo je da je upravo čovjekovu religioznost Jung shvatio kao nositelja razvoja ličnosti, a simbole povezao s osobnom zrelošću jer su upravo simboli (religiozni) jedini način da govorimo stvarnosti o kojoj nemamo izravnog osjetnog iskustva.³⁶² Simboli su dakle, prema

³⁵⁷ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3738> (11. 8. 2016.).

³⁵⁸ Osnovno o arhetipovima vidi: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3738> (11. 8. 2016.).

³⁵⁹ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, XI.

³⁶⁰ Carl G. Jung, *Čovjek i njegovi simboli* (Zagreb: Mladost, 1987.): 93.

³⁶¹ Mihalj Szentmartoni, „Religiozni simboli u psihologiji C. G. Junga“, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol.36. No.5. (Listopad 1981.): 436.

³⁶² Isto.

Jungu, svojevrsan most u čovjekovoj psihi koji povezuje nadnaravno, vanosjetilno, apstraktno i zbiljsko, osjetilno, konkretno, a ustvrdit će i „ulog je vjerskih simbola da dadu smisao čovjekovu životu.“³⁶³

Budući da tumačenje simbola ne obuhvaća samo njegova trenutna značenja, već sva ona koja su postojala u okolini u kojoj on egzistira, „simbol nikada ne može biti tek puka forma, kao što je znak, niti se pak može razumjeti drukčije nego u kontekstu njegove religijske, kulturne i metafizičke pozadine, tla iz kojeg je ponikao“.³⁶⁴ Tako će filozof Ernst Cassirer ustvrditi da čovjek živi u simboličkom svemiru te da su dijelovi tog svemira jezik, mit, umjetnost i religija – a upravo su umjetnost i religija područja čovjekova djelovanja u kojima u najvećem broju egzistiraju simboli.³⁶⁵

Ako se složimo s tvrdnjom da je simbol (ili sustav simbola) produkt složenog procesa ujedinjavanja raznih značenja u jednom pojmu, predmetu ili pojavi i da je karakterističan za određenu zajednicu ili skupinu, tada možemo ustvrditi da je simboličnost duboko ukorijenjena u svim sferama ljudskog djelovanja. Kao težnju da čovjek shvati neshvatljivo, da objasni i dobije odgovore na pitanja o životu, njegovoj svrsi i smislu uopće možemo opisati religiju. Općenito se religija definira kao „(lat. *religio*: vjera, od *religare*: povezivati, okupljati), sustav vjerovanja, etičkih vrijednosti i čina kojima čovjek izražava svoj odnos prema svetomu“.³⁶⁶ A svaka se religija sastoji od tri sastojnice: „a) ono prema čemu se članovi religijske zajednice usmjeruju, što je njihova vrhovna vrijednost, što štuju i čemu se klanjaju (sveto); b) etičko-egzistencijalna jezgra, religiozno iskustvo, doživljaj svetoga; c) hijerarhijska, verbalna, ritualna, predmetna, prostorna i vremenska simbolizacija kojom se iskustvo svetoga objektivira u ustanovi, unutar određenoga društva i kulture.“³⁶⁷ Za naše daljnje proučavanje simbolike važna je upravo treća sastojnica, simbolizacija, i to ona koja čini sustav kršćanskih vjerovanja.

³⁶³ C. G. Jung, *Čovjek i njegovi simboli*, 89.

³⁶⁴ Prema Slivio Braica, „Retorikom Starih u Carstvu Znakova“, *Ethnologica Dalmatica*, Vol. 7, No. 1 (listopad 1998.): 23, citira Jeana Campbella Coopera. U ovom poglavlju rada donesen je osnovni pregled semiotički postavki (što je ujedno i naslov poglavlja), a unutar toga dan je i pregled tumačenja samog pojma simbola.

³⁶⁵ S. Braica, „Retorikom Starih u Carstvu Znakova“, 22.

³⁶⁶ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=52381> (14. 8. 2016).

³⁶⁷ Isto.

Hijerarhijska se simbolizacija tumači kao organizacija vjerskih službenika, verbalna simbolizacija donosi se na izgovorene riječi putem kojih se doživljava sveto (npr. molitve, sveti tekstovi), ritualna simbolizacija odnosi se na obrede koje zajednica vrši u čast božanstvu, a predmetna na različite sakralne predmete. Prostorna se simbolizacija odnosi na posvećene prostore, a vremenska na određene datume u godini ili veće vremenske isječke važne u vjerskom životu zajednice.³⁶⁸ Ovako raščlanjena religijska simbolizacija može se dalje proučavati, a sami simboli od kojih je sastavljena tumačiti i pojašnjavati. Međutim, tumačenje simbola u svojoj suštini obuhvaća razumijevanje njegovih značenja, ali i samu njegovu evoluciju, posebice prvobitnih značenja iz kojih su proizašla nova ili su se na njih nadogradila.

Može li se dakle simbol, opterećen značenjskim, vremenskim, kulturološkim i društvenim konotacijama jednoznačno protumačiti? Neki znanstvenici uvjereni su da ne može. Čak štoviše, neki smatraju da se tumačenjem simbola rastače njegova svrha – takvo će razmišljanje zastupati upravo C. G. Jung ustvrdivši: „Dokle god je simbol **živ**, on je najbolji mogući izraz kakve činjenice; živ je samo dok je bremenit značenjem. Ako to značenje izađe na vidjelo, drugim riječima, ako otkrijemo izraz koji će najbolje formulirati traženo, očekivano ili naslućeno, tada je simbol **mrtav**; ima još samo povijesnu vrijednost.“ Simbol dakle postoji dok god je živa potreba za njegovim postojanjem; ako se pak simbol zamijeni svrhovitijim izrazom, on prestaje postojati. Tumačenje simbola u tom smislu bilo bi u pravcu njegove dekonstrukcije jer „živ je samo onaj simbol koji je za promatrača najviši izraz onoga što se naslućuje, ali se još ne zna. On tada potiče nesvjesno da sudjeluje, on stvara život i potiče njegov razvoj.“³⁶⁹ Chevalier kada tvrdi da „razumijevanje simbola manje ovisi o racionalnim disciplinama nego o izravnoj percepciji svijesću. Povijesna istraživanja, uspoređivanje kultura, proučavanje tumačenja iz usmenih i pisanih predaja te istraživanja u psihologiji zacijelo pridonose manje slučajnom razumijevanju simbola. Ali pridonijeli bi i tome da se njihovo značenje neispravno ukruti kad ne bismo neprestano isticali da je simbolička spoznaja globalna, relativna, nestalna i da individualizira. Oslanja se na neku vrstu teme s bezbrojnim varijacijama.“³⁷⁰

³⁶⁸ Isto.

³⁶⁹ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, XII, prema C. G. Jung, *Types psychologiques*. Geneve, 195.

³⁷⁰ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*., XII.

Ovdje je dobro ponoviti kako su simboli neraskidivo povezani sa zajednicom, vremenom i društvenim kontekstom. Ovdje bismo morali prije svega simbolički sustav *Priručnika* povezati sa zajednicom – iako je *Priručnik* u prvom redu vjerski tekst, nije, poput obrednika namijenjen i svećenstvu i puku, već samo svećenstvu – pa se u tom kontekstu i treba tumačiti. Naime, pretpostavimo s velikom sigurnošću da zajednica svećenika ili redovnika koja je bila korisnikom *Priručnika* posjeduje određenu količinu predznanja potrebnu da bi se sadržaj *Priručnika* razumio – a time i simboli koji su u njemu zastupljeni. Od potrebnih predznanja zacijelo je najvažnije dobro poznavanje same Biblije, s obzirom na broj zastupljenih citata u tekstu. Zatim je nužno i poznavanje obrednika (misala, brevijara i ostalih) jer se u *Priručniku* nalaze i dijelovi obreda (npr. obred krštenja, obred efata, obred odrješenja grijeha), a nije ni na odmet poznavanje djela crkvenih otaca (npr. sveti Augustin). Kako pak to utječe na razumijevanje simbola? Smatra se naime da upotreba simbola u kršćanstvu seže daleko u povijest – u prvim stoljećima simbole su rani kršćani koristili kako bi prenijeli tajne poruke, njima razumljive, ali zamagljena značenja ostalima, tj. nekršćanima. To su najraniji simbolički sustavi kršćana, zasigurno pod utjecajem antičkih kultura na tom stupnju razvoja. Na taj se sloj nadograđuje sloj kasnijih kršćanskih simbola, koji se tijekom stoljeća razvija i dalje nadopunjuje.

Dio značenja koje *Priručnik* prenosi sadržan je u samim simbolima, kojima je kršćanstvo, kao i ostale religije, vrlo bogato. Međutim, simbolima se često pridodaje i svojstvo „neshvatljivosti“, tj. bit simboličnosti definira se kao „nešto zakriveno i u krajnjoj liniji neshvatljivo“.³⁷¹ Ovdje dakle pristupamo simbolima kao „slici koja može najprimjerenije označiti nejasno naslućenu prirodu duha“.³⁷² Ni jedno tumačenje simbola nije i ne može biti fiksirano – značenje simbola se mijenja, nadopunjuje i nadograđuje (jer je zavisno o kulturnoj zajednici u kojoj egzistira): „Simbol postoji samo za pojedinca ili za zajednicu koje se članovi na određeni način identificiraju da bi tvorili samo jedno središte. Sav se svijet artikulira oko te jezgre. Stoga su najsvetiji simboli za jedne samo obični predmeti za druge: što otkriva duboke razlike u poimanju simbola. Percepcija jedinog simbola, *simbolička epifanija*, smješta nas zapravo u određen duhovni svijet. Stoga nikada ne valja razdvajati simbole od njihove **egzistencijalne pratnje**.“³⁷³ U našem slučaju navedena

³⁷¹ W. Nöth, *Priručnik semiotike*, 183.

³⁷² J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, XI.

³⁷³ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, XIII.

egzistencijalna pratnja jest kršćanstvo, a *Priručnik* sredstvo preko kojeg se simboli prenose do krajnjeg korisnika, u ovom slučaju svećenika ili redovnika, a njihovim posredstvom i do samih vjernika.

4.2. Simbolika vizualnog ustrojstva teksta

Razvojni put glagoljice od sveslavenskog do hrvatskog pisma prošao je nekoliko faza: od prvotne oble preko prijelaznih oblika do ustavne glagoljice koja se danas uzima kao isključivo hrvatsko pismo. Kada smo govorili o grafiji, prenijeli smo otkrića znanstvenika koji su ustvrdili da je proces usustavljanja ustavne glagoljice započeo u 13. stoljeću, a veže se uz tadašnje hrvatske prostore, Istru, otoke na Kvarneru i Dalmaciju s otocima. Posebno je zanimljivo da je to vrijeme kada se svećenicima daje dopuštenje da govore mise i pišu tekstove na narodnom jeziku (nakon Lateranskog sabora 1215.), što je primjenjivo i na hrvatski kler – malo kasnije će senjski biskup (1248.) i omišaljski benediktinci (1252.) dobiti dopuštenje glagoljanja. U tom je razdoblju glagoljaštvo kao pokret bilo već vrlo snažno na hrvatskoj obali, ali se čini da su ove odredbe ipak utjecale na to da se pismo, prije nesređeno i s velikim razlikama od rukopisa do rukopisa, usustavi i uredi, a sve to u svrhu lakšeg pisanja i čitanja.

Grafemi oble glagoljice se pak tumače na razne načine i mnoge su teorije postavljenje o njihovu postanku. O autorstvu prevladava ona da ju je sastavio Konstantin Filozof, dok su proučavanja njegovih motiva, izvora za novo pismo i poticaja također predmetom mnogih teorija. U endogenim teorijama postanka glagoljice uočeni su polazni oblici za tumačenje slova oble glagoljice: najprije križ (D. Gerhardt, 1939.) kojem su kasnije (G. Černohvostov) pridodani krug i trokut. Sva se tri oblika tumače simbolično: križ kao simbol Krista i njegove muke, krug kao simbol božanskog jedinstva i trajnosti i trokut kao simbol Svetog Trojstva. Kasnijim se istraživanjima ta tri polazišna oblika nadopunjuju: tako će Jončev slova oble glagoljice smjestiti unutar kružnice koja je podijeljena na osam jednakih dijelova, a Sambunjak dalje razraditi takozvanu mandalu, složen oblik u koji se sva slova glagoljice mogu opisati, a koja je rezultat promatranja Konstantina kao velikog mudraca i učenjaka koji je svakako i bio.³⁷⁴ Ova endogena teorija zastupa mišljenje da su glagoljska slova nastala ne iz trenutne inspiracije slavnog Filozofa, već kao rezultat njegova ukupnog znanja, filozofskog

³⁷⁴ Slavomir Sambunjak, *Gramatografija Konstantina Filozofa Solunskoga: Hipoteza o postanku i značenju glagoljice* (Zagreb: Demetra, 1998.).

razmišljanja, kršćanske tradicije, ali i nasljedstva drugih velikih kultura tog vremena (kakve su npr. arapska ili antička).

Da je stvaranje novog pisma „opterećenog“ svetom svrhom za Konstantina bio složen zadatak, nije teško ustvrditi, pa time je i proces stvaranja novog grafijskog sustava morao biti složen, čiji će rezultat biti i praktičan i simboličan. Praktičnost će se ostvariti na razini samih zapisivanja glasova koji su zastupljeni u slavenskim jezicima (sjetimo se Črnorisca Hrabra i njegovog traktata u kojem jasno stoji da Slaveni prije glagoljice nisu drugim pismima mogli izraziti sve glasove u njihovim jezicima). S druge strane, simboličnost glagoljice ostvarit će se u samom obliku slova, tj. u polazišnim oblicima potrebnim za njihovo oblikovanje (već navedene mandale koja je spoj geometrijskih likova te, po nekim teorijama, i četiri temeljna elementa³⁷⁵), a također i u samoj njezinoj svrsi – stvorena je ne samo za puko opismenjavanje naroda već za njegovo pokrštavanje – glagoljica je dakle pismovni simbol kršćanske vjere za Slavene. Slova glagoljice u svojoj su suštini simboli jer u sebi nose i drugo značenje osim onog konkretnog – a to je ono sveto i čovjeku neshvatljivo.

Kada se pak osvrnemo na ustavnu glagoljicu, ili kako je neki nazivaju na hrvatski tip glagoljice, rijetko ćemo, ako i ikako, naći teorije koje povezuju ovo pismo sa simbolima koji su u temelju prvotne, oble glagoljice.

Ustavni oblici izvedeni su iz onih oblika, a oštrina novih oblika donekle gubi veze s izvornom simboličnošću glagoljskih grafema. U temelju grafičkog izgleda „nove“ glagoljice jest „okomita simetričnost velikog broja slova, pravokutan odnos vodoravnih i okomitih slovnih linija, čuvanje oblosti pri sredini slova, odnos debelih i tankih linija prema duktusnim pravilima“³⁷⁶. Mi smo skloni mišljenju da je ustavna glagoljica rezultat složenih civilizacijskih potreba, tj. potrebe da se pismo, raznoliko u prvim zapisima, usustavi, sredi i kodificira. U tome se dakako i uspijeva – kada je na prostorima na kojima se razvila hrvatska pismenost završio proces usustavljanja glagoljice, započinje novo doba, tzv. „zlatno doba“ u kojem se piše vrlo velik broj tekstova upravo tim, sada uređenim alfabetom. Međutim, sam oblik grafema zapravo je u uglatoj glagoljici na neki način *lakše* simbolički tumačiti jer se vraća jednostavnim geometrijskim oblicima uočenima pri najranijim opisima mogućih

³⁷⁵ Katarina Lozić Knezović i Marijana Tomelić, „Od prapočela i alkemije do glagoljice“, *Čakavska rič*, Vol. XXXIV No.1-2 (Studen 2006.) 167 – 183.

³⁷⁶ M. Žagar, „Osnovni procesi konstituiranja ustavne glagoljice“, <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1844&naslov=osnovni-procesi-konstituiranja-ustavne-glagoljice-> (17. 8. 2016.)

simbola koji je tvore: križa, kao najvažnijeg kršćanskog simbola, kruga kao simbola vječnosti i kvadrata kao simbola ujedinjenja svetog i svjetovnog.

Kada pogledamo usporedne prikaze oble i uglate glagoljice,³⁷⁷ vidjet ćemo da su neki grafemi zaista dobili nove oblike, dok su neki drugi u manjoj mjeri zahvaćeni uglatošću i zaoštavanjem pojedinih elemenata slova. Gotovo identični će u obloj i uglatoj glagoljici biti grafemi *a* i *b*: kod grafema *a* tek će biti na donju liniju spuštene postranične slovne linije, dok će središnja vodoravna linija u grafemu *b* padati pod kutom u odnosu na okomitu liniju koja je nositelj grafema. U odnosu na grafem *e* iz oble glagoljice, ustavnoglagoljično *e* tek će se ponešto zaoštriti u kutovima koji čine vodoravna linija i okomica, grafem *r* gotovo je identičan u obje verzije, što je primjetno i kod grafema *ĉ*, *č*, *jat* i *û*. Vrlo su zanimljivi i grafemi *i* i *s*, od kojih *i* u donjem dijelu gubi zaobljenost, a *s* ostaje gotovo jednako.

Neki od grafema koji su gore navedeni kao oni koji su prošli najmanje promjena u svom obliku, *a* i *b*, mogu se tumačiti na simbolički način: *a* je početak, alfa, broj jedan, što je svakako simbol samog Boga/Isusa – kao što se to i navodi u Otkrivenju,³⁷⁸ *b* je, uz dodatak poluglasa koji je ionako u razdoblju usustavljenosti ustavne glagoljice tek pisarska manira, tradicija, kratica riječi *Bog*, ali i ima svoje ime – *buky*, u značenju i knjiga i pismo i slovo, ali i Bog prema početku Ivanova evanđelja te načinima izvođenja samog slova.³⁷⁹ Ta dva grafema, kao i grafemi *i* i *s*,³⁸⁰ koji su najmanje zahvaćeni promjenama, snažno svjedoče o prvotnoj simbolici grafema oble glagoljice koja se prenosi i na uglate oblike.

Jedan od osnovnih oblika uglate glagoljice jest i pravokutnik, pa će većina slova koja su u obloj glagoljici imala kružne elemente, a to su slova *v*, *d*, *ž*, *l*, *p*, *t*, *u*, *f* i *č*, te oblike zamijeniti upravo onim pravokutnima. Oblik pravokutnika u sebi nosi vrlo snažnu simboliku, kao i svi ostali četvrtasti oblici – za četvorinu se uopće tvrdi da je jedan od „najčešće i najopćenitije rabljenih geometrijskih oblika. Uz središte, krug i križ, jedan je od četiriju temeljnih simbola.“³⁸¹ Ova definicija četvorine (a u koju spada i pravokutnik) već u njezinoj

³⁷⁷ Mi smo za potrebe ovog rada koristili tablicu koja se nalazi u S. Damjanović, *Slovo iskona*, 50 – 51.

³⁷⁸ S. Sambunjak, *Gramatozofija Konstantina Filozofa Solunskoga: Hipoteza o postanku i značenju glagoljice*, 200.

³⁷⁹ Isto, 203.

³⁸⁰ Grafemi *i* i *s* tvore karticu imena Božjeg sina Isusa.

³⁸¹ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. četvorina.

najopćenitijoj formi povezljiva je s prije rečenim temeljnim simbolima oble glagoljice, ali mi ćemo se ipak zadržati na simbolici četvorine unutar kršćanskog sustava vjerovanja. Naime, vrlo nam je zanimljivo i u neku ruku primjenjivo daljnje tumačenje četvorine kao „(...) simbol zemlje u opreci s nebom, ali je na drugoj razini i simbol stvorenog univerzuma, zemlje i neba, naspram nestvorenog i stvoritelja; četvorina je antiteza transcendentnog.“³⁸² S druge strane, četvorine i uopće četvrtasti oblici simboliziraju u svojoj biti statičnost, nasuprot dinamičnosti kružnice, dakle nešto što je učvršćeno u prostoru u vremenu. Četvorina je prisutna u kršćanstvu i u tlocrtima crkava, kao i u obliku oltara, dakle sami sakralni prostori imaju u osnovi taj statičan oblik. Tako se uglatost, pravokutnost ove verzije glagoljice može simbolički tumačiti kao nešto što je učvršćeno, *usustavljeno* i u svojoj biti postojano. I samo će ime, uglata glagoljica, koje u sebi nosi baš tu razliku u obliku, u sebi nositi tu simboliku.

Upravo je *Priručnik*, pisan u razdoblju već visoko razvijene pismenosti na tadašnjim hrvatskim prostorima, jedan od primjera usustavljenosti novog grafičkog sustava: pisan je vrlo uredno, bez promjena u rukopisu, smješten unutar strogo izmjerenih margina, a bez vidljivih linija vodilica. Upravo će „čistoća“ pisma, a većina rukopisa pisanih ustavnom glagoljicom je vrlo čitljiva i uredna, po nama u sebi sadržavati određenu simboličnost: pismo, prvobitno stvoreno za prijenos Božje riječi, i u svojem će razvijenom obliku služiti toj svrsi (sjetimo se „zlatnog razdoblja glagoljice“ i količine i vrste tekstova koji su pisani upravo ustavnom glagoljicom), njegova će uređenost biti odraz uređenosti i čistoće Božje riječi, koja se uzima kao i Istina i Zakon.

Nije samo oblik slova u glagoljici (u bilo kojoj fazi njezina razvoja) simboličan: načini pisanja tekstova, pisarske intervencije u svrhu ekonomičnosti također su odraz starijih i značenjski mnogo složenijih odnosa prijenosa Božje riječi ljudskom tvorevinom, pismom. Kao elemente koji se javljaju pri grafetskom opisu nekog teksta, a o kojima smo ranije pisali, stoje razna naglašavanja riječi (npr. točkama ili inicijalima) i pokraćivanja.

Počnimo s kraticama, pokraćivanjima u svrhu ekonomičnosti pisanja. Mnoga će istraživanja opisivati kratice upravo na taj način, kao domišljat način uštede prostora, pa će se promatrati njihova brojnosti, načini pokrata (suspencije, kontrakcije) i porijeklo; opis kojim smo se uostalom i mi poslužili pri početku rada. Ovdje pronalazimo i opisujemo i njihovu simboličnu funkciju, dakle ne samo kao načine uštede prostora već i kao signale za neshvatljivo, u ovom slučaju božansko.

³⁸² Isto.

Pokraćivanje riječi svoje porijeklo vuče iz prvih biblijskih zapisa na hebrejskom jeziku, kada se Bog očitovao Mojsiju i dao mu svoje ime, Jahve (Izl 3, 14 – 15). Bog Mojsiju daje i još nešto: svoj zakonik od deset zapovijedi, među kojima je na vrlo visokom mjestu i ona o neizgovaranju Božjeg imena uzalud. Izraelci u tom prvom razdoblju ime Boga Jahve pišu s četiri suglasnika (JHWH), takozvanim tetragramom, no uskoro se, nakon babilonskog sužanjstva Božje ime zamjenjuje riječju Adonai, u značenju Gospodin.³⁸³ U kasnijim grčkim prijepisima biblijskih tekstova kraćenja svetih imena postat će opće pravilo (a za koje se smatra da je inspiraciju pronašlo upravo u tetragramu), što će također preuzeti i Slaveni – *nomina sacra* pisat će se redovito skraćeno. Time se na simbolički način označava ono što je neshvatljivo, preuzvišeno i sveto, nasuprot riječima koje nisu imale tu značenjsku težinu. Takav se način pisanja svetih imena posebno i označavao: titlama. Ovim se dakle ograničava tvrdnja da je pokraćivanje isključivo način uštede prostora u starim tekstovima, ono također nosi jaku simboličku poruku o svetosti riječi. Naime, pokraćivanje svetih imena i riječi može se shvatiti i kao njihova svojevrsna profanizacija, svođenje na formu koja je razumljiva, ima značenje svetog, ali je u skladu s izravnom Božjom zapovijedi o neizgovaranju (i zapisivanju) Božjeg imena uzalud te je time podesna da je zapišu, a kasnije izgovore ljudi.

Ovakav način zapisivanja *nomina sacra*, već smo spomenuli, prenosi se na slavenska pisma još u doba djelovanja Svete braće, na oblu glagoljicu, zatim i na ćirilicu. Nasljeđe je vidljivo i u ustavnoglagoljskim tekstovima, no ono će se na neki način udaljiti od svoje prvobitne svete svrhe i udružiti s uštednom funkcijom, tako da će tekstovi pisani ustavnom glagoljicom obilovati pokraćivanjima, i kontrakcijama i suspenzijama.

Kako smo ranije utvrdili, u *Priručniku* se nalazi vrlo velik broj kratica. Zanimljivo je pak promatrati ih kao naslijeđe, kao simbole koji su se naširoko koristili u glagoljskoj (i ćirilskoj) pismenosti srednjeg vijeka. Od uočenih kratica u *Priručniku* možemo izdvojiti one koje su stalne, koje se koriste u svim primjerima i izvedenicama osnovne riječi. Kada s tog gledišta pristupimo kraticama, izdvojit će se njih nekoliko, a sve će biti povezane s *nomina sacra*.

Na prvom je mjestu riječ *bogb* i izvedenice – nije ni osobito iznenađenje da se ova riječ uvijek krati, u skladu s temeljnim nazivom za vrhovno božanstvo kršćanskog panteona. Čak će se i zamjene, tj. ostali nazivi za Boga kratiti – ovo je posvjedočeno kraticama imenica *gospodb* i *gospodinb*. Slijedi ih kratica imena Božjeg sina Isusa, pa će se u svim slučajevima

³⁸³ Augustin Kodrić, „Ime Božje“, *Veritas* Br. 7-8 (440) (srpanj-kolovoz 2001.), dostupno na <http://www.veritas.hr/arhiv/arhiv/ver2001/Ver78-01/Sadrzaj.htm>. (17. 8. 2016.)

kratiti ime *isuhrbstb*, kao i njegove izvedenice. Simbolika kratica vidljiva je i u varijacijama kraćenja riječi *mati* – kada se krati prvi samoglasnik, označava Mariju Bogorodicu, dok će kraćenje drugog samoglasnika te ostavljanje pune riječi označavati biološku majku (a u jednom slučaju i Crkvu kao majku). Premda ovaj posljednji primjer ne možemo uzeti kao izravni dokaz kratica kao simbola svetosti (jer se radi o premalenom broju primjera), ipak nas navodi u smjeru da je svijest o posebnom tretmanu riječi koje imaju posebno, sveto značenje vrlo jaka u glagoljaša.

Ove tri riječi spadaju u krug onih najstarijih, iz grčkih kršćanskih izvora preuzetih kratica. Iz kasnijih izvora, onih latinskih i slavenskih, također će se preuzimati pokraćene riječi, tj. prvotni fond pokraćenih *nomina sacra* obogatiti će se i drugim riječima svetog značenja, a o kojima smo prethodno pisali. Takve su riječi *svetb*, *crbkva*, *molitva*, *misa*, *ispovedb/spovedb*, *amenb*, *apostolb*, *biskupb* te glagol *glagolati*. Sve se one redovito krata jer su značenjski povezane s božanskim. I dok nam je ta poveznica na prvi pogled vidljiva za riječi *svetb*, *crbkva*, *molitva*, *misa*, *ispovedb/spovedb*, *amenb*, *apostolb*, *biskupb*, glagol *glagolati* pak stoji pokraćen jer također u *Priručniku* upućuje na sveto, i to njegovom upotrebom pri najavi izvora, najčešće Biblije, npr. *onemže gl(agola)t se em'mmanuel' to e(stb) s n(a)mi b(og)b* (37r 23 – 24),³⁸⁴ *Êkože gl(agola)t' matêi a grêgorb is'pravlaet* (45r 5 – 6), *êk(o)že d(a)v(i)db gl(agola)t' bl(agosli)v(b)lû g(ospod)a na vs(a)ko vr(ê)me* (46v 18 – 20).

U okviru simboličkog tumačenja pisarskih tradicija u glagoljskog grafiji istaknut ćemo još i suspenzije, jedan od oblika pokraćivanja riječi svođenjem na prvo slovo ili nekoliko prvih slova riječi koja se želi kratiti. Već smo se osvrnuli na suspenzije pri opisu grafije, a ovdje su nam zanimljive one koje su istoznačne s imenom glagoljskih slova. U *Priručniku* to će biti suspenzije *a(zb)* i *s(lovo)*.

Za suspenziju *s(lovo)* možemo ustvrditi da je opterećena simboličkim značenjem jer se javlja samo jednom, i to unutar izravnog citata iz Biblije: *G(ospod)i nesam̃ dostoên' da pod' krov' moi vnideši na seliko r'ci s(lovo) tvoim̃ i iscêlêet' otrokb moi* (29v 28 – 30r 1 – 2). Grafem *s*, za koji smo prije ustvrdili da je jedan od grafema koji nisu u velikoj mjeri zahvatile promjene tijekom usustavljivanja uglate glagoljice, sastoji se od dva dijela: donjeg trokuta i gornjeg kruga. Oba se oblika, dakako, povezuju s božanskim djelovanjem: krug je trajnost, beskonačnost, a trokut je u kršćanskoj simbolici znak trojedne božanske osobe koju čine Otac, Sin i Duh Sveti. Značenje riječi *slovo* višestruko je: riječ, govor, razum; Sveto pismo,

³⁸⁴ Evo, Djeвица će začeti i roditi sina i nadjenut će mu se ime Emanuel – što znači: S nama Bog! (Mt 1, 23, Lk 2, 7)

homilija,³⁸⁵ a moguće ju je izravno povezati s Božjom stvaralačkom moći ako se prisjetimo početka Ivanova evanđelja: „U početku bijaše Riječ i Riječ bijaše u Boga i Riječ bijaše Bog. Ona bijaše u početku u Boga. Sve postade po njoj i bez nje ne postade ništa. Svemu što postade u njoj bijaše život i život bijaše ljudima svjetlo; i svjetlo u tami svijetli i tama ga ne obuze.“ Slovo, u značenju riječ, ima stvaralačku moć, a što se potvrđuje i u Knjizi Postanka u kojoj se Božje stvaranje zemlje ostvaruje upravo izgovaranjem riječi (I reče Bog...), kao i u navedenom citatu iz *Priručnika* preuzetom iz Novog zavjeta: Isus ne treba ništa fizički napraviti da bi satnikov sluga ozdravio već samo izgovoriti spasonosnu Riječ (Mt 8, 5 – 9, Lk 7, 1–10; Iv 4, 43–54). Upravo se to iskazuje i samom suspenzijom tvorenom od jednog, znakovitog grafema: u njegovu su obliku sadržane tri božanske osobe i beskonačnost njihova postojanja i njihove kreacije, a značenje riječi i semantička okolina u kojoj je upotrijebljena poklapa se sa simboličkim značenjem.

Suspenzija *a(zb)* stoji na 45v (12 – 13), u rečenici *Akolit bê egda r(e)če a(zb) es(a)mb s(vê)t(lost)b mira*, u krajnjem dijelu teksta kada se svećenički redovi opisuju prema događajima iz Isusova života; ovdje je riječ o Isusovoj propovjedi u hramu kada izjavljuje: „Ja sam svjetlost svijeta; tko ide za mnom, neće hoditi u tami, nego će imati svjetlost života.“ (Iv 8, 12). Je li upravo ovaj citat simboličan u svojoj prirodi i kako se u to uklapa suspenzija *a(zb)*?

Znakovito jest da se i ova suspenzija u *Priručniku* javlja samo jednom – i to u ovom citatu iz evanđelja gdje Isus sebe poistovjećuje sa svjetlošću. Na drugim se mjestima u *Priručniku* koristi zamjenica *azb*, i to u svojem punom obliku – ponajprije u krsnim formulama; time bismo mogli zaključiti da je u pravo na tim mjestima puno znakovitija (jer je vezana uz obred) i simboličnija, međutim upravo nas njezin suspendiran oblik tjera da ga shvatimo kao signal koji upućuje na drugo, simboličko značenje.

Svjetlost je u Bibliji vrlo raširen i simbolikom opterećen pojam: ponajprije se poistovjećuje s činom stvaranja („I reče Bog: »Neka bude svjetlost!«“, Post 1, 3) nasuprot tame koja čini zemlju praznom i pustom (Post, 1, 2). Bog će također razdvojiti tamu od svjetlosti, pa se „ govori o danu i svjetlosti kao Božjim djelima“.³⁸⁶ Svjetlost je Božji dar, tj. „svjetlost u starom zavjetu uvijek simbolizira život, spas i sreću dobivene od Boga“.³⁸⁷ Atribut

³⁸⁵ *Mali staroslavensko hrvatski rječnik*, s. v. slovo.

³⁸⁶ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. svjetlost.

³⁸⁷ Isto.

svjetlosti kasnije se pridodaje Mesiji (Iz, 42, 6), što se potvrđuje i u Lukinu evanđelju (Lk 2, 32), a kasnije i iz usta samog Isusa u gore navedenom citatu. Dakle, u samom činu stvaranja jest svjetlost, a svjetlost je i dar od Boga utjelovljena u njegovu sinu Isusu. U kontekstu stvaranja pisma glagoljice kao ključan pojam Sambunjak donosi upravo svjetlost: ona se očituje na mnoge načine, i u Konstantinovo filozofiji, i u aureolama i nimbovima (a koje Sambunjak navodi kao moguće oblike koji su nadahnuli Konstantina za stvaranje glagoljskih slova), i na natpisima na ikonama Krista Kralja i slično.

Azb je također prvo slovo glagoljske azbuke vrlo se lako može također dovesti u vezu s Kristom kao prapočelom: u Ivanovu Otkrivenju stoji „Ja sam Alfa i Omega, govori Gospodin Bog – Onaj koji jest i koji bijaše i koji dolazi, Svevladar.“ (Otk, 1, 8) i „Ja sam Alfa i Omega, Prvi i Posljednji, Početak i Svršetak!“ (Otk, 22, 13). Glagoljska alfa, početak, jest slovo *azb*, a vidjeli smo ranije da je prema Bibliji početak stvaranja upravo svjetlost. Uz to, grafem *azb* u obloj glagoljici sastavljen je od vodoravne i okomite crte, a taj se oblik vrlo malo promijenio u ustavnoj glagoljici, što čini znak križa, i to onog s jednom prečkom koji je simbol samog Evanđelja,³⁸⁸ dakle Isusove riječi. Time se samom upotrebom suspenzije *azb* simbolički potvrđuje ono što je izrečeno u samom citatu iz Biblije: Isus je svjetlost, svjetlost je početak, a *azb* signalizira početak ne samo glagoljske azbuke već i početak širenja Isusove riječi Slavenima, to jest razbijanje poganske tame Isusom kao svjetlošću putem glagoljskih pismena.

Vizualna simboličnost može se uočiti u još dvije pisarske tradicije: inicijalima i bojanjem slova crvenom bojom. To je osobito uočljivo u primjerima kada se navodi krsna formula u *Priručniku* jer su tada početci i završetci same formule dvostruko označeni, i bojom i inicijalom. Početak je, dakako, osobna zamjenica *azb*, dok je kraj uzvik *amen*, a unutar same formule crvenom je bojom i inicijalom označen početak zaziva božanstva (*V'ime*). Međutim, pet je primjera krsne formule u *Priručniku*, a tek se u tri dosljedno slijedi gore navedeni obrazac, kao što smo to prije opisali. Ipak, ne želimo tek tako odbaciti simboliku naglašavanja upravo ovih dijelova – signali vrlo važnog dijela teksta, boja i inicijali, ovdje su iskorišteni ne samo kao vizualni upućivači već i kao simboli važnosti poruke koju obilježavaju. Jer, krštenje je sakrament inicijacije, omogućuje kandidatu pristup božanskom, ali također i pristup ostalim sakramentima; bez krštenja takoreći ne postoje ni svi ostali sakramenti. Tako se ekstenzivnim bojanjem slova pri krsnim formulama njihova

³⁸⁸ Isto, s. v. križ.

važnost vizualno pojačava, označavajući tako i početak vjere u pojedinca, početak njegova života kao kršćanina. Nije dakle neobično što se početno *azb* boja, ni što se kraj formule, zaziv *amen* također naglašava – ovime se postiže da se i početak i kraj formule jače vizualno označe, tvoreći tako zatvoren krug početka i kraja obredne rečenice kojom kandidat postaje kršćaninom. Sintagma *v' ime*, koja u četiri od pet primjera dolazi s obojanim inicijalom *V* označava prijelaz s ljudskog na božansko: formulu *Ja te krstim, u ime Oca, i Sina, i Duha Svetoga* lako je podijeliti na dva dijela (kao što to i sam pisar čini obilježavanjem bojom i inicijalom prijedloga *v'*) – prvi dio jest onaj koji označava djelitelja krštenja, svećenika, čovjeka, dok je drugi dio izravan zaziv trojednog kršćanskog božanstva. Tako se upravo bojanjem i inicijalom *V* odvaja profano i sveto, ljudsko i božansko, a sve se na kraju potvrđuje riječju *amen*, kojoj je također obojan početni grafem, ili u jednom slučaju svi grafemi u riječi, simbolom „pristajanja i potvrde“.³⁸⁹

Vizualno naglašavanje jak je simbolički signal i na drugim mjestima u *Priručniku* – ovdje mislimo na nabranjanja svećeničkih redova koja se javljaju u dva navrata: 40 r 24 – 40 v3 i 45v 3 – 6. Donosimo oba primjera:

1. 40 r 24 – 40 v3

24. *e(stb) Z (9) · e(stb) redi cr(b)kvenih' kimise d'ê*

25. *ci rede · Prvo e(stb) ostrizeniem' · B (2) · psalm*

26. *ista · V (3) · ostrieli · G (4) · čat'ci · D (5) · ekšor'c*

LIST 40 V (15b)

1. *iš'ta · E (6) · akolit' · Ž (7) · ap(osto)l(b)ski · Ž (8) · e(van)j(e)l(b)ski*

2. *Z (9) · popb · Ioče b(i)sk(u)p̄b v'obr(a)z · n(e)b(e)skie s*

3. *ili · idêže sutb · Z (9) · redov' a(n)j(e)l(b)s*

4. *kih̄b*

2. 45v 3 – 6

3. *Popove imaû im(a)ti · Ž (7) · redov' o'kih̄b*

4. *pr̄vi e(stb) ostrieli · B (2) · e(stb) čatac' · V (3) · e(stb) e*

5. *k'šor'šist' · G (4) · e(stb) akolit' · D (5) · e(stb) ap(osto)l(b)ski*

6. *· E (6) · e(stb) e(van)j(e)l(b)ski · Ž (7) · e(stb) popb*

³⁸⁹ Isto, s. v. *amen*.

Zanemarimo li na trenutak tematske različitosti/pogreške,³⁹⁰ vidimo da se iz ostatka teksta jasno izdvajaju brojevi koji su označeni inicijalom, tj. velikim slovom, omeđeni su točkama, a prema faksimilu i dodatno obojani crvenom bojom. Premda nije nikakva novost ni neuobičajeno da se upravo brojevi vizualno pojačavaju u odvajanju od ostatka teksta na grafičkoj razini da ne bi bilo zabune oko načina njihova čitanja, ovdje nam je prvenstveno zanimljiv semantički kontekst u kojem se javljaju. Iz oba navoda jasno je da se ovdje svećenički redovi nabrajaju po hijerarhiji, od najnižeg do najvišeg, a u oba se slučaja pri početku daje semantički signal rednog, a ne glavnog broja – *Prъvo e(stъ) ostrіženіem'* i *prъvi e(stъ) ostrіēli* – a onda se dalje u tekstu u oba slučaja upotrebljavaju glavni, a ne redni brojevi kojima bi se nabranje trebalo nastaviti s obzirom na njegov početak (*prvi*). Budući da se u oba slučaja javlja ovakva sintaktička neusklađenost, skloni smo pomisliti da je pisar na ovom mjestu namjerno zanemario sročnost kako bi upravo ovaj dio vizualno bolje naglasio, dajući mu time poseban značaj i simboličnost. Jer, ova dva dijela ona su koja su najtješnje povezana s čitateljskom publikom *Priručnika* – svećenicima – to više nije puko nabranje i opisivanje sakramenata i njihove podjele ili nuđenje dodatnih savjeta, već se ovdje radi o životu svećenika, njegovu pozivu, a u neku ruku i njegovoj budućnosti – ako se uspije popeti na hijerarhijskoj ljestvici. Nije li onda od izuzetne važnosti da se upravo ovi dijelovi dodatno obilježe vizualnim sredstvima (a ovdje su to inicijali i boja) kako bi tematski prevažan dio *Priručnika* oku na jednostavan način raspoznatljivo naglasili? Mišljenja smo da jest, a možda u prilog ovim argumentima ide i činjenica da se nigdje drugdje u *Priručniku* riječi ne naglašavaju na tako uočljiv način i zanemaruju pravila sročnosti, pa čak ni pri nabranju samih sakramenata – koji su ipak glavna tematska okosnica *Priručnika*!

Vizualno ustrojstvo *Priručnika*, vidjeli smo, u nekim se svojim segmentima može simbolički vrlo raznoliko tumačiti. Od samog grafijskog sustava preko pisarskih tehnika naglašavanja do načina uštede prostora, uočeni su načini na koje pisar daje novu dimenziju ispisanom riječi – onu simboličku, i to upućivanjem na dublju dimenziju svetosti iskazanog. Budući da je *Priručnik* skup pravila upućenih svećenicima kršćanima, vizualna simbolika koja se u njemu javlja prvenstveno je ona usklađena s kršćanskim vjerovanjima, što se vidi i u semantičkom okružju pojedinih simbolički označenih pojava, pa se na taj način ujedinjuje svrhovitost teksta i njegovo dublje, simboličko značenje.

³⁹⁰ U prvom primjeru imamo devet svećeničkih redova, a u drugom sedam, iako se u prvom ističe da su stvoreni prema uzoru na devet anđeoskih razreda, a također se i slobodno izmjenjuju jedninski i množinski oblici u nazivima redova.

4.3. Tematsko-sadržajna i religijska simbolika *Priručnika*

Utvrđivanje i identificiranje simbola kao posebnih znakova kojima je svojstvena višeznačnost podrazumijeva da se njima poruka prenosi upravo raznim konotacijama te ih tako čini sredstvima prijenosa poruke bez upotrebe riječi. Sveprisutni u svim razdobljima razvoja ljudske civilizacije, simboli se okupljaju u grupacije ovisno o zajednici u kojoj egzistiraju te u njoj mogu poprimiti nova, do tad nepoznata značenja. Time su simbolički sustavi neposredno povezani s okolinom u kojoj postoje jer su sva njihova značenja, prošla, trenutna i buduća, ovisna o njoj i iz nje proizlaze. Značenja simbola pak nisu fiksirana u svakom trenutku njihova postojanja: njihova promjenjivost ovisi o mnogim faktorima, a u temelju je želja za olakšanom komunikacijom koja se ostvaruje uvođenjem pojmova, predmeta ili pojava koji se mogu protumačiti na više raznih načina. Tako simboli na neki način tvore svojevrsan metajezik poznat tek odabranom broju korisnika, a budući da svaki simbol ima različita značenja, za njihovo razumijevanje ili ih je potrebno dodatno protumačiti ili su toliko ukorijenjeni u zajednicu da su njihova značenja već u svijesti korisnika pa dodatna pojašnjenja nisu potrebna.

Smatramo da je autor *Priručnika* zauzeo stav prema simboličkom sustavu koji je u njemu zastupljen kao komunikološkom sustavu koji nije potrebno pojašnjavati – zajednica kojoj je *Priručnik* upravljen, ona svećenička ili redovnička, ima dovoljno predznanja za njegovo korištenje, tj. primjenu njegova sadržaja na njezinu djelatnost. Zato je jedan od bitnih karakteristika *Priručnika* koja se tiče njegova simboličkog ustroja upravo taj nedostatak pojašnjenja, to jest tretiranje simbola kao zatvorenih sustava poznatih i manje poznatih značenja koja nije potrebno iznositi pri njihovu korištenju jer se pretpostavlja da ih zajednica kojoj su namijenjeni u većoj ili manjoj mjeri pozna.

U neku ruku time se ostvaruje i dodatna značenjska zatvorenost *Priručnika*, svojevrsni hermetizam nespojiv s njegovom namjenom. Naime, zbir uputa o podjeli sakramenata namijenjen svećenstvu u tekstualnom smislu na prvo mjesto trebao bi staviti praktičnost, osobito ako je namijenjen mlađoj svećeničkoj populaciji. Posebice se ovo odnosi na kasnije priručnike koji su ustrojani u formi pitanje – odgovor (kakav je na primjer *Garofalov libar* ili *Boggoslovje Dilloredno A. Kadčića* i mnogi drugi posttridentski priručnici) u kojima će na sva pitanja o simbolima biti dan precizan odgovor, od tumačenja samih sakramenata preko predmeta i odjeće do pokreta i obrednih riječi.³⁹¹ Time se svakako postiže bolje

³⁹¹ Primjerice, u *Garofalovu libru*:

razumijevanje, ali se i na neki način sami simboli dekonstruiraju jer im se daje fiksirano značenje.

Kao što smo već naveli, u *Priručniku* se simbolima u tekstu ne daju objašnjenja njihovih značenja, njihova tumačenja prepuštena su samom čitatelju. Slično se prema prijenosu poruke pisar ponaša i kod navođenja citata i obrednih riječi jer je čest slučaj da se citati ne navode u punom obliku već samo fragmentarno, izvori su navedeni tek imenom, a obredne riječi često se skraćuju na samu njihovu jezgru. Time i postojanjem simbola tekst postaje zatvoren, hermetičan, za čije je razumijevanje potrebno i predznanje i sposobnost uočavanja različitih konotacija. S obzirom na to, postavlja se pitanje kako onda *Priručnik* ostvaruje svoju temeljnu zadaću, a to je pomoć svećenicima za podjelu i razumijevanje samih sakramenata, ali i vlastite djelatnosti?

Čini se pak da se *Priručnik* povodi za onim čovjeku primarno neshvatljivim, a to je spoznavanje božanskog. Naime, pitanje je u kolikoj je mjeri čovjeku, grešnom i malenom u usporedbi s božanskim, dopušteno u potpunosti spoznati djelovanje božanstva i je li uopće čovjeku dana ta sposobnost. Obredi, mistični rituali koji osobu povezuju s nadzemaljskim nisu tu da bi se tumačili već da bi ostvarili svoj zadatak povezivanja boga i čovjeka, pa se shodno tome uzimaju kao općeprihvaćeni obrasci koje nije potrebno dodatno pojašnjavati. Objašnjenje je u domeni nadzemaljskog, dok je čovjeku dana tek mogućnost sudjelovanja i vjere u njih, što će i sam autor *Priručnika* naglasiti: *da ovo narejen'e³⁹² mimo hodit' uma č(lověča)sk(a)go i se s(ve)to narejen'e priemlet' se veće k věrê neže k'nauku. Po s(love)si b(o)žiû: aće neveruete neimate raz(u)miti. Vek'saže dēlaût'se v nemь vēra o' pameti neže priētie črēva (37r 11 – 17)*. Dakle, za razumijevanje određenog vida božje djelatnosti, u ovom slučaju sakramenta, potrebna je tek vjera, ona duhovna spoznaja koja nije nipošto ni racionalna ni na materijalnoj razini, ali se ipak nalazi u čovjekovu umu.

Zanimljivo je da su religijski simboli upravo oni koji su na neki način bili povezani s božanstvom – primjerice svakodnevni predmeti koji su prema novozavjetnim spisima imali doticaja s Isusom poput kaleža, koplja, raznih tkanina te rimske sprave za mučenje tvorene od dvije grede postavljene okomito jedna na drugu koja kasnije postaje simbolom i znakom

U(pitovane): Ča zlamenu stola?

O(d)g(ovor)ene: Zlamenu oni konop ili verugu kon Zudiji bihu svezali Isusa. Slavomir Sambunjak. Libar glagoljaša don Antona od Silbe (Zagreb: Demetra, 2004.): 80, 2v 22 – 24.

³⁹² Misli se na sakrament euharistije.

raspoznavanja kršćana – križa. Dakako da oni nisu produkt samo tog vremena – kalež, ili bilo koja vrsta posude ispunjene božanskom spoznajom, egzistira kao simbol od pradavnih vremena, pa je ponekad teško identificirati sva njegova značenja, ali preko kršćanstva zadobiva nova značenja koja ponekad zatiru ona prethodna, ali koja pak nesvjesno ostaju u kolektivnoj svijesti ljudi. Takvi simboli će u većoj mjeri biti zastupljeni u *Priručniku*. U nastavku poglavlja pokušat ćemo dati njihova značenja, ona koja je sam autor propustio dati, ne bismo li time razotkrili dublje poruke i skrivena značenja samog teksta.

Simbole smo grupirali prema kojoj njihovoj zajedničkoj osobini, ponajviše prema njihovoj funkciji. U daljnjim poglavljima dat ćemo opise i moguća tumačenja simbola po tim grupama.

4.3.1. Simbolika tekućina

Prvu, i mogli bismo reći najiskorišteniju te najzastupljeniju po broju pojava grupu simbola u *Priručniku* čine tekućine. Kako nam fragment nudi tek dio teksta, a taj dio cjelovit je u sadržajno-tematskom smislu, tj. daje opis svih sakramenata, tada je vrlo lako uočiti da su svi sakramenti na određen način povezani s određenim vrstama tekućina. Mogli bismo i ustvrditi da su tekućine gotovo na razini lajt motiva djela: preko onih izravno navedenih kao što je krsna voda do onih izrečenih unutar opisa drugih sakramenata korištenjem leksema značenjski povezanih s njima.

Dakako, unutar ove skupine kao simbol s najvećim brojem konotacija, a možda i kao jedan od najstarijih, ističe se voda. Na početku sačuvanog dijela *Priručnika*, stranici 28r, četiri će se puta spomenuti voda. Ustrojstvo cijelog *Priručnika* moguće je bilo slično onome kakvo ima Kadčičeva *Theologia moralis* u kojoj se prvo govori i zaduženjima svećenika, a zatim o samim sakramentima – jedno od tih zaduženja jest vršenje odreda mise, o čemu se i govori na prvoj (sačuvanoj) stranici *Priručnika*.

A voda kao simbol u svojoj biti nosi višestruka značenja, od onih prvenstveno zasnovanih na osnovnim ljudskim potrebama (čovjekov organizam sačinjen je 70 % od vode, bez nje ne može preživjeti) do onih koji su radi povezivanja s njezinim mogućnostima ispiranja nečistoća doveli do vode kao simbola ne samo fizičkog već i duhovnog očišćenja. U Bibliji je voda često zastupljen motiv, a simbolički se ostvaruje kroz nekoliko značenja: voda stvaranja (već u knjizi Postanka glavni je motiv vode koju valja razdvojiti, obuzdati i oblikovati prema božjim zamislama), voda potopa (u suprotnosti s prije navedenom vodom stvaranja, ova voda predstavlja opasnost za zemlju u njezine stanovnike, ali i svojevrsno

sredstvo očišćenja i novog početka – primjerice, Veliki potop), voda spasenja (Mojsije je „iz vode izvađen“, spasila ga je majka puštanjem niz rijeku, on također razdvaja Crveno more, a jedan od ključnih trenutaka cijelog Izlaska jest izviranje vode iz stijene koje čini Bog preko Mojsija) i voda očišćenja (Isusovo krštenje, pranje nogu učenicima).³⁹³ Tako se preko prva dva simbolička tumačenja vode ostvaruje njezin polaritet: voda kao izvor života i voda kao izvor uništenja.

Primarno kao simbol života, voda se u *Priručniku* javlja pri obredu krštenja kao inicijacijskom obredu primanja u kršćansku zajednicu, tj. kao sredstvo započinjanja novog života krštenika kao božjeg čovjeka. Tomu se u *Priručniku* posvećuje određen broj stranica počevši od 30r gdje se ističe da krštenje *e(stb) red' pr'vi o'redov' i veći vs(ê)hь i potrêb'nêi* (30 r 12 – 13), o čemu će se nastaviti govoriti sve do 31v. Odmah nakon uvodnih riječi o krštenju kao najvažnijem i najpotrebnijem sakramentu, donose se odredbe o krsnoj vodi: *va vodêže ima se kr'stiti ne v' drugom' I o'kuda godê b(u)det' ona voda vzeta: ili o' mora ili o' istoč'nika ili o' blaka ili o' mraza* (30r 22 – 26). Budući da voda simbolizira očišćenje, u slučaju kršćana očišćenje od Istočnog grijeha i početak kršćanskog života pod božjim okriljem, ona mora biti čista, a najčišća voda nalazi se u prirodi, stoga se i daju mogući izvori: more, izvor vode, oblak (tj. kiša) ili mraz (tj. snijeg).

Pri obredu podjele krštenja uočljiva je i praktičnost koja je u temelju samog *Priručnika*, naime određuje se da se mala djeca krste uranjanjem, ali da *Aêe li kotori velikь ûnakь pride kr'stiti se koga popь skozê velikostь t(ê)la ne možetь pogruziti vzlêi vodu na vrъhь gl(a)vi ego* (31r 22 – 26). Čini se da su i u povijesti obreda krštenja razlozi za odbacivanjem potpunog uranjanja kandidata u krsnu vodu također bili praktične naravi, kako se to opisuje u sljedećem navodu: „U prvim stoljećima krštenje se obavljalo uranjanjem (lat. „per immersionem“) u svakoj vodi tekućici ili termama (u istočnim se crkvama taj način zadržao do danas), od IV. st. pokraj ili unutar bazilika podizale su se krstionice (baptisteriji). Od IX. st., najprije u alpskim krajevima (zbog oštre zime), krštenje uranjanjem zamijenjeno je polijevanjem (lat. „per infusionem“), od XII. st. ta se praksa proširila i na jug Europe, a od XVI. st. ustalila se u cijeloj zapadnoj crkvi; u crkvama se tada izgrađuju plitki kameni bazeni ili podižu kamenice s vodom, uz koje se obavlja krštenje.“³⁹⁴ Također, na leksičkoj razini, kada se u *Priručniku* opisuje obred krštenja, koriste se dva termina za samu krstionicu kako

³⁹³ B. Lujić, „Voda – biblijski simbol čišćenja i života.“, 2 – 6.

³⁹⁴ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34242> (22. 9. 2016.)

se vidi iz sljedećih citata: *iz'metъ dite o' s(veta)go istoč'nika kr'čen'ê* (30v 22 – 23) i *Tada [p]opъ imêi vodu gotovu v kr'stilnicê i pogruzi dite trikrat' v' vodu govore* (31r 7 – 10), kojima se po potrebi pridružuju epiteti sakralnog značenja shodno njihovoj svetoj namjeni – u prvom slučaju to se ostvaruje epitetom sveti, dok u drugom nije potrebno dodavati opisne riječ jer u korijenu stoji riječ *kr'st*.

Iako, čini se da voda kao simbol očišćenja nije sama po sebi dovoljna da bi se njome izvršio obred krštenja – ona se kao materija udružuje s formom – to jest obrednim riječima: *Az' te kr'čû V' ime o(tъ)ca i s(i)na i d(u)ha s(ve)ta am(e)nъ* (31r 10 – 11), a vrlo je jasno iskazana i potreba njihova točnog izgovaranja: na 30r i 30v ponavljaju se zaredom dva put obredne riječi između kojih je navod *Da ničesože upustit' se o'têh' rêči, ako se upusti nêka o'têh' trêhъ gl(a)sovъ nêst'svr'senъ kr'stъ Nima se pustiti ova rêč' idêže pravi* (30r 28 – 30v 4). Slično Augustinovim naučavanjima gdje „krštenje valja shvatiti kao djelatan znak – *signum* koji se sastoji od dva dijela: *elementum* (kod krštenja je to voda) i *verbum* (riječ, ovdje riječ kojom netko bude kršten)“,³⁹⁵ i u *Priručniku* je ispravnost obreda ostvariva tek ako se materija vode udruži s formom obrednih riječi – što je isticanje stvaralačke moći same Riječi, čime i tako, u posebnim obrascima izgovorena riječ dobiva simboličko značenje. Da je važnost ovog obreda vrlo velika, pisar, možda i nehote, izražava stilističkom intervencijom uvođenjem kontekstualne sinonimije u samu naredbu: najprije će naglasiti da se ni jedna *o'têh' rêči* ne smije ispustiti, a odmah nakon toga da ako se ispusti neki *o'têh' trêhъ gl(a)sovъ* nije gotovo krštenje.

Simbol vode kao elementa očišćenja, osim pri obredu krštenja zastupljen je i pri drugim crkvenim obredima i u životu vjernika uopće. Tako primjerice blagoslovljena voda je voda s posebnim moćima – ona oslobađa od prokletstva, tj. ispire prokletstvo svetih mjesta kao što je to groblje – *i oni cimiteri v kihъ prokletihъ tel(e)sa sut pogrebena prekr'stiti se ima sa okrop'leniemy bl(agoslovle)ne vode k(a)ko biva na prekr'čen'i cr(ъ)kvenomy ili ol'tara* (29v 12 – 16), a posvećuje crkvu ili oltar (nove ili oskvrnjene), dok pri ulasku u crkvu ne samo da podsjeća vjernika na vlastito krštenje već i *Egda lûdi v cr(ъ)k(a)v' vhode na m(o)lit(a)vъ kropet' se vodu bl(agoslovle)n(i)û ku pop' vazda imêi vcr(ъ)k(v)i bl(agoslovle)n(i)û da krop'leniemy ee o'pučauit' se grêsi mali i oslabet' se sili vražie* (36v 16 – 20) – dakle, voda je sredstvo kojim se postiže čistoća, ali ima i moć oprosta grijeha (na krštenju) i sudjeluje u borbi protiv zlih sila.

³⁹⁵ Zvonko Pažin, *Liturgijska sakramentologija (nacrt predavanja)* (Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet, 2014.), 10.

Premda ne sudjeluje izravno u obredu podjele sakramenta posljednjeg pomazanja, u *Priručniku* će se i ona navesti kao jedan od mogućih elemenata korištenih pri blagoslovu mrtvaca. Tako će, u slučaju da bolesnik umre taj dan kada je primio sakrament posljednjeg pomazanja, svećenik *t(a)kovo t(ê)lo moţet' oplakati vodoû po z(a)k(o)nu aće bi o(nb) d(a)nb umr'l' ki d(a)nb e(stb) mazan' Dato umiven'e ne udi ni prudi mr'tvomu* (40r 17 – 20). Voda blagoslova je u ovom slučaju svojevrsni sigurnosni element koji niti koristi niti škodi umrlom čovjeku, ali se njezina važnost ističe gotovo poetičkom sintagmom „oplakati vodoû“ koja pak znači isprati vodom,³⁹⁶ tj. blagoslovljenom vodom koja će biti dodatni pratitelj pokojnikove duše.

Pri podjeli sakramenta vjenčanja blagoslov mladenaca izjednačuje se s tekućinom: *da prije bl(agoslovle)niê popb ispítai iz'vésto oba aće lûbitb edan' drugoga n(i)ne i naprêd' I to svrbšít' vzlêi bl(agoslovle)nie obêma na gl(a)vu, prvno na nev(ê)st(i)cu skozê ke se sluţi m(i)sa i daet' se bl(agoslovle)nie* (42v 2 – 8). Upotrebom glagola *vzlêi* evocira se tekućina, nešto što je u tekućem obliku te se može izliti. Blagoslov se daje ispruženih ruku nad mladencima, tj. iz svećenikovih ruku spušta se na njihove glave, ili kako to u *Priručniku* stoji – izlijeva se. Ovakva upotreba značenja ovog glagola nije neuobičajena u kanonu, tj. samoj Bibliji – za Abrahamovu ženu Saru Bog govori „Nju ću ja blagosloviti i od nje ti dati sina; blagoslov ću na nju izliti te će se narodi od nje razviti; kraljevi će narodima od nje poteći“ (Post 17, 16), nakon epizode s Izakom Bog Abrahamu govori „svoj ću blagoslov na te izliti i učiniti tvoje potomstvo brojnim poput zvijezda na nebu i pijeska na obali morskoj! A tvoji će potomci osvajati vrata svojih neprijatelja“ (Post 22, 17), u Izaijinoj knjizi Bog objavljuje „Jer na ţednu ću zemlju vodu izliti i po tlu sušnome potoke. Izlit ću duh svoj na tvoje potomstvo, i blagoslov na tvoja pokoljenja“ (Iz 44, 3) te u Petrovom govoru na Pedesetnicu: „U posljednje dane, govori Bog: Izlit ću Duha svoga na svako tijelo i proricat će vaši sinovi i kćeri, vaši će mladići gledati viđenja, a starci vaši sne sanjati. Čak ću i na sluge i sluškinje svoje izliti Duha svojeg u dane one i proricat će“ (Dj 2, 17-18).³⁹⁷

³⁹⁶ *ARj*, s. v. oplakati

³⁹⁷ Ono što je zamjetno jest i to da pri proučavanju Biblije i glagola „izliti“, koji se u gore navedenim citatima povezuje s blagoslovom ili Duhom, ovaj pojavljuje i sparen sa kontrastnim pojmovima. Tako će Mojsije dati objavu da neposlušnima „neće Jahve nikad oprostiti, nego će se gnjev i ljubomornost Jahvina izliti na tog čovjeka, tako da će se sve prokletstvo zapisano u ovoj knjizi na nj oboriti te će Jahve izbrisati ime njegovo pod nebom“ (Pzn 29, 19), Jahve će također Mojsiju reći „Evo ćeš naskoro počinuti sa svojim ocima. A narod će se ovaj dići da čini blud idući za tuđim bogovima one zemlje u koju će naskoro ući; mene će napustiti i prekršit će

Postavljanje Isusa i njegova života kao najvišeg uzora svećenicima razvidno je iz posljednjeg dijela *Priručnika*, kada se svećenički redovi tumače događajima iz njegova života kako je predstavljen u Novom zavjetu. Kao jedna od najpoželjnijih ljudskih osobina u više se navrata u Starom i Novom zavjetu ističe poniznost – taj će motiv biti zastupljen u nebrojenim primjerima poput Abrahamova i Mojsijeva života, u priči o Juditi (Judita izriče molitvu „Bog poniznih“ Jdt 9, 11), u knjizi o Jobu, u mnogim psalmima (recimo Psalam 9 kojem je naslov „Bog ponizuje bezbožne a spašava ponizne“, a kao motiv javlja se u Ps 25, 34, 119, 138 itd.), Mudrim izrekama (primjerice „Bolje je biti krotak s poniznima nego dijeliti plijen s oholima“ Izr 16, 19, „Oholost ponizuje čovjeka, a ponizan duhom postiže časti“ Izr 29, 23) te u Novom zavjetu izravni Isusovi citati poput „Dođite k meni svi koji ste izmoreni i opterećeni i ja ću vas odmoriti. Uzmite jaram moj na sebe, učite se od mene jer sam krotka i ponizna srca i naći ćete spokoj dušama svojim (Mt 11, 28-29), „Najveći među vama neka vam bude poslužitelj. Tko se god uzvisuje, bit će ponižen, a tko se ponizuje, bit će uzvišen.“ (Mt 23, 11-12), daje kroz prisposobu pouku o poniznosti (Lk 14, 7) i „Kažem vam: ovaj siđe opravdan kući svojoj, a ne onaj! Svaki koji se uzvisuje, bit će ponižen; a koji se ponizuje, bit će uzvišen. (Lk 18, 14)“. Isus će, također, ne samo riječima već i djelom učenicima pokazati da je poniznost ključ njihova budućeg djelovanja tako da će im upravo na posljednjoj večeri oprati noge. Autor *Priručnika* to će posebice naglasiti: *Ap(osto)l(b)ski e bil' egda umi nogi učen(i)k(o)m' svoimъ reki obraz' daû v(a)mъ* (45v 18 – 20). Iako glavni simbol u ovom navodu nije voda, već noge (najprljaviji dio tijela, također i položaj tijela pri kojem se kleči dok se vrši pranje nogu drugima), ona se kao dodatni element uključuje u simbolički sustav koji izražava poniznost, umanjenost pred drugim.

I dok je u većini gore navedenih primjera voda samostalan element koji kroz posebne rituale zadobiva purifikatorska svojstva, pri jednom od sakramenata ona se udružuje s drugom tekućinom i zajedno tvore simbol života. Sakrament je dakako euharistija, tekućina s kojom se voda miješa jest vino, a krajnji produkt tog obreda u kojem sudjeluju je krv Božja.

moj savez što ga s njim sklopih. Ii onda će se izliti moj gnjev na nj.“ (Pzn 31, 16-17), svećenik Pinhas i deset izraelskih knezova sinovima Rubenovim, sinovima Gadovim i polovini plemena Manaševina obratit će se riječima „Ako se danas odvrćate od Jahve i bunite se danas protiv njega, neće li se sutra izliti njegov gnjev na svu zajednicu Izraelovu?“ (Jš 22, 18), u preko Jeremije Jahve govori da „narod ovaj kojemu prorokuju ležat će po ulicama jeruzalemskim, pokošeni mačem i glađu, i neće biti čovjeka da ga pokopa – njih, žene njihove, sinove i kćeri njihove. Tako ću na njih izliti zloću njihovu.“ (Jr 14, 16). (Podcrtala I. P. Š.) Ima još ovakvih primjera u Bibliji.

Da je voda izuzetno važan element pri obredu euharistije, gdje se putem pretvorbe pretvara u Isusovu krv, naglašeno je i u *Priručniku: ima se vino s vodu smêšano viliti v kaležb i imat' b(i)ti položeno vele veče vina nere vodi* (28r 15 – 17), a navodom *narediti a ne naporučiti svoemu žaknu da ne zabude vliêti vina i vodi k(a)ko mnozi bezumno stv(o)riše* (28r 19 – 22) iskazuje se da je potrebno svećeniku *narediti* svojem pomoćniku, ne samo preporučiti, da se vino s vodom smiješa.

U ovom se obredu udružuju dva snažna simbola: voda kao davateljica života i vino kao simbol radosti (u Bibliji). Oba simbola u sebi nose dihotomiju – voda može biti razaračica života, a vino zbog pijanstva koje izaziva također je simbol zabludjelosti, ali i Božjeg bijesa.³⁹⁸ Miješanjem vode i vina pri euharistiji evocira se Kristova čovječnost, dijela evanđelja kada vojnik probada Isusa koji visi na križu kopljem, ne bi li tako provjerio je li još uvijek živ, a: „Kada dođoše do Isusa i vidješe da je već umro, ne prebiše mu golijeni, nego mu jedan od vojnika kopljem probode bok i odmah poteče krv i voda.“ (Iv 19, 33 – 34). Upravo „miješanje vina i vode upućuje dakle na Božje očovječenje u Isusu Kristu“.³⁹⁹ Kada tako pomiješana supstanca kroz obred pretvorbe postane Kristova krv,⁴⁰⁰ u daljnjem obredu njezine konzumacije vjernici u sebe primaju samo božanstvo, čime krv postaje „napoj besmrtnosti“.⁴⁰¹ Vjernici se dakle pijenjem krvi i jedenjem tijela Kristova ujedanjuju s njim pa je krv tako i simbolom ujedinjavanja. Božanska narav tako stvorenog napitka i u *Priručniku* će se izražavati posebnim leksičkim svezama, naime u svim slučajevima pojave sintagme

³⁹⁸ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. voda, s. v. vino.

³⁹⁹ Anselm Grün, *Sakramenti: Euharistija, preobrazba i sjedinjenje* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2003.), 16.

⁴⁰⁰ Ustanovljenje pretvorbe kao dogme da se kruh i vino u zajednici, misi, odnosno slavlju euharistije pretvaraju u istinsku krv i istinsko tijelo Kristovo bilo je predmetom rasprava u Katoličkoj crkvi, koja je okončana na Tridentskom saboru kada 11. studenoga 1551. kaže: „A budući da je Krist, Otkupitelj naš, o onom što je pružao pod prilikom kruha rekao da je zaista njegovo Tijelo, zato je uvijek u Crkvi Božjoj bilo uvjerenje, i to ovaj sveti Sabor sada ponovno izjavljuje: po posvećenju kruha i vina zbiva se pretvorba sve suštine (supstancije) kruha u supstanciju Tijela Krista, našega Gospodina, i čitave suštine vina u suštinu njegove Krvi. Tu je pretvorbu prikladno i u pravom smislu katolička Crkva nazvala transupstancijacijom.“ uz dodatak riječi sv. Tome Akvinskog: „Prisutnost istinskog Tijela i istinske Krvi Kristove u ovom sakramentu ne može se spoznati osjetilima, nego samo vjerom koja se temelji na Božjem autoritetu.“ *Katekizam Katoličke crkve*, <http://www.hbk.hr/katekizam/ii/ii2ee3.html#RTFToC1> (1. 1. 2017). Dakle, katolici vjeruju da je pri pretvorbi Krist stvarno prisutan, a ne samo simbolički.

⁴⁰¹ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. krv.

„krv i tijelo“ bit će joj pridodan i posvojni pridjev *is(u)h(r̃sto)v/h(r̃sto)v* čime se dodatno naglašava da je božanska.

Budući da vjernici uopće svojom vjerom i djelovanjem po toj vjeri „zaslužuju“ vječni život, i pri sakramentu koji je vezan upravo uz umiruće ključno je primanje Božjeg tijela i krvi, kao pratitelja duše na vječni počinak. U *Priručniku* se jasno ističe: *Dl'žan' e pop̃ kada č(lovê)ku bolnu dae po s(ve)tom̃ t(ê)li piti vino s vodu v kalež̃ vlti* (38r 13 – 17), dakle opet se ističe potreba miješanja vode i vina. Ipak, izgleda da je u vrijeme pisanja *Priručnika* još uvijek aktualna pričest pod obje prilike (dakle i tijelom i krvlju), iako je ona na saboru u Konstanzu (1414. – 1418.) izričito zabranjena, što iz praktičnih, što iz teoloških razloga.⁴⁰² Danas se ona više ne prakticira (osim u posebnim prilikama) jer je na snazi odluka Tridentskog sabora prema kojoj je Krist cjelovito prisutan u svakoj od prilika.

Simboličko značenje krvi kao ujedinitelja ističe se u *Priručniku* i kada se radi o rodovskom povezivanju gdje se krv shvaća kao „boravište duše“,⁴⁰³ tako se navodi da *Oče ako žena ima stanovit'stvo i razumno razumê'n'e o' stvari kažući da muž̃ ee kr'v'ni bližika ee b(u)det' I zato nehoće suprotiv' znan'û v'zvracati dl'g̃b muž̃u svoemu i b(u)de prokleta* (35v 18 – 24), svećenik je može odriješiti od grijeha te da *I oče dl'žan' e(st̃) pop̃ pominati v'svoei svoiti eg'da nêg'do hotêl' bi poêti svoû bližiku ili svoego kr'v'nago do čet'r'tago kolênê* (42v 15 – 18). U oba se slučaja srodnost izražava leksemom „krvni“, u prvom slučaju jest atribut imenici „bližika“, a u drugom se kao poimeničeni pridjev koristi samostalno.

Vidjeli smo dakle da je krv primarno simbol života, ujedinjenja i povezanosti, ali se takva njezina simbolička tumačenja zasnivaju na jednoj važnoj činjenici: nalazi se u tijelu ili se u njega unosi. Ako se pak obrne proces unošenja ili njezino boravište nije unutar živog bića, ona postaje simbolom uništenja ili simbolom smrti. Kako je krv tekućina, njezino se prolijevanje smatra destruktivnim činom, a takvo njezino shvaćanje prisutno je u *Priručniku* u navodu da je Isus bio *E(van)j(e)l(b)ski egda m(o)l(i) se v kr'vavu potu* (45v 20 – 21), gdje se navode ustanovljenja svećeničkih redova prema Isusovu životu – *e(van)j(e)l(b)ski* red je drugi viši svećenički red. Krv u ovom navodu simbolički se udružuje s još jednom tekućinom – znojem – kako bi tako udružene izrazile patnju Isusa Krista. Ovaj citat preuzet je iz Lukina

⁴⁰² S praktične strane pričest krvlju mogla je previše odužiti samo misno slavlje (ako je prisutan velik broj vjernika), a i higijenski je diskutabilna, dok je s teološke strane postojala mogućnost prolijevanja krvi čiji je rezultat nepoštivanje same euharistije.

⁴⁰³ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. krv.

evanđelja, a govori o Isusovoj molitvi u Maslinskoj gori kada Isus, svjestan nadolazećih događaja, doživljava prve znakove fizičkih muka, a to je krvavi znoj (Lk 22, 44). Ovakvo udruživanje krvi koja se proljeva i znoja, tekućine koju ljudsko tijelo proizvodi pri velikim naporima, simbol je Isusove muke koja počinje upravo u trenutku kada iz njega izbija krvavi znoj.

Još će se jedna tekućina, proizvod ljudskog tijela, javiti u *Priručniku* kao simbol, a to je slina. Za razliku od krvi, slina postaje djelatna supstanca kada se izbací iz tijela, tj. ispljune. U redu podjeljivanja sakramenta krštenja kao posljednji čin jest obred efata kojim se evocira Isusovo ozdravljenje gluhog mucavca (Mk 7, 32) svojom slinom. Slina također u sebi nosi dihotomiju: može biti simbolom „stvaranja i uništenja“,⁴⁰⁴ a ima dvostruki učinak – „sjedínjuje ili rastaće, iscjeljuje ili zagađuje“.⁴⁰⁵ Ovdje je svakako riječ o evociranju sline kao iscjeliteljske supstance jer svećenikova slina otvara krštenikove uši i nosnice da se otvori put Božjoj riječi: *Potom'se tak'ne v nozdri i v' uši otroče slinoú popovoú i govori se gl(as) b iže g(ospod) b n(a)š b r(e)če efifat, eže e(st) b o'vr'zi se Da o'vrzeta se emu uši n b slišan'e z(a)p(o)v(é)di b(o)ž(i)h b i nozdri da primut' uhanie znano* (43v 12 – 17). Upravo preko tog Isusova čina i preko sline koja iscjeljuje ustanovljuje se svećenički red egzorcista: *Ek'sor'čista grč'ki a latin'ski o'vrzít el b is(u)h(r)st) b e bil b ek'sur'čista egda p'lunu na z(eml)ú i stv(o)ri br'nie i položi na oči slipomu ili egda nimomu r(e)če efifata o'vrzise* (45v 13 – 18). U ovom se navodu također slina, za koju smo već rekli da ima iscjeliteljska svojstva, udružuje s zemljom te tvori novu tvar, blato. Upravo je blato simbolom novog života, „simbolizira rođenje jednog razvoja, zemlju koja se pokreće, koja vrli, koja postaje plastična“,⁴⁰⁶ što se potvrđuje i u navedenom citatu: blato, sačinjeno od Isusove sline i zemlje, ozdravlja slijepca od rođenja, podaruje mu nov život. Zanimljivo je da i blato, kao i druge prije navedene tekuće supstance, nosi u sebi i suprotno simboličko značenje: kada se promatra kroz prizmu onečišćivača vode, poistovjećuje se s „dnom, s talogom, s nižim stupnjevima bića“,⁴⁰⁷ što je u ovom slučaju neostvarivo jer je tvoreno od božanske sline pa time ima pozitivna svojstva. Takva božanska tvorevina, voda pomiješana sa zemljom,

⁴⁰⁴ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. pljuvačka.

⁴⁰⁵ Isto.

⁴⁰⁶ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. blato.

⁴⁰⁷ Isto.

materija je, prema židovskim predajama, od koje je načinjen prvi čovjek Adam (hebr. „adamah“: obrađena zemlja).⁴⁰⁸

Posebnu simboliku unutar judeokršćanskog religijskog simboličkog sustava nosi ulje, koje je i izvan tog kruga samo po sebi simbol blagostanja. Kada se pak uključuje u obrede, postaje simbolom božjeg duha, a pomazivanjem se podaruje ugled, moć i slava od Boga, kako je to bilo pri pomazivanju izraelskih kraljeva.⁴⁰⁹ Ulje u kršćanskim obredima svoju simboličku prirodu vuče iz samog Isusova imena jer je „hebrejska riječ u značenju pomazanik transkribirana kao Mesija, a na grčki je prevedena kako Krist“.⁴¹⁰ Povezanost krštenja i pomazivanja ustanovljena je u ranom kršćanstvu, prema Isusovu pomazanju Duhom svetim, iz čega su se ubrzo razvili obredi sa stvarnim pomazivanjem uljem.⁴¹¹

Pri podjeli sedam sakramenata ulje se dakle upotrebljava kod krštenja, potvrde, bolesničkog pomazanja i svetog reda. Značenje ulja pri potvrdi sadržano je u njezinu sinonimnom nazivu krizma, od lat. „chrisma“ i grč. „khrîsma“ (mast, pomast, ulje), a kod bolesničkog pomazanja sadržano je u glagolskoj imenici nastaloj od glagola „pomazati“ u značenju „mažući po određenom obredu posvećenim uljem“.⁴¹² U *Priručniku* je jasno naglašeno to da nisu sva ulja koja se koriste pri pojedinim sakramentima ista, a njihova se razlika, osim u pojašnjenjima, ostvaruje i upotrebom sinonimije te različitim sintagmama. Na primjer, u navodu *aće poman'ka kriz'me ili s(veta)go olêê sk(o)zê često mazan'e može prilivati ul'ê koliko e dovole i vse bude sveê(e)no* (39v 9 – 12) trima se leksemima iskazuje ova supstanca: *kriz'ma*, *sveto olêi* i *ul'e*. Sva tri imaju osnovnu značenjsku sastavnicu „izlučen mastan sok biljnog, životinjskog ili mineralnog podrijetla“, ali se prvim dvjema pridodaje sastavnica svetog, onog koji sudjeluje u obredima. Recimo i to da su prva dva leksema starija, *kriz'ma* je preuzet posredstvom latinskog iz grčkog jezika, a *olêi* iz staroslavenskog, dok je leksem *ul'e* njegova mlađa inačica. Time se leksičkim poigravanjem, tj. imenovanjem naglašava i razdvaja svakodnevno i obredno, magijsko. Ulje magijsku moć

⁴⁰⁸ Isto, s. v. Adam.

⁴⁰⁹ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. ulje.

⁴¹⁰ Isto.

⁴¹¹ Isto.

⁴¹² *Rječnik HJP* s. v. pomazati, http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=eVtvWhY%3D (2. 1. 2017.)

zadobiva i posebnim obredom – njega vrši biskup, dakle visoki crkveni uglednik, na Veliki četvrtak u posebnoj Misi posvete ulja, što se posebno naglašava i u *Priručniku: Dl'žan' e(stb) popb sa olêi i i dr(u)gi i s(ve)tu kr(i)z'mu v d(a)nŕ s(ve)te večere g(ospodb)ne vs(a)ko l(ê)to ponoviti o' bisk(u)pa kr'stiti i m(a)zati êk(o)že podobaet' a ne vet'him'* (39v 2 – 6).

Kao nositelji simboličkog značenja jesu i sa pomazanjima povezani dijelovi tijela, kako je to naglašeno u navodu *Pop'že maže s(ve)tu kriz'mu otroče ũže kr'čeno na temeni da b(i)sk(u)pb maže kriz'mu na čeli* (32v 4 – 6). Tjeme kao dio glave/tijela koje je u čovjeka na najvišoj točki često se smatra točkom preko koje u njega mogu ući „više istine“,⁴¹³ recimo na krštenju koje se smatra „ponovnim rođenjem“, dok čelo, u kršćanskom simbolizmu, predstavlja mjesto oznake Božje ljubavi ili njegove zaštite (recimo, Kainov znak na čelu). Čelo također nosi i „negativnu“ simboliku – recimo tvrdo čelo simbolizira odbijanje Božjih objava (Iz 48, 49, Ez 3, 7-8), ali i dio tijela na kojem se javlja znak Zvijeri u Otkrivenju (Otk 13, 16, Otk 14, 9, Otk 20, 4).

Tekućine i njihova različita simbolička značenja su u *Priručniku* gotovo sveprisutni – ako pogledamo tematsko-sadržajnu razinu, javljaju se pri opisima svih sakramenata, kao djelatna sredstva ili kao asocijacije na njih, a prema njihovim simboličkim tumačenjima vidljivo je da se mogu tumačiti dvostruko, to jest da u sebi nose pozitivne ili negativne konotacije. Ovdje se gotovo sve tekućine (izuzev krvi koja u jednom primjeru nosi negativnu simboliku) javljaju kao „pozitivni“ simboli, što se može teološki protumačiti: sakramenti, ustanovljeni od Isusa Krista, „su djelotvorni znakovi milosti (...) kojima (...) se podjeljuje božanski život“,⁴¹⁴ pa samim time i simboli koji sudjeluju u njihovu podjeljivanju ne mogu imati negativne konotacije.

Također, vidjeli smo da navedene tekućine svoju magijsku moć očišćenja ili transformacije ili označitelja zadobivaju u obredu, čime se spajaju ritualna i predmetna simbolizacija svojstvene religijama. Religijski sustav kršćanstva, u 15. stoljeću već odavno podijeljen na katoličanstvo i pravoslavlje, u svojem je povijesnom razvoju nadograđivan i poboljšavan posebice na raznim ekumenskim saborima na kojima se raspravljalo i donosilo odluke o crkvenom nauku i djelovanju. Od Velikog raskola 1054. do 15. stoljeća takvih je sabora bilo sedam (Prvi, Drugi, Treći, Četvrti lateranski sabor, Prvi i Drugi lionski sabor te

⁴¹³ Npr. čakre u hinduizmu i budizmu – energetske točke na tijelu od kojih se na tjemenu nalazi krunska čakra, povezana s višom svijesti, smatra se središtem života i svjesnosti.

⁴¹⁴ *Katekizam Katoličke crkve*, <http://www.hbk.hr/katekizam/ii/ii57da.html#RTFTtoC13> (2. 1. 2017.)

Sabor u Vienni), a da je prostora za poboljšice bilo i dalje svjedoči i kasniji Tridentski sabor na kojem je, kao odgovor na reformaciju, provedena obnova Crkve. Odluke koje su na njemu donesene ticale su se, između ostalog, i samih sakramenata, a učinjena je i revizija školovanja svećenika te su se prema njima pisali i dalje distribuirali priručnici svećenstvu ne mnogo različiti od samog *Priručnika* stvorenog stotinjak godina prije.

Cjelovit priručnik za hrvatski kler nastaje nekoliko stoljeća kasnije, riječ je dakako o djelu *Theologia moralis* A. Kadčiča iz 1729. i u njemu će se dati detaljne uredbe o sakramentima, obredima njihove podjele, ali i predmetima, gestama i odjeći svećenika koji ih vrše. Budući da je pisan na način da potanko objašnjava između ostalog i religijsku simboliku, mističnost simbola bit će zadržana u njihovoj poveznici sa svetim. Sličan stav ima i autor *Priručnika*, iako ne objašnjava samu simboliku – i u tome je najveća razlika *Priručnika* i novijih tekstova namijenjenih svećeničkom obrazovanju – simboli se ne pojašnjavaju, njihovo tumačenje odvija se u svijesti čitatelja, komu je pak dana mogućnost individualne interpretacije proizašle iz kolektivne spoznaje o značenjima simbola. Tako je i s različitim predmetima koji se spominju u *Priručniku* – rijetko će, ako i ikako biti dano tumačenje njihove uloge i važnosti za pojedini sakrament, ali će samim spomenom ući u krug predmetne simbolizacije katoličke vjere.

4.3.2. Predmetna simbolika, materijali i odjeća

Otpočet ćemo ovo poglavlje izravnom poveznicom s prethodnim – naime, tekućine koje se kao simboli javljaju u *Priručniku* u obredima se udružuju s različitim predmetima. Svakako se vrhuncem obreda mise smatra pretvorba pomiješanog vina i vode u Isusovu krv te kruha u njegovo tijelo. Kako smo već prije objasnili, miješanje vode i vina neizostavan je dio pretvorbe, a odvija se u posvećenoj čaši, to jest kaležu.

A kalež je zaista jedan od predmeta koji u kršćanstvu nosi najjaču simboliku upravo zbog magijske pretvorbe koja se u njemu odvija. Međutim, kalež kao sredstvo preobrazbe mnogo je stariji simbol od judeokršćanskog simboličkog kruga jer gotovo da nema civilizacije, mitološkog ili religijskog sustava koji ne poznaje čašu ili sličan spremnik kao sredstvo prijenosa božanskih darova, najčešće napitaka ili hrane.

Mnogi mitološki i religijski sustavi u svojim predajama sadrže razne posude koje služe u različite svrhe. Većinom je ta svrha obnavljanje, oživljavanje ili produžavanje života, čime takve posude i na sebe same primaju slične kvalitete, pretvarajući se kasnije u simbole plodnosti i izobilja. Prema Platonu, božanstvo je stvorilo život miješajući razne elemente u

krateru (grčki: „κράτηρ“, kratēr, od glagola „κεράννυμι“, „keránnymi“, miješati),⁴¹⁵ dok neki za slavnu Pandorinu kutiju tvrde da je to zapravo bila posebna vrsta posude, a koju je kutijom prozvao Erazmo Roterdamski, krivo prevevši grčku riječ „πίθος“ u Hesiodovu djelu *Poslovi i dani*.⁴¹⁶ Vrhovni bog grčkog panteona Zeus svojim štovateljima daje darove iz dvije posude, koje su po sadržaju različite: iz jedne daruje one koji su mu dostojno prinijeli žrtvu, a iz druge one koji nisu stekli njegovu milost. U keltskoj mitologiji, pak, jedan od važnijih magičnih predmeta jest Dagdin kotao, jedan od četiri magična predmeta vilinskog naroda Tuatha de Danaana, u kojem uvijek ima hrane. Spasonosna je posuda koja se javlja u nordijskom mitu o bogu Lokiju, koji, nakon što je skrivio smrt boga Baldra, miljenika svih bogova, za kaznu biva vezan crijevima svojih sinova za tri kamena, a iznad njega postavljena je zmija otrovnica iz čijih čeljusti kapa otrov na njegovo lice. Tračak olakšanja donosi mu njegova žena Sigyn, koja u posudu hvata kapljice otrova. Poznati simbol obilja je i rog obilja (latinski: cornu copiae) iz grčke mitologije, kojeg je (prema jednoj verziji) mladi Zeus stvorio razbivši stari rog njegove dojilje, a koji je nakon toga postao nepresušni izvor hrane (kako ga se prikazuje na mnogim umjetničkim djelima – iz njega ispada voće i hrana).

Prije no što se osvrnemo na kalež kao neizostavan predmet u kršćanskom obredu euharistije u kojem se događa pretvorba, donijet ćemo najprije paralelu kaleža i još jednog snažnog i čestog motiva zastupljenog u kršćanskoj mitologiji – stabla. Stablo je gotovo stalan motiv i simbol prisutan u mnogim religijama, mitologijama, narodnim predajama i vjerovanjima. Često označava poveznicu između svjetova (u nordijskoj mitologiji Yggdrasil) ili poveznicu tri razine svijeta (stablo svijeta) – podzemlje je predstavljeno korijenjem, površina zemlje deblom i nižim granama, dok je nebo postavljeno na vrh stabla.⁴¹⁷ Uz to, stablom teče sok – njegova esencija, što se povezuje s životom, obnovom života i općenito životnom energijom. U kršćanskoj se mitologiji i sama forma kaleža tumači simbolički: njegova trostruka forma (čša, nodus i podnožje) označava dvije razine postojanja –

⁴¹⁵ Giles Morgan, *Holy Grail* (Ebbw Vale, Wales, UK: Pocket Essentials, 2005), 23.

⁴¹⁶ Erazmo je preveo *pithos* kao grčku riječ *pyxis*, u značenju *kutija*. Sintagma *Pandorina kutija* održala se do danas. Prema *The Homeric Hymns and Homerica with an English Translation* by Hugh G. Evelyn-White, *Works and Days*, (Cambridge, MA., Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1914.) preuzeto s: <http://www.gutenberg.org/files/348/348-h/348-h.htm> (2. 1. 2017.)

⁴¹⁷ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. stablo.

ovozemaljsku i nadzemaljsku, dok nodus ili čvor simbolizira samog Krista, poveznice između božanskog i čovječjeg (ovozemaljskog i nadzemaljskog).

Sveti kalež koji je sudjelovao u Posljednjoj večeri prošao složen put kako u smislu predmeta tako i u smislu simbola. Gotovo je svaki predmet koji je prema Bibliji imao izravan ili neizravan doticaj s Isusom Kristom kasnije postao tema legendi i nerijetko su se takvim predmetima pripisivala čarobna svojstva. Neki od takvi predmeta su Pravi križ (to jest, drvo Pravog Križa), Longinovo koplje, Torinsko platno i Veronikin rubac. Međutim, upravo se oko kaleža iz kojeg je Isus pio na Posljednjoj večeri razvio razgranat sustav legendi, čineći ovaj predmet „izgubljenim blagom“ za kojim se traga već stoljećima, a koji se u literaturi najčešće naziva Sveti Gral. Najraširenija legenda o Gralu jest ona da je po Isusovoj smrti Josip iz Arimateje u njega skupio njegovu krv (koja je tekla iz rane na boku nanesene kopljem) te ga odnio u Rim. Iz Rima ga je sveti Lovrinac odnio u Španjolsku, gdje je nakon stoljeća premještanja, dospio u crkvu u Valenciji gdje se štovao pod imenom *Santo Caliz*, a i danas se tamo nalazi. U drugoj se verziji kalež s Posljednje večere našao u Britaniji, i to u Avalonu, mističnom otoku iz arturijanskih legendi, pa se i sama legenda o Gralu u tom pravcu „pomiješala“ s onom o kralju Arturu. U svjetskoj se književnosti pojam Svetog Grala prvi put javlja u nedovršenom romanu Chrétiena de Troyesa pod naslovom *Conte del Graal* (12. stoljeće) koji se tematski može nazvati arturijanskom legendom, a prati putovanje Percivala, mladog viteza, koji spletom okolnosti sudjeluje u čudnovatoj večeri kod Kralja Ribara na kojoj se pojavljuju dva legendarna predmeta: koplje koje krvari (Longinovo koplje) i raskošno ukrašena posuda koja ima moć ozdravljenja bolesnih (gral). Chrétien se također pripisuje da je prvi upotrijebio riječ Graal.⁴¹⁸

Chevalier navodi da se legende prepletene oko Svetog Grala mogu povezati s prije spomenutim Dagdinim kotlom i drugim magičnim predmetom Tuatha de Danadana – pogibeljnim kopljem koje ubija ako nije uronjeno u kotao pun krvi, što se izvodi paralelom Grala i Longinovog koplja, kojim je rimski vojnik probio Kristov bok iz kojeg su potekle krv i voda. Osim u književnim djelima, kalež je čest motiv u slikarstvu, a njegove magične osobine, ili magične osobine napitka koji se u njem miješa, ukorijenile su se u simboličkom imaginariju od srednjovjekovlja naovamo. Tako je kalež ili kupa jedan od boja u tarotu – dio tzv. malih arkana, koje služe kao igraće karte, a koje su u početku predstavljale svećenički stalež. Na slikama koje predstavljaju Kralja, kraljicu, viteza i paža pehara često je prikazan

⁴¹⁸ G. Morgan, *Holy Grail*, 41.

pehar pun crvene tekućine (npr. u marsejskom tarotu) – što aludira na vino, koje pak transsupstancijacijom postaje krv Kristova, dakle, napitak u tim peharima zacijelo ima magične osobine. Na tarot kartama Oswalda Writtha, okultista iz 19. stoljeća, na Velikoj Arkani Čarobnjak prikazan je čovjek koji na stolu ispred sebe ima pliticu, bodež i kalež ispunjen crvenom tekućinom, što se sve može povezati s kršćanskima simbolima – plitica s patenom, bodež s Longinovim kopljem i kalež s euharistijskom kaležom.

U *Priručniku* se kalež spominje šest puta, od toga tri na prvoj sačuvanoj stranici (28r 16, 18 i 23) te na sljedećoj, 28v stranici dva puta (7 i 13) i jednom na 38v (15). Na grafijskoj razini zanimljivost predstavlja dosljedno ispisivanje riječi u svim primjerima sa štapićem na kraju riječi: kaležb. Kao što smo već naveli pri opisu grafije, kao ostatci starih poluglasa javljaju se štapić i apostrof, s tim da se u *Priručniku* u dvostruko većem broju javlja apostrof, te da se slobodno izmjenjuju posebice na kraju riječi. Čini se pak da takva „sloboda“ nije primijenjena na riječ kaležb koja uvijek dolazi napisana sa štapićem, dosljednost koja pak nije primjenjiva i na druge riječi.⁴¹⁹ Mišljenja smo da pisar ovakvim načinom pisanja riječi kalež ukazuje na važnost njegove funkcije u obredu, iako se ona izričito ne objašnjava u samom tekstu.

Naime, i sam je oblik grafema štapića, već pojašnjen u samom nazivu, a to je vertikalno položena crtica u visini ostalih grafema, povezljiv s uspravnim položajem kaleža koji u sebi nosi magičnu tekućinu. Simbolika štapa višestruka je: može se tumačiti kao čarobno oružje, oslonac pri hodanju i os svijeta.⁴²⁰ Bibliji nije nepoznat ovaj simbol posebice u Starom zavjetu, gdje Mojsije pretvorbom svojeg štapa u zmiju pa ponovnom pretvorbom u štap faraonu dokazuje nadmoćnost hebrejskog boga (Izl 7, 8-12), dok postoje i tumačenja ovog čina kao alkemijskog „solve et coagula“, pretvorbe putem rastvorbe.⁴²¹ Takav se alkemijski postupak vrlo lako može povezati s onime koji prethodi samoj pretvorbi – voda i vino, najprije rastavljeni u dva zasebna elementa, u kaležu se miješaju i pretvaraju u krv Božju. Mojsije će još jednom upravo štapom donijeti spas hebrejskom narodu na putovanju u obećanu zemlju Kanaan – udarit će njim o stijenu iz koje će u pustinji poteći spasonosna

⁴¹⁹ Primjerice, neke od riječi koje se pišu katkad s apostrofom, a katkad s štapićem na kraju riječi su *pop*, *razum*, glagoli *moći* i *imati* u trećem licu jednine prezenta, pridjev *sveti* itd.

⁴²⁰ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. štap.

⁴²¹ Isto, navodi se ovo tumačenje u autora Titusa Burckhardta iz njegova djela *Art and thought* (Londres, 1947.),

voda, čime sam štap postaje simbolom plodnosti i preporoda, koji i sami kršćani doživljavaju primanjem u sebe božje krvi i tijela.

Nositelj štapa ili štapića preko njega može zadobiti i moć i sposobnost vidovitosti – umijeće predskazivanja budućnosti pomoću malih štapova (palomantika) bilo je zastupljeno na Istoku, ali i u starih Germana, a ti su štapići bili načinjeni od grančica stabla, s kojim smo već prije povezali sam oblik kaleža. Kao što se u kaležu odvija pretvorba, tj. prizivanje i utjelovljenje božanstva, štap „na ljudskom planu odgovara uporabi prsta Božjeg. Dovoljno je da Bog nešto takne, pa da tome dade oblik ili stvori.“⁴²² Dakle, štap i kalež mogu se višestruko simbolički povezati, čega je vjerujemo pisar, makar u tragovima, bio svjestan kad je u *Priručniku* upravo riječ kalež odlučio pisati u svim primjerima sa štapićem.

Drugi predmet koji sudjeluje u pretvorbi, a koji smo dosada pomalo zapostavili, jest sam kruh koji njome postaje tijelo Božje. U današnjoj katoličkoj praksi zatupljena je pričest pod samo jednom prilikom, prilikom kruha, kao što smo već naveli, a koja nije bila na snazi i u vrijeme pisanja *Priručnika*. I pretvorba kruha u tijelo Božje ima svoj put, tj. odvija se unutar obreda, tj. forme, dok je materija, sama hostija, sačinjena od brašna i vode. Dakle, voda sudjeluje i u ovoj pretvorbi i sama kao pretvorbeni element: tek će se njezinim miješanjem s brašnom dobiti tvar koja može dalje postati Božje tijelo.

Posebitost pravljenja kruha koji će dalje sudjelovati u euharistijskom obredu jest u tome što on mora biti *prisanb, a ne kvasan'* (28r 10 – 11), a odsutnost kvasca označava „čistoću i žrtvu“.⁴²³ Beskvasan kruh u sebi sadrži i asocijaciju na žurbu kojom su Izraelci pripremali posljednji obrok prije bijega iz Egipta pod Mojsijevim vodstvom, pa tako postaje simbolom novog početka, novog života. I uopće se u starozavjetnoj tradiciji, tj. židovstvu beskvasni kruh upotrebljavao u obredima koji u svojoj suštini imaju smisao novog početka poput posvete novih svećenika, proslavi Blagdane sedmica te prije nove žetve ječma.⁴²⁴ Kruh, kao prvotni simbol života i zajedništva, u Novom zavjetu postaje izravnim simbolom Boga – i prije no što će na Posljednjoj večeri Krist lomljenjem kruha ustanoviti obred euharistije, nahranit će mnoštvo koje ga prati magičnim umnožavanjem dva kruha, nakon čega će u besjedi u Karfanaumu poručiti učenicima „Ja sam kruh života. Tko dolazi k meni,

⁴²² J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. štapić.

⁴²³ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. kruh.

⁴²⁴ Đurica Pardon. „Kruh naš svagdašnji. Antropologija hrane i blagovanja – polazište za shvaćanje liturgijskih simbola u slavlju sakramenta euharistije“. *Diacovensia* 21(2013.)1: 172.

neće ogladnjeti; tko vjeruje u mene, neće ožednjeti nikada.“ (Iv 6, 34). Pri posveti kruha i vina u euharistiji upravo pretvorbom kruh postaje tijelo Kristovo čijom konzumacijom vjernici postaju sličniji samom Bogu, a „time je starozavjetna i općeljudska simbolika kruha, kao izvora života, dobila novo značenje. Krist je izvor života“.⁴²⁵ Spomenimo još i to da je još uvijek otvoreno pitanje je li Isus na Posljednjoj večeri koristio kruh s kvascem ili bez njega: „History does not establish conclusively what the practice of the Apostles and their successors was, but it may be asserted with some probability that they made use of whatever bread was at hand, whether azymous or fermented“⁴²⁶ te su se na različitim prostorima razvili različiti običaji koji su postupno prelazili u tradiciju – Istočna crkva danas koristi kvasni kruh, a Zapadna beskvasni, iako su obje do 11. stoljeća koristile kvasni. Čini se da je upotrebi beskvasnog kruha, bez obzira na njegova simbolička značenja, kumovala i praktičnost jer se beskvasni kruh, radi teže kvarljivosti, mogao upotrebljavati duže vremena.⁴²⁷

Sukladno tome, u obredu transformiran kruh više se ne naziva kruhom, već različitim sintagmama u kojima je osnovna riječ „tijelo“, a koja se dalje nadograđuje raznim epitetima od kojih svi nose u sebi oznaku svetog ili božanskog. Najčešće se u *Priručniku* koriste sintagme *têlo is(u)h(r̂sto)vo/h(r̂sto)vo* i *têlo b(o)žie*, u sedam primjera svaka, dok se po jednom javljaju s pridodanim epitetom „sveto“, a u jednom je primjeru prisutna i sintagma *s(ve)to têlo*. U dva se pak primjera leksem *têlo* u značenju posvećenog kruha javlja bez daljnjih identifikatora, no iz neposrednog tekstualnog konteksta jasno je da se radi upravo o „božjem“, „Isusovom“ ili „svetom“ tijelu – u prvom slučaju navodi se *Estže s(ve)to narejen'e prikr'čenie č(lovêčas)koe k b(og)u v neže s(i)n̂b b(o)ži prime narod' n(a)šb stvori se edin' s nami onemže gl(agola)t se em'manuel' to e(stb) sn(a)mi b(og)b Vzneset' narod' našb va onom̂ eže mi priemlemo t(ê)lo i kr'v' ego stvoreni es'mo v' edino š' nim (37r 20 – 26)*, a u drugom u izravnom citatu iz Biblije: *Pop' bê egda priêt' hl(e)b̂ hv(a)lu vzdav̂ bl(agslo)vi i prelomi i da učen(i)k(o)m̂ reki Se e(stb) t(ê)lo moe (45v 21 – 23)*.

„Pobožanstvljeni“ kruh prisutan je dakle u mnogo primjera u *Priručniku*, ali se načini njegove pripreme iznose tek u dva navrata: u gore navedenom citatu u beskvasnom kruhu na

⁴²⁵ Isto, 173.

⁴²⁶ *Catholic Encyclopedia*, s. v. Liturgical Use of Bread <http://www.newadvent.org/cathen/02749a.htm> (3. 1. 2107.)

⁴²⁷ D. Pardon, „Kruh naš svagdašnji. Antropologija hrane i blagovanja – polazište za shvaćanje liturgijskih simbola u slavlju sakramenta euharistije“, 174.

koji se nastavlja navod o samom brašnu od kojeg treba biti napravljen: *o' čiste p'šenice muka ne drugoga žita* (28r 11 – 12). Međutim, vrsta žitarica od koje se treba spraviti obredni kruh također nije određena kanonom, već „upotreba isključivo pšeničnoga brašna kao materije za izradu euharistijskoga kruha plod je antropoloških elemenata u simbolici hrane koje je tijekom razvoja Crkve poprimio“.⁴²⁸ Simboličko značenje pšenice tako se miješa s onim njezina najvrjednijeg produkta, kruha, u mnogim kulturama pa ona predstavlja osnovnu hranu, ali i hranu besmrtnosti.⁴²⁹

Svi ostali predmeti koji se koriste u obredima također u sebi nose više značenja, to jest u svojoj su biti simboli. Kao ni kod drugih navoda, ni za jedan od oltarnih predmeta neće u *Priručniku* biti dano objašnjenje ni o njegovoj funkciji ni o njegovu značenju, što pak dovodi do zaključka da su njihova, pogotovo simbolička značenja usađena u svijest čitatelja.

Na primjer, u vrlo šturom navodu o izgledu oltara naglašava se da ima *oće b(i)ti ploča o' kamika, a ne o' dr(b)va* (28v 4 – 5), za što je moguće da ne izražava neka bitna simbolička značenja ovih materijala – odredba da mogu biti posvećeni samo oltari čija je ploča kamena potječe iz 517. godine, tj. Sabora u Epau, vjerojatno potaknuta nekim ranijim događajima u kojima su do tad korištene drvene oltarne ploče stradavale u požarima ili drugim nesrećama, ali i praktičnošću – kamen je mnogo dugovječniji materijal od drva.⁴³⁰

Ipak, prisutna je određena simbolika u kamenu koji tvori oltarnu ploču jer su prvi kameni oltari bili oni koji su zapravo bili grobnice mučenika još iz ranokršćanskih vremena (primjerice odluka sv. Ambrozija da tijela sv. Gervazija i Protazija pokopa u baziliku u koju je i sam htio biti pokopan).⁴³¹ Time se oni koji su život žrtvovali za vjeru pokapaju ispod mjesta na kojem se svaki dan slavi Isusova žrtva, a čime se sam oltar dovodi u vezu s Isusovim grobom te njegovom pobjedom nad smrću. Sam kamen, kao vrlo postojan materijal, bez obzira na vremenske uvjete u kojima se nalazi, odražava besmrtnost kako Isusa koji je pobjednik nad smrću tako i ostalih svetaca pokopanih pod njime preko molitava i zaziva vjernika. Slično će biti istaknuto i u *Priručniku*: *Samiže vēr'ni pokopati se imaû v cr(b)kvi i*

⁴²⁸ Isto.

⁴²⁹ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. pšenica.

⁴³⁰ *Catholic Encyclopedia*, s. v. History of the Christian Altar, <http://www.newadvent.org/cathen/01362a.htm> (3. 1. 2017.)

⁴³¹ Isto.

vcimiteri Da ver'ni mimoiduče i prihodeče molet' se o nihъ i pomoženi budutъ o' otač(a)stva onihъ s(ve)tihъ Onihže cr(ъ)kvah' pogrebaût' se (29v 16 – 21).

Daljnji i također šturi podatci o izgledu samog oltara bit će dani u sljedeća dva navoda: *tel(e)snik iže ima belъ bez' niedinogo čr'vleniê I ima b(i)ti vse običajnoe kaležъ pameren't'* (28v 5 – 7) te *ol'tar' imêi ob'rusъ* (28v 13). Rečeni *tel(e)snik* jest komad platna koji se postavlja na oltarnik (stolnjak), a tu je da bi se kod posvećivanja kruha sačuvala i najmanja mrvica koja može bitno ispadne. Budući da ima izravan dodir s posvećenim kruhom, u srednjem je vijeku bilo prošireno vjerovanje da ima ozdravljujuće moći, a i smatralo se da štiti od požara.⁴³² I hrvatski (tjelesnik) i latinski („corporale“, u nas korporal) naziv ovog predmeta izvedenice su od osnovne riječi „tijelo“ upravo zato jer se na njega polaže posvećena hostija i kalež, a i u imenu se odražava njezina simbolika: tjelesnik je simbol platna u koje je bilo umotano Isusovo tijelo nakon skidanja s križa.

Daljnja simbolika tjelesnika naglašava se odredbom o njegovoj boji: *belъ bez' niedinogo čr'vleniê* (28v 7) u kojoj se u kontrast odvođe dvije osnovne boje spektra, bijela i crvena. Kako navodi Šaško, „u visokom srednjem vijeku govor boja postaje sve naglašenijim. Ono što puk više ne razumije, zbog latinskog jezika i razvojnog puta obreda, pokušava se pronaći vizualnim putem“,⁴³³ a papa Inocent III. (1160. ili 1161. – 1216.) u svom će djelu *De sacro altaris mysterio* navesti pet boja koje su se koristile u tadašnjoj liturgiji (bijela, crvena, zelena, crna i ljubičasta). Bijela bolja svoju simboliku naravno vuče iz Biblije i predstavlja bolju „radosti te neposredno uvodi u asocijacije čistoće, slavlja i svjetla“,⁴³⁴ a teološki se povezuje s sljedećim scenama: Isusove halje dok je propovijedao na gori postaju jarko bijele (Mk 9, 3, Lk 9, 29, Mt 7, 12), anđeo koji dočekuje Mariju i Mariju Magdalenu na Isusovu grobu odjeven je u bijelo (Mt 28, 3). Crvena je boja pak topla boja, a one uopće „imaju stimulativnu i nadražujuću moć“,⁴³⁵ a povezana je i s krvlju pa se crveno liturgijsko ruho koristi u misnim obredima za apostole i mučenike te svetkovine svete krvi Gospodinove.⁴³⁶

⁴³² I. Šaško, *Per signa sensibilia: liturgijski simbolički govor*, 425.

⁴³³ Isto, 501.

⁴³⁴ Isto, 426.

⁴³⁵ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. boja.

⁴³⁶ I. Šaško, *Per signa sensibilia: liturgijski simbolički govor*, 503, vidi i:
<http://tradicionalnamisa.com/liturgijska-ruho/> (4. 1. 2017.)

Još jedan biblijski citat može se dovesti u vezu s kontrastom bijelo – crveno: „Budu li vam grijesi kao grimiz, pobijeljet će poput snijega; kao purpur budu li crveni, postat će kao vuna“ (Iz 1, 18), što crvenu boju dovodi u vezu s grijehom,⁴³⁷ a bijelu s odrješenjem grijeha. Tjelesnik treba dakle biti bijel jer ta bjelina simbolizira čistoću, a samo čista tkanina može biti upotrijebljena za sakupljanje najsvetije materije – posvećenog kruha koji pretvorbom postaje tijelo Božje.

Ni liturgijska pak odjeća neće se u *Priručniku* podrobnije nabrajati niti opisivati; tek se u tri navoda može nešto više iščitati o njoj. U prvom navodu *Pop' vazda imêi š'tolu našii kada kr'sti* (31v 15 – 16) naređuje se nošenje štole pri krštenju, tkanine koja ima oblik šala, a nosi se oko vrata i krajevi joj padaju preko ramena na prsa svećenika. Čini se da se razvila iz tkanine (pod nazivom *orarium*) „koju su oko vrata nosile ugledne osobe određenog stupnja na društvenoj ljestvici“, a kasnije, unutar kršćanstva, koristi se najprije kao oznakom propovjednika, a zatim i drugih crkvenih službenika, ovisno o njihovu redu, a razlike načina nošenja štole kroz srednji vijek različite su u različitim zemljama.⁴³⁸ Štola je dakle svojevrsni predmet za identifikaciju svećenika, a danas „osim u euharistiji, rabi se i u slavlju drugih sakramenata i blagoslovina (sakramentalna) i svaki put kada svećenik ima neposredan dodir s euharistijom“.⁴³⁹ U Garofala će se primjerice dati simboličko tumačenje štole kao konopa ili lanca kojim je bio vezan Isus – „Zlamenue oni konop ili verugu kon Zudiji bihu svezali Isusa“.⁴⁴⁰ Da je odjeća svećenika snažan vizualni identifikator, autor *Priručnika* naglašava i u navodu: *oče imъ e(stъ) dostoino nositi sviti spodob'ne redovnikomъ da ne bude sab'lazan' v pročih'* (41r 14 – 16) u kojem se jasno vidi da izgled svećenika/redovnika mora biti drugačiji od *pročih'*, a to se postiže odjećom.

⁴³⁷ I. Šaško, *Per signa sensibilia: liturgijski simbolički govor*, 205 – običaj da, kada papa moli za odrješenje grijeha nekoga pokojnika, nosi crveni pluvijal.

⁴³⁸ „In the ninth and tenth centuries in the Frankish Empire the priests were commanded to wear the stole constantly as a badge of their calling, especially when on a journey. In Spain and Gaul in the pre-Carolingian period, the deacons wore the stole over the tunic like the Greeks; in Southern Italy this practice was continued until at least the thirteenth century; at Milan the stole is still worn over the dalmatic.“ *Catholic Encyclopedia*, s. v. Stole <http://www.newadvent.org/cathen/14301a.htm> (5. 1. 2017.)

⁴³⁹ I. Šaško, *Per signa sensibilia: liturgijski simbolički govor*, 471.

⁴⁴⁰ S. Sambunjak, *Libar glagoljaša don Antona od Silbe*, 20v 24.

Još je jedan vizualni identifikator svećenstva naveden kao ključan u *Priručniku*: tonzura. Običaj šišanja tjemena ili čitave glave u znak izdvajanja iz puka i predavanja božanstvu u kršćanskom svijetu potječe iz kraja 7. stoljeća, iako je u antici bio znakom robova. Da vuče korijene upravo iz tog načina identifikacije osobe odražava i njezina definicija kao simbola vjerske poniznosti i posvećenja. Osim toga, tonzura se kao simbol poniznosti povezuje s trnovom krunom kojom je bio „okrunjen“ Isus za vrijeme njegove muke, raspeća i smrti. Tonzura će se tako u *Priručniku* nazivati *okrugal' strig'* (41r 9), ali i *ostrǫgan'e gl(a)vi i kruna ku ima na gl(a)vê* (41v 2 – 3). Daljnji je opis tonzure u *Priručniku* vrlo zanimljiv: *v' obr(a)zъ c(êsa)r(b)stva êk(o) vidit' se v h(val)ê i k(a)ko se sk(a)zue v' žrêbê obranago zlata ko ima cr(b)kavъ* (41v 3 – 5). Prema nekim autorima, tonzura se zbog svog kružnog oblika povezuje s savršenošću kojoj svaki klerik mora težiti – ovdje je naglašen oblik kruga kao simbol savršenstva koji su Židovi preuzeli od Egipćana, a koji se može naći primjerice kod Kovčega Saveza koji je okovan zlatnim ždrijebom.⁴⁴¹ U zlato je odjevena i kraljeva kći u psalmu 45 (Kraljevska svadbena pjesma) koja ide svom zaručniku; kralj i njegova zaručnica tumače se kao Krist i njegova Crkva. Ovdje se moguće i tonzura povezuje sa zlatom zbog njegova sjaja – raspoznatljivost zlata upravo prema njegovoj mogućnosti odražavanja svjetla može se povezati i s raspoznatljivošću tonzure kao znaka pripadnosti svećeničkom staležu. Ujedno, tonzuru se može dovesti i u vezu s svetačkim aureolama „jer ima oblik krune“ – naglašeno i u citatu iz *Priručnika* – te „iskazuje njihov isključivi poziv za duhovno i otvorenost duše“.⁴⁴²

Moguće je također da je ovaj navod sintetiziran citat iz literature, tako je upravo za poveznicu tonzure i zlata znakovit onaj svetog Germana I., patrijarha Konstantinopola (oko 634. – 733. ili 740.), koji kaže: „The double crown inscribed on the head of the priest through tonsure represents the precious head of the chief-apostle Peter. When he was sent out in the teaching and preaching of the Lord, his head was shaved by those who did not believe his word, as if in mockery. The Teacher Christ blessed this head, changed dishonor into honor, ridicule into praise. He placed on it a crown made not of precious stones, but one which shines more than gold, topaz, or precious stone—with the stone and rock of faith. Peter, the

⁴⁴¹ Bernard Picart, Jean Frédéric Bernard. *The Religious Ceremonies and Customs of the Several Nations of the Known World: The ceremonies of the Roman Catholics* (London: 1731): 125, preuzeto s https://books.google.hr/books/about/The_Religious_Ceremonies_and_Customs_of.html?id=pGlZAAAAYAAJ&redir_esc=y

⁴⁴² J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. aureola.

most-holy, the summit, beauty, and crown of the twelve stones, which are the apostles, is the hierarch of Christ."⁴⁴³

Pri opisu sakramenta krštenja, odmah nakon odredbe o nošenju štole, navodi se i da svećenik *imêi sveću važbženu da po narejeniu s(vê)tlosti prikazet's(vê)tl(o)st. Ona êže prosvêcaet' vsakogo č(lovê)ka greduč(a)go v mir' sa* (31v 16 – 19). Simbolika je u ovom navodu sadržana na više razina koje se značenjski nadograđuju jedna na drugu. Ponajprije se radi o predmetnoj simbolici: upaljena svijeća u sebi nosi simboliku svjetlosti i simboliku vatre – a simbolika jednog od prirodnih elemenata sveprisutna je u gotovo svim religijama, pa tako i u kršćanstvu. Simbol vatre raširen je u Svetom pismu, često kao kanalizator Božjih objava, primjerice Bog i s Abrahamom i s Mojsijem razgovara kroz vatru, kao vatreni stup noću osvjetljuje put Izraelcima pri bijegu iz Egipta, dok se u Novom zavjetu krštenje povezuje s ognjem u Evanđelju po Mateju (Mt 3, 11). Pročišćavajuća moć vatre izražena je u još jednom navodu iz *Priručnika*, gdje se uz šture opise oltara govori sljedeće: *I vse rêči o' ol'tara v kih' se sveçuet' imaû se s(ve)titi i bl(agoslo)v(i)ti b(i)sk(u)pomъ Ke položene b(u)du vele vet'he saž'gut'e i popelъ o' nihъ v mêsto čisto vrъženъ budi* (28v 8 – 12). Vatra dakle ima svojstva i pročišćavanja i osvjetljavanja – što se na osobit način, kroz krsnu svijeću, ostvaruje pri sakramentu krštenja, i samog nazvanog *narejenie s(vê)tlosti*.

U sakramentu krštenja spajaju se dva simbola sličnog značenja: i voda i vatra pročišćuju, međutim ovdje se za vatru naglašava da prosvjetljuje – to jest, krsna svijeća označava novo svjetlo, samog Krista koji razbija tamu Istočnog grijeha i uvodi krštenika u Božju milost, pod okrilje Božje svjetlosti: *Ona êže prosvêcaet' vsakogo č(lovê)ka greduč(a)go v mir' sa*. Tako se u ovom navodu gradacijski gomilaju pojmovi istog simboličkog značenja: upaljena svijeća, krštenje kao sakrament svjetlosti i prosvjetljenje Čovjeka.

Još jedan simbol čovjekova prosvjetljenja zatupljen je u *Priručniku* na nekoliko mjesta – knjiga. U dva od pet navoda izravno se spominje kao izvor dogmi i pravila Crkve – kao uvod govora o sakramentu pokore te pri pojašnjenju novih odredbi o prokletima,⁴⁴⁴ pa se

⁴⁴³ *St. Germanus of Constantinople on the Divine Liturgy* (Translation, Introduction and Commentary).

(Crestwood, New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1984.): 56 – 106.

http://www.ldysinger.com/@texts/0720_germanus/02_div-liturgy.htm (4. 1. 2017).

⁴⁴⁴ *O' pokore mnoga su v knjigah' s(ve)tih' o' s(ve)tihъ o(ta)cb v pis'mêhъ i o' učitelъ nahodi se* (32v 16 – 18) i *Dan(a)sъ zar(e)čeni priemlût' se koliko godê novo e(stb) o' s(ve)te matere cr(ъ)kve po skazaniû šestih' knjig' bonifaciê* (36r 21 – 24).

na njih nećemo detaljnije obazirati, s obzirom na to da u ovim navodima njihova funkcija nije simbolička, nego konkretna. Za ostala tri navoda valja nam dati dodatna pojašnjenja.

Društveno-povijesni položaj hrvatskog jezika i narodnih jezika uopće u liturgiji predmet je proučavanja mnogih studija, a za slavenske narode svoje početke ima u vremenu Ćirila i Metoda koji su ujedinili pismo i jezik prevodeći svete knjige na novi književni jezik namijenjen svim Slavenima, koji danas nazivamo staroslavenskim. Pošto je na tadašnjim hrvatskim prostorima pismo glagoljica našla plodno tlo za daljnji razvoj i distribuciju, započinju i borbe za narodni jezik u liturgiji, jezik preko kojega dotadašnji vjernik više nije samo pasivni promatrač s zbog jezične barijere smanjenom razumljivošću svetih obreda. Prekretnicom se u kontekstu hrvatskih društveno-povijesnih i kulturno-vjerskih okolnosti smatra dopuštenje pape Inocent IV. 1248. senjskom biskupu Filipu za uporabu liturgijskih knjiga pisanih glagoljicom na narodnom jeziku u senjskoj katedrali i na širem hrvatskom području. Čemu onda u jednom petnaestostoljetnom *Priručniku* navod: *Aće nêki popъ ne umê po knizê kimъ êzikomъ govoriti umê têmbъ govori ne udi s(ve)tomu narejen'û* (30v 5 – 8)?

Ovdje se najprije moramo zadržati na značenju same rečenice koja jasno govori o tome da se obredi podjele sakramenata mogu izgovarati ne na bilo kojem jeziku, već na onom koji svećenik *umê*. Koji bi to jezik mogao biti? Autor ne daje precizan odgovor, ali sintagmom *po knizê* nagovješćuje da se radi o jeziku knjiga, tj. učenom jeziku. Iako u 15. stoljeću cvjeta književnost na hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku i jaka je prevodilačka djelatnost, latinski jezik, kao službeni jezik Katoličke crkve, još uvijek je u prisutan u liturgiji. Navod iz *Priručnika* sugerira upravo takvu, jezično podvojenju stvarnost glagoljaša: morali su, u prepisivačke svrhe, dobro znati trenutni hrvatski jezik i, u prevodilačke svrhe, latinski jezik, međutim „Od 10. do 16. stoljeća sigurno kod nas nije moglo biti organizirano učilište ni za svećenike latinskog a ni slavenskog-hrvatskog bogoslužja, osim u redovničkim zajednicama, ali zasigurno su zato đaci, žakni, učili kod sposobnijih i uglednijih glagoljaša“, kako tvrdi Bratulić.⁴⁴⁵ No, kolika je bila vrijednost hrvatskim jezikom napisane knjige svjedoče i otkrića oporuka svećenika koji svoje obrednike često ostavljaju mlađim kolegama ili obitelji.⁴⁴⁶ Čini se da je jezik *po knizê* jezik svetih knjiga, u tom razdoblju hrvatski crkvenoslavenski jezik, pa prema tome zaključujemo da se autor u ovom navodu dotiče upravo njega. Pri tome izrečena stanovita liberalnost prema uporabi jezika koji svećenik *umê*

⁴⁴⁵ Josip Bratulić, „Školovanje i obrazovanje glagoljaša“, *Senjski zbornik 41* (2014.): 462.

⁴⁴⁶ P. Runje, *Školovanje glagoljaša i drugi njegovi radovi*.

zasigurno je i odraz i samog vremena nastanka teksta, a koje smo prije identificirali kao vrijeme kada je u sve većoj mjeri zastupljeno miješanje starijeg i mlađeg, govornog jezika, stanja koje je zatečeno i u jeziku samog *Priručnika*.

Prema vjernicima i njihovim zaduženjima usmjeren je navod *Naučiže pop' svoje svoičane eže dl'žni sut' umêti iže knigi ne umijut'* (36v 14 – 16), iznesen u kontekstu podjele sakramenta pokore. I ovime se razbija slika svećenika, i svećenstva uopće, kao nadmoćnih djelatelja Božjih darova vjernicima, već se određuje da i oni moraju svojim znanjem sudjelovati u obredima. Ipak, stanovita konfuzija može nastati kada se pokuša odgonetnuti koje su to „knjige“ koje vjernik mora znati, a proizlazi iz samog dijakronijski promjenjivog značenja riječi „knjiga“. Naime, u *ARj* navedena su mnoga značenja riječi „knjiga“, a prije njihovih opisa stoji na početku natuknice da „po svoj je prilici najstarije značenje: pismo u širem smislu, t. j. napisan list ili komad hartije ili što drugo na čemu se može pisati. U staroslovenskijem knjigama ima i drugo značenje: littera, slovo (...)“.⁴⁴⁷ Ovdje se svakako ne radi o tome da vjernici moraju znati čitati „knjige“, već da ih, kako se i u navodu iznosi, svećenik mora naučiti onome što trebaju znati, dakle svećenik se stavlja u poziciju učitelja, prenositelja znanja puku. Bilo bi preuzetno govoriti o tome kako se ovdje naglašava prosvjetiteljska uloga glagoljaša jer se radi o sakramentu pokore u kojem vjernik sudjeluje ispovijedanjem grijeha i molitvom – a koje mora znati da bi primio odrješenje grijeha. Sličan, ali detaljniji navod stoji u *Ritualu rimskom* Bartola Kašića: *Toli Ispovidnik, po varsti do cegliadetta budde poznatti pokornika, da neumi naucenya parva od Virræ Karstyansæ, ako uzimma vrimena, naucittichiega u kratko clane od Virræ, i inna potrebna za spaffenye; ipokaratichie gnegovvo neumstvo; i nagovorittichiega, da ih u napredak pomgniviye naucij. Tada pokornik Ispovist opchiennu illi Latinski, illi opchiennim yezikom imma recchi, to yest, Konfiteor, i ost. Ispovijdamsfe Gospodinu Boggu sfemoguchiemu, i ostala: illife sluxiti immma naymagne ovezzimi rijcmi; Ispovijdamsfe Boggu sfemoguchiemu, i tebbi Occe*.⁴⁴⁸ U navodu iz *Priručnika* leksem „knjiga“ stoji dakle za molitvu, tj. ispovijest vjere i molitvu kajanja koje vjernik mora znati, tj. naučiti od svog župnika.

Predmetna simbolika u *Priručniku* definirana je funkcionalnošću – zatupljeni su tako predmeti koji su vezani uz obred, oni koji služe kao vizualni identifikatori svećenikove uloge u obredu ili u njegovoj djelatnosti uopće te oni koji sudjeluju u prosvjetljenju čovjeka. Za sve

⁴⁴⁷ *ARj*, s. v. kníga

⁴⁴⁸ B. Kašić, *Ritual rimski*, 51 – 52.

predmete simboličkog značenja također se, kao ni kod tekućina, neće dati izravno pojašnjenje, no vidljivo je, posebice u slučaju kaleža, da njihova tumačenja mogu sezati vremenski i tradicijski iz pretkršćanskih kultura. Kršćanstvo dakle u krug svoje predmetne simbolizacije unosi otprije poznate simbole koje prilagođava vlastitim potrebama, ali su ti simbolički predmeti u vremenu pisanja *Priručnika* postali dijelom onoga što Jung naziva „kolektivnim nesvjesnim“, a njihova značenja nemoguće je odvojiti od njihove egzistencijalne pratnje, tj. kršćanstva.

4.3.3. Simbolika dijelova tijela, gesti i položaja

Čovjekovo tijelo jest prema judeokršćanskim učenjima „hram Božji“ i „prebivalište Duha svetoga“, ali se često naglašava i njegova oprečnost prema pojmu „duha“. Tako se „u Starom zavjetu tijelo (...), nasuprot duhu, predstavlja u svojoj krhkosti i prolaznosti“, a „čovjek je razapet između puti i duha, rastrgan dvostrukom čežnjom koja ga pokreće“, čime tijelo postaje „neprijateljem duše“. ⁴⁴⁹ Na tom tragu bit će i sljedeći navodi iz *Priručnika*: *Vek'saže délaût' se v nemь véra o' pameti neže priêtie črêva* (37r 15 – 17) – radi se o sakramentu euharistije gdje se jasno iskazuje da je za njegovo razumijevanje potrebna vjera, a ne materijalno zadovoljenje tijela (*priêtie črêva*). Slično će se naglasiti pri osudi onodobnih liječnika koji liječe tijelo, ali ne i dušu – *Vek'saže š'koda e(stь) o' pogibéli ed'ne d(u)še neže li o' tisuče telêsь semr'ti* (33r 26 – 27). Time se donosi kontrast čovjekove egzistencije uopće: duša i tijelo. Kako je pak tijelo prebivalište duše, načini za njegovo pročišćenje preduvjet su čistoći same duše, to jest: „Čovjek koji je duhovan, i koji se svojim tijelom služi na duhovni način, dostojan je da vidi kako pokoravanje njegova tijela postaje prirodno i spontano“. ⁴⁵⁰

Već smo govorili o glavi i simboličkom značenju pomazanja čela i tjemena, kao i tonzuri, jasnom znaku pripadnika svećenstva, te blagoslovu koji se „izlijeva“ na glavu mladenaca na vjenčanju. Ovdje ćemo se dalje osvrnuti na sam obred efata kojim se posvećuju dijelovi glave i njegovo značenje u kontekstu pročišćenja tijela, tj. pripreme tijela za primanje Božje milosti.

Dakle, obred efata izvodi se unutar obreda podjele sakramenta krštenja, a svećenik kombinacijom dodirivanja i drugih radnji posvećuje glavu, prsa i leđa krštenika. I pri samom, ovako pojednostavljenom opisu ovog obreda vidi se da su njime primarno obuhvaćeni

⁴⁴⁹ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. tijelo.

⁴⁵⁰ Isto.

dijelovi tijela koji „čuvaju“ najvažnije čovjekove organe – mozak i srce. Krštenje dakle nudi pristupniku sveobuhvatno spasenje putem „pročišćavanja“ ključnih mjesta na glavi i tijelu, uz korištenje simboličkih radnji.

Utemeljenje obreda efata izvodi se iz Isusova ozdravljenja gluhog mucavca: „Donesu mu nekoga gluhog mucavca pa ga zamole da stavi na nj ruku. On ga uzme nasamo od mnoštva, utisne svoje prste u njegove uši, zatim pljune i dotakne se njegova jezika. Upravi pogled u nebo, uzdahne i kaže mu: »Effata!« – to će reći: »Otvori se!« I odmah mu se otvoriše uši i razdriješ i spona jezika te stade govoriti razgovijetno.“⁴⁵¹ O ovom će se obredu u *Priručniku* govoriti preko cijele jedne stranice (43v) i potanko će se objasniti svi pokreti i geste koji u njemu sudjeluju. Iznenađuje detaljnost kojom autor opisuje ovaj obred, a koja nije pak svojstvena drugim opisima obreda ili simbola. Ipak, takva je temeljitost opravdana uvodnim riječima pri opisu sakramenta krštenja gdje stoji da je *red' pr'vi o' redov' i veći vs(ê)h̄b i potreb'nêi* (30r 12 – 13).

Ponajprije *pop' puh'net' na l(i)ce otročete v' obr(a)z' križa da pro služ'bu popovu i o' s(veta)go d(u)ha o'stupit' i pobig'net' d(u)h̄b nečisti* (43r 26 – 43v 3). Trostrukim puhanjem u lice djeteta koje se krsti, dakle, izgoni se zao duh, tj. Sotona, i pravi mjesto Svetom duhu. Premda su simbolička tumačenja daha većinom okupljena oko njegova značenja kao „prauzroka života“,⁴⁵² njegova egzorcistička namjena, kako je zastupljena u *Priručniku*, svojstvena je magijskim obredima, primjerice Zulu-vračevi „liječe bolesnike pušuci im u uho kroz volovski rog da bi iz njihova tijela istjerali zle duhove“, a s kršćanstvom je povezljiva upravo zbog Božje sposobnosti da dahom stvara, tj. udahnjuje život.⁴⁵³ Dakako, na simboličkom se planu ističe i odredba da puhanje mora biti trostruko, što je pak u *Priručniku* određeno sintagmom *v' obr(a)z' križa*. Simboličkom gestom znamenovanja znakom križa pripadnici kršćanskih crkava izražavaju čin vjere i iskazivanje pripadnosti kršćanstvu, čime ona postaje svojevrsni identifikator za kršćane, a svoje porijeklo vuče iz posljednjeg slova hebrejskog alfabeta tau, tj. križa bez vrha, koji dakle ima tri kraja. Iako se križ simbolički većinom povezuje s brojkom četiri,⁴⁵⁴ ovdje se zapravo misli na trostrukost u značenju

⁴⁵¹ Mk 7, 32-34

⁴⁵² J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. dah.

⁴⁵³ Isto, vidi i u I. Šaško, *Per signa sensibilia: liturgijski simbolički govor*, 173.

⁴⁵⁴ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. križ.

Trojednog Boga – Oca, Sina i Duha svetoga, u ime kojih se znak križa i izvodi, a te se riječi, naglas ili u sebi, i izgovaraju pri činjenju znaka križa.

Svećenik će nakon obrednog puhanja taj znak načiniti i na čelu i na prsima krštenika: *I popuh'nen'i zn(a)m(e)naet' otroče zn(a)m(e)niemь s(veta)go križa êk(o) na čeli t(a)ko i vsr'ci* (43v 3 – 5), ujedinjujući tako opet dva centra čovjekova postojanja: mozak i srce i simbolički određujući da kandidat ima i mislima, tj. razumom, i osjećajima biti Božji borac protiv zla. Da su upravo ta dva znaka jasno upozorenje vragu govori i nastavak gornjeg navoda: *da o' tolê d'êvlь poznaet' svoee semr'ti zn(a)m(e)n'e i znaei o(nь) ego b(i)ti sa sud' i o'lučen' o' nego* (43v 3 – 5), čime znak križa i sam postaje egzorcistički element.

U nastavku obreda glavnu će ulogu imati jedna namirnica: sol. Svećenik nakon znamenovanja čela i prsa kršteniku daje sol, a čemu ona služi lijepo će biti objašnjeno u *Priručniku*: *Potom' se zn(a)m(e)na i paki se zdast' otročeti o' popa v kušen'e o' seli v' usta da m(u)dr(o)stiû o' seli služen' i ne b(u)det' im(ê)ti s'mrada o' bez(a)k(o)niê i da se ne sagn'e čr'v'mi o' grêha* (43v 7 – 12). Prirodna funkcija soli jest mogućnost da održi namirnice svježima, tj. nepokvarljiva je. Ono što bude stavljeno u sol neće istrnuti i, posljedično tome, neće smrdjeti – a oboje je upravo tim riječima navedeno u *Priručniku*, s tim da se ovdje pokvarljivost simbolički odnosi na grešnost i nepoštivanje Božjih zakona, što također simbolički sprječava sol svojim konkretnim svojstvom konzervacije.

U nastavku obreda svećenik će svojom slinom dotaknuti uši i oči pojedinca kako bi se otvorili na slušanje i primanje Boga, o čemu smo već nešto govorili, zatim će pomazati prsa i pleća krštenika svetim uljem. Pomazanje prsa povezano je sa srcem, što će se naglasiti i u *Priručniku*: *Potomže maže olêem' s(ve)timь na prьsêh' da sr'ce tьgda ego potvrđi se vь vêri s(ve)te troice da ostan'ci vraga skrivaûče se zlobi o'tidut' o' nego* (43v 17 – 21). Zanimljivo je kako se ovdje ponavlja doticanje, tj. posvećivanje prsa – prvo se izvodi znakom križa na prsima – a i sam autor naglašava namjenu: *da ostan'ci vraga skrivaûče se zlobi o'tidut' o' nego*. Ovo je možda suptilan znak o samoj čovjekovoj prirodi, tj. nestalnosti proizašloj iz sukoba razuma i osjećaja, stoga se prsa, zapravo simbolički srce, ovdje shvaća upravo onako kako navodi Chevalier: „U srcu se nalazi princip zla, pa je čovjek uvijek u opasnosti da pođe za svojim opakim srcem.“⁴⁵⁵ Dakle, pomazanje prsa i znak križa učinjen na njima također su egzorcistički, tj. pročišćavajući postupci.

⁴⁵⁵ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. srce.

Pomazivanjem leđa krštenik se poziva da *po b(o)žiei m(i)l(o)sti ukrêpit' se na dob'raê dêla tvoriti* (43v 22 – 24), čime se zapravo aludira na leđa kao nosivi stup čovjeka – zato se i često spominju u Bibliji kao simbol teškog zadatka koji je stavljen pred čovjeka. Jer, leđa su ta koja su sposobna nositi teret, a i na leđima je najjednostavnije teret i ponijeti i podnijeti, a ta jednostavna fizička radnja vrhunac svojeg simboličkog značenja dobiva u Novom zavjetu kada Isus na svojim plećima kroz ulice Jeruzalema nosi križ na koji će kasnije biti raspet. Znakovita je i scena kada mu u tom mučnom zadatku u pomoć priskače Šimun Cirenac i nosi križ umjesto njega te tako i sam postaje simbolom dijeljenja teškog tereta, koji se i danas obilježava pri moljenju Križnog puta (peta postaja). U *Priručniku* se također pleća spominju i u kontekstu težine pokore kada se radi o bolesnicima i nemoćnima pa se navodi: *i vijb aće pokor'nikb e(stb) poraženb ili nemoćanb do semr'ti i ne bi moislit' da ne položi pokore t(a)ko teš'ke i tako silne da pokor'nikb vsega ne pusti k(a)ko ûnoša čin: o'vr'že o' pleću što vzvr'hu ramb ponesti ne mozet' stvori ubo ras'tvoren'e* (32v 27 – 33r 5). Pokora, kao čin koji pokajnik mora izvršiti nakon odrješenja grijeha, a kojim pokazuje da neće više grijешiti, ovdje se iskazuje kao teret koji čovjek mora ponijeti na svojim leđima. Znakovit je ovdje i spomen *ûnoše*, tj. mladog čovjeka koji će lako, najvjerojatnije radi svoje nezrelosti i shodno tome manjeg osjećaja odgovornosti, odbaciti pretežak teret sa svojih leđa – zato se i poziva na davanje prikladne, ni prelagane ni preteške pokore. Ovom se poredbom simbolički evocira mladenačka neodgovornost, a u svrhu isticanja pokore kao tereta, tereta koji čovjek nosi na svojim leđima do njezina ispunjenja. S druge strane, dijete koje se krsti pomazivanjem pleća upravo tim činom dobiva potrebnu snagu da izvršava dobra djela – što bi i sama pokora trebala i biti – čin suprotan počinjenu grijehu u kontekstu ispovijedi.

Evolucijski razvoj čovjeka usko je povezan s njegovom sposobnošću da koristi gornje ekstremitete – ruke – a upravo je uporaba raznog oruđa jedan od kriterija prema kojem se rod *homo* u evolucijskim teorijama promatra kao zaseban rod i kojem pripadaju današnji ljudi. Kao opća simbolička značenja koja se pridaju rukama stoje snaga vlasti, pružanje pomoći i zaštite, ali i podjeljivanje pravde – ruka tako stoji kao opći simbol djelovanja.⁴⁵⁶ U kršćanskog liturgiji „uzdignute ruke označuju zazivanje višnje milosti i otvorenost duše Božjim dobroćinstvima“,⁴⁵⁷ no mogu im se pridodati i druga značenja. Simbolika pokreta rukama bogata je u svim kulturama, primjerice u budizmu i hinduizmu se pokretima ruku

⁴⁵⁶ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. ruka.

⁴⁵⁷ Isto.

oblikuju mudre – posebni položaji ruku i prstiju kojima se oblikuje duhovni stav. U kršćanskoj tradiciji podjela blagoslova polaganjem ruku je gesta „vezana uz početke Crkve, gesta ispunjena značenjem u liturgiji Crkve“,⁴⁵⁸ ona je „znak pomoću kojega Bog očituje svoje osobito zajedništvo s čovjekom“.⁴⁵⁹

Podsjetnik na to da svećenici ne smiju zaboraviti blagoslov mladenaca polaganjem ruku i na njegovo pravilno smještanje u obredu sakramenta ženidbe izrečen je u *Priručniku* na ovaj način: *Oneže ne zapuste ruke da niki popovê su uzakonili kada m(i)su pou o' nevêstice po svrâšen'û o' svećen'ê prije neže r(e)čet'se mir g(spod)i n(ov) b* (42r 16 – 19). Ruke su ovdje sredstvo preko kojeg se na mladence spušta Božja milost, a tim obredom sklopljeni bračni savez dolazi pod Božju zaštitu.

Značajna je i simbolika desne ili lijeve ruke pa će na jednom mjestu *Priručniku* bit će istaknuto pružanje desne ruke: *Primet' desnu ruku nevêstičinu v svoû ruku obitu o' riz' s(ve)tih' eže sut' na nem' i vdast'û nevêstacu po gl(agol)û zakn'nomu i s(veta)go zn(a)m(e)n'ê* (42v 10 – 14). Uopće simbolika desnog smjera u Bibliji označava smjer raja; suprotno tome, lijeva označava smjer pakla, a „kršćansko srednjovjekovlje prihvaća predaju prema kojoj je lijeva strana ženska, a desna muška. Prema drevnim predrasudama, budući da je lijeva strana ženska, ona je noćna i sotonska, dok je desna dnevna i božanska“.⁴⁶⁰ Shodno tome, „U tradiciji kršćanskog Zapada desna strana ima aktivno značenje, a lijeva je pasivna. (...) desna je strana blagotvorna, a lijeva zlokobna.“⁴⁶¹ Naglašavanje pružanja upravo desne nevjestine ruke, njezino primanje te predaja ženiku u sebi dakle nosi sva gore navedena simbolička značenja: muškarcu se predaje desna, djelatna i aktivna ruka, koja simbolizira i desno kao mušku stranu. Moglo bi se reći i da upravo ova gesta u sebi nosi i skrivenu mizoginu crtu: ako je desna strana muška – a s time i božanska – naglašavanjem desne ruke kao djelatne zatire se njezina suprotnost, lijeva strana/ruka jer nosi simboliku ženskog, izjednačenog sa sotonskim, kako u gornjem citatu naglašava Chevalier. Na tom tragu naglašeno je da svećenikova ruka mora biti omotana liturgijskim ruhom (*obitu o' riz' s(ve)tih'*) – tumačenje čega ćemo dati prema jednom drugom navodu iz *Priručnika*.

⁴⁵⁸ I. Šaško, *Per signa sensibilia: liturgijski simbolički govor*, 136.

⁴⁵⁹ Isto.

⁴⁶⁰ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. desno (lijevo).

⁴⁶¹ Isto.

Bilo bi svakako pretjerano ustvrditi da je *Priručnik* mizoginijski tekst jer je usmjeren prvenstveno na svećenstvo i njihovu djelatnost, ali se odnosi i na same župljane, tj. svećenikovu interakciju s njima. O ženama se u *Priručniku* govori usputno, i tematski-sadržajno funkcionalno, spominje ih se kada to zahtijeva opis kojeg od sakramenata primjerice pitanje kumova pri krštenju i naravno pri ženidbi. Čak će se u jednom navodu dati za srednjovjekovno doba poprilično liberalan stav, a radi se o ženi koja za vrijeme menstruacije želi ući u crkvu, što autor *Priručnika* dopušta: *Vsaki d(a)nъ aće žena kr'votečeniê bolit aće hoćet' priêtê t(ê)lo b(o)žie ali v cr(ь)k(a)vъ vlêsti za upv(a)n'e ne ima se o'vrêči ni suprotiviti* (30r 2 – 6). Ipak, tzv. Evino nasljeđe, tj. posljedice njezina posizanja za plodom stabla spoznaje i uspješnog nagovora muškarca da i on sagriješi, u judeokršćanskoj je tradiciji ženu učinilo poniženim i nevrijednim bićem, stavljenim na raspolaganje muškarcu te utrlo put mizoginiji, čije ćemo tragove naći i u *Priručniku*, a povezani su prvo sa simbolikom ruku, a kasnije sa ženskim tijelom uopće.

Naime, kada svećenik daje nevjestinu ruku ženiku, on svoju ruku mora umotati u habit, čin koji se može promatrati kao dio rituala, ali i kao svojevrsna zaštita od ženskog dodira. Ovo je potvrđeno u jednom drugom navodu iz *Priručnika*, onom koji se odnosi na ispovijed žena: *ne primi pop' ruke žen'ske meû ruke svoe kako nêci bezum'ni nêkog'da tvoretъ nikakim'že z(a)konom' ne tak'niû da v'sačaski dobro e(stъ) popu ženi ne tak'nuti* (34r 8 – 13). Ovdje se dakle izražava zabrana dodirivanja žena, posebice ruku, što je povezano s bezumljem, a pojačano dvostrukim ponavljanjem glagola „ne taknuti“. Kada se pak to mora učiniti, kao pri podjeli sakramenta vjenčanja, omatanje ruke habitom postaje simbolička zaštita svećenika pred ženskim dodirrom. Dodirivanje ruku povezano je također i s odricanjem od slobode i odricanjem od svoje moći – u kršćanskoj tradiciji to je osobito vidljivo u Isusovim riječima „Oče, u ruke tvoje predajem duh svoj!“ (Lk 23, 46), posljednjim riječima koje izgovara pred smrt.⁴⁶²

Nije samo dodirivanje žene strogo zabranjeno svećenicima, nego je naglašeno kako je ne treba ni gledati: *Pametui oće pop' netoliko posl(i)šaûčъ spovêdi žen'ske ne gledai vlice ee ni oće obrati se vid(ê)ti udi ee zač' dob'ro e i priklad'no da žena v' isp(o)v(ê)di dr'ži niž'ne mêsto a popъ viš'ne da lah'kose i vid(ê)ti ne b(u)du Da potak'neniemъ d'êvlim' prestanet' o' isp(o)v(ê)di skozê sramъ ili pop' da se ne oskvr'nit' za priklad'no pomiš'l(e)nie* (34v 18 – 35r 1). Ovaj navod prethodi gore navedenom o dodirivanju ženskih ruku, a odnosi se dakle na

⁴⁶² J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. ruke (šaka).

gledanje – svećenik ne smije gledati ženino lice ni njezine udove, problem koji se može riješiti vrlo jednostavno – žena na ispovjedi neka sjedi na nižem mjestu, a svećenik na višem. Ovi navodi, o zabrani gledanja pa zatim i dodirivanja žene, vrlo su slični onima iz ženomrzačke pjesme iz *Tkonskog zbornika Ot ljubvi ženske*:

Na nu kada ti pomisliš,
tud se vsemu zlu domisliš;
Kad očima nu pogledaš
napasti se tada podaš.
Š nom kad budeš govoriti,
tada budeš vas goriti.
Kad *ju* rukom ti ustiskaš,
razum zgubiš, pamet nimaš.⁴⁶³

Analogija između ovih stihova i navoda iz *Priručnika* posebice je izražena kada se govori o dodirivanju žene: oba autora dodirivanje žena povezuju s gubitkom razuma – u *Priručniku* se navodi da su *bezum'ni* oni koji su dirali ženu, isto kao što u *Tkonskom zborniku* onaj tko takne ženu gubi razum. Premda u *Priručniku*, kao što smo već naveli, mizogin stav prema ženama nije izražen tako konkretno i izravno kao u *Ot ljubvi ženske*, vidi se da je definicija žene kao bića sposobnog pomutiti razum muškaraca, posebice svećenika koji žive u celibatu, prisutna i izražena kroz odredbe o ispovjedi – jedinog sakramenta koji se odvija u, mogli bismo reći, intimnoj atmosferi, u njem sudjeluju samo vjernik i svećenik pa je i opasnost od upadanja u grijeh pri ispovjedi žena time veća.

Naravno, korijeni mizoginih stavova koji su uvelike obilježili društveno-socijalne prilike srednjeg vijeka nalaze se u svojevrsnom gađenju prema tijelu jer u „srednjem vijeku tijelo i grijeh neraskidivo su povezani, i to je kršćanska novina“.⁴⁶⁴ Budući da je prema Bibliji upravo žena ta koja je prva sagriješila, i nakon toga uspjela prvom muškarcu svojim nagovorom pomutiti razum tako da je i on sagriješio, „srednjovjekovno osuđivanje tijela, požude koja se u njemu rađa pri pogledu na drugo tijelo i bluda koji iz toga proistječe,

⁴⁶³ *Tkonski zbornik: Hrvatskologoljski tekstovi iz 16. stoljeća*, 70r 20 – 70v 3.

⁴⁶⁴ Milovan Tatarin. „Može li prostitutka postati svetica?“ *Kolo* 2, 2001.

<http://www.matica.hr/kolo/286/Mo%C5%BEE%20li%20prostitutka%20postati%20svetica%3F/> (7. 1. 2017.).

ponajprije se usmjerilo na osudu ženskoga tijela⁴⁶⁵. Tako će žena, to jest žensko tijelo biti često opisano kao „Đavolovo odabrano mjesto“⁴⁶⁶.

U kontekstu prikaza žene kao dijaboličnog bića zanimljiva je još jedna pojava uočena u *Priručniku*. Naime, leksem grčkog porijekla đavao, u *Priručniku d'êval'*, javlja se četiri puta – na 34v 25, 35r 7 i 14 te na 43v 5.⁴⁶⁷ Vidimo da se tri pojave ovog leksema nalaze na dvije susljedne stranice – a upravo su to stranice na kojima se daje zabrana gledanja i doticanja žena. Prvi put, već smo naveli, ispovijed žena treba prekinuti jer je ona *potak'neniemъ d'êvlim'* oskvrnuta, a kod drugog i trećeg primjera autor će odmah nakon zabrane doticanja žene gotovo poetskim postupcima izražavanja misli navesti: *Boi se popъ o' vzvračen'ê potak'nutiê d'êv'la ki ima tisuće pakostuûčih' uzalъ pod'vizaet'bo se o' is'koni padeniê svoego lûbav' č(lovêčan)sku poraziti i dêla s(ve)ta posramiti* (35r 13 – 17). Ni ovdje nije moguće izbjeći poveznicu s pjesmom *Ot ljubvi ženske*, posebice stihovima:

Ona čini krv prol'jati
tere mnozih v pakal iti.
Ona ti e zlo oružie,
ostro vele, hudo vražie.
Djavle čini oružati,
suprotiva dušam stati
da si v rai ne vnidu
milost božju ter ne pridu.⁴⁶⁸

Premda nije u ovom navodu iz *Priručnika*, ni u drugima koji se tiču žena, izravno izrečen taj tipičan srednjovjekovni stav prema ženama kao utjelovljenjima samog vraga, znakovito je da se upravo na ovim mjestima i tako slikovitim prikazom na suptilan način žena dovodi u izravnu vezu s „neprijateljem ljudskog roda“. Ta je veza dakako izražena i preko tjelesnosti, u *Priručniku* dodirivanja i gledanja žena, gotovo identična stihovima iz *Ot ljubvi*

⁴⁶⁵ Isto.

⁴⁶⁶ Jacques Le Goff. *Srednjovjekovni imaginarij*. (Zagreb: Antibarbarus, 1993.), 132.

⁴⁶⁷ U *Priručniku* se također javlja sinonim *vrag* u dva primjera: 36v 20 i 43v 20.

⁴⁶⁸ *Tkonski zbornik: Hrvatskoglagoljski tekstovi iz 16. stoljeća*, 70v 14 – 19.

ženske, gdje su opisani „dijelovi njezina tijela kojima ona muškarca uvlači u svoju mrežu“,⁴⁶⁹ a u *Priručniku* kao metafora za vraga koji zarobljava duše s *tisuće pakostuûcih' uzalb*.

Ovdje ćemo se još osvrnuti na simboliku položaja tijela koji su navedeni u *Priručniku*, a koji su svedeni na dva uzajamno oprečna, ali povezana položaja: klečanje i izdizanje. Obvezno klečanje vjernika, u izravnoj naredbi svećeniku da nauči pokornika zauzeti ovaj položaj izraženo je u sljedećem navodu: *istêm' kada stvorit' sp(o)v(ê)db nauçi sp(o)v(ê)daûcago se pokleknuti na kol(ê)nu za počten'e o'rêšeniê* (36v 23 – 26). Koljena su dakako simbol čovjekove uspravnosti i „simbol čovjekova autoriteta i njegove društvene moći“,⁴⁷⁰ a njihovim savijanjem čovjek se stavlja u podređen, ponizan položaj – zato je klečanje u kršćanskim obredima simbolički čin kojim čovjek „svjestan svoje grješnosti – moli oprostjenje i milosrđe“. ⁴⁷¹ Nastavak gore danog citata iz *Priručnika* bit će na tom tragu: *da sk(o)zê to vër'ni vzvrastut' v' svr'šenoj sp(o)v(ê)di* (36v 25 – 37r 1) te je time izražen prirodan antipod klečanju – uspravnost, položaj koji kršćanin po primanju sakramenta pokore može zauzeti jer je očišćen od tereta grijeha te više ne treba biti u poniznom položaju, već se uzdiže u Božjoj milosti.

Simbolika dijelova tijela u *Priručniku* ponajviše se zasniva na opreci duša – tijelo, pa se u različitim obredima minuciozno posvećuju gotovo svi dijelovi tijela da bi se ili pripremili na primanje i zadržavanje Božje milosti ili obranili od zamki grijeha u koje čovjeka dovodi Vrag. U posvećivanju ili egzorciranju najvažnijih dijelova ljudskog tijela sudjeluju i druge simboličke tvari poput ulja i soli, a sve u svrhu ostvarivanja novozavjetnog shvaćanja tijela kao hrama božjeg.⁴⁷² Nije izbjegnuto, niti je moglo biti, ni srednjovjekovno shvaćanje ženskog tijela kao vrazjeg oruđa – time se, nimalo iznenađujuće, i u *Priručniku* ocrtava, premda na suptilan način, mizogin stav prema ženama i ženskom tijelu uopće. Međutim, takav stav u suprotnosti je s izjavom da žena smije ući crkvu tijekom menstrualnog ciklusa, temom koja je tabu od starozavjetnih dana. Druga zanimljivost *Priručnika* jest i ta da daje svojevrsna rješenja svećeniku kada se pak nađe u situaciji da mora ostvariti interakciju sa ženom: dodir se ograničava zamatanjem ruku u svetu tkaninu, a pogled stavljanjem žene u

⁴⁶⁹ M. Tatarin, „Može li prostitutka postati svetica?“.

⁴⁷⁰ J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, s. v. koljeno.

⁴⁷¹ I. Šaško, *Per signa sensibilia: liturgijski simbolički govor*, 85.

⁴⁷² 1 Kor 6, 1-20

niži položaj od svećenika. Time se ublažavaju moguće negativne posljedice takve interakcije, pa smo skloni zaključku da *Priručnik*, iako nedvojbeno obilježen shvaćanjem ženskog tijela kao Sotonine zamke za muškarce, ne sadrži samo izraze kritike (poput pjesme *Ot ljubvi ženske*) nego i konkretne simboličke postupke kojima se žena može uključiti u obrede, a svećenik obavljati te obrede bez straha da će postati „bezum'ni“.

5. Zaključak

Istraživanje petnaestostoljetnog *Priručnika za svećenike* iz Berčićeve zbirke u svom je začetku bilo motivirano znanstvenom znatiželjom – zanimanjem za zbirku glagoljskih kodeksa koju je Ivan Berčić sakupljao tijekom 19. stoljeća, posebice za fragmente, a koji su tek prije kojih petnaestak godina postali lako dostupni za filološka istraživanja objavom njihovih faksimila. Kako smo već naveli, fragment *Priručnika za svećenike* od ostalih fragmenata ističe se svojom dužinom, tj. broji 19 očuvanih listova što je, kada uzmemo u obzir da ostali fragmenti broje većinom jedan ili dva lista, izvanredno stanje očuvanosti. Također, jedan je od tek šest fragmenata zbornika, dok u zbirci prevladavaju dijelovi liturgijskih knjiga poput misala ili brevijara.

Kao ni većina fragmenata iz Berčićeve zbirke, ni petnaestostoljetni fragment *Priručnika za svećenike* još nije bio istražen, ako zanemarimo njegove opise koji su objavljeni kao rezultati proučavanja cjelovite Berčićeve zbirke fragmenata – onaj koji je načinio Milčetić 1911./1912. i onaj pridodan izdanju faksimila od njegove proučateljice Svetlane O. Vialove iz 2000. godine. Budući da je pronađen na Dugom otoku, jednom od zadarskih otoka s kojeg potječe velik broj glagoljskih kodeksa, ali kojima je u prošlosti pridavana nedovoljna znanstvena pažnja, odlučili smo istraživanjem ovog teksta dijelom i pridonijeti proučavanju dugogotočke glagoljske baštine, ali se i uključiti u proučavanja zborničke literature uopće pisane tim pismom. Namjera nam je bila dati opis i analizu grafije i pisma teksta te se osvrnuti na simboliku kao jedan od načina ostvarivanja tekstualne funkcionalnosti.

Nakon transliteracije osnovnog teksta, posvetili smo se kodikološkim elementima gdje smo identificirali nedostajuće listove unutar fragmenta, oštećenja i kustode te nadopunili Vialovin popis zapisa na marginama. Dali smo i okvirni sadržaj *Priručnika*, dok smo se u sljedećem potpoglavlju osvrnuli na vrijeme i mjesto njegova nastanka te pitanje autorstva. Kod određivanja točnog mjesta nastanka *Priručnika* problemi koje smo zatekli bili su malo teže razrješivi. Naime, prema Milčetiću i Vialovoj nastao je u dugootočkom mjestu Sali, činjenici zasnovanoj primarno na Berčićevoj opaski da je tamo pronađen. To nam, dakako, nije bilo dostatno da bismo u potpunosti prihvatili ovakvo geografsko smještanje pa smo i taj element odlučili dodatno provjeriti. Otkrili smo da, iako je vjerojatnost da je nastao upravo u Salima velika, s jednakom sigurnošću možemo i kao mjesto postanka odrediti dugootočko i Salima susjedno mjesto Zaglav, ponajviše zbog tamo postojećeg franjevačkog samostana u kojem je, u *Priručniku* vrlo bliskom vremenskom razdoblju, djelovao fra Šimun Klimantović

– jedan od najpoznatijih i najproduktivnijih hrvatskih glagoljaša uopće. Identifikacija imena zapisanih na marginama *Priručnika* tek su nam otkrila da je sigurno bio u posjedu svećenika Antona Juričina u 17. stoljeću, a moguće i u posjedu jedne od starih saljskih obitelji – Ušalj.

Kod određivanja vremena nastanka primarno smo se povelili za datacijom koju je donijela Vialova, no budući da u nje nema izravnih dokaza za smještanje *Priručnika* u 15. stoljeće, istražili smo grafijske osobine koje su nam je potvrdile, a to prema Štefanićevim smjernicama za dataciju glagoljskih tekstova preko razvoja i promjena oblika grafema ustavne glagoljice tijekom vremena. Identificirali smo i moguće autore iz reda saljskih svećenika i zaglavskih redovnika koji su živjeli u navedenom vremenu. Zaključili smo, da iako ne možemo sa sigurnošću identificirati autora *Priručnika*, prema broju žitelja i veličini župe Sali i župe Zaglav (u 15. objedinjene pod jednu), možemo *Priručnik* okarakterizirati kao potrebno i svrhovito djelo koje je zasigurno bilo od velike koristi dugootočkim svećenicima, s obzirom na izoliranost zajednice i nedostatak službenih priručnika Katoličke crkve u tom vremenu.

Potruga za izvornikom ili predloškom pokazala se neuspješnom, ali smo pri istraživanju tekstova koji su tematski bliski *Priručniku* otkrili jednu važnu činjenicu: moralno-teološke teme u pojedinim se rukopisima obrađuju vrlo često, pa i postoji velik broj tekstova pisanih glagoljicom koji u sebe unose makar i malim dijelom te teme. Važnost upravo takvih tekstova savjetničke tematike dokazana je i time da je jedan od tekstova koji je ušao u fond hrvatskih inkunabula tiskanih u Senjskoj tiskari upravo *Naručnik plebanušev* – prijevod latinskog priručnika za svećenike pod imenom *Manipulus curatorum* iz 15. stoljeća. Kada smo *Priručnik* tematski usporedili s trima djelima koji također obrađuju sakramente, Kašićevim *Ritualom rimskim*, Garofalovim librom i Kadčićevim *Boggoslovjem*, otkrili smo da je, bez obzira na vremensku udaljenost među tima tekstovima, u dobrom dijelu s njima podudaran – što nam kazuje o nepromjenjivosti dogmatskih odluka Crkve kroz vrijeme. Budući da je sveobuhvatan i opsežan, Kadčićevo *Boggoslovje*, kao prvi „službeni“ priručnik za svećenike napisan hrvatskim jezikom, sadržavat će najviše podudarnosti s *Priručnikom*, ali će zamjetna biti jedna velika razlika u načinu iznošenja sadržaja – *Priručnik* naime donosi odredbe u puno sintetiziranijem obliku, dok će Kadčić biti vrlo detaljan i precizan u pojašnjenjima raznih dogmi i odredbi koje su oblikovane prema prethodnoj literaturi i zaključcima s crkvenih sabora, ponajviše sa sabora koji je sazvan u svrhu obnove Crkve – Tridentskog sabora (1545. – 1563.).

U poglavlju o pismu i jeziku *Priručnika* nastojali smo opisati i analizirati grafiju i jezične elemente, za koje smo kao polazište uzeli nedavno izdanu gramatiku hrvatskog crkvenoslavenskog jezika, jezika koji je bio tadašnja norma za pisanje posebice liturgijskih tekstova, ali i činjenicu da se upravo u 15. stoljeću u neliturgijske tekstove „uvlače“ elementi narodnog govora. Gore navedeno nesuglasje između savršene izvedbe grafema i uvijek ispoštovanog straničnog postava teksta te ostalih grafetičkih elemenata ponovno se potvrdilo. Naime, na razini grafetičkih obilježja, najsvršenije i najurednije izvedeni su sami grafemi i smještavanje teksta unutar unaprijed određenih margina. Što se tiče upotrebe boje, uočeno je da se bojaju inicijali, brojevi kada su zapisani grafemom, ali i važni dijelovi teksta poput obrednih riječi – tako je u pet primjena krsne formule bojom označen njezin početak i kraj (*Az'* i *am(e)nъ*). Nejasni su pak kriteriji za uvođenje oznake *capitul* u *Priručniku* – nalaze se na pet mjesta i njihova bi funkcija trebala biti razdvajanje većih sadržajno-tematskih cjelina, no uočena je stanovita nedosljednost u njihovu korištenju. Tako primjerice autor znakom *Ⓒ* označava početak govora o sakramentu euharistije, svetog reda (prvi put) te ženidbe, no nema ga pri početku govora o samim sakramentima, ni kod uvoda u sakramente krštenja ili pokore. Nadalje, taj će se znak nalaziti usred govora o kumstvu na krštenju, gdje se daju izvori iz literature za pravilo da kumovi obredom krštenja postaju duhovni srodnici te se ne mogu oženiti međusobno. I ostali načini razdvajanja obavijesti, inicijali i točke, ne koriste se uvijek dosljedno kao granice među riječima ili većim obavijesnim jedinicama.

Elementi ekonomije pisanja u glagoljskim tekstovima preuzeti su većinom iz grčke pismovne tradicije. Ovdje smo na grafematičkoj razini proučili pisanje *in continuo*, vrste pokrata riječi i pokraćivanje grafema, tj. ligature. Kod pisanja *in continuo* definirali smo i opisali načine spajanja riječi ovisno o tome s kojom se riječi osnovna riječ spaja – „lijepi“ li se na nju prednaglasnica ili zanaglasnica, a opisali smo i zastupljene kombinacije. U opsežnom potpoglavlju o kontrakcijama opisali smo i analizirali zastupljene kratice (kojih je preko 900) te dobili sljedeće spoznaje: većina kratica zastupljenih u *Priručniku* naslijeđena je iz kanonskih tekstova staroslavenskog jezika i one se, kao *nomina sacra*, u tekstu uvijek krata – od 32 najčešće kratice u kanonskim tekstovima tek se jedna riječ u *Priručniku* ne krati, *pop'*, dok kod izvedenica kojima je u osnovi redovito pokraćen pridjev *svet'* supostoje pokraćeni i puni oblici poput *svečn'e* (\rightarrow *sveč(e)n'e*). Međutim, tendencija kraćenja svetih riječi u kanonu u narednim se vremenima širi i na profane riječi, pa se primarna ideološka funkcija udružuje s onom uštednom. Zbog toga u *Priručniku* postoji i velik broj riječi koje se krata, a nisu nužno vezane uz sveto – pokraćivanja supostoje s punim oblicima riječi, no

prevladavajuće je ipak njihovo kraćenje. Ponekad se neka riječ krati na različite načine, ali je najviše zastupljeno kraćenje prvog samoglasnika, ako se radi o kraćoj riječi, te ostalim samoglasnicima ako je riječ duža, ovisno o razumljivosti tako stvorene pokrate.

Kraćenje suspendiranjem u *Priručniku* je zastupljeno u manjoj mjeri pa se tek nekoliko riječi krati na taj način. Zamjetno je poglavito u slučajevima kada je pokraćena riječ homonim nazivu glagoljskog slova poput *azb*, *estb*, *onb*, pa se suspendiraju sva slova nakon prvog, dok se u kraćenju riječi *êk(o)* suspendira tek jedan grafem (*o*), no ova suspenzija supostoji s punim oblicima te riječi.

Spajanje više grafema u jedan na temelju zajedničkog elementa, ligature, posebice je rašireno u uglatoglagoljskim tekstovima, pa stoga ne čudi da ih je u *Priručniku* više od 1800. Kao ishodišni grafem pri njihovoj tvorbi najzastupljeniji je *p*, a slijede ga *t*, *v* i *z*. Prema broju grafema koji tvore ligaturu najbrojnije su one tvorene od dva grafema, dok je upola manje onih tvorenih od tri elementa. Nekoliko zabilježenih primjera tvori ligaturu od četiri spojena grafema, a pronađena je i jedna peteročlana.

Grafematička razina teksta, tj. ona na kojoj se promatraju grafijske izvedbe pojedinih fonema, opisana je na temelju pisanja poluglasa, obilježavanja fonema /j/, pisanja grafema *ju* i *f*. Velika varijabilnost obilježavanja mjesta starih poluglasa ponajprije štapićem ili apostrofom, stanje je koje je u skladu s dobom nastanka teksta – u 14. stoljeću se dokidaju ranija pravila o njihovoj distribuciji (štapić umjesto jakih „jerova“, apostrof umjesto slabih). Ovo se jasno vidi i u *Priručniku* – iako je apostrofa preko dvostruko više, štapić se koristi i na kraju i unutar riječi, primjerice za označavanje slogotvornosti glasova /r/ i /l/, ravnopravno s apostrofom, no ipak u manjem broju.

Problematika pisanja fonema /j/, često obrađivana u radovima o glagoljskim tekstovima, ovdje je proučena kroz njegovo označavanje na tri načina: grafemom „đerv“, nultim grafemom (\emptyset) i grafemom *i*. Istraživanje je dalo sljedeći zaključak: fonem /j/ piše se grafemom „đerv“ u riječima stranog porijekla te u riječima koje u sebi sadržavaju stsl. skupinu *-žd* ili morfološki nastavak *-žd*, a neće se ispisivati na početku riječi te u intervokalnom položaju, a ako se nađe pred kojim od vokala bit će označen grafemom *i*. Velika je dosljednost zapažena kod ispisivanja glasovne skupine „ju“ grafemom *ju* pa se u svim primjerima gdje se ona ostvaruje i zapisana tim grafemom. Grafem *f* javljat će se pak samo u stranim riječima, dok se u riječima domaćeg porijekla zamjenjuje skupinom *pv* kao što je to u riječi *upv(a)nie*. Ovaj je grafematički element ujedno i posljednji koji smo opisali unutar poglavlja o pismu *Priručnika*.

U analizi jezika primarno smo se povelili za činjenicom da je *Priručnik* neliturgijski tekst nastao u 15. stoljeću pa se prema tome na jezičnoj razini očekuje veći upliv narodnih čakavskih jezičnih osobina. Međutim, neke fonološki i morfološki elementi pokazat će arhaičnost veću no što smo očekivali.

Na fonološkoj razini zamjetna je pojava nazvana „jaka čakavska vokalnost“, no ipak nije prevladavajuća – pri promatranju prijedloga *vb*, *sb* i *kb* u kojima se ona ostvaruje vokaliziranjem slabih „jerova“ uočeno je da se oni mogu, ali i ne moraju vokalizirati prema pravilima njezina ostvarivanja, a također i da mjesto starog poluglasa uopće ne mora biti označeno, kao što je to zapaženo u dosta primjera. Ipak, njezina pojava u određenom broju primjera signal je pripadnosti, tj. nastanka *Priručnika* na čakavskom području. Kao jak pokazatelj geografske odrednice teksta su i refleksi „jata“, no u *Priručniku* velik broj riječi zadržat će etimološki „jat“. Oni malobrojni primjeri u kojima će se ostvarivati njegovi prijelazi u *e* ili *i* bit će zastupljeni i s etimološkim „jatom“ – takve su riječi *vêra* – *vera*, *têlo* – *telesan*, *dête* – *dite*, *grêh* – *grih*, *potrêba* – *potriba* i *lêčiti* – *likarija*. Oni su većinom u skladu s ostvarajima refleksa „jata“ prema pravilu Meyer-Jakubinski koji je karakterističan za srednjočakavski dijalekt.

Možda najbolji pokazatelj upliva govornih oblika jest refleks prednjeg nazala u čakavsko *a* u posebnim uvjetima (ostvaruje se kada se prednji nazal nađe ispred *j*, *č* ili *ž*), a u *Priručniku* je uočen u riječima *ožati* i *počanši* te u riječi *êzikb*. Kolebanja između refleksa *e* i *a* prisutna su u riječima sa staroslavenskim korijenom *-klę-*. Međutim, refleksi slogotvornih fonema */r/* i */l/* u skupinu vokali + likvida ili puni vokal nisu prisutni, ali će biti u svim primjerima prisutan označitelj njihove slogotvornosti – apostrof ili štapić.

Kod suglasnika ponajprije smo analizirali pojavu suglasničke skupine *žd* (**dj*) – u 14 riječi se ona pojavljuje bez dubleta s mlađim čakavskim ostvarajem *j*. Ipak, mlađe *j* bit će zastupljeno u leksemu *narejenje*, u značenju „sakrament“, a koja se javlja u velikom broju primjera te u prijedlogu *meû*, glagolu *vij'*, pridjevima *vrêjena* i *nevrêjenu* te hrvatsko crkvenoslavenskim oblicima izvedenim iz staroslavenskog *prêžde* koji se u *Priručniku* javljaju u sva oblika: *prêje* i *prije*. Ovo je također pokazatelj upliva narodnih oblika u jezik *Priručnika*. Slično će biti i s pojavom rotacizma – oni tekstovi u kojima prevladavaju oblici sa *ž* poput prezentskih oblika glagola moći (*možet'*) arhaičniji su od onih u kojima prevladava ostvaraj *r*. Iako u nesuglasju s njegovom neliturgijskom namjenom (u tekstovima koji nisu izravno namijenjeni obredu rotacizam je vrlo učestala suglasnička pojava), u *Priručniku* će

biti prevladavajuća tendencija čuvanja intervokalnog ž, što bi mogao biti indikator i mlađeg postanja *Priručnika*.

Zaključci koje smo izveli iz istraživanja fonološke razine jezika *Priručnika* sljedeći su: veća je arhaičnost uočena u prevladavajućem čuvanju etimološkog „jata“, postojanja slogotvornih glasova /r/ i /l/ bez preglašavanja u skupinu vokal + likvida (*r*) ili puni vokal (*l*) te veći broj primjera bez provedene suglasničke promjene pod imenom rotacizam. Međutim, pojave poput sporadičnih, a možemo reći i rijetkih refleksa „jata“ u *e* ili *i*, refleksa prednjeg nazala u *a* u posebnim uvjetima te prevladavajućeg fonema /j/ na mjestu stsl. skupine *žd* nedvojbeno ukazuju na to da je tekst pisan na čakavskom području, a prema refleksima „jata“ u skladu s pravilom Meyer-Jakubinski i na području srednjočakavskog dijalekta. Kako u većini navedenih pojava one dolaze u dvije verzije – starijoj, to jest onoj naslijeđenoj iz hrvatske redakcije staroslavenskog jezika, i mlađoj, tj. oblicima iz čakavskih govora, i u *Priručniku* se potvrđuje da jezik pisanih tekstova od 15. stoljeća postaje amalgam u kojem su izmiješana dva postojeća sustava. To je, između ostalog, vrlo dobro vidljivo i u opisanoj pojavi nazvanoj „jaka čakavska vokalnost“ kod koje se u *Priručniku* vidi najveći broj varijanata posebice kada se radi o istoj riječi, primjerice *v' vodu* i *va vodu* – dakle, varijacije su zastupljene na svim opisanim razinama fonološkog ustroja *Priručnika*.

Pri istraživanju morfoloških oblika pošli smo najprije od imenica te uočili da je kod svih rodova zamjetna tendencija miješanja paradigmatskih nastavaka koji se ostvaruju u imenica palatalne ili nepalatalne osnove – ovo je primijećeno u lokativu jednine i akuzativu množine imenica muškog roda, genitivu, dativu i lokativu jednine te akuzativu množine imenica ženskog roda i lokativu jednine srednjeg roda, a što je vjerojatno posljedica miješanja morfoloških oblika prema razvoju u mjesnim (čakavskim) govorima. Također, kod imenica muškog roda u lokativu jednine zamijećen je nastavak *-u* koji je prenesen iz *u*-deklinacije. Utjecaj ove deklinacije na glavnu promjenu imenica muškog roda očit je i u nastavcima *-ov'* i *-ev* u genitivu množine. Izdvojili smo i poneke imenice s posebitostima u deklinaciji poput *popь*, *redь* i *tělo*. Da su se sustavi doslovce izmiješali svjedoče i imenice koje supostoje u dvije verzije poput *misi* – *mise*, *ženi* – *žene*, *vodi* – *vode* (gen. jed. ženskog roda) i *glavê* – *glavi*, *vêre* – *veri* (lok. jed. ženskog roda).

Pri proučavanju zamjenica podijelili smo ih prema sklonidbenim tipovima na lične i nelične. Od ličnih zamjenica istaknut ćemo upotrebu za prvo lice jednine *azь*, bez korištenja mlađeg *ja*, i to u obrednim formulama krštenja. Kao zamjenica s najviše varijacija zastupljenih u *Priručniku* sigurno je povratna zamjenica *sebe* koja se u lokativu u

neposrednoj blizini (ista stranica) dolazi u dva oblika *sebi* i *sebê*, s tim da je oblik s hiperkorektnim pisanjem „jata“ uočen u navođenju svojevrsnog citata (*T(a)ko se ubo skazue...*) pa je naš zaključak da je u ovom slučaju navođenje riječi crkvenih autoriteta ili izvora ulazi u „svečan govor“ pa se shodno tome koristi tome prilagođeni oblik. Ova će zamjenica i u instrumentalu imati tri oblika *soboju*, njegov stegnuti parnjak *sobu* i *sobovъ*. Posljednji oblik svjedok je utjecaja promjena koje su zahvatile imenice ženskog roda u instrumentalu, a što se kasnije odrazilo i na zamjenice.

Što se tiče neličnih zamjenica, ovdje donosimo tek nekoliko specifičnosti poput starijeg nastavka *-êh'* za genitiv množine ženskog roda, prevladavanje starijeg nastavka *-ego* u genitivu jednine muškog roda za zamjenicu „svoj“ (*svoego*), supostojanje u jednakom omjeru upitnih zamjenica *čto* i *ča* te prevlast stegnutih oblika u zamjenica *ki*, *kaja*, *koje* i *sa/si*, *se/sije*, *si/sija*. Raznovrsnost pojedinih padežnih oblika i zastupljenih stegnutih varijanti također nam govori o jeziku koji prolazi stanovite promjene i snažnom uplivu govornih oblika koji supostojе s normativnim oblicima.

Kod istraživanja pridjevskih oblika posebno smo se osvrnuli na zastupljenost određenih i neodređenih pridjeva u smislu obavijesti koju prenose. Tako se za određene pridjeve smatra da izražavaju svojstvo imenice koja im je pridružena, a neodređeni osiguravaju neutralnost izraza, a česti su i u predikativnoj funkciji. Ovo pravilo, o vrsti obavijesti koje prenose, narušeno je u *Priručniku* donošenjem pridjeva *svet'* u kratkom obliku u krsnoj formuli, iako je u sličnim prijašnjim istraživanjima oblika ovog pridjeva zaključeno da kod općepoznatih pojmova iz Biblije, tj. kao atribut kojem od svetaca, on dolazi u određenom obliku. Međutim, budući da se u *Priručniku* javlja u krsnoj formuli, dakle u svečanom govoru, autor ovdje moguće zadržava kratak oblik koji se koristi u konzervativnijim tekstovima, pa shodno tome i unutar obrednih riječ. Navest ćemo ovdje i prevlast starijih nastavaka određenih pridjeva u genitivu jednine (*-ago*), ali i jak upliv mlađeg nastavka *-oga*, vidljiv ne samo po broju primjera nego i prema njegovom pravilnom obliku u pridjevu *op'čega* s palatalnom osnovom.

Što se tiče brojeva, identificirani su i opisani glavni i redni brojevi u *Priručniku*. Posebno je zanimljiva uporaba i glavnog i rednog broja u jednoj rečenici (31v 21 – 25), što je protumačeno autorovom željom da bolje naglasi željenu poruku. Kao češći u neliturgijskim tekstovima opažen je glavni broj *edan*, no u *Priručniku* se u više primjera koristi oblik *edin'*. Redni brojevi *prъvi/pr'vi* označavaju prvo mjesto, a *drugi* može označavati i broj u nizu, ali i

imati značenje „drugi“ ili „ostali“. Kratko smo se osvrnuli i na priloge tvorene od brojeva i različitih nastavaka pa se tako u *Priručniku* nalaze tri oblika: *dvakrat'*, *drugoviceû*, *drugovič'*.

Kod opisa i analize glagola u *Priručniku* razdijelili smo ih na oblike sadašnjih, prošlih i budućih vremena te smo se osvrnuli na glagolske načine i participe. Najčešće korištena vremena su prezent, futur I. složeni i glagolski način imperativ, što je u skladu s njegovim savjetodavnim sadržajem – izriče naredbe, preporuke i dopuštenja pa neće u većoj mjeri koristiti narativna vremena poput perfekta. Prezent je i glagolsko vrijeme pri čijoj se tvorbi može naći i najveći broj varijacija u *Priručniku*, što je posljedica upliva starohrvatskih nastavaka u hrvatsku crkvenoslavensku paradigmu za tvorbu ovog vremena. Vidljivo je to iz varijacija za prvo lice jednine u obrednim riječima gdje se podjednako koriste nastavci *-u* i *mь*, dok je najveći broj varijacija zapažen u tvorbi trećeg lica jednine i množine (*-tb* ili nulti nastavak). Ipak, uočena je i prevaga starijeg nastavka *-tb*, ali su prisutni i primjeri u kojima u neposrednoj blizini i u istoj rečenici supostoje oba oblika. Pri tvorbi prezenta atematskih glagola također su zamijećene varijacije, primjerice korištenje u gotovo jednakom omjeru i jednakim rečeničnim uvjetima naglašenog i nenaglašenog oblika glagola *biti* u trećem licu množine (*e* i *estь*), zatim dva oblika glagola „jesti“ (*jisti* i *êsti*) i „imati“ (*imêti* i *imati*).

Prošla vremena nisu u većoj mjeri zatupljena u *Priručniku* zbog njegova već navedenog savjetodavnog tona, pa je perfekt prisutan tek u dvadesetak primjera, a po nekoliko je primjera pluskvamperfekta, aorista i imperfekta. Od budućih vremena opažena je upotreba futura I. složenog i futura II. složenog, a od glagolskih načina ekstenzivna upotreba imperativa koji se tvori od prezentske osnove i propadajućih nastavaka za pojedina lica ili konstrukcijom *da* + prezent. Pri proučavanju participa uočena je pravilna tvorba participa prezent aktivnog prema osnovi glagola te da participi preterita sudjeluju u tvorbi složenih glagolskih vremena poput perfekta, pluskvamprefekta i kondicionala.

Od nepromjenjivih riječi izdvojili smo priloge i prijedloge zastupljene u *Priručniku*. Priloge smo analizirali prema njihovoj funkciji pa će tako kod vremenskih priloga biti zastupljena varijabilnost oblika *tgda*, *tagda* i *tada*, dok će se prilog u značenju „kada“ tvoriti dodavanjem čestice *godê*. Načinski će se prilozima tvoriti od imenica ili pridjeva, a količinski sufiksom *-krat'*, s tim da će se sufiks ponekad pisati skupa s imenskom riječi, a nekad odvojeno: za tvorbu priloga broj + *-krat'* uočene su varijacije, dok se u tvorbi prilog + *-krat'* oblici pišu redovito odvojeno. Prijedloge smo analizirali prema padežima imenskih riječi uz koje se javljaju. Njihovo mjesto u konstrukciji rečenica u *Priručniku* je redovito ispred

pripadajuće imenske riječi, iako je i obrnut redosljed uočen u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku, no rijetko.

Neizbježno je bilo i poglavlje o pogreškama i nejasnoćama u *Priručnik* – njihov velik broj otežava i čitanje i razumijevanje, pa smo odlučili čitatelja na ta mjesta upozoriti i dati naša (moguća) rješenja pojedinih nejasnih dijelova. Velik broj pogrešaka baca jedno drugo svjetlo na tekst – gotovo savršen rukopis u nesuglasju je s pogreškama u konstrukciji riječi i rečenica te sadržaju, ali upravo pogreške ukazuju, ili na nekoga tko je na početku obrazovanja u pisarskom poslu, ili je, suprotno, vrlo samouvjeren u svoje znanje pa zbog brzine preskače ponekad vrlo važne dijelove teksta – primjerice, pri nabranjanju samo šest sakramenata ili ispuštanje dijela obredne formule. Ovo nas navodi na zaključak da je tekst *Priručnika* prijevod, a ne prijepis, pogotovo kad se pogledaju varijacije u pisanju nekih stranih riječi poput leksema grčko-latinskog porijekla „egzorcist“ koji se u pet primjera piše na četiri različita načina.

Leksik hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika sastoji se od praslavenskog sloja koji se nadopunjuje, kao posljedica miješanja jezičnih sustava, leksemima iz različitih slavenskih i neslavenskih jezika. U analizi smo definirali lekseme porijeklom iz slavenskih i neslavenskih jezika, odnos starijeg i mlađeg leksika te tendenciju, ako ne pohrvaćivanja, onda sigurno slaveniziranja pojedinih leksema.

U sloju koji čine leksemi iz drugih slavenskih jezika najzastupljeniji su moravizmi, a kao posebitost možemo izdvojiti riječi *otrokъ* upotrijebljenu u različitim značenjima u *Priručniku* – koristi se u značenju „sluga“ i u značenju „dijete“ – ali se značenju „dijete“ koristi i istokorijenski oblik *otročę*. Upotreba starijeg i mlađeg leksema u svrhu iskazivanja odrednice sakralnosti ili, suprotno, profanosti uočena je u korištenju istoznačnih leksema *olęi* i *ul'e*, od kojih se prvi koristi u značenju „posvećeno ulje“, a drugi za istu tekućinu koja još nije u obredu blagoslova postala posvećena. Ovom se značenjskom krugu pridružuje i leksem *kriz'ma* grčkog podrijetla. Sinonimni odnosi među leksemima uočeni su kod leksema *vračaske* i *likar'ske*, od koji je prvi praslavenskog porijekla, a drugi gotskog. U većem su broju zastupljeni grecizmi, iz najstarijeg sloja grecizama pronađenih u *Priručniku* možemo izdvojiti *e(van)j(e)lie* i *a(n)j(e)lъ*, dok je zamjetna i sinonimija leksema *d'ęval'* (od grč. „diabolos“) i *vrag* iz praslavenskog naslijeđa. Ujedno, razriješili smo značenjske nedoumice oko leksema *žakan* i *d'ęk'*, porijeklom od grč. „diákonos“ i lat. „diaconus“, tako da je postalo razvidno da je *d'ęk'* učenik koji još nije primio ni jedan sveti red, a *žakan* onaj koji se počeo penjati na hijerarhijskoj ljestvici svećeničkih redova. Očekivano će *Priručnik* sadržavati i

veći broj latinizama poput leksema *kaležb*, *križb* i *olbtarʒ* te *š'tola*, *oš'tiê*, *šimoniê* i drugi. Vrlo je zanimljivo supostojanje triju sinonimnih leksema *kum'*, *kopetra*, *g'botar* i *sut'lom'*, a koji se koriste u značenju „kum“, s tim da su leksemi *kopetra* i *kum'* proizašli od lat. „compatris“, *sut'lom* je također latinskog porijekla („sanctula“), dok je *g'botar* germanskog porijekla. Okvirno se može reći da se leksemima latinskog i grčkog porijekla iskazuju specijalizirani vjerski termini.

Odnos starijih i mlađih leksičkih jedinica prikazali smo u tablici, a rezultati su sljedeći: u velikom broju leksemi supostoje u starijoj i mlađoj verziji, tj. prisutna je tendencija pomlađivanja leksika, no ujedno se zadržavaju leksemi koji su dio starijeg jezičnog sustava, što sve zajedno još jednom potvrđuje da je jezik *Priručnika* crkvenoslavensko-čakavski amalgam.

Treći dio rada posvetili smo proučavanjima simboličkih sustava zastupljenih u *Priručniku*. Najprije smo u uvodnim razmatranjima dali definiciju samih simbola iz lingvističke i psihologijske perspektive i odredili glavne značajke simbola: upućuju na više, ponekad i suprotstavljenih značenja koja se, ovisno o potrebama zajednice, mogu nadopunjavati drugim, novim značenjima, njihovo stvaranje i uporaba u uskoj su povezanosti sa zajednicom u kojoj egzistiraju, njihova tumačenja ovise više o percepciji sviješću nego o teorijskim ili racionalnim proučavanjima koja uzimaju u obzir samo jedno moguće značenje simbola. Proučavanje simbolike zastupljene u *Priručniku* zatim smo usmjerili na grafijsku i tematsko-značenjsku razinu.

Svakako nam je bilo primarno dati pogled u simboliku vizualnog ustrojstva *Priručnika* – samo pismo glagoljica osnove svojih grafema ima u oblicima križa, kruga i trokuta, a gotovo da je suvišno, s obzirom na broj teorija o postanku glagoljice, govoriti o njihovoj simbolici unutar kršćanske zajednice. Međutim, malo se o toj simbolici govori kada se promatra „uznapredovali“ oblik ovog pisma koji se razvio upravo na hrvatskoj obali – ustavna glagoljica. Premda se na prvi pogled čini da navedeni simbolički oblici koji su okarakterizirani kao tvorbeni pri stvaranju obloglagoljičkih grafema nemaju puno zajedničkog s izoštranim oblicima iz ustavne glagoljice, pomnijim usporednim proučavanjem ova dva grafemska sustava otkriva se da ono što je ustanovljeno kao različitost zapravo je nadopuna izvornog oblika. Kao što smo već naveli, tri osnovna simbola prema kojima je Konstantin sastavio oblu glagoljicu su krug, križ i trokut. Za grafeme ustavne glagoljice možemo sigurno reći da se tvore također prema ta tri simbola, no njima se kao ravnopravan pridružuje i treći simbol – kvadrat. Kvadrat je jedan od osnovnih oblika koji tvore grafeme u

ustavnoj glagoljici, a pridružuje se navedenim osnovnim simbolima kao iskaz nečega što je učvršćeno i stabilno u vremenu, nasuprot dinamičnosti kruga, tj. simbolizira usustavljenost i ukorijenjenost u zajednicu, što je ustavna glagoljica i ostvarila – postala je medij kojim se pišu i obrednici i svjetovna proza, a sam oblik slova otvorio je put k većoj distribuciji pisane riječi putem tiska.

Uočili smo i simboličke funkcije nekih pisarskih postupaka karakterističnih za glagoljsko pismo poput pokraćivanja *nomina sacra* i suspenzija. Iako smo u jednom od poglavlja dali popis svih kratica i njihovo porijeklo, upravo će *nomina sacra* u svim slučajevima biti pokraćena, dok će drugim riječima biti „dopušteno“ da se pojave i u punom obliku. Dakako da je u korijenu takvog, stalnog pokraćivanja određenih riječi nalazi jaka simbolika jer se upravo pokraćenim oblikom sugerira da je riječ sakrivena, tj. da je čovjek nije dostojan ispisati jer je ona sveta, što se i dosljedno primjenjuje pri ispisivanju riječi koje su preuzete iz najstarijih, iz grčkih kršćanskih izvora i onih nadopunjenih kasnijih latinskih i slavenskih izvora. Neće stoga čuditi što u taj krug simboličkih pokraćivanja ulaze riječi *bogъ*, *gospodъ/gospodinъ* i *isuhrъstъ*, a zatim i *svetъ*, *crъkva*, *molitva*, *misa*, *ispovedъ/spovedъ*, *amenъ*, *apostolъ*, *biskupъ* te glagol *glagolati* koji se često poistovjećuje s Božjom riječi. Što se tiče suspenzija, mišljenja smo da dvije nose u sebi i simboličko značenje. To su suspenzije *a(zb)* i *s(lovo)*, a obje se javljaju samo jednom u *Priručniku*, i to unutar izravnih citata iz Biblije, tj. prenošenja Isusovih riječi. Zaključili smo da su obje upotrijebljene kao simbolički signali onoga što je izrečeno u njihovoj semantičkoj okolini – suspenzija *s(lovo)* kao simbol Božje stvaralačke moći Riječju, a suspenzija *a(zb)* kao simbol novog početka, novog stvaranja i samog Isusa Krista kao utjelovljenja svjetlosti koja će „razbiti tamu grijeha“, slično kao što to Bog čini u trenutku stvaranja kada Riječju razdvaja tamu od svjetlosti.

Simbolika vizualnog ustrojstva *Priručnika* vidljiva je i u posebnim primjerima kada se, neovisno o pravilima, crvenom bojom bojaju važni dijelovi teksta. Ponajprije će to biti uočljivo u navođenjima krsne formule, gdje će crveno obojan inicijal u sredini formule označavati simbolički prijelaz s profanog na sveto, tj. njime će biti odvojene riječi koje spadaju u sferu ljudskog (*Ja te krstim...*) i one koje označavaju božansko (*U ime Oca...*), ali i riječ *amenъ* koja je simbol potvrde i pristajanja na ranije rečeno.

Simbolička poigravanja bojom, ali i vrstama riječi kao signalom osobito važnih mjesta zapažena su i pri nabranju svećeničkih redova u dva navrata, a da bi se ona ostvarila autor počinje nabranje rednim brojem (*prъvi/prъvo*) te nastavlja glavnim brojevima koji su

ujedno i inicijali omeđeni točkama i obojani crvenom bojom. Time se postiže veće isticanje značenja koje nose navedeni odlomci, a to je zapravo budućnost njegove čitateljske publike.

U sljedećem smo se potpoglavlju koncentrirali na simbole koji u *Priručniku* egzistiraju na sadržajno-tematskog razini, shvaćajući ih primarno kao religijske simbole i kao komunikacijske obrasce koji su ukorijenjeni duboko u svijesti čitatelja pa ih nije potrebno dodatno pojašnjavati – interpretacija njihova značenja ostaje na samom korisniku. Ovakav je postupak ponešto u nesuglasju s poučnom namjenom samog *Priručnika*, ali i njegovih nasljednika poput Kadčičeva *Boggoslovja* ili *Garofalova libra* koji će svaki simbol detaljno opisati i protumačiti. Postojanjem simbola čije je značenje prepušteno svijesti čitatelja i nekim drugim autorovim načinima skraćivanja informacija tekst postaje hermetičan. To pak nije ništa čudno ako se uzme u obzir da su zastupljeni simboli oni religijski, čije se postojanje ne treba pojašnjavati, već je pojedincu za spoznaju dovoljna samo vjera – ovo je i u *Priručniku* naglašeno više puta.

Simbole smo dalje podijelili prema njihovoj funkciji – tekućine, simbolika predmeta, materijala i odjeće te simbolika dijelova tijela, gesti i položaja. Razlog radi kojeg smo tekućine odijelili u posebno poglavlje je taj da smo uočili kako se one uključuju u izvedbu obreda svakog sakramenta, čime ostvaruju i višestruku simboliku. Kao simbol očišćenja voda se javlja prvenstveno u obredu krštenja, ali se pri tome udružuje s obrednim riječima, koje združivanje materije (vode) i forme (riječi) označava združivanje stvaralačke moći riječi i očišćenja vodom, čime krštenik započinje nov život u zajednici vjernika. Ta voda svoje je očišćujuće moći zadobila u posebnom obredu blagoslova, pa se zato u *Priručniku* i navodi da vjernicima koji se ulazeći u crkvu poškrope takvom vodom otpuštaju manji grijesi ali i „oslabljuju vražje sile“. Voda se neizravno evocira i pri sakramentu ženidbe: blagoslov koji svećenik daje mladencima „izlijeva“ se na njihove glave. Moć vode da očisti nečisto simbolički se iskazuje i pri spomenu poniznosti kao najveće vrline, a to naravno prema djelovanju samog Isusa i njegovu pranju nogu svojih učenika. Od biblijskih je tumačenja vode (voda spasenja, voda potopa i voda očišćenja), ali i osnovne ljudske potrebe za njom iskonstruiran simbol vode kao simbola života – ona će svoje simboličko značenje zadobiti unutar kršćanske zajednice miješanjem s vinom u obredu euharistije i postati Božja krv. U daljnjem obredu konzumacijom tako stvorene tekućine vjernici postaju jedno s božanstvom, pa ona postaje i napitak besmrtnosti, a donosi se i posebnim leksičkim svezama pridjeva *is(u)h(rbsto)v/h(rbsto)v* i imenice „krv“.

Krv kao simbol ujedinjenja, kao što je shvaćena u obredu euharistije, također se u *Priručniku* iskazuje putem sintagmi koje označavaju srodstvo – tako se onima koji su „povezani krvlju“, tj. krvnim srođnicima zabranjuje vjenčanje. Ipak, simboličnost krvi koja nosi pozitivne konotacije zasnovana je na činjenici da se nalazi u čovjekovu tijelu ili da se u njega kroz obred unosi – kada se taj proces obrne, ona postaje simbolom smrti i uništenja kao što je to naglašeno u *Priručniku* – Isus se na početku svoje muke znoji krvavim znojem. Za razliku od krvi, tekućina koju također proizvodi čovjek postaje djelatna supstanca tek kad se izbaci iz tijela. To je slina, koja je u *Priručniku* simbol iscjeljenja, a to prema Isusovu ozdravljenju mucavca svojom slinom. Taj se čin evocira pri krštenju u izvođenju obreda efata u kojem svećenik svojom slinom pomazuje oči i uši kršteniku, a također se spominje pri ustanovljenju nižeg svećeničkog reda egzorcista prema događaju iz evanđelja u kojem Isus pljune na zemlju, stvori blato i njime premaže oči slijepcu nakon čega ovaj progleda. Blato uopće nosi simboliku ozdravljenja i novog života – što je i potvrđeno u *Priručniku*. Još će jedna tekuća supstanca sudjelovati u obredima podjele sakramenata, a to je ulje. I ono svoje moći zadobiva kroz obred, a taj je obred pridržan viskom crkvenom ugledniku biskupu i odvija se jednom godišnje. Uljem se, kao tekućinom mnogo viskoznijom od vode i koja se tek temeljitim pranjem može maknuti s kože, što upućuje i na trajnost njime učinjena znaka, pomazuju određeni dijelovi tijela – tjeme na krštenju kao najviša točka na ljudskom tijelu i čelo na potvrđi kao biljeg, znak Božje ljubavi i zaštite. Leksičko poigravanje pri donošenju razlike između posvećenog i neposvećenog ulja dobar su primjer kako se leksičkom raznovršnošću nadopunjuju simbolička značenja ove tekućine.

Zanimljivo je da neke navedene tekućine mogu biti nositelji i simboličkih značenja suprotnih onima koja su donesena u *Priručniku* – voda može biti uništavatelj poput vode potopa, slina može biti simbol zagađenja, kao i blato. U *Priručniku* su pak, osim simboličke dihotomije krvi koja je dana i kao simbol života i kao simbol smrti, tekućine primarno nositelji „pozitivnih“ simboličkih značenja. Tomu je tako jer su materija obreda podjele različitih sakramenata, a sami sakramenti su znakovi Božje milosti čovjeku, svojevrsni Božji darovi, pa se negativne konotacije koje neka od djelatnih supstanci može imati brišu i zamjenjuju onima koje upućuju na stvaranje, očišćenje i ozdravljenje.

Pri tumačenju simbolike pojedinih predmeta koju smo uočili, ponajprije smo svoju pažnju usmjerili ka kaležu – središnjem predmetu središnjeg dijela misnog slavlja, euharistije. Iako su gotovo svi predmeti koji su prema Bibliji bili u dodiru s Isusom postali kroz vrijeme simboli unutar kršćanske zajednice, kalež se pak izdvaja po tome što i u

pretkršćansko vrijeme postoje različite posude koje se mogu povezati sa njegovim tumačenjem kao simbola vječnog života, a svojom formom sačinjenom od tri dijela može se povezati i sa simbolikom stabla. Njegova je važnost kao predmeta, ali i kao simbola vječnog života i spoznaje uopće svakako sadržana u legendama o Svetom Gralu, tj. u legendarni predmet pretvorenu čašu iz koje je Isus pio na posljednjoj večeri. Oko te čaše razvio se razgranat sustav legendi i vjerovanja, posebice potaknut djelom Chrétiena de Troyesa pod naslovom *Conte del Graal* iz 12. stoljeća u kojem je Isusova čaša predmet potrage vitezova kralja Artura. U kasnijim vremenima kalež će postati i središnji predmet ezoteričnih praksi pa će se javljati kao čest motiv na kartama za tarot, ali i kao čest motiv u slikarstvu, književnosti i filmskoj umjetnosti. Ono što je u *Priručniku* zanimljivo na grafičkoj razini teksta jest da se riječ kalež uvijek piše sa štapićem na kraju – dosljednost koja će se rijetko primjenjivati na druge riječi u njemu (supostojanje štapića i apostrofa kao oznake kraja riječi). Štapić smo s kaležom povezali preko njegova oblika, a zajednička im je simbolika pretvorbe jer je štapić ili štap poglavito u Bibliji sredstvo preko kojeg se Božjim posredstvom odvija pretvorba, primjerice u Knjizi Izlaska, a u kaležu se događa sama transupstancijacija – pretvorba krvi i vode u Božju krv.

Iz šturih navoda u *Priručniku* o drugoj tvari koja sudjeluje u transupstancijaciji, kruhu, saznajemo tek da mora biti neukisan, ali načinjen od čistog pšeničnog brašna. Kruh, ponajprije simbol života i zajedništva, pripremljen na ovakav način predstavlja sjećanje na novi početak, novi život podan Izraelcima nakon bijega iz Egipta. U Novom se zavjetu, na Posljednjoj večeri potvrđuje taj simbol kao simbol zajedništva, ali ovog puta ustanovljenjem sakramenta euharistije preko kojeg vjernici dolaze u zajedništvo s Bogom konzumirajući kruh u obredu pretvoren u Božje tijelo. U katoličanstvu prevladao je beskvasni kruh, moguće i radi dužeg vijeka trajanja, no pšenica, kao preferirana žitarica od koje se mijesi takav kruh simboličko je nasljedstvo iz ranijih kultura i civilizacijskih dostignuća čovječanstva uopće – pšenica je tako osnovna hrana, ali i simbol besmrtnosti u mnogim kulturama, što se u katoličkom obredu euharistije ostvaruje na način da konzumacijom pšeničnog kruha vjernici dolaze u zajedništvo s Bogom i time stječu pravo na vječni život. Sukladno tome će se i u *Priručniku* koristiti sintagme *têlo is(u)h(r̂sto)vo/h(r̂sto)vo*, *têlo b(o)žie* i *s(ve)to têlo* kao identifikatori božanskih svojstava tako pripremljenog i u obredu posvećenog kruha.

U obredu euharistije sudjeluju mnogi predmeti, a sam se obred odvija na posebnom mjestu – oltaru. Stoga ne čudi da autor *Priručnika* daje i neke informacije o njegovu izgledu i materijalu od kojeg treba biti napravljen – posebno se naglašava da treba biti od kamena, a ne

od drva. Postojanost i neosjetljivost na vremenske prilike kamen čine prikladnim materijalom za bilo što namijenjeno stalnoj upotrebi, no u *Priručniku* se javlja i kao dio manjeg, prijenosnog oltara. Kamen je dakle vrlo važan dio samog oltara, a predstavlja aluziju na prve oltare koji su zapravo bili grobnice mučenika. Budući da je Krist pobjednik nad smrću, upravo podsjećanjem na kamene grobnice prvih kršćanskih mučenika evocira se besmrtnost, vječni život kojem vjernik pristupa konzumacijom Božje krvi i tijela.

Drugi važan predmet koji se u obredu euharistije spominje u *Priručniku* je tjelesnik, komad platna na koji se postavljaju kalež i patena u slučaju da koji komadić hostije ispadne ili se koja kapljica vina prolije. Izravna značenjska odrednica izrečena u samom njegovu imenu, *tjelesnik*, daje nam i njegovo simboličko značenje – predstavlja platno u koje je umotano Isusovo tijelo nakon skidanja s križa. Budući da simbolika boja upravo u srednjem vijeku u kršćanstvu postaje sve izraženija, i ovdje se naglašava da mora biti bijel, bez crvenih dijelova – bijelo kao obvezna boja tjelesnika simbolizira čistoću, a sama tkanina koja služi kao „sigurnosna mreža“ u slučaju ispadanja posvećenih vina i kruha mora sukladno svojoj svetoj namjeni odražavati tu čistoću svojom bojom.

Vizualni identifikatori onih koji su pripadnici svećenstva brojni su, a u *Priručniku* se spominju štola i tonzura. Što se tiče štole, ona je dio liturgijskog, a ne svakodnevnog ruha svećenika, no razvila se iz *orariuma*, oblikom slične tkanine koja je bila oznaka uglednika. U kršćanstvu postaje dio liturgijskog ruha, a nosi se oko vrata što se simbolički tumači kao uspomena na spona kojima je bi vezan Isus tijekom svoje muke. U *Priručniku* donesena odredba da ju je obvezno nositi pri krštenju na tragu je suvremenog tumačenja njezine uporabe u prilikama kada svećenik izvodi obrede podjele sakramenata, blagoslova i dakako euharistije. Stoga će se i u *Priručniku* kasnije donijeti odredba da svećenici moraju nositi odjeću koja im je podobna, koja ih izdvaja od običnog puka. Slična se odredba donosi i za tonzuru – simbol vjerske poniznosti i posvećenja potekao iz antike kao način obilježavanja robova. Ona u sebi nosi više simboličkih značenja, kako će to lijepo navesti Kadčić u svojem *Boggoslovju*, od kojih se *Priručnik* referira na njezino podsjećanje na trnovu krunu kojom je bio „okrunjen“ Isus, ali i krug kao simbol savršenstva i trajnosti. U jednom se navodu tonzura dovodi u vezu sa zlatom, a zlatni predmeti sjaje posebno jakim sjajem s kojim se tonzura može povezati kao vizualni identifikator pripadnika svećenstva.

Simbolika svjetlosti i sjaja posebno je naglašena u daljnjim odredbama o krštenju u *Priručniku* – svećenik pri obavljanju tog obreda mora imati upaljenu svijeću. U nastavku rečenice tri puta će se spomenuti svjetlost – krštenje će tako biti nazvano „sakramentom

svjetlosti“ koje prosvjetljuje svakoga čovjeka putem svjetlosti krsne svijeće. Ovdje zastupljena repetitivnost izraza ima svoje korijene u simboličkom značenju vatre kao elementa koji ima moć purifikacije, a prema tome i novog početka kakav dobiva svaki pokršten u svjetlu Božje milosti.

Kao što je upaljena svijeća simbol čovjekova prosvjetljenja na početku njegova (novog) života u zajednici s Bogom, tako je tijekom života simbol prosvjetljenja knjiga. U *Priručniku* se spominje i kao konkretni predmet i kao simbol u dva navrata. Prvi je primjer vezan za „govor po knjizi“, kada se daje odredba da svećenik može obredne riječi izgovarati na „jeziku knjiga“, ali i na jeziku koji zna, i ništa od toga neće naštetiti samom obredu. Ovdje smo zašli u problematiku poznavanja jezika samih glagoljaša – njihova je naobrazba, ako nisu bili u kojoj redovničkoj zajednici, bila do 16. stoljeća neorganizirana pa su mlađi svećenici učili od starijih. Poznavanje latinskog jezika zasigurno je bila prednost, ali ne i obaveza jer hrvatski kler već u 13. stoljeću dobiva dopuštenje pape da bogoslužje obavlja na narodnom jeziku. Ovdje narodni jezik svakako ne označava govor zajednice, već svečani jezik namijenjen liturgiji, a to je hrvatska redakcija crkvenoslavenskog jezika. Smatramo da je ovim navodom izrečena upravo aluzija na taj jezik, službeni jezik obreda, dok se knjiga poistovjećuje sa znanjem, tj. stoji kao simbol poznavanja svetog jezika. U drugom se navodu knjiga također spominje kao izvor znanja, no neizravno – različita dijakronijska značenja ovog leksema doveli su nas do tumačenja navoda u kojem župljani *dl'žni sut' umêti iže knigi ne umiût'* (36v 14 – 16) da leksem *knigi* predstavlja molitve s kojima se vjernici uključuju u obred. Radi se ovdje o sakramentu ispovijedi na kojoj vjernik molitvom kajanja i kasnijom mogućom pokorom koja se sadrži od moljenja različitih molitvi upravo svojim znanjem može ostvariti glavni cilj pokore – oprost i otpuštanje grijeha. Bitno je naglašeno da svećenik u tom slučaju mora biti učiteljem vjernicima, tj. prenositelj znanja preko kojeg oni mogu postati čisti od grijeha.

Shvaćanje ljudskog tijela kao Božjeg hrama i prebivalište duše koja je u suprotnosti s samim tijelom, posljedično stvara i simbolička značenja njegovih pojedinih dijelova – ponajprije će se ovo odnositi na kontrast tijela i duše, ali i u *Priručniku* naglašen kontrast vjere i materijalnih dokaza – materijalno zadovoljenje čula u suprotnosti je s istinskim vjerovanjem. Tijelo se stoga shvaća kao nositelj duše koje stalno treba pročišćavati što je posebice naglašeno u obredu efata, dijelu krsnog obreda. Ovaj je obred potanko opisan u *Priručniku*, a dana su i značenja svakog pojedinog čina, za razliku od drugih spomenutih obreda čijim opisima nije svojstvena ovakva razina detaljnosti. Tako će se raznim gestama

posvećivati razni dijelovi tijela krštenika, od kojih svaki ima svoju posebnu simboliku, a krajnji cilj jest „osnaživanje“ vjernika u borbi s vragom.

Posebno će biti naglašena simbolika ruku, bilo u gesti uzdizanja putem kojeg se na glave vjernika „izlijeva“ Božja milost, bilo u gesti predaje ruku nevjeste u obredu vjenčanja. Upravo smo u tom navodu iščitali skrivenu, iako ne naglašenu, mizoginu crtu *Priručnika* – predavanjem nevjestine desne ruke mladoženji naglašava se desna strana kao aktivna, ali i kao smjer raja pa se u srednjovjekovlju shvaća kao „muška“ strana, dok je lijeva pasivna i označava smjer pakla i shodno tome žensku stranu. Predavanje „muške“ ruke muškarcu tako je negiranje simbola koji označavaju ženstvo, a to je dodatno naglašeno i navodom iz *Priručnika* da svećenik nevjestinu ruku pri obredu vjenčanja prima u svoju samo ako je ona zavijena u misno ruho – svojevrsnu obranu pred ženskim dodirom. Isto se naglašava u kontekstu ispovjedi žena, gdje se navodi kako svećenik ne smije ženu ni gledati ni dirati, pa je potrebno da ona zauzme prikladan položaj kojim se takvi doticaji sprječavaju. Kada se ovi navodi promotre u usporedbi s naglašeno mizoginom pjesmom *Ot ljubvi ženske* iz Tkonskog zbornika vidljivi su gotovo identični motivi – gledanje i diranje žene izaziva gubitak razuma u muškarcu, posebice u svećenika koji u intimnoj atmosferi ispovjedi mogu potpasti pod njezine draži. U tom kontekstu izuzetno je zanimljiva i pojava, tj. upotreba leksema *d'êval'* koji se upravo u navođenju opasnosti koje nosi kontakt sa ženama spominje tri puta – a u cijelom *Priručniku* spominje se četiri puta! Tako se mizoginija, kao onovremeno ustaljeno shvaćanje žena, uvlači u *Priručnik* posebnim signalima, tj. simbolima i strateškom uporabom leksičkih jedinica. Međutim, ne možemo tvrditi da je cijeli *Priručnik* u svojoj suštini mizogin tekst – u većem dijelu žene se uopće ne spominju, a u prilog i tome da ga ne treba u potpunosti okarakterizirati kao ženomrzački ide i navod o tome da žena za vrijeme menstruacije smije ući u crkvu i primati sakramente – navod koji je vrlo liberalan za doba nastanka *Priručnika*.

Još smo se pri kraju ovog poglavlja osvrnuli na simboliku koljena, tj. navod u *Priručniku* prema kojem pokornik mora kleknuti da bi primio ispovijed – čin kojim vjernik izražava svoju poniznost i molbu za oprostom – da bi po primljenoj milosti ustao na taj se način simbolički oslobodivši od tereta grijeha.

Kako je istraživanje *Priručnika* obavljeno na dvije razine, grafijsko-jezičnoj i simboličkoj, tako su i zaključci doneseni na njegovu temelju dvostruki: potvrđena je hipotetska misao da se radi o jeziku koji je mješavina, amalgam hrvatsko crkvenoslavenske norme i utjecaja govornih, čakavskih oblika, ali je i zastupljena veća arhaičnost teksta, pa je

zaključak da je *Priručnik* tekst u kojem je vidljivo da su procesi koji na jezičnoj razini zahvaćaju posebice neliturgijske glagoljske tekstove u 15. stoljeću tek u početnoj fazi. Što se tiče pojavnosti i uporabe simbola kao tvorbenih elemenata teksta na značenjskoj razini, zaključeno je da oni, iako se pobliže ne pojašnjavaju, upravo time sudjeluju u funkcionalnom oblikovanju teksta jer svojom prisutnošću čitatelja upućuju na skrivena značenja, otprije ustanovljena i korištena unutar kršćanske zajednice. Mišljenja smo također da bi se u budućnosti proučavanja simbola, za sad rijetka u kontekstu proučavanja glagoljskih tekstova, trebala obavljati ravnopravno s većinom zatupljenim proučavanjima jezika i pisma, upravo radi njihove sposobnosti da na semantičkoj i spoznajnoj razini teksta ostvare različita značenja i konotacije, što ih čini konstituirajućim elementima svakog teksta religiozne tematike.

Literatura

Antonina, Šime i Miroslava Ramov. „Svećenici, redovnici i redovnice iz Zaglava“, *Zaglav: 600 godina prvog spomena: 540 godina posvete crkve svetog Mihovila Arhanđela*. Općina Sali, Mjesni odbor Zaglav, 1998.: 103 – 104.

Armanini, Jerolim. *Saljski korijeni i baština: spomen knjiga*. Zadar: Matica hrvatska, 2012.

Benić, Mislav. „Fonologija i naglasak imenica u govoru mjesta Kali“, *Rasprave* 39/1 (2013.): 11 – 68.

Beverin, Ante, Jerolim Armanini i Mauricij Frka Petešić. *Glagoljica u Salima i saljsko pučanstvo kroz stoljeća*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru, 2015.

Braica, Slivio. „Retorikom Starih u Carstvu Znakova“, *Ethnologica Dalmatica*, Vol. 7, No. 1 (listopad 1998.): 14 – 33.

Bratulić, Josip. „Školovanje i obrazovanje glagoljaša“, *Senjski zbornik* 41, (2014.): 461 – 464 *Catholic Encyclopedia*, dostupno na <http://www.newadvent.org/cathen/> (zadnji pregled 12 . 1. 2017.).

Chevalier, Jean i Alain Gheerbrant. *Rječnik simbola*. Zagreb: Zakladni zavod Matice hrvatske, 1983.

Damjanović, Stjepan. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Matica hrvatska, 2008.

Damjanović, Stjepan. *Slovo iskona*. Zagreb: Matica hrvatska, 2004.

Damjanović, Stjepan. *Staroslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2005.

Damjanović, Stjepan. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1984.

Denzinger, Heinrich i Peter Hunermann. *Zbirka sažetaka vjerovanja definicija i izjava o vjeri i čudoređu*. Đakovo: Karitativni fond UPT, 2002.

Evelyn-White, Hugh G. *The Homeric Hymns and Homerica with an English Translation by Works and Days*. Cambridge: MA., Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd. 1914.), preuzeto s: <http://www.gutenberg.org/files/348/348-h/348-h.htm> (zadnji pregled 25. 11. 2016.).

Finka, Božidar. „Dugootočki čakavski govori“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*. Knj. 4 (1977.): 7 – 178.

Finka, Leonard-Riko. „Svećenici Saljani i saljski župnici i kapelani“, *Župa Sali: o 400. obljetnici dogradnje župne crkve sv. Marije 1581 – 1981*, (ur. Nedo Grbin i Srećko Frka-Petešić). Sali: Župni ured Sali, 1981.: 101 – 118.

Gadžijeva, Sofija, Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Požar, Johannes Reinhart, Marinka Šimić i Jasna Vince. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, 2014.

Gluhak, Alemko. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec, 1993.

Grbin Nedo. „Glagoljica crkve i samostana sv. Mihovila na Zaglavu“, *Zaglav: 600 godina prvog spomena: 540 godina posvete crkve svetog Mihovila Arhandela*. Općina Sali: Mjesni odbor Zaglav, 1998.: 67 – 92.

Grbin, Nedo i Srećko Frka-Petešić. „Predgovor“, *Župa Sali: o 400. obljetnici dogradnje župne crkve sv. Marije 1581 – 1981*, (ur. Nedo Grbin i Srećko Frka-Petešić). Sali: Župni ured Sali, 1981.: 3 – 4.

Grün, Anselm. *Sakramenti: Euharistija, preobrazba i sjedinjenje*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2003.

Hamm, Josip. „Datiranje glagoljskih tekstova“. *Radovi Staroslavenskog instituta* Vol.1 No.1 (Studen 1952.): 5 – 72.

Hercigonja, Eduard. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1994.

Hrvatska enciklopedija, dostupno na <http://www.enciklopedija.hr> (zadnji pregled 10. 1. 2017)

Hrvatski biografski leksikon, dostupno na <http://hbl.lzmk.hr/> (zadnji pregled 13. 12. 2016.)

Jung, Carl G. *Čovjek i njegovi simboli*. Zagreb: Mladost, 1987.

Kadžić, Antun. *Theologia moralis, sev Manuductor Illyricus Ad cognitionem Sacri Ordinis, directvs ab Antonio Kadcich, Olim Canonico Makarensi in Patria ; dein Archidiacono Jadrensi, nunc Episcopo Traguriensi ... = Alias Boggoslovje dilloredno olliti Rukovod Slovinski na poznangne Svetoga Reda, upravglien od Antona Kadcichia, Biskupa Troghirskoga*. Bononiae: 1729.

Kapetanović, Amir. „Tekstološka obrada i jezična analiza Berčićeva glagoljskoga fragmenta“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 30 (2004): 85 – 96.

Kašić, Bartol. *Ritual rimski: istomaccen slovinski po Bartolomeu Kassichu popu bogoslovcu od Druxbe Yesusovae Penitenciru Apostolskomu*. (priredio i pogovor sastavio Vladimir Horvat). Zagreb : Kršćanska sadašnjost: Zavod za hrvatski jezik Hrvatskog filološkog instituta, 1993.

Katekizam katoličke crkve, dostupan na <http://www.hbk.hr/katekizam/ii/ii2ee3.html#RTFToC1> (zadnji pregled 22. 7. 2016.)

Kero, Pavao. *Popis glagoljskih rukopisa Zadarske nadbiskupije*. Zadar: Stalna izložba crkvene umjetnosti i Sveučilište u Zadru, 2015.

Kodrić, Augustin. „Ime Božje“, *Veritas* Br. 7-8 (440) (srpanj-kolovoz 2001.), dostupno na <http://www.veritas.hr/arhiv/arhiv/ver2001/Ver78-01/razgovor.htm> (zadnji pregled 8. 9. 2016.)

Kušтовиć, Tanja. *Prilozi u hrvatskoglagoljskim tekstovima*. Zagreb: Matica hrvatska, 2014.

Kužić, Krešimir. „Njemački hodočasnici 15. i 16. stoljeća o Zadru“. *Rad. Zavoda povij. znan. HAZU Zadru*, sv. 50 (2008): 63 – 104.

Le Goff, Jacques. *Srednjovjekovni imaginarij*. Zagreb: Antibarbarus, 1993.

Lisac, Josip. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2009.

Liturgijsko ruho, bez navedenog autora, dostupno na <http://tradicionalnamisa.com/liturgijska-ruho/> (zadnji pregled 4. 1. 2017.)

Lozić Knezović, Katarina i Marijana Tomelić. „Od prapočela i alkemije do glagoljice“, *Čakavska rič*, Vol.XXXIV No.1-2 (Studen 2006.): 167 – 183.

Lozić Knezović, Katarina. „Leksičke osobitosti odrješenja grijeha u Klimantovićevu zborniku iz 1512. godine“, *Pozńanskié studia slawistyczne*, NR 4 (2013): 75 – 88

Lozić Knezović, Katarina. „Odnos crkvenoslavenskoga jezika i govornoga jezika u hrvatskome srednjovjekovlju“, *Časopis za hrvatske studije*, Vol: 6 (2012.): 211 – 226.

Lujić, Božo. „Voda – biblijski simbol čišćenja i života.“, *Živo vrelo* 6 (godina XXVIII): 2 – 6.

Mali staroslavensko-hrvatski rječnik. Zagreb: Matica hrvatska, 2009.

Malić, Dragica. „Glasovne pojave u „Odlomku Korčulanskoga lekcionara““, *Rasprave ZHJ*, Sv. 21 (1995): 103 – 124.

Mihaljević, Milan i Jasna Vince. *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Staroslavenski institut, 2012.

Mihaljević, Milan. „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“. *Povijest hrvatskog jezika, tom I*. Zagreb: Croatica, 2009.

Milčetić, Ivan. „Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu“, *Radovi Staroslavenskog instituta*, Vol.2 No.2 (Studen 1955.): 93 – 128.

Milčetić, Ivan. „Hrvatska glagolska bibliografija“. *Starine JAZU, knjiga 33*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1911./33.

Morgan, Giles. *Holy Grail*. Ebbw Vale, Wales, UK: Pocket Essentials, 2005.

Nazor, Anica. „Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima (prilog diskusiji o problemima crkvenoslavenskog thesaurusa)“. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, No.13 (Rujan 1963.): 68 – 86.

Nöth, Winifried. *Priručnik semiotike*. Zagreb: Ceres, 2004.

Online Biblija – Kršćanska sadašnjost, dostupno na <http://biblija.ks.hr/search.aspx?k=50&p=13&r=1> (zadnji pregled 3. 1. 2017.)

Pardon, Đurica. „Kruh naš svagdašnji. Antropologija hrane i blagovanja – polazište za shvaćanje liturgijskih simbola u slavlju sakramenta euharistije“. *Diacovensia* 21(2013.)1: 157 – 178.

Pažin, Zvonko. *Liturgijska sakramentologija (nacrt predavanja)*. Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet, 2014.

Picart, Bernard i Jean Frédéric Bernard. *The Religious Ceremonies and Customs of the Several Nations of the Known World: The ceremonies of the Roman Catholicks*. London: 1731.

preuzeto s: https://books.google.hr/books/about/The_Religious_Ceremonies_and_Customs_of.html?id=pGIZAAAAYAAJ&redir_esc=y (zadnji pregled 22. 12. 2016.)

Povijest dominikanskog Reda u Hrvatskoj, bez navedenog autora, dostupno na <http://www.dominikanci.hr/povijest-dominikanskog-reda-u-hrvatskoj.html> (zadnji pregled 13. 11. 2016.)

Rječnik hrvatskog crkvenoslavenskog jezika. Zagreb: Staroslavenski institut.

Rječnik Hrvatskog jezičnog portala, dostupan na <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=main> (zadnji pregled 22. 1. 2017.).

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, obradili Đuro Daničić et al. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880. – 1976.

Runje, Petar. *Školovanje glagoljaša*. Ogulin: Matica hrvatska, 2003.

Sambunjak, Slavomir i Ivana Petešić. „Glagoljski egzempli u tekstu Govorenje od posluha iz Sali na Dugom otoku“. *Zadarski filološki dani IV*, 285 – 306.

Sambunjak, Slavomir. *Gramatografija Konstantina Filozofa Solunskoga: Hipoteza o postanku i značenju glagoljice*. Zagreb: Demetra, 1998.

Sambunjak, Slavomir. *Libar glagoljaša Don Antona od Silbe*. Zagreb: Demetra, 2004.

Skok, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971.

Skok, Petar. *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*. Zagreb: Jadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1950.

Srdoč-Konestra, Ines i Saša Lajšić. „Fra Šimun Klimantović (...) Ni pisac ni pod piscem pisac“, *Fluminensia*, god. 20 (2008) br. 1: 75 – 95.

St. Germanus of Constantinople on the Divine Liturgy (Translation, Introduction and Commentary). Crestwood, New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1984.: 56 – 106. preuzeto s: http://www.ldysinger.com/@texts/0720_germanus/02_div-liturgy.htm (zadnji pregled 28. 1. 2017.).

Strohal, Rudolf. *Hrvatska glagolska knjiga*. Zagreb: vlastita naklada, 1915.

Szentmartoni, Mihalj. „Religiozni simboli u psihologiji C. G. Junga“, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol.36. No.5. (Listopad 1981.): 434 – 436.

Šaško, Ivan. *Per signa sensibilia: liturgijski simbolički govor*. Zagreb: Glas koncila, 2004.

Šetka, Jerolim. *Hrvatska kršćanska terminologija*. Split: Reprint: 1976.

Šimić, Marinka. „Grafijske i fonološke osobitosti Psaltira u Akademijinu brevijaru (III C 12)“. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 32, 2006., 249 – 267.

Šimić, Marinka. „Jezik Muke po Mateju u hrvatskim glagoljskim misalima“, *Slovo* 50 (2000): 5 – 117.

Šimić, Marinka. „Leksik Ivančičeva zbornika“. *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest*, vol. 47 (2015): 351 – 376

Špralja, Robert. „Vokalizam govora Zaglava na Dugom otoku“. *Čakavska rič* XLIV br. 1-2 (2006): 5 – 78.

Štefanić, Vjekoslav. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1969.

Štefanić, Vjekoslav. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, II. dio*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1970.

Štefanić, Vjekoslav. *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1960.

Tatarin, Milovan. „Može li prostitutka postati svetica?“ *Kolo* 2, 2001. <http://www.matica.hr/kolo/286/Mo%C5%BEE%20li%20prostitutka%20postati%20svetica%3F/> (zadnji pregled 1. 2. 2017).

Tkonski zbornik – hrvatskoglagoljski tekstovi iz 16. stoljeća, transliterirao i popratne tekstove napisao Slavomir Sambunjak. Tkon: Općina, 2001.

- Valković, Marijan. „Antun Kačić i njegovo 'Bogoslovlje diloredno'“. *Bogoslovska smotra*, Vol.49 No.4 (Svibanj 1980.): 498 – 506.
- Vialova, Svetlana O. (prir.). *Glagoljski fragmenti Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj biblioteci, 1 – Faksimili*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Staroslavenski institut, Petrograd: Ruska nacionalna biblioteka, 2000.
- Vialova, Svetlana O. (prir.). *Glagoljski fragmenti Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj biblioteci, 2 – Opisane fragmentov*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Staroslavenski institut, Petrograd: Ruska nacionalna biblioteka, 2000.
- Žagar, Mateo. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska, 2007.
- Žagar, Mateo. *Osnovni procesi konstituiranja ustavne glagoljice*, dostupno na <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1844&naslov=osnovni-procesi-konstituiranja-ustavne-glagoljice> (zadnji pregled 11. 12. 2015.)
- Žagar, Mateo. *Uvod u glagoljsku paleografiju*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2013.

Sažetak

U radu *Srednjovjekovni dugootočki Priručnik za svećenike* obrađuju se tekstološki, grafijski, jezični i simbolički elementi glagoljskog fragmenta iz 15. stoljeća koji je dio Berčićeve zbirke. Fragment sadržajno donosi opis podjele sedam sakramenata, ali i druge savjete namijenjene svećenicima. Nakon kodikološkog opisa, nastanak teksta se prema grafijskim elementima smješta u 15. stoljeće i područje Dugog otoka, a nakon toga daje se pregled ostalih glagoljskih tekstova koji, kao i ovaj, obrađuju moralno-teološke teme. Slijedi analiza grafije, tj. posebnih načina ispisivanja i označavanja grafema i riječi poput združenica, ligatura i pokrata. Jezična analiza se, uz opis, usredotočuje i na utjecaje mlađeg, govornog jezika na normu, tj. hrvatski crkvenoslavenski jezik, opažene i u drugim glagoljskim tekstovima zborničkog tipa, posebice oni nastalih u 15. stoljeću. U jednom se poglavlju obrađuju i analiziraju pogreške i nejasnoće u *Priručniku*, a zatim se daje pregled i analiza zastupljenog leksika. U dijelu o simbolici zastupljenoj u *Priručniku za svećenike* polazi se od činjenice da su simboli nositelji višestrukih značenja koji se ostvaruju i koriste unutar određene zajednice kao posebni komunikacijski obrasci. Najprije se obrađuje simbolika vizualnog ustrojstva teksta pa zatim i tematsko-sadržajna i religijska simbolika. Unutar sadržajno-tematske okosnice sedam sakramenata obrađuju se i simbolički tumače tekućine, predmetna simbolika, materijali, odjeća, simbolika dijelova tijela, gesti i položaja. Uz osnovni tekst donosi se i njegova latinička transliteracija te faksimili. Kodikološka istraživanja potvrđuju u ranijim istraživanjima donesene pretpostavke o vremenu i mjestu nastanka djela, dok se analizom grafije utvrđuju i dodatno pojašnjavaju pisarski postupci ekonomije pisanja, slijevanja grafema i ostalih grafijskih elemenata prisutnih u tekstovima pisanima ustavnom glagoljicom. Rezultati jezične analize donose posebnu vrstu jezika koju karakterizira miješanje dvaju jezičnih sustava: hrvatskog crkvenoslavenskog i čakavskog, čime se potvrđuje pretpostavka da je jezik *Priručnika* njihova kombinacija, rezultat koji je u skladu i s drugim istraživanjima jezika tekstova zborničkog tipa nastalima u tom vremenu. Leksička analiza donosi slavenske i neslavenske izvore pojedinih leksema, tendenciju slaveniziranja te donos mlađih i starijih leksičkih jedinica. Kao zatvoren komunikacijski sustav promatraju se simboli, koji se u ovom tekstu ne tumače, što znači da njihova značenja postoje u samoj svijesti korisnika. Simbolička osnovica glagoljskog pisma uopće i pojedini grafijski postupci promatraju se kao načini ostvarivanja dodatnih značenja. Već spomenuto neobjašnjavanje pojedinih simbola u *Priručniku* temeljem je za ostvarivanje njihovih

skrivenih, ali korisniku poznatih simboličkih značenja, koja se ostvaruju na grafijskoj i tematsko-sadržajnoj razini teksta.

KLJUČNE RIJEČI: *Priručnik za svećenike*; grafija; jezik; simbol; simbolika

Summary

Textological, written, linguistic and symbolic elements from a Glagolitic fragment of the Berčić's collection are discussed in *The Medieval Clerical Handbook of Dugi otok*. There is a description of dividing the seven sacraments and also other recommendations for clergy in the fragment. After the codicological description, the origins of the text – in accordance with the elements of graphy – are related to the area of Dugi otok in the 15th century and an outline of the other Glagolitic texts, which – as this one, too – also discuss the morals and theology issues, is given afterwards. The next is the analysis of graphy, i.e., the particular ways of writing and marking the graphemes and words such as compounds, ligatures and abbreviations. Besides description, the linguistic analysis is focused on the influences of the younger vernacular on the standard language, i.e., on Croatian Church Slavonic language, which are noticed in the other collection-type Glagolitic texts, too, particularly those from the 15th century. Mistakes and indistinctnesses of *The Handbook* are discussed and analyzed in one of the chapters and an outline with the analysis of the existing lexis is given next. The fact that symbols are the carriers of multiple meanings, which are realized and used within a certain community as particular communicative patterns is discussed in the section about the symbolism, existing in *The Clerical Handbook*. The symbolism of the visual organization of text is discussed first and then the thematic content and religious symbolism. Liquids, the symbolism of items, materials, clothes, the symbolism of the bodily parts, gestures and positions are discussed and symbolically interpreted in the thematic content framework of the seven sacraments. A transliteration of the text into Latin script and the facsimiles are also included with the original text. The results of the codicological research confirm the hypotheses from the earlier research about the time and place of origin of the text, while the analysis of graphy determines and further explains the scribal processes of the writing economy, the interflow of graphemes and other elements of graphy that exist in texts, written in the Glagolitic square majuscule script. The results of the linguistic analysis present a particular form of language, characterised by the mixture of two language systems: Croatian Church Slavonic and Chakavian, thus confirming the hypothesis that the language of *The Handbook* is a combination of the two, which is a result that is in line with the other research results of the languages of the collection-type texts, originated in that same period of time.

The lexical analysis results with Slavic and non-Slavic origins of some lexemes, the tendency of Slavenization and inflow of younger and older lexical units. The symbols used in this text are analysed as a closed communication system and are not explained in it, which means that their meaning exists in the mind of their user. The symbolic base of the Glagolitic script in general and certain processes of graphy are discussed as the methods of additional meanings realization. The already mentioned omission of explaining some symbols in *The Handbook* is the base of realizing their symbolic meanings – hidden, but also known to the user – which are realized on the levels of graphy and thematic content of a text.

KEY WORDS: *The Clerical Handbook*; graphy; language; symbol; symbolism

Dodatak 1 – Transliteracija *Priručnika za svećenike*

Napomene o transliteraciji:

- štapić transliteriramo znakom ʘ
- grafem „jat“ transliteriramo znakom ê
- grafem *ju* transliteriramo znakom û, a „đerv“ slovom *j*
- pokraćene riječi donosimo u uglatim zagradama (), a rekonstruirane u uglatim []
- natpisivanje grafema donosimo superskriptom, inicijale velikim slovom, a znak *capitul* znakom Ɔ

28r

1. moʒet' služiti dvakrat' misu shran
2. eĉ⁴⁷³ umil(e)nie ipoĉt(e)n'e ikoliko krat' slu
3. ži itoliko krat' t(ê)lo is(u)h(rъsto)vo primi · Ima
4. t'že porъ vinu vzliêti vina naprъsti
5. kada vse prime t(ê)la b(o)žiê narejenje
6. iono prime razvê ako onъ d(a)нъ m(i)su drugu
7. bude imêti služiti naaĉe vinovz
8. lito primet' on' d(a)нъ nemore drugoviĉ' sl
9. užiti misu k(a)ko ima porъ doklê neji im
10. a položiti sveĉ(e)nie o'misi kruh' pris
11. anъ anekvasan' da oš'tiû · o'ĉiste p'sen
12. ice muka nedrugoga žita poonomъ gl(a)s
13. u ĉase govori aĉe zrъno p'seniĉ'no · ili i
14. strêbite vet'hi kvasъ · ivd(u)šahъ ve

⁴⁷³ Bez oznake poluglasa.

15. r'niɦimase vino svodu smêšano vl
16. iti vkaležь · iimat' b(i)ti položeno
17. vele veče vina nere vodi · Ugotoviže
18. si porь kaležь s(a)mь ili dêka mêstos
19. ebê pred'sobu načini · narediti anena
20. poručiti svoemu žaknu dane zabud
21. e vliêti vina ivodi · k(a)ko mnozi bez
22. umno stv(o)riše · ače porь neimêl'bi vina
23. more grozdь zrêlь ožati vkaležь s
24. vodu smêšiv' · Misu doklê neji im
25. ase služiti vd(a)nь post'ni dononi · ain
26. da počan'si ozorahьidari doter'ce d
27. oklê neji · služi porь misu vsr(ь)kvê a
28. ne vdruzêhь mêtêh' · razvê akogan

28v

1. aide nevola akoe naputi more služiti
2. ipodkrovomь ali pod'satorom' · takim'
3. zak(o)nomь da vinu b(u)de imêti ol'taricь
4. o'b(i)sk(u)pa svečen' · iima oče b(i)ti ploča o'kam
5. ika ane o'dr(ь)va · tel(e)snikiže ima belь
6. bez'niedinogo čr'vleniê · iima b(i)ti vse
7. običajnoe kaležь pameren't' · Ipr(o)čaê ·

8. Ivse rêči o'ol'tara vkih'se svečue
 9. t' imaûse s(ve)titi ibl(agoslo)v(i)ti b(i)sk(u)romъ kepo
 10. ložene b(u)du vele vet'he saž'gut'
 11. e ipopelъ o'nihъ vmêsto čisto vrъženъ bu
 12. di · kadi o'mnog' mimo hodečih' neposkruni
 13. se · ol'tar' imêi ob'rusъ ropъ prinesi kaležъ
 14. kaol'taru gredi · ibovaonoi tainê mu
 15. ka h(rъsto)va prinosit'se nav'spom(e)n(e)nie inapoč't
 16. enie muki s(ve)te k(a)ko m(u)ki g(ospodъ)ne stvorimo pr
 17. azdникъ vkriži ima ropъ rêči taine
 18. o'mise · Iže prêje neže postrada doko
 19. n'ca sveč(e)niê svišneû lûb'viû imis
 20. liû s(ve)tuû reči danesablûdi · io'nih'
 21. nepusti niče on'dê niv'spet'se vrati
 22. dadodruge ke mimo hodet' ikese slêd
 23. uût' sut' o'sl(a)vi vm(i)sê daone nêsu o'pre
 24. stoêniê · êko e(stъ) vkih' b(u)de posvêč(e)nie o't
 25. êla ikr'vi is(u)h(rъsto)vi · io'onêhъ zapuč(e)nihъ neb
 26. i bilo sveč(e)no · Imat' ropъ vsi obrazъ
 27. o'rêči sveč(e)n'e o'kruha se e(stъ) t(ê)lo moe · it
 28. agda stvoreno sveč(e)n'e o't(ê)la is(u)h(rъsto)va · va
- estъ----- (na margini)

29r

1. m(ê)s(e)съ k(a)ko b(u)de hotêl' aće nato pride nê dl'
2. žan' o'računa bl(a)godê'tstva bonefici
3. ê ili oficiê · Aće nase dr'žan' e(stъ) o'pr(a)vdi
4. službenie bl(a)god(ê)ti i nemože pouvêt
5. i penez' prieti · ali poki godê putъ iz
6. etise o'šimonie svoe n(ê)mъ vol'no prikaz
7. ano može priêti koliko umileno · o'ku
8. da o'svoihъ cr(ъ)k(a)vъ zakr'čen'e nemogu
9. тъ ničesože pouvêtu vzeti niza
10. klada priêti nipitati · Dazakr'ê
11. en'e o'inihъ cr(ъ)k(a)vъ mogut' priêti · io's
12. ega nesu dr'žani dasvoicâne neho
13. te ihъ platiti · dao'tacêh' rêči
14. uzakonili sut' popi posvrъšen'i svoe
15. ga čina · svobod'no o'rêšeno možet'
16. prositi plačen'e istarêšim' ih' more
17. e prignati naplaću z'vanъ šimonie
18. Nema popъ naon' razumъ služiti il
19. ioficiêli · dask(o)zê to pen(e)zi nasl
20. êduet' съgrêšæt⁴⁷⁴ semr'tno · Budi d
21. ani šimoniê daiz'van' o'šimonie dvoji

⁴⁷⁴ Bez oznake poluglasa.

22. n(ê)mь neimaût' b(i)ti pen(e)zi zasluž'bu re
23. dov'nu neiz'namše priroka inevidu
24. či zač' t(a)kovesu te rêči narejeni ·
25. Aêe prinoseêei imaû zlomlenь razum'
26. veruûêe take rêči · vzdr'žati zape
27. nezi imêti naneudi stanovito raz
28. umu popov'skomu sud'ci t(a)ko togo radi

29v

1. popov' razum' svoim' umomь · ili ini
2. o'nego nauka skozi penepotak'nise · va
3. ruise popь daneprijet' prikazanie za
4. mr'tvaca prokleta · ali kibi um'rl' v
5. semr'tnomь grêšê · Aêe saisp(o)v(ê)d'û o'v
6. eri umret' aêe bude vpakli · da aêe
7. stanovit'stvo nêst' podobase iz
8. anihь moliti koliko godê nepomag
9. a imь · Takovise neimaû pogresti vci
10. miteri cr(ь)kvenom' · aêese ras'sudid
11. asu proklati imaûse o'kopati iiz
12. vrêçi van' is'cimitera · ioni cimit
13. eri vkihь prokletihь tel(e)sa sut po
14. grebena prekr'stitise ima saokrop'l
15. eniemь bl(agoslovle)ne vode k(a)ko biva naprekr'êe

16. n'î cr(ь)kvenomъ ili ol'tara · Samiže v
17. êr'ni pokopatise imaû vcr(ь)kvi ivci
18. miteri · daver'ni mimoiduče ipriho
19. deče molet'se onihъ · ipomoženi bud
20. utъ o'tač(a)stva onihъ s(ve)tihъ · onihže
21. cr(ь)kvah' pogrebaût'se · Ačeže služi
22. ti ili negda započten'e popu vzd
23. r(ž)a)tise bude bole dasie pučaet's
24. e vrazum' ego da stvorit' vkomъ več
25. e mnit' ugoditi b(og)u v'obraz' zak'hê
26. ê isat'nika o'koû edin' ugodì priemlû
27. či · adругi započ'ten'e vzdr'žati
28. se Reki · G(ospod)i nesamъ dostoên' dapod'kr

30r

1. ov'moi vnideši · naseliko r'ci s(lovo) tv
2. oimъ iiscêlêet' otrokъ moi · Vsaki d(a)
3. нь ače žena kr'votečeniê bolit · a
4. êe hočet' priêtê t(ê)lo b(o)žie ali vc
5. r(ь)k(a)vъ vlêsti zaupv(a)n'e neimase o't
6. vrêči nisuprotiviti · da ače hočes
7. e započ'ten'e h(va)lu ima · Rek'si ofic
8. iê cr(ь)kv(e)noga reči e(stъ) o's(ve)tihъ narejeni

9. h' cr(ь)kvenih' kesu sedamъ · Pr'vi e(stъ) kr'č
10. enie · drugo kriz'man'e pokoren'e b(o)žie t
11. êlo · poslêdn'e mazanie ženitav' ·
12. A prvi o'kr'čen'ê ki e(stъ) red' pr'vi o're dov' iv
13. eči vs(ê)hъ ipotrêb'nêi · Estъ dvar' osu
14. ždeniê os'novan'e o'narejen'ê iz'van'
15. o'popa nekr'čenoga · o'nûd' ače nêki za
16. pustêv'si kr'čen'e redil'bise nês
17. t' v'redu · Ače koteri pop' naidese da
18. nêst' kr'čenъ bilъ · imase kr'stiti · ii
19. z'nova rediti · Narediže to s(ve)to
20. narejen'e v'd'vêu rêču to e(stъ) v'vodê ivr
21. êči · iz'muči van' o'kr'čenoga io'nega st
22. vari neda priložit' · vavodêže
23. imase kr'stiti · nev'drugom' · io'kuda go
24. dê b(u)det' ona voda vzeta · ili o'mo
25. ra ili o'istoč'nika ili o'blaka ili
26. o'mraza · Vaobra iže o'rêči e(stъ) ono eže
27. da b(og)ъ učeníkomъ rekuči · Az'te kr'ču im(e) r(eki)
28. v'ime o(tъ)ca is(i)na id(u)ha s(ve)ta am(e)нъ · Dani

30v

1. česože upustit'se o'têh' rêči akose
2. upusti nêka o'têh' trêhъ gl(a)sovъ nêst'
3. svr'šenъ kr'stъ · Nîmase pustiti ov
4. a rêč' idêže pravi · Az'te kr'čû im(e) r(eki)
5. V'ime o(tъ)ca is(i)na id(u)ha s(ve)ta am(e)нъ · Ač
6. e nêki porъ neumê poknizê kimъ êzi
7. komъ govoriti umê têmъ govori ne
8. udi s(ve)tomu narejen'û · ima porъ pogru
9. ziti dête trikratъ vavodu poz
10. akonu o's(veta)go n(a)š(e)go vladan'ê · ima obra
11. zъ o'rêči iz'usti kada pravi · rêči i
12. ma kr'steči pogruziti v'vodu · adr
13. uge rêči kese prikladaû pred'timъ
14. ili potomъ · Olêi ili kriz'ma nêsu
15. t' o'dostoêniê kr'sta · ače porъ onopu
16. sti zanebrêžen'e sagrêšet' teš'
17. ko kadasu terêči narejeni · o'op'čeg
18. a zak(o)na cr(ъ)kv(e)n(o)ga op'čini zak(o)ni · hra
19. niti ima ače govori e(van)j(e)lie o'cr(ъ)kven
20. ihъ rêči · Budiže porъ gotovъ samъ
21. sobovъ pogruzitъ dite · is(a)mъ sobo
22. vъ iz'metъ dite o's(veta)go istoč'nika kr'č
23. en'ê · zač'se naide pogibelъ o'dite
24. te · tare pakie dai sut'lom' · tarese

25. z'nai daon'e o(ta)съ d(u)h(o)vni ditete ig'b
26. otar' o(tъ)cu imateri ego · zaono eree pogr
27. uzilъ dite k(a)ko oni kie priem'lû · tako
28. dani h'çi tel(e)sna popova nemozi žen'

31r

1. stva priêti io'onêh' kisu takovi · Až
2. enitva aêebi narejena is'vr'sena d
3. aras'sudît'se k(a)ko meû s(i)nomъ id(ê)vu ku
4. potru · Aêelie tolikъ dl'g' ili n
5. emočъ o'kr'čen'ê dase nemogu s(love)sa re
6. [...] niučiti · aêese boe semrti ov
7. [g] akoga hote kr'stiti · Tada
8. [p]opъ imêi vodu gotovu vkr'sti
9. Inicê · ipogruzi dite trikrat' v'v
10. odu govore · Az'te kr'çu · V'ime o(tъ)ca i
11. s(i)na id(u)ha s(ve)ta am(e)нъ · Ipotom' aêe bu
12. de moči · ispl'ni emu v(a)съ čin' · aêese pr
13. iklûči da pride dl'gъ dadite bu
14. de kr'čeno o'ženi · ali o'muža bez'pop
15. a · popъ v'taku potrêbu daukazanom'
16. d'voise · imase kr'stiti pod'sim' obr
17. azomъ · o'rêči rekuçi · akosi ti kr'če
18. нъ az'te neo'kr'čaû · aêeli nêsi kr'če
19. нъ az'te k'rçu · V'ime o(tъ)ca is(i)na id(u)ha
20. s(ve)ta am(e)нъ · Aêelise naide nastagna

21. съ али напути · idvoise budeli kr'ê
22. eno ali nê · imase kr'stiti · Aêeli k
23. otori velikъ ûnakъ pride kr'stiti
24. e koga popъ skozê velikostъ t(ê)la
25. nemožetъ pogruziti · vzlêi vod
26. u navъhъ gl(a)vi ego · reki · Az'te k'rêu ·
27. V'ime o(tъ)ca is(i)na id(u)ha am(e)нъ · ib(u)de kr'ê
28. енъ · takovomu nedase pokora o'onoga

31v

1. čae съgrešil' prijje neže e(stъ) kr'stil'
2. dovolemu e(stъ) s(ve)to narejenie o'h(rъst)a na
3. o'puc(e)nie vs(ê)hъ grêhovъ · koliko o'iz'
4. šastihъ toliko o'stvorenih' vpra
5. šaise vnego skruš(e)nie sr'ca bez' [ko]
6. go nenasl(ê)duet' pročen'ê o'stvore[nih']
7. grêhovъ · ovъ oče takovъ ûnakъ im[a]
8. тъ samъ soboû o'govoriti o'vêrê nep[o]
9. družêh' · Kada popъ pita o'nareje
10. niê ove rêči rekuçi · Vêruešili
11. v'b(og)a o(tъ)ca vsem(o)gučago · Ipr(o)čaê · Ka
12. dase ml(a)dênci o'govaraû podružêh'
13. ane sami pose · tožde e(stъ) o'gluhihъ inê
14. mihъ ki sami sobu nemogu o'govor(i)ti
15. Pop' vazda imêi š'tolu našii kad
16. a kr'sti · iimêi sveçu važъženu · d

17. aponarejeniû s(vê)tlosti prikažet'
18. s(vê)tl(o)stь · ona êže prosvêĉaet' vsako
19. go ĉ(lovê)ka greduĉ(a)go vmir' sa · Daskozê
20. to vêra k'vsêm' iupv(a)nie pribudi · Ita
21. koje⁴⁷⁵ o'služ'be prebudi mis'ne tvori
22. ть z(a)p(o)v(ê)dь popь svoim' svoiĉamь · da osa
23. мь d(a)ni pred' n(e)d(ê)lû o'muki poš(a)lût' dêt'
24. cu svoû naisp(o)v(ê)d(a)nie pred'kr'ĉeniem' .I. (8)
25. d(a)нъ iprije · Aĉe popь bude vtakomь mê
26. stê daneb(u)de imêti vodi o'istoĉn
27. ika · inio'kudare · daiskopa z(e)mlû · aĉe m
28. ore naiti vode · aĉeli neprositi e(stь)ki

32r

1. e o'vs(ê)h' dobrih' davacь · Egdaže iĉez
2. aût' tel(e)sna poteĉi e(stь) kpomoĉi d(u)h(o)vnê
3. i · aĉeli popь stvori ĉto može iĉto nemo
4. žetь naporuĉ(e)nie b(og)u onь b(og)ь napl'ni slu
5. ženie · Možet'se dati kr'ĉenie kada
6. godê v'vrêmê ono kadase porodi dite
7. pretъpêv'ši malo vrêmê · naitise ne
8. more ki izbavit'e · Op'ĉeže kr'ĉenie n
9. imase služiti takmo vs(obo)tu ili
10. напъвече'ri pe(n)tik(o)stь · iniedan' nemore

⁴⁷⁵ Je umjesto e(stь).

11. samъ s(e)bê kr'stiti · da e(stъ)emu imêti d
12. ruzêh' kr'stiteľ · Ovê d'vê rêči
13. potrebnî esta č(lovê)ku nasp(a)s(e)nie · to vêr
14. a is(ve)to narejenie · dag(o)dê drugago niz
15. anevolû · onъ b(og)ъ napl'ni ča man'ka v'otro
16. čete nadopl'nit' vêra ioče v'ûnoši
17. imêûcim' vêru napl'nit' s(ve)to nareje
18. nie · Blûsti ima popъ damužъ ndr'ži
19. s(i)na ženi svoee · nižena sina muža
20. svoego nah'čerini aliġa imêi o'sebê
21. ače bude stvoreno zanezlob'stvo
22. ili zaprepad'stvo · skozê tose ne
23. raz'lučet' · Ače o(ta)съ ili mati dit
24. e svoe kr'sti koe k'semr'ti · k'da nebi
25. imêlъ inoga kobi kr'stilъ · nemoguse
26. raz'lučiti · inêsu sьgrêšili · Onъ ki nê
27. kr'čenъ ili kriz'man' nemožetъ dr'ža
28. ti ninakr'sti ninakriz'mê · družêh'

32v

1. more dr'žati nakriz'mê kie dr'žal' nakr'
2. čen'i o's(ve)t(a)go narejenîe o'kriz'man'ê krat'k
3. imъ preidemo k(a)ko čeka datise ono o'bis(ъ)k
4. upa · Pop'že maže s(ve)tu kriz'mu otroče ûže
5. kr'čeno natemeni dab(i)sk(u)ръ maže kriz'mu
6. načeli · avsêm' s(ve)tomъ potvrždenie · ku

7. mstvose stvori vkr'čen'i · Imat'že po
8. p' zap(o)v(ê)dati svoim' svoičamъ · daonisvo
9. û dêt'cu ponesu nakriz'man'e kb(i)sk(u)pu da
10. kriz'man'emъ napl'net' s(ve)to kr'stên'stvo
11. da ače puste to s(ve)to narejen'e neudi
12. imъ zasp(a)s(e)n'e vs(e)mr'ti daživučimъ pom
13. aga· idaet' krêpostъ naprotivečese i
14. mъ nabran' s(ve)t(a)go mira · Udi o(тъ)cu i mat(e)ri
15. ače pustet' vnebrigu sagrešetъ
16. eš(ъ)ko · da e(stъ) s(ve)to narejen'e potrib'no · Ot'⁴⁷⁶ pok
17. ore mnogasu vknigah' s(ve)tih' o's(ve)tihъ
18. o(ta)съ vpis'mêhъ iotučitelъ nahodise · i
19. zato nêkaê togo radi ke vz(a)k(o)nê vse
20. dananemъ veče pridutъ naredili sm
21. o s(ve)to · imatъ popъ obratiti muži i ženi
22. imêi krêp'ko r(e)čen'e vanъ eže priemlûtъ
23. naisp(o)v(ê)di · ivij' ače e(stъ)svoičan' ego ili
24. nê · Ačelie z'druge svoiti nemořeš
25. i o'rêšiti ego bez'vole onoga popa o'k
26. ogae svoiti · razvê ače e(stъ) potrêba
27. semr't'na · ivijъ ače pokor'nikъ e(stъ) poraž
28. enъ ili nemočanъ dosemr'ti inebi mo

⁴⁷⁶ Bez natpisivanja grafema t.

33r

1. islít' danepoloži pokore t(a)ko teš'ke it
2. ako silne dapokor'nikъ vsega nepusti k(a)ko
3. ûnoša čini · o'vr'že o'pleću čto vzvrъhu
4. ramъ ponesti nemožet' stvori ubo ras'tvo
5. ren'e im(i)l(o)st' iusil'stvo pokore neb(u)di v
6. elie zêlo · nimalo vel'mi ob'lah'č
7. eno · togoradi upv(a)no e(stъ) veče dase položi
8. mane dl'žnago zakona neže veče da
9. bole ispravimose kb(og)u mnogie radi m
10. ilosti neže zamn(o)go usilen'e · Sled
11. ečemu vzvrâcaûse nagrêh' tež'čei
12. še sm(ê)renie položitise možet' · Da
13. že nasie budi naučenъ irazumanъ · vr
14. ačit'se s(ve)to pis'mo rečen'e s(ve)tih' vkih'
15. se naidet' · togo radi g(ospod)ъ položi gl
16. agoli svoe v'vustêh' pror(o)ka inaporu
17. čue emu stražu o'd(u)š(a)hъ rekuči · Seda
18. h s(love)sa moê v'usta tvoê · ise post
19. avih'te nad'êz(i)ki ic(êsa)r(ъstv)i · Stanovito
20. čtuče iraz'vrâcaûče vidimo vrače te
21. les'ne vsakъ d(a)нъ knige vračaske ilik
22. ar'ske vke zreče lêčese tel(e)sa mtrъ
23. venaê imnož(an)stvo veliko bezumst
24. vo e(stъ) nečisti knig' o'likarie s(ve)tihъ d(u)š'

25. vkih'se učimo · d(u)šeže vьv(ê)ki živut'
 26. Vekšaže š'koda e(stь) o'pogibêli ed'ne d(u)š
 27. e neželi o'tisuče telêsь semr'ti · i
 28. bes'čisla · ače imêeši o'see rêči su

33v

1. žden'e ksêi rêči · Naučiže pop' sp(o)v(ê)dat
 2. i davse spovê grêhi čisto nepotaûe
 3. eda k(a)ko grêsi sut' vrazumê o'pokor'ni
 4. ka zaspomenut'e t(a)ko budete v'ust
 5. êhь ego prosp(o)vêd' · Neraz'luči sp(o)vêd'
 6. skozê sramь da ed'no sp(o)vêšь ed'nomu
 7. adругo drugomu · Idaisp(o)vêst'se sam⁴⁷⁷
 8. sobu ane podruzêhь ili popismu · Ka
 9. da popь is'pitue o'grêhov' ili o'ob'sto
 10. ečiь grêhov⁴⁷⁸ · tako razumno is'pitu
 11. i danenauči nasьgrêšen'e danikomuze
 12. neimat' ugotoviti sêti · Dl'žanь e(stь)
 13. popь množiceû navêstiti svoim' s
 14. voičamь · iače potrêb'no bude prisi
 15. litie da vsp(a)s(e)нъe dai ed'nu krat'
 16. na lêto isp(o)v(ê)det'se ib(o)žie t(ê)lo prim
 17. ut' nav'skr(ь)š(e)nie g(ospodь)ne · Ače pop' boise b

⁴⁷⁷ Bez oznake poluglasa.

⁴⁷⁸ Bez oznake poluglasa.

18. laz'n'e o'nêkoga krêp'kihъ ili o'lûdi ·
19. iboise skaz'no dagorê o'tudu neiz
20. ide s(a)mъ spovêi vladav'cemъ ali
21. viš'nemu daponihъ ili skozê nihъ t
22. akovъ krêpki⁴⁷⁹ navedet'se nasm(ê)renie ·
23. it(a)ko egda s(a)mъ soboû nemožet' stvor
24. iti · stvori onêmi · dovole e(stъ) popu a
25. če čini eže možet' · ače smêrenikъ
26. hoče o'nikoga grêha dovole stvori
27. ti · avdrugomъ ostati imislit' u
28. stavitse o'požida · ane o'prelûdêê
-----niê----- (na margini)

34r

1. niê · porъ nima vsakim' putem' onu spo
2. vêd' o'vrêci · i t(a)ko o'vrъžena o's(e)bê sto
3. it' nesvêt'na · dadl'žane ego sliš
4. ati idati emu svêt' · dapostitъ
5. ili al'muž'na tvorit' · inêke godê do
6. brotê · narediti nito godê ego o'rêšiti
7. raz'vê ače o'vsêh⁴⁸⁰se isp(o)vê idovol'no
8. stvorit' daetera g(ospod)ъ n(a)šъ vsego č(lovê)ka vs
9. obotu sp(a)se nikogdaže s'cêli koga d

⁴⁷⁹ Bez oznake poluglasa (krêp'ki).

⁴⁸⁰ Bez oznake poluglasa.

10. abii vsačaski neizb(a)vilь · Oniže dao
11. dob'ro eže stvorili sut' smr'tvim' grê
12. homь neb(u)det' emu vživot' v(ê)čni · dana ovo
13. pomaga danaredit' s(a)mь s(e)bê ipokorise k(a)kos
14. e čte o'kur'nêla · ki s'mr'tvimi dobri budu
15. t' dadut' dob'raê z(e)ml(ь)na sr'ce tvoret' pr
16. iêt'no iumalet'se muki · Pametuiže po
17. pь nastoeč' vtakom' g'dê sl(i)ši spovêdь · a
18. naiveče o'žen' dase nevê o'druzêh' da
19. nepučaû smirom' redov'niki · isut' gotovi
20. napomiš'lene zalo · O'krivagože pomiš
21. leniê o'sr'ca porazet'se ida o'nikogože uv
22. êj' čto on'dê govorise · aon' sud' samomu
23. tvor'cu ipokor'niku budi vidim' ipopu · d
24. ovole e(stь)vaono s(ve)to suždenie svêd(ê)nie
25. b(o)žie is(ve)tih' a(n)j(e)lь daoni ki on'dê nasto
26. e · ipred' kimise on' sud' stvori · Skozê

34v

1. to ki godê pop' viš'nû pamet' imisal'
2. čuvati ima danikomuze neo'kriet' o'ovê
3. h' eže r(e)čene sut' emu bêsêdi v'isp(o)v(ê)d
4. i niporêči nipod' etero zn(a)m(e)nie da ače
5. se d'voi o'nikoga grêha ivrъhu sego hoče
6. se svêt' o'nikoga veče mudra · damud'
7. ro iči svêt' daniedan'se nedomisl

8. i o'onoga o'kogase pita ili zakose i
9. če · Ustavise popъ mnogim' razumomъ
10. daneb(u)de vele rěčiv' dane skozê to
11. b(u)de viden' nenavid'liv' v'isp(o)v(ê)di
12. ineprebivai često meû složeni
13. mi vele rěčiê danika neizide r
14. êč' o'nego ust' eže poz'na onъ o'krivine
15. sp(o)vêdi · ače sl(i)šit' rěč' sramot'
16. nu o'svoih' svoičan' nevzvrati im'
17. skozê to daneb(u)de oklevetan' d
18. abi bil' o'krilъ grêh' o'sp(o)v(ê)di ih' Pa
19. metui oče pop' netoliko posl(i)šaûcъs
20. povêdi žen'ske negledai vlice ee ·
21. nioče obratise vid(ê)ti udi ee · zač'
22. dob'roe ipriklad'no dažena v'isp(o)v(ê)di
23. dr'ži niž'ne mêsto apopъ viš'ne dal
24. ah'kose ivid(ê)ti neb(u)du · dapotak'neni
25. емъ d'êvlim' prestanet' o'isp(o)v(ê)di sko
26. zê sramъ · ili pop' dase neoskvr'nit' z

35r

1. apriklad'no pomiš'l(e)nie · sk(o)zê to oče
2. pop' posvr'sh(e)n'û sp(o)v(ê)di mladêh' žen' neka
3. s'ni druge rěči prikladne v'isp(o)v(ê)di
4. nepomagaût'bo liše neže potrêb'no e(stъ) is'
5. pitati sp(o)v(ê)di pitaûče čast'no · d

6. aganut' rêči ihъ · iz(a)k(o)nom' idêžebo
7. taka isk'ra leži drêv'nago d'êvl
8. a pobadan'ê neman'kaût' skrušen'ê · ne
9. primi pop' ruke žen'ske meû ruke svoe · k
10. ako nêci bezum'ni nêkog'da tvoretъ
11. nikakim'že z(a)konom' netak'niû dav's
12. ačaski dobro e(stъ) popu ženi netak'nu
13. ti · Boise popъ o'vzvračen'ê potak'nu
14. tiê d'êv'la ki ima tisuče pakos
15. tuûčih' uzalъ pod'vizaet'bose o'
16. is'koni padeniê svoego lûbav' č(lovêčan)sku
17. poraziti idêla s(ve)ta posramiti
18. Dлъжанъ e(stъ) popъ vъvs(a)ko vr(ê)mê dati
19. pokoru kiû prosi · inaposlêd'ne dêl
20. o života nekasni g'dê godê bude
21. t' z'van' pokoru dati · Da ače zva
22. n' budetъ iže prosit' pokoru iprij
23. e neže pridetъ um'ret' ili pogubit'
24. rêč' o'êz(i)ka · imêi ego popъ zaisp(o)v(ê)da
25. na⁴⁸¹ · imožet' mr'tva o'rêšiti ego · a
26. êe nêki isp(o)v(ê)st'se o'grêha zaki nev

⁴⁸¹ Nema oznake kratice.

35v

1. zmože dovole stvor(i)ti dab(u)de t
2. uždega prihitovaľ zamnogu n
3. îcetu · inikoliže vzvratiti ne
4. vzmožet' · Pop' dai emu pokoru · io^t
5. rêšii · izap(o)vêi emu aće pride nabo
6. l'šu srêcu davrati vse tužd
7. e · nepracaût'bose grêsi kromê aće
8. vzmožet'se vzvratiti zlo
9. vzet'e · I oće aće žena pod'lož
10. it'se komu zaželû imêniê tuž
11. dega · dabl(a)go muža svoego nepr
12. ide družêmь · iaće porodit' h'c
13. er' o^tprelûbodêniê · iv'spitêet'
14. û o^tbl(a)ga muža svoego · io^tsega gr
15. êha dovole stvor(i)ti nemožetь
16. zastraň muža svoego · o^tsee tvar
17. i porь sl(i)ši sp(o)v(ê)dь ee · io^tpodob'nih' t
18. acêň o^trêšiû · Oće ako žena ima st
19. anovit'stvo irazumno razumên'e
20. o^tstvari kažuçi damužь ee kr'v'n
21. i bližika ee b(u)det' · I zato nehoće
22. suprotiv' znan'û vzvraçati dl'
23. gь mužu svoemu ib(u)de proklet
24. a · Porь sl(i)šit' sp(o)v(ê)d' ee · io^trêšit'

25. ũ · ib(o)žie tēlo dast' ei otai v
26. sud' o'd(u)šb̄ · zapov(ê)st' ei da očitó

36r

1. neprimet' · Ače nēki isp(o)v(ê)st'se popu
2. o'nēkie tad'bi · o'ke nikoli dovole
3. stvoriti možit' ili nehoče · ig(ospo)d(i)nb̄
4. one stvari otai pitai · proklat'
5. stvo dab(u)de · Pop̄ dl'žan' e(stb̄) proklat
6. i op'čeno aneobličae kogo reki · Prok
7. linam̄ onogo istvoril' e(stb̄) taku tad'
8. bu · io'kese proklinaũ neimaũse tu
9. d'e obličiti · Pop̄ nemožit' onogo prok
10. lati ob'lič'no razvê ače b(u)de pr
11. epren̄b̄ · Ikada godê pop̄ proklina ni
12. kogo piši proklat'stvo ivij' za
13. č' proklinašb̄ · iv'pis'mê pravi · ače
14. iniko stvorit' s(a)m̄ vproklat'stvo v
15. padet' · Varuise pop̄ dazasprêd'
16. r(e)čene iproklate neprimet' naisp(o)v(ê)d'
17. prêje neže o'rêšet'se · dat(a)kovi su
18. t' o'lučeni o'narejenih' s(ve)tih' cr(̄b̄)kve
19. nih̄b̄ · nemožit' ih̄b̄ o'rêšiti doklê tr̄b̄
20. pi zavez' zagovoren'ê ili prokl
21. at'stva · Dan(a)s̄b̄ zar(e)čeni priemlût'
22. se koliko godê novo e(stb̄) o's(ve)te mate

23. re cr(ь)kve poskazaniû šestih' kn
24. ig' bonifaciê · Aêe e(stь) proklet' o'nikogo
25. popa ili o'prijе biv'sago možet'
26. ego o'rêšiti · Ирѣво plativ'si ipok

36v

1. oru emu položi · Aêelibi proklet' o'd
2. rugago popa nemožet' ego popr(a)vdê o'r
3. êšiti k(a)ko inoga svoiêanina nemožet'
4. rêšiti · Da v'potrêbu semr't'nu ki go
5. dê popъ možet' otrêšiti⁴⁸² o'vsakogo
6. proklat'stva · Napokon' možet' popъ
7. o'vs(ê)hъ grêhov' prihodeêih' imr'tvihъ
8. rekuêih' malih' ivelih' otainu po
9. koru dati io'rêš(i)ti · kise vêr'ni isp
10. ovê · neveêe aêe b(u)de z(a)reçeъ o'pra
11. v'di k(a)ko sut' neprikladni grêsi · o'k
12. ih'se iêet' veçi razum' · ionizaki
13. hse položi oçito pokoren'e položi bisk(u)
14. ръ ane popъ · Nauçiže pop' svoe svoiêane
15. eže dl'žni sut' umêti iže knigi
16. neumiût' · Egda lûdi vcr(ь)k(a)v' vhode na
17. m(o)lit(a)vъ kropet'se vodu bl(agoslovle)n(u)û ku pop'
18. vazda imêi vcr(ь)k(v)i bl(agoslovle)n(u)û dakrop'le

⁴⁸² Nema natpisivanja grafema t.

19. niemъ ee o'pučau't'se grêsi mali · iosl
20. abet'se sili vražie · Ikada pop' sl
21. išitъ sp(o)v(ê)d' dai onomu pokoru sp(a)si
22. telnu stvorit' zakon'nu to eže re
23. či e(stъ)isp(o)v(ê)damse⁴⁸³ b(og)u · Ipr(o)čaê · istêm' ka
24. da stvorit' sp(o)v(ê)dъ nauči sp(o)v(ê)daûca
25. gose pokleknuti nakol(ê)nu započte
26. n'e otrêšeniê⁴⁸⁴ · dask(o)zê to vêr'ni vz

37r

1. vrastut' v'svr'šenoj sp(o)v(ê)di · Ir(e)čet' po
2. ръ m(ilo)st(i)v'ti b(u)di b(og)ъ · Ipr(o)č(a)ê · Iotrêšit' ego
3. o'grêhov' io'proklet'stva ivzdast' e
4. go s(ve)tomu narejen'û cr(ъ)kv(e)n(o)mu · Varuis
5. e oče popъ eda koteri hotêl'bi isp(o)v(ê)da
6. tise nav'kup' neprimi ih' naedin(o)go kogo
7. ždo ihъ · Poedinomъ sl(i)ši daniedan'
8. drugago neb(u)de sl(i)šati sp(o)v(ê)di · krom
9. ê s(a)mъ popъ ispitui priležno · ⚡ Ot'na
10. rejen'ê s(veta)go b(o)žie t(ê)la malo r(e)čemo n
11. aučen'ê bezumnim' · daovo narejen'
12. e mimo hodit' uma č(lovêča)sk(a)go ise s(ve)to nar
13. ejen'e priemlet'se veče kvêrê neže

⁴⁸³ Bez oznake poluglasa.

⁴⁸⁴ Bez napisivanja grafema t.

14. k'nauku pos(love)si b(o)žiû · ače neveruete n
15. eimate raz(u)miti · Vek'saže dēla
16. ūt'se vnemъ vĕra o'pameti neže pri
17. êtie črĕva · Se s(ve)to narejen'e o'b(o)ž
18. iega t(ĕ)la nasl(ĕ)duet' pokoru iimase
19. dati vs(ĕ)mъ iže dostoinĕ pokoretъ ·
20. animase dati nepokorim' · Estže s(ve)to
21. narejen'e prikr'ĕenie ĉ(lovĕčas)koe kb(og)u vneže
22. s(i)нъ b(o)ži prime narod' n(a)šъ stvorise e
23. din' snami onemže gl(agola)tse⁴⁸⁵ em'manuel'
24. to e(stъ) sn(a)mi b(og)ъ · vzneset' narod' našъ v
25. aonomъ ežemi priemlemo t(ĕ)lo ikr'v' ego
26. stvoreni es'mo v'edino š'nim' · It(a)ko ego

37v

1. radi gremo nasvĕt'stvo vbuduĕe
2. e vr(ĕ)me iimъ posrĕd'nim' v(ĕ)ĉnimъ vkr's
3. te o(tъ)ca êk(o)že onъ sp(a)s(i)t(e)лъ r(e)ĉe kao(tъ)cu
4. o(ta)съže davĕr'ni b(u)duť edino sn(a)mi
5. imi š'nimi edino es'mo · nise ima slu
6. žiti se s(ve)to služen'e krome pob(i)sk(u)p
7. a ili popopa morese dati pod'žak'n
8. a e(van)j(e)л(ъ)skoga · Est'že s(vĕ)t(ъ)stvo o'potr
9. ibĕ k(a)ko kr'ĕen'e ipokora daveĕe dl'ž

⁴⁸⁵ Bez oznake poluglasa

10. an'e dati mručim' neže putuûčim'
11. imimo hodečim' · on'dêže porъ imать
12. biti s'nažan' popokorê priêt'nê d
13. ati b(o)žie t(ê)lo nemočniku · Itogo ra
14. di dl'žanъ e(stъ) porъ hraniti iimêt
15. i vs(a)gda gototove svečene oš'ti
16. e da sk(o)zê daênie nemoč'nimъ eže
17. shraniti dl'žan' e(stъ) vs(a)ki porъ čisto
18. ineporočno iosob'no · idruge rêčise
19. neprikladaû o'kihъ dani nemoč'niku
20. kada b(u)de potreba · Ikada poide po
21. pъ dati b(o)žie t(ê)lo nemočniku · mno
22. go oš'tii ponese svečenih' daopoš
23. as'ti ivračen'i pl'kse pokloni imo
24. litъ s(ve)tomu t(ê)lu h(rъsto)vu eže nosit'
25. se narukah' popovihъ ponesetže porъ
26. vidimo ičast'no protiv' rъsemъ s

38r

1. mut' s'eteru čest'û isastrahomъ
2. možetъ imъ dati · Možetъ ku godê
3. sp(o)vêdъ dati êže pokor'nike naved
4. etъ naupv(a)nie · Budeli to danebi im
5. êli takъ razum' ili t(a)ko skrušen'e ·
6. Ono s(ve)to narejen'e donapl'nit' ihъ um'
7. egda nenaïdu vzlobi prebivaûc

8. e · êko o'krčen'ê iego napl'nen'ê · Êko mud'
9. ri sutъ ili b(u)dutъ ali zlo ra
10. zumn'i kihъ zloba prev'zide pa
11. če vzrasta · ihъ neimatъ popъ t(a)ko
12. vimъ dati otrokom' iml(a)d(ê)ncem' daono
13. priêti nemogut' · Dl'žan'e⁴⁸⁶ popъ ka
14. da č(lovê)ku bolnu dae pos(ve)tomъ t(ê)li pi
15. ti vino svodu vkaležъ vli
16. ti zapotvrъjen'e davêra vs(ve)to
17. narejen'e · Onože mniš' vsačaski
18. o'neti io'vrêci danêki popovê obikl
19. i bêhu dak(a)da ponesihu b(o)žie tê
20. lo · nenesihu v(i)na o'cr(ъ)kve svoee s'
21. b(o)žimъ t(ê)lomъ navzemahu o'hrama
22. nemoč'noga · Ponesti e(stъ) dlžanъ pop'
23. o'bač've svoe akoû ima s'b(o)žimъ t
24. êlomъ · aêelie nema on' is'prosi ili
25. kupi tare o'cr(ъ)kve svoe ponesi k'ne
26. močniku · Dask(o)zê⁴⁸⁷ to neponizit'se

38v

1. s(ve)to narejen'e v'veri nemočn(a)go it(a)ko ne
2. v' pl'zu primet' · Daono svečen'e ve

⁴⁸⁶ Bez oznake kratice.

⁴⁸⁷ Bez oznake kratice.

3. če imat' priêt'no b(i)ti v'veri neže
4. v'priêt'ii vvs(ê)hь s(ve)tih' narejenih'
5. dav'vsêmь veče · io'nuda veče ma
6. g'lise oko o'pr(a)vdi · Dl'ž'nis'mo naučit
7. i muži iženi kveri ikaupv(a)niû · net
8. akmo pogl(as)u inapodêlêh' n(a)šihь vid
9. imihь · Ače popь b(u)de ustavljen' ili
10. zarečєnь ili proklat' o'd'net' e(stь) o'd
11. daniê io'priiman'ê · io'sego s(ve)t(a)go narej
12. en'ê · io'nûdêže vsu tvar' sьgrêšac
13. t' popь daûc' isagrêšacet' ki vid
14. eče o'nego priemlet' · ače stanovi
15. to neb(u)de vid(ê)ti o'see tvari nes
16. agrêšacet' · Ače nêki popь vezan' e(stь)
17. o'man'sega proklet'stva · oče t(a)ko
18. vь popь sagrêša daûci · apriemlei ne
19. sagrêša · Takimže dêlom' popь a
20. êebi ostavljen'e op'čine naredab'
21. s(ve)tihь net(a)kmo dabi dal'e · Pos
22. lêdne mazanie dlžnoe⁴⁸⁸ dati on
23. êmь kisu o'tolika vr(ê)m(e)ne vnemoçi is
24. emr'ti · Ače proset' zdravim' iml(a)d
25. ên'cemь ineprosecim' neimat'se dat

⁴⁸⁸ Bez oznake poluglasa.

26. i · Aini nemogut' m(a)zati krome popi

39r

1. Narejenoe s(ve)to narejen'e vmaz' ež
2. e b(u)det' o'olêê s(veta)go sm(o)litvami eže
3. vzlûbit'se o'popa nad'nemočnimъ · Is
4. a olêi imat' b(i)ti svečen' o'bisku
5. pa zanemoč'niki ane zakr'st' · O'nûdêž
6. e съгрêšaût' popove tvoreče raz'l
7. učen'e o's(veta)go narejen'ê zaliho imenie
8. iohol'stvo izahvastu narejen'ê
9. êže tvoret' ihъblûditi · egda maž
10. ut' nemočnago o'olêê kr'čen'ê · Ačebi
11. pop' domislil'se daebil' inez'naû
12. či drugom' olêem' pomazalъ dlъ
13. žan' e(stъ) drugoviceû o'olêê dl'žna
14. go maz(a)ti i napl'niti eže e(stъ) zapust
15. ilъ · Аопъ isti pop' dlžan⁴⁸⁹ proliêti
16. m(o)litvu navs(a)ko maz(a)nie · Ioče neim
17. at' edin' m(a)z(a)ti · adругu reči m(o)lit
18. av' êk(o)že nêci tvoriti navadilis
19. e bihu · neb(u)di raz'lučen'e vs(ve)tom' na
20. rejen'i · Mugut'že idr(u)gi popi naku
21. ръ saonêтъ porom' mažuçimъ im(o)litv

⁴⁸⁹ Bez oznake poluglasa između grafema l i ž.

22. i tvorečimъ pristati · namolita
23. v' tvoren'e s(veta)go narejen'ê nêst' b(i)ti
24. čis'lomъ popomъ · ače esta d'va ane
25. ih' veče dovole ih' e(stъ) veče nema
26. rê kol(i)ko godê ih' e(stъ) · Ače ih' nêst' v

39v

1. eče takmo edan' s'd'êkom' sie možet' t
2. tvoriti nemočn(i)ku · Dl'žan' e(stъ) popъ sa ol
3. êi i idr(u)gi · is(ve)tu kr(i)z'mu vd(a)nъ s(ve)te ve
4. čere g(ospodъ)ne vs(a)ko l(ê)to ponoviti o'bisk(u)pa
5. kr'stiti im(a)zati êk(o)že podobaet' ane
6. vet'him' · Ačelibi inako stvorilъ t
7. eš'kobi imêl' b(i)ti nak(a)zan' raz'vê ač
8. ebi stvoril' zanêku nevolû veli
9. ku · ače poman'ka kriz'me ili s(veta)go olêê
10. sk(o)zê često mazan'e može priliva
11. ti ul'ê kolikoe dovole ivse bude
12. sveč(e)no · Ioče raz(u)mno b(u)di daniedan' pop'
13. nima pitati pinez' zas(ve)to narejen'
14. e mazi ili kr'sta · zač' tobi bila š
15. imoniê · t(a)kmo ačemu čto dade bez'pr
16. pročen'ê · možet' priêti bez'grêha dav
17. ono s(ve)to narejen'e neimat'se prositi m
18. az'da · Ače nemoč'nikъ neb(u)de hotêl' d
19. ruzih' d'êkov' krome o'svoe cr(ъ)kve dapr

20. idutъ knemu namaz' porъ svoiĉanin' nei
21. mat' prositi pinez' · Možet'že navê
22. siti ireĉi · az' itovariši moi goto
23. vis'mo stvoriti · Druzimže redov
24. nikomъ iže sut' izvan' te svoiti pri
25. š'li ĉiniti ĉast' is(ve)to narejen'e · ĉa
26. st'no e(stъ) iuzakoneno daniku al'moziû

40r

1. primut' · Ioĉe možet'se sie mazan'e pono
2. oviti · dakr'ĉen'e ikriz'man'e nemožet'
3. se ponoviti · adrugose iponoviti mož
4. e · Pomagaet'že se s(ve)to narejen'e pod'v
5. i strani · daskorêe nemoĉan' iscêlêe
6. t' aĉe zdrav' imat' biti · io'timet'
7. g(ospod)ъ grêhi nega êk(o)že skazaet'se v'
8. vlasti b(la)ž(e)n(a)go êkova ap(osto)la · O'nudê
9. že priemlet'se sie s(ve)to narejen'e id
10. êže gl(agola)et'se ob'lah'ĉi emu g(ospod)ъ · Iaĉ
11. e grêhi b(u)det' stvorilъ o'pust's
12. e emu grêsi · iaĉe nemoĉ'nikъ iže prosi
13. mazi tare pogubi znan'e irêĉ' prijje
14. neže pridetъ porъ knemu · vs(a)kimъ put
15. em' mažiga porъ · ioĉe v'taku potribu
16. možet'se kr'stiti io'grêhovъ otrêši

17. ti⁴⁹⁰ · Ioče t(a)kovo t(ê)lo možet' oplaka
18. ti vodoû poz(a)k(o)nu · ačebi o(нъ) d(a)нъ umr'l'
19. ki d(a)нъ e(stъ) mazan' · dato umiven'e neudi
20. nprudi mr'tvomu · daživim' rabiki
21. togo radi vzdaû sv(ê)dêt(e)l(ъ)stvo b(o)ž
22. ie · dat(a)kovo têlo naop'čenoē vskr's
23. en'e vskr'snet' · ⚡ Onarežden'i redov'n
24. ihъ rêči · e(stъ) Z (9) · e(stъ) redi cr(ъ)kvenih' kimise d'ê
25. ci rede · Ргъво e(stъ) ostrizheniem' · B (2) · psalm
26. ista · V (3) · ostriêli · G (4) · čat'ci · D (5) · ekšor'c

40v

1. iš'ta · E (6) · akolit' · Ž (7) · ap(osto)l(ъ)ski · Ž (8) · e(van)j(e)l(ъ)ski
2. Z (9) · popъ · Ioče b(i)sk(u)ръ v'obr(a)z⁴⁹¹ · n(e)b(e)skie s
3. ili · idêže sutъ · Z (9) · redov' a(n)j(e)l(ъ)s
4. kihъ vkihsu dr(u)zi niž'si · ik(a)da pok'l
5. onet'se niž'ni viš'nim' · avišni⁴⁹² niž'
6. nimъ lûbav' vzdaût' t(a)ko đab(u)dut'
7. rêči meû imi zdozne o'vs(a)kogo zdani
8. ê · Nasi man'si redi moguse datii
9. priêti kada godê das(ve)ti⁴⁹³ redi ne

⁴⁹⁰ Nema natpisivanja grafema t.

⁴⁹¹ Bez oznake poluglasa.

⁴⁹² Bez oznake poluglasa.

⁴⁹³ Bez oznake kratice.

10. moguse dati nîpriêti t(a)kmo še
11. st' krat' dogodiça · To e(stъ) vsobot
12. ah' kvatri tem'pori · is(ve)tu sob(o)tu
13. s(ve)te redi pravimo o'a(n)j(e)l(ъ)sk(a)go napri
14. d' ovi vs(a)ki putemъ pod'z(a)p(o)v(ê)дъ dl'
15. žni sut' udr'žati ivrъšiti či
16. stotu · Iimat' vs(a)ki d'êkъ o'svoego
17. b(i)sk(u)pa reditise · ili š'nega m(o)leni
18. em' · Ioçe açe nêki d'êkъ zanerazumê
19. n'e ili zazabit' zapustêl'bi n
20. êki redъ taregae prestupilъ is
21. tvoril'se priti naviš'si red' dl'
22. žan'se ustaviti inečiniti nied'
23. nu službu o'onoga reda kogae pre
24. stup' doklê iz'nova neprimet' on'
25. red' kie prestupilъ · Pametui d
26. avs(a)ki red' o'ovih' s(ve)tih' redi ima

41r

1. im(ê)ti privilič' z'vistan' · inemozi
2. se inag'dê dati t(a)kmo vs(ve)toi cr(ъ)kv
3. i · Açe kto porazit' kogoždo o'su
4. čih' sih' vs(ve)tom' redu vpadet' v
5. proklat'stvo · o'koga proklat'stva
6. nemožet'se rêšiti t(a)kmo nas(e)mr'ti · i
7. li došad' dodvora g(ospo)d(i)na p(a)pe il

8. i nega peten'ciêli · Ioçe kler'zi i
9. maû imêti okrugal' strig' gl(a)vi
10. svoee · ane êk(o) priproçi · açe nehotet'
11. ima ih' b(i)sk(u)ръ nak(a)zati iustavit
12. i o'cr(ь)kve · Ioçe b(i)sk(u)ръ neimat' ih' sra
13. mot'no nakaz(a)ti · danevaz'met's
14. e rugo imi oçe imъ e(stъ) dostoino nositi
15. sviti spodob'ne redovnikomъ daneb
16. ude sab'lazan' vproçih' · Idl'žni su
17. t' bl(agoslo)viti stol' kada godê êdut'
18. ipoêstvinê vzdati h(va)li tvorit(e)lû
19. b(og)u svoemu · **Ѣ** Onarejen'i žen'itve ma
20. lo nêč'to r'cimo eže podobaet' nas
21. lužbu est'že to narejen'e lê skoz
22. ê priproçih' priproçim'bo to dano e(stъ) poêti
23. ženu · dadit'cu rode iže z(e)mlû tež
24. e ida udr'že reçi vrmen'ne ane v(ê)čne ·
25. A kler'gom' podobaet' o'vs(a)koe pečal
26. i vr(ê)men(ь)n'e vzdr'žatise inastoêti

41v

1. smotreniû o's(ve)tih m(o)lit(a)v' êk(o)že skazu
2. et' ostrъgan'e gl(a)vi ikruna ku ima
3. nagl(a)vê v'obr(a)zъ c(êsa)r(ь)stva êk(o) vidi
4. t'se vh(val)ê ik(a)kose sk(a)zue v'žrêbê ob
5. ranago zlata ko ima cr(ь)kavъ iča go

6. dê klirag' o'rêči cr(ь)kvenih' ima b
7. iti ubozih' · HRam' ihъ ima b(i)ti op'
8. čen' zapriêtie pelegrinov' iza
9. stan' · ače ino stvoret' zaskupost'
10. zbiraût' hraniliča ktesnomu sud'
11. cu · b(u)dut' okrivleni o'pr(a)v(a)dnih' lûdi ·
12. komuždo moguče dobro stvor(i)ti i
13. nêsut' stvorili · D'êci doklê ni
14. maû s(ve)tih' redi mogut'se ženit
15. i ače nehotet'se vzdr'žati das
16. (ve)ti red' imuče eže e(stъ) ap(osto)l(ь)ski ili vi
17. še togo nemožese oženiti · cr(ь)kveno
18. prihodiče pogubi d'êkъ egdase oženi ·
19. Oče možet'se vzvratiti kcr(ь)kvê ·
20. ačee imêlъ ed'nu ženu taree knem
21. u dvicu prišla · Podobaet'se pop
22. u pametiti davnego svoiti nik
23. tože otai daneoženit'se naima
24. t' b(i)ti vidimo ipročimъ navêčeno
25. eže uzakoneno e(stъ) itogo radi pop' sl
26. užitъ misu ženit'venu v'koi bl(agosli)v

42r

1. la ženiha inêvêst(i)cu · Êk(o)že podoba
2. et' danevêst(i)ca bl(agoslo)vitse⁴⁹⁴ nam(i)sê po

⁴⁹⁴ Bez oznake poluglasa.

3. pomъ аѣ d(ê)vica e(stъ) dab(u)de im(ê)ti zn(a)m(e)n'e v
4. sebi o'narejen'ê · Zn(a)m(e)nažese cr(ъ)k(a)vъ d
5. êv(ic)a eže h(rъst)a poêt' vêrou poonomъ ap(osto)li
6. iže · gl(agola)тъ prestavihževi edinom[u]
7. d(ê)vcu d(ê)vu čistu vdati h(rъst)u · Daže
8. na vrêjena nemožet' meû čistimi
9. d(ê)vami pos(ve)titise · Ikoliko k'semu v
10. ečese žena is'pitue čisto neže m
11. užъ · Iprêje neže stvorit'se ženit'
12. va dag'do godêbi imêlъ ča reči ili
13. suprotivitise dagovori meû tri roki
14. irekut' · Inako nesluži ei misu · ačeli
15. bi služilъ kto pod'opovêdiû ima bi
16. ti tež'ko osuen' · Oneže nezapuste
17. ruke daniki popovêsu uzakonili ka
18. da m(i)su poû o'nevêstice posvrъšen'û o'
19. svečen'ê prijje neže r(e)čet'se mir g(spodi)n(ov)ъ · i
20. bl(agosli)vlaût' nevêst(i)ci iženih suču
21. stvorenu bl(agoslovle)niû nev(ê)st(i)ca iženih' v
22. zvratit'se kol'taru napričečen'e t(ê)la
23. ikr'vi h(rъsto)vi · Az'že hv(a)lû i isp(a)s(e)nie mnû po
24. moemu sudu · dapop' prijje primet' t(ê)lo
25. ikr'v' h(rъsto)vu sk(o)zê pagubu êže možet' pr
26. iti sk(o)zê mnogu m(o)l(it)vu vlûdeh' o'b(o)žê

42v

1. t(ê)la zapagubu popa · It(a)ko svrĕšit'
2. še s(ve)tu službu popъ bl(agoslo)vi ih' · da
3. prije bl(agoslovle)niê popъ ispítai iz'vêsto
4. oba aĉe lûbitъ edan' drugoga n(i)ne in
5. aprêd' · ito svrĕšit' vzlêi bl(agoslovle)nie
6. obêma · nagl(a)vu prĕvo nanev(ê)st(i)cu s
7. kozê kese služi m(i)sa idaet'se b
8. l(agoslovle)nie poobr(a)zu ipopodobiû onogo bl
9. (agoslovle)niê · Idanu suĉu bl(agoslovle)niû êk(o)že za
10. kopъ estъ · PRimet' desnu ruku nev
11. êstiĉinu vsvoû ruku obitu o'ri
12. z' s(ve)tih' eže sut' nanem' · ivdast'
13. û nevêstacu pogl(agol)û zakn'nomu is(veta)
14. go zn(a)m(e)n'ê · o'križa io'pustit'e iti ·
15. Ioĉe dl'žan' e(stъ) popъ pominati v'svoe
16. i svoiti eg'da nêg'do hotêl'bi poêt
17. i svoû bližiku ili svoego kr'v'nago
18. doĉetr'tago kolênê · Aĉe o'ed'ne s
19. trane sut' vpetom' kol(ê)nê ao'druge
20. vĉetrĕtomъ · mogu'tse poêti · aĉel
21. isu bliže nemoguse · Ioĉese vidi
22. mo b(u)di danimase oženiti onu ž
23. enu êžebi obručena bila o'svoego e
24. mu bližiki · aĉelibise poêli raz

25. lučitise imaû · Nimeû d'voû kumu

26. saonêmi moţet' biti ţenitva· aĉ

43r

1. ebi ki imêûĉ' ţenu zakon'nu taree d

2. rugu poêľ vidimo · ili aĉebi ku i

3. mêľ otai svoe ţeni aona ako vêt'

4. da o(нъ) ima ţenu · Umr'vši ego ţeni nie

5. d'nu o'têh' moţet' zaţenu imêti · o

6. ĉe akobi kupoêľ · treta aĉebi nevid

7. ila da o(нъ) ima ţenu pos(e)mr'ti ţeni svo

8. ee ona moţet' b(i)ti ţena emu · Niedan'

9. neima narediti ţenit'vi v'dov'cu po

10. semr'ti ţeni svoee saonov' komubi ne

11. ga ţena egdae ţiva bila o'kr'st

12. a dite priêla · aĉe ţena etera s(i)n

13. a ego ţene kr'stila moţet'û poêti ·

14. aĉee bila kuma onêi ţeni prijē ne

15. ţe e(сть) zan' priš'la daţe op'ĉi s'muţe

16. мъ · amuţь saţenoû t(a)ko ikr'ĉenie tol

17. ikoe ivkriz'man'i g'do kumь ţeni ta

18. kum' t(a)koe imuţu · ☞ Meš'tar' guci

19. e govorit' dat(a)ko kums'tvo o'kr'ĉen'ê

20. naovs(ê)h' rêĉeh' eţe kr'ĉeniû pristoe · k

21. um'stvose stvori · Vicenac' idruz

22. isu rek'li dan(i)ne sa pra e(сть) pod'sud's

23. tvomь · togo radi o'onêh' rêči eže pre
24. idu kr'čen'e io'onêh' stvari r'cimo nê
25. koe dête egdase k'cr(ь)kvê nakr'čen'e
26. pop' puh'net' nal(i)ce otročete v'obr(a)z'

43v

1. križa daprosluž'bu popovu io's(veta)go d(u)
2. ha o'stupit' ipobig'net' d(u)hь nečist
3. i · Ipopuh'nen'i zn(a)m(e)naet' otroče zn(a)m(e)ni
4. емь s(veta)go križa êk(o) načeli t(a)ko ivsr'c
5. i dao'tolê d'êvlь poznaet' svoee s
6. emr'ti zn(a)m(e)n'e iznaei o(нъ) ego b(i)ti sa su
7. d' io'lučen' o'nego · Potom'se zn(a)m(e)na ipa
8. kise zdash' otročeti o'popa vkuše
9. n'e o'seli v'usta dam(u)dr(o)stiû o'seli
10. služēn' ineb(u)det' im(ê)ti s'mrada o'b
11. ez(a)k(o)niê · idase nesagn'e čr'v'mi o'gr
12. êha · Potom'se tak'ne vnozdrī iv'uš
13. i otroče slinoû popovoû · igovorise
14. gl(as)ь iže g(ospod)ь n(a)šь r(e)če · eřifata eže e(stь)o'v
15. r'zise · Dao'vrъzetase emu uši nъsl
16. išan'e z(a)p(o)v(ê)di b(o)ž(i)hь inozdrī daprimu
17. t' uhanie znano · Potomže maže ol
18. êem' s(ve)timь narъsêh' dasr'ce tьgda
19. ego potvrъdise vьvêri s(ve)te troice
20. daostan'ci vraga skrivaûčese

21. zlobi o'tidut' o'hnego · Mažet'žes
22. e meû pleč'ma tēm'žde olêem' da
23. pob(o)žiei m(i)l(o)sti ukrêpit'se nadob'
24. raê dêla tvoriti · Ioêe pokr'čen'û
25. mažet'se natemeni s(ve)toû kriz'm
26. oû popomъ dac(êsa)r(ь)stva is(u)h(rъsto)va pričes

44r

1. t'nikъ b(u)det' · Ib(u)det' vzdati gotov'
2. račun' o'vêri ûže priêt' vkr'čen'i · Pa
3. metui daprije neže kr'stit'se ma
4. žet'se olêem' s(veta)go⁴⁹⁵ · pokr'čen'i kriz'moû s(ve)
5. toû mažet'se êk(o)že h(r)ъ(st)ênin' o'is(u)h(rъst)a ·
6. Itogo radi mažet'se kriz'moû to ež
7. e gl(agola)tse⁴⁹⁶ o'is(u)h(rъst)a · togo radi vsi kr'čen
8. i gl(agola)ût'se h(r)ъ(st)êne ois(u)h(rъst)ê êk(o) maz(a)ni o'poma
9. zanago · Knaučeniû d'voe e(stъ) potrib'no
10. popu rъvo pravi naukъ ičista žit'
11. ê · danaučit' lûdi rêčiû istv(o)ritъ
12. obrazomъ · dl'žan' e(stъ) čes'to is'tl'mač
13. evati eže gl(agola)t' vs(ve)tomъ e(van)j(e)l(i)û pisa
14. niê poobr(a)zu s(ve)t(i)hъ otac' · êk(o)že podob
15. aet' v'vr(ê)me istan'e pr(a)vdi · ipoobrazu

⁴⁹⁵ Bez oznake kratice.

⁴⁹⁶ Bez oznake poluglasa.

16. vztvrâen'ê života napraviti s
17. liš(e)čee iutvrđdi eže gl(agola)ť vsr'ci i
18. li sl(i)š(e)čim' nalûb(a)vъ žel(e)niê pr(a)vd
19. i popovi · Z'von'cise čtu vs(ve)to na
20. rejen'e dase sl(i)ši gl(a)sъ egda iegda
21. izide o'svečen'ê pred'lic(i)mъ g(ospod)nimъ
22. ineumret' êk(o) gnêvъ o'tainago sud'
23. e · izide krome pr(a)vda popova kup'no
24. s'êzikomъ v'riet' gl(a)sno zak(o)nъ dr'
25. že vpredikan'i da vpriiman'i sl
26. iščim' govori potrib'naê · neprediku

44v

1. i eže nemožet'se raz(u)m(i)ti ili niko blû
2. ždenie ežebi porazilo razum' sli
3. šečih' · niliho govori eda kto stuž
4. it'se ili smutit' o'sl(i)šečih' · Nêsu
5. t'bo dovol'na dobra narejen'ê bez'
6. nauka · Ače porъ zaneraz(u)mъ⁴⁹⁷ ili zal
7. ênost' nepripov(ê)da sinakom' svoim' pr(a)vd
8. u · ipridikaûçi život' v(ê)čni nenъvês
9. tit' kriv' b(u)det' b(og)u o'vs(ê)h' onêh' d(u)š'
10. ke pogibaû pod'nim' stoeče zama'n'ka
11. nie ego nauka · Ače nêki porъ lûbezni

⁴⁹⁷ Bez oznake kratice.

12. vo lûdi naučit' eliko e(stъ) vnemъ vz
13. možen'ê · iisp(o)vêst' imъ pout' sp(a)s(e)niê
14. v(ê)čn(a)go · aoni neposl(i)šaût' togo oni pogib'
15. nut' ane pop' · êk(o) pop' b(u)de bes'poroka ibez'mu
16. ki b(og)u vdan' velikago suda g(ospod)i(n(ov)a · aoni s
17. ami ostanut' vmukah' · Ikoliko godê
18. b(u)det' popъ dob'ra žit'ê · nêst' dovol'
19. no knego sp(a)s(e)niû ače ob'nevêst'se d(u)šъ
20. o'samoe lēnosti ûže imat' zakogoždo
21. možet' b(i)ti osuen' · ê^k(o) eliko pop' sam'sob
22. oû svêt b(i)si · daêko s(i)ni svoe nenakaza
23. ninauči pade ium'rê · nied'nomu popu
24. dovolan' e(stъ) naukъ o'žit'ê · Na ače popъ e(stъ)
25. zla žit'ê pogubit' plod' o'nauka êk(o)
26. egda e(stъ) grišan' neimat' čeda nakazati

45r

1. grêšnih' · PRiproči lûdi lah'kose oskvr'ne
2. zaobrazъ zla žit'ê popova · Ito go r
3. a nenavidet' gl(agol)i b(o)žie is(ve)tost' za
4. lih' radi obrazov' popov'skih' vs(a)ki d(a)nъ
5. pogor'saûcih' · Êkože gl(agola)t' matêi agrêgo
6. rъ is'pravlaet' · egožebo žitie mr'zit'
7. togo iučenie ponižat' itoliko semr'ti
8. dostoini sut' imêti koliko svoim' uč
9. enikom' zal' obraz' o'pogibelъ soboû

10. kažuť · Popъ ki nima vsebi znan'e obl
11. adan'ê nisvoe grêhi ki nê očistilъ
12. nigrêh' o'svoihъ s(voiča)ni nipokaral' z'vat
13. ise ima pas' nečisti · T(a)kose ubo ska
14. zue popъ oboe ima imêti vs(e)bê či
15. stoču iist(i)nu o'nauka kol(i)ko godê e(stъ)
16. usilno k(a)ko r(e)če b(la)ž(e)ni avgust(i)нъ · Êk(o)že
17. ničt(o)že e(stъ) žitie v(ê)ka sego isego vrê
18. mene lah'čee o'oficiê b(i)sk(u)pla ipopo
19. va · ače lêno stvorit' dakb(og)u ni
20. čože veče niprskr'b'no niosueno
21. iničože vsi život' · niv'sie vr(ê)m
22. ê veče usilno niteš'ko o'oficiê bi
23. sk(u)pla ipop(o)va dakb(og)u ničt(o)že b(la)ž(e)nei
24. še ako vzdr'žit'se nared'bami k(a)ko
25. n(a)šъ c(êsa)гъ z(a)p(o)vêda · Napravo vs(ê)hъ n(a)съ
26. g(ospo)d(i)нъ is(u)h(гъst)ъ iže è(stъ) stvorilъ vs(ê)h' bl(a)g(oslovъ)'

45v

1. o'koga napl'nen'ê vsi priemlemo t(a)ko st
2. vori pop(o)ve vn(a)še vr(ê)me êk(o)že pis(a)no e(stъ) ·
3. Popove imaû im(a)ti · Ž (7) · redov' o'kihъ
4. pгъvi e(stъ) ostriêli · B (2) · e(stъ) čatac' · V (3) · e(stъ) e
5. k'šor'šist' · G (4) · e(stъ) akolit' · D (5) · e(stъ) ap(osto)l(ъ)ski
6. · E (6) · e(stъ) e(van)j(e)l(ъ)ski · Ž (7) · e(stъ) popъ · An(a)šъ g(ospo)d(i)нъ is(u)h(гъst)ъ v
7. saki imê pгъvo e(stъ) bilъ ostriêl' eg'

8. da iz'g'na prodaûcîh' iscr(ь)kve · Ir(e)če
9. domъ moi dom' m(o)l(it)vi e(stъ) ipr(o)č(a)ê · Č(a)t(a)съ bê
10. egda poide s'm(a)teriû kcr(ь)kve isêd
11. êše posr(ê)dê učit(e)lъ⁴⁹⁸ · Im(a)ti r(e)če emu
12. čto stv(o)ri nъma t(a)ko · ipr(o)č(a)ê · Akolit bê
13. egda r(e)če a(zъ) es(a)mъ s(vê)t(lost)ъ mira · Ek'šor'č
14. ista grъč'ki alatin'ski o'vrъzit
15. elъ is(u)h(ъst)ъe bilъ ek'šur'čista · egda
16. p'lunu naz(eml)û istv(o)ri br'nie ipoloži n
17. aoči slipomu ili egda nimomu r(e)če
18. efifata o'vrъzise · Ap(osto)l(ъ)skie bil' e
19. gda umi nogi učen(i)k(o)m' svoimъ reki obra
20. z' daû v(a)mъ · Ipr(o)č(a)ê · E(van)j(e)l(ъ)ski egda m(o)l(i)se
21. vkr'vavu potu · Pop' bê egda priêt'
22. hl(ê)бъ hv(a)lu vzdavъ bl(agslo)vi iprelomi
23. ida učen(i)k(o)mъ reki · se e(stъ) t(ê)lo moe · Ipr(o)č(a)ê ·
24. B(i)sk(u)ръ bê egda krunen' bê trъnovoû k
25. runoû · t(a)ko imi imamo im(ê)ti · Ž (7) · redo
26. v' · Iprъvo imamo b(i)ti ostriêli êk(o) os

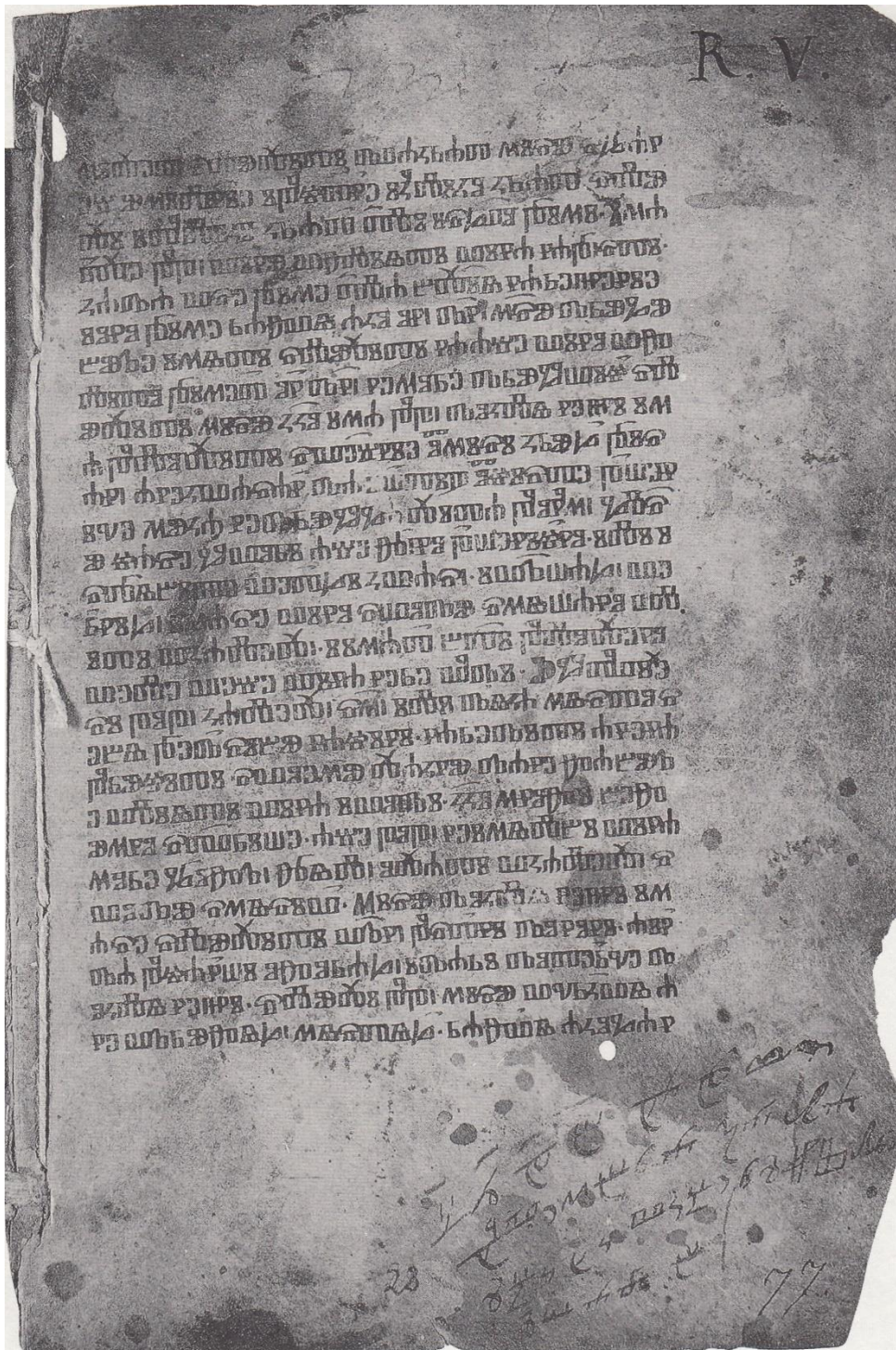
46r

1. triêl' ima vlast' potvrъditi ios'
2. laditi cr(ь)k(a)vъ iz'goniti van' nevê
3. r'nie ikatihumeni · it(a)ko imi imamo neč

⁴⁹⁸ Bez oznake kratice.

4. ista pom(i)šleniê izala pohoteniê
5. iz'gnati ipotvrđiti vsr'ci n(a)šemъ pr
6. avu vêru vkrotosti · O'nûdêže g(ospod)ъ
7. gl(agola)тъ b(u)dite krot'ci vbranêh' ikrot'
8. ci êk(o) igolubi · Čat'ci ima b(i)ti êk(o) ča
9. tac' ima vlastъ s(ve)to pis'mo vcr(ъ)kvi
10. navêstiti imi s(ve)ta s(love)sa vzv(ê)st
11. iti bratu n(a)š(e)mu Akolit' ima pred'
12. nesti s(vê)tl(o)st' vcr(ъ)kvi egdase im
13. a čisti e(van)j(eli)e imi pred'nesti s(vê)tl(o)s
14. t' b(og)u idobra dêla poonom' gl(a)su da
15. prostit'se s(vês)тъ v(a)šъ pred'b(ogo)mъ · Ipr(o)č(a)ê
16. Ek'sor'čišta ima vlast' bêsi za
17. kleti · imi imamo b(i)ti ek'sor'čišta
18. izgoneče suet'ne izle vole ivs(a)ki
19. mъ putemъ b(og)a slêduûče v'vr(ê)me č
20. isto ivdêlêh' neporočnih' · O'nudê
21. že s(a)mъ gl(agola)тъ iže naslêduet' mene
22. Ipr(o)č(a)ê · Ap(osto)l(ъ)ski žakan' ima vlast' po
23. dati vođu e(van)j(e)l(ъ)skomu i popu vcr(ъ)
24. kvê · ami ima b(i)ti ap(osto)l(ъ)ski podaûč
25. e vođu b(og)u to e(stъ) reči sl'zi zagrê
26. hi n(a)še · izagrêhi roditelъ n(a)ših'

1. ipriêti o'puĉ(e)nie o'grêhov' stvorenih'
2. o'nud'že r(e)ĉe êk(o)vъ ap(osto)lъ · Isp(o)v(ê)daite d
3. rug' drugu grêhi v(a)še im(o)l(it)vu govo
4. rite drug' zadr(u)ga dasp(a)s(e)ni b
5. udite · E(van)j(e)l(ъ)ski ima vlast' s(ve)to
6. narejen'e is(u)h(rъsto)vo taknuti · Ioĉe d
7. l'žan' e(stъ) m(o)l(it)vi vzdati zadruzê
8. hъ imi imamo b(i)ti e(van)j(e)l(ъ)ski dadostoi
9. ni b(u)demo službi itêlu is(u)h(rъsto)vu
10. idaneb(u)det' naosuenie · o'nûd(ъ)že p(a)v(a)l'
11. ap(osto)lъ gl(agola)tъ reki · Iže êst' t(ê)lo h(rъsto)vo ip(i)
12. et' kr'vъ ego · Ipr(o)ĉ(a)ê · Popъ ima vlast'
13. s(ve)titi b(og)a ibl(agoslo)v(i)ti · imi imamo b(i)ti
14. pop(o)ve svestuûĉe d(u)še n(a)še êk(o)že
15. d(a)v(i)dъ r(e)ĉe k(a)ko onûe dal' ĉistu ine
16. vrêjenu · t(a)ko imi dl'ž'niû es'mo
17. prikaz(a)ti emu ĉistu ineporoĉnu iv
18. inu bl(agoslo)v(i)ti ego ili dobro ili zlo
19. imêûĉe · êk(o)že d(a)v(i)dъ gl(agola)t' bl(agosli)v(ъ)lû g(ospod)a
20. navs(a)ko vr(ê)me · Ipr(o)ĉ(a)ê · **Ⲛ**

⁴⁹⁹ Preuzeto iz S. O. Vilaova, *Glagoljski fragmenti Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj biblioteci, 1 – Faksimili*, prema opisu 13.

յաչ սո՛հՀԱ՛ յոսիք Գ՛ՍԵԿԶՅԱ՛ ճճ՛ Վ՛ՍՆՅՈ՛ՍՈՍՈ
 Ա՛ՄԵՑՈՒՑ Բ՛ՅՄԱԶԻԲՅ՛Ց Խ՛ՍԻՍԻՍԻԿԻ Զ՛ յ՛ՐԻՍ ԿԻ Զ՛ՄԻ
 ԿՑ Զ՛ՍԵՆՆ՛Ց Զ՛ՆՍԻՍԻ ԶԵ՛ՐՈՄՅ՛Ց Ա՛ՍԻՐԻ Գ՛ՍՈՅ՛Ց Ա՛ՍՅ՛Ց
 Կ՛ՅԵՅ՛Ց Կ՛ՐԿ՛Ց Ա՛ՍԿ՛Ց Ժ՛ՍՅ՛Ց յ՛ՐԲՅԱՍՑՈՒՑ Զ՛Լ՛Վ՛ՅՐՈՒ
 ԶԵ՛ՆՍՈՒՑՈՒՑ Զ՛ՄԻՐՈՒՑ Կ՛ՆԻՆՅ՛Ց յ՛ՐՍԵԼԻԿ՛ՅՈՍ Կ՛ՐԿ՛Ց
 Ա՛ՍՅ՛ՐԻՍՅԱ՛Մ Կ՛Կ՛ՅՈՒՍՑԸ Զ՛ԿԻՅ՛Ց Գ՛ՍՈՒՄԵՑԻՍԻ Խ՛Ս
 ՅԱՅԻ՛Ց Զ՛ՄԵՍԻ՛Ց Ը՛ՍՈՒՑ Բ՛ԻՅ՛ՐՈՒԿԻ Ե՛ԿԻՐԱՍԿ Կ՛Կ
 ՅԸ՛Ց Գ՛ՍՈՒՄԵՑԻ՛Ց Ի՛ՍԿԿՅ՛Ց Բ՛ՅՈՒՍԻՐԻ Ա՛ՍՅ՛ՐԻՑ
 Զ՛Ց Կ՛Կ՛Ց յ՛ՐՄԿԻՐԿ ԶԵ՛ՐՈՄՅ՛Ց Զ՛ՄԻՑ Կ՛Յ՛Ց Զ՛ՄԻՍԿ
 Կ՛ՅՐՈՒՑ Կ՛Յ՛ՑՈՒՄԻ Կ՛ԻՐՍԿԻՐԿ՛Ց Վ՛ՍՆՅ՛Ց յ՛ՐՑՈՒՑՈՒՑ
 ՈՒՑ Զ՛ՍԻՍԿ Զ՛ՄԻՑ՛Ց Ե՛ՍԶԱՍԻ՛Ց Զ՛ՍՈՅ՛Ց Ը՛ՑՈՒՑ
 Գ՛ՍՅ՛ՐԿԻ Զ՛Կ՛Ց Ե՛ԿԻՐԱՄՅ՛Ց Ը՛ՍՆՑ ԽԻՒՑՅՈՒՍԻԿԻ յ՛ՐԻ
 ԲՅԱԿ Ե՛ՍՏՈՒՑՈՒՑ Ե՛ՍԶՅ՛ՐԻ Ի՛ՍԿԿՅ՛Ց ԿԻՅ՛ՑԻՐԿ՛Ց
 Զ՛ Կ՛ԻՐՈՒՑ Զ՛ՄԻՑ ԶԵ՛ՆՍՈՒԿ Ի՛ՍԿԿԵ՛Ց Ը՛ՑՈՒՑ Ը՛ՑՈՒՑ
 Զ՛ՄԱՐԿԿ Ը՛Ց՛Ց Կ՛Կ՛ՅՈՒՄՅ՛Ց Կ՛ՍՈՒՑ Ե՛ԿՈՒՑ Ը՛ՑՐՈՒՑ
 Զ՛Կ՛ՑԿ Կ՛ՍՆՅ՛Ց յ՛ՐՑԿՈՒՑ Ը՛ՑՐՈՒՑ Ը՛ՑՐՈՒՑ Ը՛ՑՐՈՒՑ
 Զ՛Ց Կ՛ՍՈՒՑ ԿԻՅ՛ՑԻՐԿ՛Ց Բ՛ՅՄԱԿՈՒՑ՛Ց յ՛ՐՑԿՅՈՒՑ Կ
 ԻՐՈՒՑ Կ՛Կ՛Ց Բ՛ՅՄԱԶԻԲՅ՛Ց Բ՛ՅԸ՛Ց Զ՛ՍՈՒՑՈՒՑ Ը՛ՑՐՈՒՑ
 Ե՛ՍԿՅ՛ՐԿ՛Ց Ե՛ՍԿՅ՛ՐԿ՛Ց ԶԵ՛ՆՅԱՍՈ ԶԵ՛ՆՅԱՍ Զ՛ՍՈՒՑ ԿԵ՛ՆՅԱՍ
 Ե՛ԿԻՐԻ Զ՛ՍԵՑՈՒ ԶԵ՛ՆՅԱՍ ԿԻՄԿԻՐՈ յ՛ՐԻՍ Կ՛ՍԵՑԿԻՐԿ՛Ց Բ՛Յ
 ԿԻՍՈՒ յ՛ՐՑԿՅՈՒՑ Ե՛ՍԶՅ՛ՐԻ Կ՛ՍՆՅ՛ՑՈՒՑ՛Ց ԲԻ՛ԱՍԿ
 Գ՛ՍՅ՛ՐՈՒՑ ԶԵ՛ՆՅԱՍ Կ՛ԻՐՈ Զ՛ՍՏՅՈՒՑԿԵՑԱՑ Ա՛Ց Զ՛ՍՈՒՑ
 Ա՛ՍԿՅ՛ՐԿ՛Ց Գ՛ՍՈՒՄԵՑՈՒՑ Ե՛ՍԿՅ՛ՐՈՒՑՈՒՑ Ե՛ՍՈՒՑ
 Բ՛ՅՅԱՄԻ Զ՛ՍՆՅ՛Ց Կ՛ՍՈՒՑ Զ՛ՍՈՒՑ Ը՛ՑՐՈՒՑ Ը՛ՑՐՈՒՑ
 Ա՛ՍՅ՛ՐՈՒՑ Կ՛Կ՛ՑՈՒՑ Զ՛ՍՈՒՑ ԿԻՅ՛ՑԻՐԿ՛Ց ԿԻ
 Կ՛ՍՈՒՑ Զ՛ՑՐՈՒՑ՛Ց Ե՛ՍԿՅ՛ՐԿ՛Ց Կ՛ՍՆՅ՛Ց Կ՛ՍՆՅ՛Ց

v

Ե՛ՒՅ ԿՅ ՅՄԵՐԿ ԹՆՆԵՐ ՔՈՒԿՅԵՐԵՐ ՍՈՒԿԵՅՆ ՍԵ
 ԵՅԿ Յ ՐԵՒԵՍԻ ՍՈՒՄՅԱՅ՝ ՅԹՆՅ ԻԿՅԵԼՅ ԿՅ Յ
 ՄԵՍԻՍԻ ԳՈՍԻՅ ՏՍԵՅ ԹՆՆԵՐ ԻՅԵԻ ԻԿՅ ՍՈՒԿԵՐ
 ՍԻՒՅ ՅՄԻ ԹՆՆԵՐ. ԵՄԵՍՍԱՅ ԿՅ ԹՆՆԵՐ ՔՅՅ
 ՍԵՐ ՅՍԵԿԼ ՄԻՍՆՍՍՈ ՔՈՒԿՆԵՐԵՐ ՅՄԵՍԿՅՅ
 ԿՅ ԻԿՅ ԿՅ ՐԵՒԵՍԻ. ՍԵՅՍՈՒ ԻԿՅԵԼՅ ՔՅՍՈՅՍԵ
 ՅԹՆԻ ՍԵԻՅ ՅՄԻ ԹՆՆԵՐ ՐԵՄԵՍԿ ՍՆՆԵՐ ՏՍԵՅ
 ԵՅ ԵՅԻ ՄԻՍՆՍՍՈ ԵՍՍՅ ԹՆՆԵԻ ԿՄՅ. ՔՅՅՍԵԻՐ
 ՔՅՅՄԻ ԿԻԵՆՍԵՍՅՍ ԹՆՆԵՐՅՍՍՅՅ ՍԵՅՍԵԿՅ ՐԵ
 ԵՄԵՍԿ ՍՆՆԵՐ ՏՍԵՅՅՅ ԵԻՅԵՍԵՍ ԿՄՅՅԵՅ ՔՅ
 ԿԻ ԹՆՆԵԻ ԿՅԿԻՅ ԹՆՆՍՍԻ ԵՅԹՆԻ ԿՅՅՍՍՈ
 Ի ՍՅՍՍՆՅ ՐԵՅԿՍԻԻ. ԻԿՅ ԹՆՆԵԻ ԿՍՍՅՆԻ ԵՐ
 Ի ԿՅ ԹՆՆԵՅ ԿԵՅՍՍՅՍԻԻ ՄԻՍՆՍՍՈՐ ՐԵՍՍՅ.
 ԻԿՅՅ ԵՅԹՆԻ ԿՅՄԻ ԿՅԿՅ ԹՆՆԵՐ ՐԵՅԵՐՅ ՔՅ
 ՍՆՅ ԵՅ ՔՈՒՐ ՐԵՅԿՍԻԻ ՍԵԻՍՆՅ ԿՐԿՅ ԵՄՅՅՅ
 ՄԻ. ԻՄՅՍԻՍ ԵԻՍՆՍՅՍՈՒ ԿՅՅՅՅ ԹՆՆԵՐ
 ԿՅՅՅՅՅՅՅՅ ՍԵԻՍՅՅ ԿՅՄԵՍՍՅՅՅՅՅՅՅ
 ԵԻՅՍՍԵԿԼ ԵԿԿԵՅԿԼ ԵՅ ԿԵՅՅՅՅՅՅ ՐԵՅՍՆՅ. Կ
 ՅՄԵՍՍՅՅՅՅՅ ԵՍՍՆԵՅ. ՔՐՅՅՅՅԵԻՅ ՅՍԵՅՅՅՅ
 ՅԵՐ ԵՅՅՍԿ ՍԵԻՐՔՅ ԵԻ ՐԻԻ ԵՅ ՐԵՍԵՅՍԵ
 ՍՍՅՄԻ. ՍԵՅՅ ԵԻՍՅՅ ԿՅՅԿԼ ԵԿԿԵՅ ԿՍՆՅ ՐԵՅ
 ՅՍԵՐ ԿԵՅՅՅՅՅ ԿՅՅԵԿԼ ԵՍՍՈՒԵՅ ԵՅՅՄՅ ՔՅ
 ԿՅՅ ՍԵՍՍՅ ԿՅԿԻԿՅ ԿՅԿԵՍՍԵ ԿԻԿԵՅՅՅՅ
 ՐԵՐ ՐԵՅԼՅՅՍՍՈ ԿԻՍՆՅՅ ԿՅՐԵՅՅՅՅՅՅՅ ՍՅՅԵՐՍ

43

R

ŽIVOTOPIS

Ivana Petešić Šušak rođena je 13. srpnja 1982. godine u Zadru. Osnovnu školu pohađala je u Salima na Dugom otoku, a srednju, Gimnaziju Vladimira Nazora, u Zadru. Godine 2006. upisala je preddiplomski studij hrvatskog jezika i književnosti na Sveučilištu u Zadru, koji je završila 2009., a 2009. i diplomski studij hrvatskog jezika i književnosti na Sveučilištu u Zadru, koji je završila 2011. Godine 2012. upisala je poslijediplomski studij *Humanističke znanosti* na Sveučilištu u Zadru, a iste se godine zaposlila na Odjelu za kroatistiku i slavistiku Sveučilište u Zadru u zvanju asistenta na 50 % radnog vremena. Godine 2014. zaposlena je kao suradnik/lektor Odjela za izdavaštvo Sveučilišta u Zadru na 50 % radnog vremena. Na Odjelu trenutno sudjeluje u izvedbi kolegija Akademsko pismo, Staroslavenski jezik za rusiste, Hrvatski jezik za rusiste 1 i Hrvatski jezik za rusiste 2, a sudjelovala je i u izvedbi kolegija Slavenska filologija i Stil glagoljskih sakralnih tekstova. Sudjelovala je na domaćim i međunarodnim konferencijama, u aktivnostima popularizacije znanosti Odjela za kroatistiku i slavistiku, a suradnica je na projektu *Digitalizacija, bibliografska obrada i istraživanje tekstova zadarsko-šibenskog područja iz razdoblja do kraja 19. st. pisanih glagoljicom, bosančicom i latinicom* (voditeljica projekta: doc. dr. sc. Marijana Tomić, Odjel za informacijske znanosti Sveučilišta u Zadru). Na Odjelu za kroatistiku i slavistiku vrši dužnost predstavnice asistenata u Stručnom vijeću Odjela, a članica je i odjelnog Povjerenstva za kvalitetu, uredništva zbornika *Zadarski filološki dani 5* i *Zadarski filološki dani 6* te je bila i članicom organizacijskog odbora međunarodnog znanstvenog skupa *Zadarski filološki dani 6*.